

Sayı: 26 Bahar 2020

Ankara

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖRLER/

Editors

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ
Arş. Gör. Emine GÜVEN

YAYIN DANIŐMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŐAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŐÇIOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN • Dr. Öğr. Üyesi Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Hakan AKCA • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK

DÜZELTİ/Redaction

Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŐMANI/English Language Consultant

Dr. Öğr. Üyesi Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

Arş. Gör. Emine GÜVEN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altında/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 60 TL
Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 100 TL
Kurumsal Abone Bedeli: 200 TL
T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi
Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001
Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği
No: 53 23 008
e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam
+90 532 460 96 41
e-mail: ibrahimsağlam@gmail.com

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti.
Tel: (0312) 341 36 67

• Dil Araştırmaları, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26

MAKALELER / Articles

- KLİTİK KAVRAMI VE TÜRKÇEDE KLİTİKLER-II** 7-36
Concept of Clitic and Clitics in Turkish
Selcen KOCA
- ÇAĞATAYCADAN ÖZBEKÇEYE GRAMERLEŞME(tur- ve yat- YARDIMCI FİİLLERİNDE)** 37-51
Grammaticalisation from Chagatai to Uzbek(in tur- and yat- Auxiliary Verbs)
Nuray TAMİR - Ahmet B. ERCİLASUN
- VERB-COMPLEMENT RELATIONSHIP IN LANGUAGE TEACHING** 53-64
Dil Öğretiminde Fül-Tamlayıcı İlişkisi
Aysun DEMİREZ GÜNERİ
- ÜNLEM VE ÜNLEMLERE İŞLEVSEL YAKLAŞIM ‘GARİBNÂME ÖRNEĞİ’** 65-82
Functional Approach to Interjection and Interjections Garibnâme Example
Melike SOMUNCU
- TÜRKÇEDE KANITSALLIK VE BİLGİ KİPLİĞİ AYRIMI**..... 83-102
The Differentiation of Evidentiality and Epistemic Modality in Turkish
Melike ÜZÜM
- KUTADGU BİLİĞ’DE OLUMLU VE OLUMSUZ DUYGULAR** 103-138
Positive and Negative Emotions in Kutadgu Bilig
Nigâr KALKAN
- PAUL RICOEUR’ÜN DİL ANLAYIŞINDA YAPISALCILIĞIN YERİ** 139-153
The Place of Structuralism in Paul Ricoeur’s Conception of Language
S. Atakan ALTINÖRS
- ALTAY DİLLERİ TİPOLOJİSİNDE ORTAK BİR DİL BİLGİSEL KATEGORİ: YİNELEME** 155-173
A Common Grammatical Category in Altaic Typology: Reduplication
Mustafa AĞCA
- ÖZBEKÇEDE DOLAYLILIK KATEGORİSİ** 175-192
Indirectivity in Uzbek
Gülşah TUĞLACI
- DERLEME SÖZLÜĞÜ’NDE GEÇEN ZAMAN ADLARI** 193-213
Time names in Derleme Sözlüğü
Ceren SELVİ
- ASILSIZ VEYA İŞLEK OLMAYAN EKLERLE YENİ KELİMELER TÜRETİLEBİLİR Mİ?** 215-226
Can New Words be Derived With Obsolete or Groundless Suffixes?
Yasemin ÖZCAN GÖNÜLAL
- ESKİ TÜRKÇEDEN OĞUZ TÜRKÇESİNE /-DİK/ + İSİM+İYELİK EKİ > /-DİK/ +İYELİK EKİ+ İSİM** 227-242
From Old Turkish to Oghuz Turkish / -Dik / + Noun + Possessive Suffix > / -Dik / + Possessive Suffix + Noun
Ümit HUNUTLU

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

- Türk Dil Kurumu'nun Yeni Bir Sözlüğü:**
KÜRTÇE-TÜRKÇE * TÜRKÇE-KÜRTÇE SÖZLÜK 245-248
KURDÎ-TIRKÎ * TIRKÎ-KURDÎ FERHENG
Tuncer GÜLENSOY
- TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KELİME TAHLİLLERİ** 249-251
ERSOY, Feyzi (2016). Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri, Ankara: Gazi Kitabevi, 364 s., ISBN 978-605-344-457-2
Kubilay FENER
- ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE EPİSTEMİK KİPLİK KISAS-I ENBİYA ÖRNEĞİ**..... 252-253
Üzüm, Melike (2019). Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik Kısas-ı Enbiya Örneği. Ankara: Nobel Yayınları, 270 s. ISBN: 978-605-7662-60-6
Ceren SELVİ
- XX. АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН: ИЖТИМОИЙ-СИЁСІЙ ВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ЖАРАЁНЛАР**..... 254-263
XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİSTAN: SOSYO-POLİTİK VE ENTELEKTÜEL SÜREÇLER
Abdirashidov, Zaynabidin (2019). XX. Аср Бошларида Туркистон: Ижтимоий-Сиёсий Ва Интеллектуал Жараёнлар, Istanbul: Sonçağ Akademi Yayınları, 442 p., ISBN 978 - 605 - 7851 - 43 - 7
Saffet YILMAZ
- LALECİN TÜRKÇESİ**..... 264-265
ATICI, Abdulkadir (2018), Lalecin Türkçesi, Paradigma Akademi, Çanakkale, 413 s. ISBN: 978-605-2292-54-9
Meryem ER
- UYGUR ATASÖZLERİ** 266-271
DOĞAN, Levent (2020). Uygur Atasözleri. Çanakkale: Paradigma Akademi, 939 s., ISBN: 978-605-2292-99-0
Ceyda ERDİN

MAKALELER
Articles

KLİTİK KAVRAMI VE TÜRKÇEDE KLİTİKLER-II*

Concept of Clitic and Clitics in Turkish

Selcen KOCA**

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 7-36

Öz: Klitikler, tek başına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan; başka bir kelimeye bağlanarak kendine özgü çeşitli fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik özellikler sergileyen morfemlerdir. Tüm dillerde dilin yapısına bağlı olarak ek ile kelime arasında özellikler sergileyen, genellikle edat, bağlaç, parçacık gibi işlevsel kelime kategorisinde yer alan veya leksikal bir unsurun ekleşme süreci olarak tanımlanabilecek gramatikleşmenin ara aşamasını temsil eden klitikler bulunmaktadır. Bu çalışmada genel dilbilim teorisi içerisinde klitik kavramı, klitiklerin özellikleri, klitik-ek, kelime ve işlevsel kelime ilişkisi ele alınarak Türkçede klitiklerin fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece Türkçede hangi unsurların klitik olma özelliği taşıdığı ve klitiklerin karakteristik özellikleri belirlenecektir.

Anahtar Sözcükler: klitik, ek, kelime, işlevsel kelime, morfofonoloji, morfosentaktik

Abstract: Clitics are morphemes that do not have a specific meaning and function on their own and exhibit various distinctive phonological, morphological, syntactic and semantic properties by depending another word. In all languages, there are clitics which exhibit characteristics between word and affix and usually found in functional word category such as prepositions, conjunctions, particles, definitions or representing the intermediate stage of grammaticalization, which can be defined as a process of attachment a lexical item. In this study, it will be discussed the concept of clitic, features of clitics, clitic-affix, clitic-word and clitic-functional word in general linguistics theory and it will be tried to detect phonological, morphological, syntactic and semantic features of clitics in Turkish. Thus, in Turkish, which elements are clitics and the characteristic features of clitic will be determined.

Keywords: clitic, affix, word, functional word, morphophonology, morphosyntactic

1. Türkçede Klitikler

1.1. Türkçede Klitikle İlgili Çalışmalar

Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda klitik terimini ilk kullanan araştırmacı Floransalı Filippo Argenti'dir. Argenti, Avrupa'da yazılmış ilk Türkçe gramer kabul

* Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan "Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmanın ilk kısmı olan "Klitik Kavramı ve Türkçede Klitikler-I", Dil Araştırmaları, S. 23, s. 299-315'te yayımlanmıştır.

** Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum/TÜRKİYE selcenkoca@hitit.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4195-9157 Gönderim Tarihi: 20.11.2019/ Kabul Tarihi: 21.01.2020

edilen *Regola del Parlare Turcho* (1533) (Türkçe Konuşma Kuralları) adlı eserinde *mI*, *ki* ve *dA* gibi vurgusuz edatları enklitik olarak tanımlar (Adamoviç, 2009: 109).

Tarihî bir kayıt niteliğindeki bu ilk çalışmanın ardından Türkçenin en kapsamlı gramerlerinden birini ortaya koyan Jean Deny [1921] (2012), çalışmasında klitik kavramını sıklıkla kullanır. Deny gramerinde (2012), aitlik ifade eden *ki*, ET. *mA*, soru belirten *mI*, zamir kökenli şahıs ekleri, bağlaç *ki*, *ha*, *he* ve *ya* gibi ünlemler enklitik (Fr. enclitique) olarak değerlendirilmiştir. Jean Deny'nin söz konusu çalışmasını Türkçeye tercüme eden Ali Ulvi Elöve, enklitiği “yazıda kendisinden önceki kelimeye bitişerek onunla tek bir kelime hâlinde görünen ve vurgu alamayan kelime” ifadesiyle tanımlayarak bu kavramı “uymaç veya uymaca” şeklinde Türkçe bir terimle karşılar.

Martti Räsänen ise, klitik kavramını Türkçede parçacık işlevindeki morfem karşılığı olarak ele alır. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* (1957) adlı çalışmasında Räsänen, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *-ok*, *-da*, *-l*, *-la*, *-lä*, *-am*, *-äm*, *-sa*, *-sä*, *erki*, *pule*, *pol*, *-kına* gibi pekiştirme parçacıkları ile *mU*, *gU*, *-iy*, *-iy*, *-y*, *duo*, *doo*, *duu*, *du*, *i*, *si*, *sin*, *çi*, *çı*, *çi*, *ji*, *ji* gibi soru parçacıkları için enklitik terimini kullanmaktadır.

Räsänen'den sonra Llyod B. Swift *A Reference Grammar of Modern Turkish* (1963) adlı gramerinin kelime yapımı bahsinde enklitikleri “bazı özellikleri bakımından ek görünümü, fakat bağımsız hareket eden morfemler” olarak kısaca tanımlamaktadır. Ek şeklindeki enklitikleri “enklitik ekler” olarak adlandıran Swift, bunların vurgusuz olduğunun altını çizerek *-(y)di/-idi* (geçmiş zaman yüklem enklitiği), *-da/dahi*'yi Türkçe enklitiklere örnek olarak gösterir.

Geoffrey Lewis ise [1967] (2000), Türkiye Türkçesi gramerinin fonoloji bölümünde enklitiklere değinir. Enklitikleri “enklitik ekleri” ve “enklitik kelimeleri” olarak ikiye ayıran Lewis (2000), enklitikleri diğer unsurlardan ayırt eden en önemli özelliğin, enklitiklerin fonolojik bakımdan vurgusuz olmaları ve kendilerinden önceki hecenin ise vurgulu olması şeklinde ifade eder. Lewis'e göre enklitik ekler; *-le* (*ile*), *-ken*, *-ce* ve *-cesine* (zarf ekleri), *-leyin* (zarf eki), *-me* (olumsuzluk eki), *-yor* (şimdiki zaman eki), *i-* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekilleri ve Farsça izafetlerdeki ünlülerdir. *i-* yardımcı fiilinin ekleşmemiş şekilleri, soru parçacığı *mı*; *gibi*, *için* vb. sona gelen edatlar, *ki* bağlacı, *de* zarfı ise çalışmada enklitik kelimeler olarak ele alınmıştır.

Jaklin Kornfilt (1997) hazırladığı Türkiye Türkçesi gramerinin morfoloji bahsinde klitikleri ayrı bir başlık altında inceler. Kornfilt (1997), Türkiye Türkçesinde yer alan klitik türlerini zamirler (şahıs, iyelik, dönüşlü), yardımcı fiiller, cümle parçacıkları (kiplik, olumsuzluk, soru), cümle bağlaçları, anafirik parçacıklar olmak üzere başlıca beş kısımda inceler. Türkçede hiçbir çeşit zamir klitiğinin bulunmadığını iddia eden Kornfilt (1997), yardımcı fiil olarak koşaçları klitik olarak kabul ederken fiillere eklenerek özne uyumunu sağlayan bazı eklerin başka bir grup klitik olarak değerlendirilebileceğini belirtir. Çalışmada cümle parçacıkları olarak *-sA* şart eki, *-Dir* epistemik koşacı, *mI* soru parçacığı klitik olarak değerlendirilmiş, klitik olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunan olumsuzluk eki *-mA*'nın klitik olmadığı, benzer şekilde olumsuzluk ifadesi taşıyan *değil*'in de klitik özelliği taşımadığı görüşüne yer verilmiştir. *dA* ve *ki* gibi cümle bağlaçlarını klitik olarak sınıflandıran Kornfilt (1997), Türkçede anafirik klitiklerin bulunmamasına rağmen, aitlik eki *-ki*'nin klitik

özellikleri taşıdığını ifade eder. Çalışmada bu gruplar dışında kalan *ile* bağlacı, *-(y)ken* zarf-fiil eki, *-CA* ve bu ekin genişlemiş şekli olan *-CAsInA* ve *-leyin* de klitik olarak sınıflandırılmıştır. Kornfilt, Türkçede bulunan klitikleri belirttikten sonra klitiklerin cümle içindeki pozisyonları üzerine incelemelerde bulunur.

Marcel Erdal (2000), “Clitics in Turkish” adlı makalesinde öncelikle klitikleri tanımlamış, klitik ile ek ve klitik ile kelime arasındaki farklılıkları belirtmiş, ardından Türkçedeki klitikleri çeşitli özellikleriyle ele almıştır. Erdal’a göre (2000), yardımcı cümleye eklenen zaman bağlacı *(y)ken'*, sontakı işlevindeki *(y)IA* ve *DIr*, epistemik parçacık özelliği gösteren *(y)mIş* ve *DIr*, soru ifade eden *mI* ve çeşitli şekillerde belirtici unsurlar olan *dA*, *bile*, *DIr*, *(y)sA*; *(y)Im*, *sIn*, *(y)Iz* ve *sInIz* gibi zamir kökenli şahıs ekleri ve *(y)DI*, *(y)sA* koşaçları Türkçedeki klitiklerdir (Erdal, 2000: 42-45). Erdal (2000); Türkçedeki klitikleri belirledikten sonra, bu unsurların seçicilik, boşluk, morfonemik ve virgü gibi çeşitli açılardan kendilerine özgü özelliklerini değerlendirerek Türkçede ek ile klitikler arasında önemli ölçüde benzerliklerin bulunduğu altını çizer.

Türkçede klitikler üzerine yapılmış ilk müstakil çalışma Sema Barutçu Özönder’e (2001) aittir. Barutçu Özönder (2001), “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: *çI/çU*” adlı makalesinde Eski Türkçedeki *ok/ök*, *kök*, *erinç*, *gu/gü*, *mu/mü*, *a/e* gibi unsurların enklitik edat özelliği taşıdıklarını belirterek çalışmanın ana inceleme malzemesi olan *çI/çU* edatını enklitik edat olarak adlandırır. Bununla birlikte, çalışmada klitik terimi ve kavramı ile ilgili herhangi bir bilgi sunulmamaktadır. Araştırmacı, Moğolcada da bulunan *çI/çU* enklitiğini fiil, isim ve zamirlerden sonra kullanım özellikleriyle inceleyerek Türkçe *çI/çU* enklitiğinin Moğolca, özellikle Erken Orta Moğolca, *çI/çU* klitiği ile aynı sentaktik dağılım özelliklerine sahip olduğu sonucuna ulaşır. Aynı zamanda Barutçu Özönder (2001), çalışmasının sonuç bölümünde *çI/çU* enklitiğini “ek-edat” olarak adlandırmakta, böylece enklitik kavramını yeni bir Türkçe terimle karşılamaktadır. Daha sonraki çalışmalarda enklitik/klitik terimine karşılık olarak en çok tercih edilen Türkçe terim, “ek-edat” terimidir.

Ek, özellikle çekim eki ve edatlarla benzerliklere sahip olan, ancak kendilerine özgü fonolojik, morfolojik ve sentaktik özellikler gösteren unsurların, başka bir deyişle klitiklerin, farklı bir yapı olarak ele alınması gerektiği görüşünde olan Nurettin Koç (2002), *İslamlıktan Önce Türk Dili ve Edebiyatı* adlı çalışmasının Eski Türkçeyi ele aldığı bölümünde *ok/ök*, *kök/kük*, *tep/tip*, *-dı/-di*, *-gil/-gül* gibi unsurları “Anlam Pekiştirici Sözcükler ve Ekler” şeklinde ayrı bir başlık altında inceler. Koç (2002), bu bölümde ele aldığı unsurların diğer çalışmalarda ek veya edat kategorilerinde değerlendirildiğini, fakat biraz yukarıda belirtilen kelime ve ekleri herhangi bir sözcük türü olarak sınıflandırmanın oldukça zor olduğunu ve bunların Türkçenin diğer edatlarıyla aynı biçimsel ve işlevsel özellikleri taşımadıklarını belirtir. Araştırmacı çalışmasının bu kısmında ele aldığı yapıların ortak özelliklerinin bulunmadığına, ancak hepsinin ortak bir pekiştirme işlevi taşıdığına dikkat çeker (Koç, 2002: 175-177).

Türkçedeki klitikler üzerine bir diğer çalışma M. Vefa Nalbant’ın “Türkçe Enklitik Edatı IA” adlı çalışmasıdır. Nalbant (2004), çalışmasında enklitik edatı olarak adlandırdığı IA’yı Moğolca kökenli bir klitik kabul etmekle birlikte, ele aldığı

1 Marcel Erdal klitikleri belirtmek için, eklerde kullanılan (-) işaretini kullanmamıştır.

IA klitiğini kullanımları bakımından fiillerden sonra ve isimlerden sonra olmak üzere başlıca iki başlık altında inceler. Nalbant (2004), çeşitli lehçelerde özellikle yer, zaman bildiren sözcüklerden ve tekrar zarflarından sonra kullanım özelliklerini incelediği *IA* enklitiğinin eklendiği yapıda anlamı pekiştirme ve kuvvetlendirme işlevinin bulunduğu sonucuna ulaşır.

Aslı Göksel ve Celia Kerslake (2005), *Turkish A Comprehensive Grammar* adlı Türkiye Türkçesi gramerlerinin morfoloji bölümünde ayrı bir başlık altında klitikleri incelerler. Klitikleri “sözcük gruplarına eklenen parçacıklar” olarak tanımlayan Göksel ve Kerslake (2005: 109), Türkçedeki klitiklerin özelliklerine kısaca değindikten sonra *mI* parçacığı, ifade bağlaçları *dA*, *-(y)sA/ise* ve *ya*, bağımsız yardımcı cümle kuran bağlaç *ki*, ekleyici bağlaç *bile*, bildirme/koşaç belirleyicileri *-(y)DI*, *-(y)mIş*, *-(y)sA*, zarf belirleyici *-(y)ken* ve genelleştirici kip belirleyici *-Dir*, şahıs zamiri kökenli kişi belirleyicileri ve birliktelik/araç ve bağlayıcı belirleyici *-(y)IA/ile* gibi unsurları klitik olarak değerlendirirler. Çalışmada, Türkçedeki klitiklerin vurgu ve tonlama özelliklerine göre cümle içerisindeki konumları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Klitik kavramını “kaynaşık” ve bir tür ekleşme süreci olarak ele aldığı klitikleşme sürecini “kaynaşma” olarak değerlendiren Nadir Engin Uzun (2006), *Biçimbilim Temel Kavramlar* adlı çalışmasında kaynaşma (klitikleşme) olayını ve kaynaşıkları (klitik) şu şekilde tanımlar: “Sözcüklerin aralıksız dizilmesinin en dikkat çekici sonuçlarından biri, bir sözcüğün bitim noktasında yer alan sesbilgisel öge veya ögelerin, bir sonraki sözcüğün başlangıcında yer alan ögelerle etkileşime girmesidir. Eğer bu benzeşme ve ses yitimleri, sözcüklerden biri veya her ikisinin sözcük olma kimliğini değiştirirse, etkileşim artık biçimbilimsel bir yön almış demektir. Kaynaşma (cliticisation) denilen bu süreçte, dizimde yer alan sözcüklerden biri sesbilgisel tözünde yitimler oluşacak denli değiştirerek kendisinden önce ya da sonra gelen sözcüğe eklenir. Bu yolla biçim değiştirme, sözcüğün âdeti bir ek gibi davranması sonucunu doğurur. Sesbilimsel tözde azaltma yaparak bir başka sözcüğe eklenmiş bu sözcüklere, kaynaşık (clitic) denir.” (Uzun, 2006: 71).

Uzun (2006), Türkçede *i-* yardımcı fiilini klitiklere örnek verir: Türkçe *i-* yardımcı fiili “gider idi > giderdi” şeklinde fonolojik bir şekilde kendinden önce gelen kelimeye bağlanarak tam bir ek görüntüsü kazanabilmektedir. Bununla birlikte, *i-* yardımcı fiili bağlandığı ağırlayıcının fonetik yapısına göre farklı görünüm sergileyebilir. Biraz yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, ünsüzle biten bir kelimedenden sonra *i-* yardımcı fiilinin kendisini oluşturan tek ses /i/ düşürülmüş, *i-* yardımcı fiilinden sonra gelen zaman eki doğrudan *i-* klitiğinin ağırlayıcısına bağlanmıştır. *i-* yardımcı fiili ünlüyle biten bir ağırlayıcıya bağlandığında ise, senkronik olarak /y/ sesine dönüşmektedir: “gitmeli idi > gitmeliydi” (Uzun, 2006: 71). gider idi > giderdi veya uçak ile > uçakla şekillerinde görüldüğü gibi hem tam (idi, ile vb.) hem de ekleşmiş klitik şeklin *-(y)DI*, *-(y)IA* kullanımının mümkün olduğunu ve sadece isteğe bağlı bir tercih olduğunu belirten Uzun (2006); bu tür isteğe bağlı kaynaşmış yapılarla birlikte Türkçede kaynaşmanın zorunlu olduğu görünümünün de bulunduğunun altını çizer. Örneğin, Türkçe *dA* bağlacı ve *mI* soru sözcüğü, her ne kadar imlada bağlı bulunduğu sözcükten ayrı yazılsa da, kendisinden önce gelen sözcüğe fonolojik bakımdan zorunlu olarak kaynaşmaktadır (Uzun, 2006: 72-73).

Klitik kavramını ek-edat terimiyle karşılayan Bilge Özkan Nalbant (2007), “Moğolca-Türkçe Bir Enklitik (Ek-Edat): magat > mAt” adlı makalesinde fiil ve isim soylu sözcüklere gelerek anlamı kuvvetlendiren *mAt* morfemini enklitik olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada, *mAt* klitiği Uygur Türkçesi döneminden başlamak üzere çeşitli tarihî Türk lehçelerindeki kullanım özellikleriyle incelenmiş ve bu klitiğin aynı işlevsel ve semantik özelliklerle Moğolcada da bulunduğu belirtilmiştir.

Türkiye Türkolojisinde klitikler üzerine yapılmış en sistematik çalışma Ahmet B. Ercilasun’un (2008) “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” adlı makalesidir. Ercilasun (2008), pekiştirme işlevine sahip *la* morfemini, bu konuda daha önce yapılan çalışmaları da değerlendirerek enklitik olarak tanımlar. Çalışmada sadece *la* klitiği ve özellikleri ortaya koyulmamış; aynı zamanda, tarihî ve yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında bulunan pekiştirme enklitikleri de tespit edilmiştir. Buna göre; *A(y)*, *AgU (>Av)*, *An*, *Aan*, *çU (> -çI, -şI, -sI, -jI)*, *dA*, *du* (*du, do, duo*), *gIl*, *gU*, *hA*, *I*, *i*, *kAn*, *kA:(y)*, *kü*, *lA*, *l/lu*, *mA*, *mAt*, *mU*, *ne (> -nA)*, *Ok (> Ok, -ak, -k)*, *sA*, *si*, *-sin*, *-şe*, *şU*, *U*, *-(I)y* tarihî ve çağdaş Türk lehçe ve ağızlarında tespit edilen pekiştirme enklitikleri arasında yer almaktadır (Ercilasun, 2008: 43).

Ercilasun (2008), tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde belirlediği pekiştirme işlevli enklitiklerden yola çıkarak Türkçedeki pekiştirme enklitiklerinin tipolojik özelliklerini 11 maddede özetler. Bununla birlikte, araştırmacı, çalışmasının sonunda enklitikler üzerine yapılacak incelemelerle bazı kelime ve eklerin etimolojisinin belirlenebileceğinin, Türkçenin çeşitli sorunlarının çözüme kavuşturulabileceğinin altını çizerek konunun önemine dikkat çeker. Çalışmanın bir diğer önemli tarafı, Ercilasun’un şimdilik enklitik terimini kabul ettiğini belirtmesiyle birlikte, bu kavrama “eklenti” şeklinde Türkçe bir karşılık önermesidir (Ercilasun, 2008: 40).

Ahmet B. Ercilasun’un (2008) bahsi geçen çalışması Türkiye Türkolojisinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, konuyla ilgili en sistematik ve kabul gören çalışmalardandır. Ercilasun (2008), makalesinde ele aldığı klitikleri bilinçli bir şekilde pekiştirme enklitikleri olarak adlandırmış ve çalışmasında sadece pekiştirme enklitiklerinin tipolojik özelliklerini belirlemiştir. Yazarın bu tutumundan da anlaşılacağı üzere, Türkçedeki klitikler sadece pekiştirme işlevine sahip morfemlerle sınırlı değildir. Başka işlevleri bulunan yapılar da klitik olma özelliği taşıyabilmektedir. Çalışmanın kapsam ve sınırlılığı çerçevesinde, sadece pekiştirme işlevindeki klitikler ele alınmış ve incelenmiştir. Ancak söz konusu çalışma sonrasında büyük ölçüde artan klitik çalışmalarında, bu önemli çalışmanın etkisiyle Türkçede pekiştirme işlevli unsurlar klitik olarak ele alınmış ve Türkçedeki klitiklerin tamamının pekiştirme işlevli morfemler olduğu yönünde yanlış bir tespit, Türkiye Türkolojisinde yerini almıştır. Bu açıdan, yapılan çalışmalarda sadece pekiştirme işlevindeki edat, parçacık gibi yapıların klitik kavramı içerisinde değerlendirildiği, fonolojik açıdan ekleşme özelliği gösteren yardımcı fiil, edat, zamir vb. yapıların klitik olarak benimsenmediği dikkati çekmektedir.

Ahmet B. Ercilasun’un (2008) teorik çalışmasından sonra, tarihî ve çağdaş Türk lehçe ve ağızlarından tespit edilen klitikler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda, Ercilasun (2008) tarafından pekiştirme enklitiklerinin karakteristik özelliklerini ortaya koyan 11 madde temel alınarak incelemelerde bulunmaktadır.

Bununla birlikte, sadece enklitik/klitik başlıklı çalışmalarda değil, aynı zamanda pekiştirme/kuvvetlendirme edatları, parçacıklar, kiplikler gibi konularda yapılan çalışmalarda da enklitik/klitik terimine ve bu yapıların özelliklerine sıkça atıfta bulunulmaya başlanmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde klitikler üzerine yapılan incelemelerden biri, Birol İpek'in (2009) "Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları" adlı çalışmasıdır. Enklitik kavramını ek-edat terimi ile ifade eden yazar, DLT'de tespit ettiği *A, Ça/Çe, Çu/Çü (Şu/Şü), Erinç, Erki, Ok, Ol, La, ma/me, Mat/Met, Dağ, Yemu/Yenu* gibi yapıları daha çok edat olma özellikleriyle ele alır. İpek (2009), yaptığı incelemeler sonucunda DLT'de enklitik edatlarının neredeyse tamamının (ma/me hariç) madde başında verilerek açıklandığı, bu tür yapıların bağlandıkları kelimedenden daima ayrı yazıldıkları, gramerleşme ve kalıplaşmada önemli rolleri olduğu, dilin genel ses özelliklerine uymak zorunda olmadıkları ve genellikle soru, rica, şüphe, bildirme vb. anlam nüanslarının bulunduğu, ancak pekiştirme anlamlarının ön planda olduğu ve bu nedenle kullanılmadıkları zaman cümlenin anlamında çok büyük bir değişiklik yaşanmadığı sonucuna varır. İpek (2009), çalışmasını hazırlanacak gramerlerde edatların içerisinde bu tür edatlara da yer verilmesi gerektiği şeklinde bir temenni ile bitirir. Ne var ki, hâli hazırda enklitik olarak değerlendirilen yapıların gramerler içerisinde genellikle kuvvetlendirme/pekiştirme edatları başlığı altında incelendiği gözden kaçırılmıştır.

Birol İpek'in (2016) enklitiklerle ilgili bir diğer çalışması, "Türkiye Türkçesinde Enkliz (Eğilti)" başlıklı makalesidir. Çalışma, Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı gramerinin büyük ünlü uyumu bölümünde kullandığı enkliz terimine istinaden oluşturulmuştur. Ergin (1972), enkliz terimini büyük ses uyumu bölümünde "Köklerle eklerin birleşmesinde uyum bakımından, sonra gelen önce gelene tabi olurken biri ince biri kalın iki kökün birleşerek tek kelime meydana getirmeleri hâlinde önce veya sonra gelen değil, birleşik kelimedede umumiyetle manası hâkim olan kelime diğerini kendisine benzetir." şeklinde açıklar. Bu terim, Şükrü Haluk Akalın'ın (2015) "Türkçe Sözcüklerin Ses Özellikleri" isimli makalesinde de Ergin'in belirttiği şekilde ifade edilir. Burada Muharrem Ergin (1972), kök-ek birleşmesi sırasında yaşanan fonetik değişimlerle kök-kök (kelime-kelime) birleşimi sırasında görülen fonetik değişimlerin farklılaşabileceğinin altını çizmek istemiş, bu durumu ifade eden Türkçe herhangi bir terim ve kavramın bulunmamasından dolayı Almanca veya Fransızca "enklise, enklisis" terimini kullanmıştır. "enklise, enklisis" terimi, bizim bu çalışmada ele aldığımız enklitik (İng. enclitic) teriminin Almanca şeklidir. Dolayısıyla, Muharrem Ergin (1972), enklitik terimini farklı bir durumu karşılamak için, terimin karşıladığı kavram dışında başka bir ses olayını karşılamak için kullanmıştır. İpek ise (2016), daha önce enklitiklerle ilgili başka bir çalışması olmasına rağmen ve burada (bk. İpek, 2009) enklitik terimini olması gerektiği şekilde ifade ettiği hâlde son çalışmasında (İpek, 2016), İngilizce enklitik terimini kullanarak ve enklitiğin tanımını yaparak başka bir ses olayı üzerine açıklamalarda bulunmuştur. İpek'in söz konusu çalışmada eğilti olarak Türkçe bir terim önerdiği enkliz için verdiği örnekler arasında *böyle* (bu+ile), *seksen* (sekiz+on), *yoksa* (yok+ise), *öbür* (o+bir) vb. örnekler yer almaktadır. İpek'in çalışması incelendiğinde, bazı yapıların birleşik kelime özelliği gösterdiği (sekiz+on >

seksen vb.) bazı yapıların ise, kelime+klitik birleşiminden meydana geldiği (yok+ise > yoksa) görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerindeki klitikler üzerine yapılan bir diğer çalışmada, Kutadgu Bilig'deki klitikler ele alınmıştır. Meltem Gül (2015) “Kutadgu Bilig’de Enklitik Edatları” adlı makalesinde *ma/me, mat/met, ok/ök, erinç, erki, ol* edatı, *yime* edatı, *la* edatı gibi yapıları enklitik olarak kabul etmekte ve Kutadgu Bilig’de daha çok olasılık, tereddüt, şüphe, zaman bildirme, kesinlik gibi anlamları vermek için enklitik edatlarının kullanıldığı sonucuna varmaktadır (Gül, 2015: 413).

Çağdaş Türk lehçelerindeki klitikler üzerine yapılan çalışmalar, tarihî Türk lehçelerine nazaran daha fazladır. “Çuvaş Türkçesinde İkili Biçimler” (2010) adlı makalesinde Çuvaş Türkçesindeki *ak/aki* “işte”, *siv/sivi* “soğuk” gibi iki farklı biçime sahip kelimeleri inceleyen Feyzi Ersoy, bu tür kelimelerin her iki biçimi arasında anlam farkı olmaması, ikili biçimi bulunan kelimelerin isim veya sıfat olması, genel Türkçede enklitik olduğu düşünülen *a/e*’nin ses denkliği açısından Çuvaşça *i/i*’ye eşit olması gibi özelliklerini göz önünde bulundurarak ve biraz yukarıda zikrettiğimiz Ercilasun’un (2008) tespit ettiği pekiştirme enklitiklerinin belirleyici özellikleriyle de çeşitli açılardan uyum göstermeleri nedeniyle, *i*’nin enklitik olabileceği sonucuna varmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinde konuyla ilgili çalışmalardan bir diğeri, Nergis Biray’ın (2013) “Kazak Türkçesinde Enklitikler” adlı makalesidir. Çalışmanın girişinde klitikler “zarf ve edatlara benzemeyen, farklı açılardan, ama doğrudan anlamı etkileyen, söz dizimine anlamca katılan; genellikle pekiştirme, kuvvetlendirme ve vurgulama gibi işlevlerle bazen öğelerin arasında bazen başında bazen de sonunda yer alarak cümlelerin öğelerini vurgulayan yapılar” olarak ele alınır (Biray, 2013: 259). Klitiklerin Kazak Türkçesi gramerlerinde “şılav/sılav” (edat) kategorisinin bir alt grubunu oluşturan “demevlikter” grubunu karşıladığını belirten Biray (2013), çalışmasında Ercilasun’un (2008) pekiştirme enklitikleri ile ilgili kriterlerini bu grupta yer alan unsurlara uygular. Böylece araştırmacı, demevlikter grubunda yer alan unsurların birçoğunun yapı ve işlev bakımından birbirine benzer özellikler gösterdiği, ancak Ercilasun (2008) kriterlerine göre bazılarının enklitik özelliği taşımadığı sonucuna ulaşır (Biray, 2013: 264). Nergis Biray (2014), klitiklerle ilgili bir diğer çalışmasında ise Kazak Türkçesindeki *-mIs* klitiğini ele alır. Bu çalışmada da yazar, biraz yukarıda bahsi geçen çalışmasında kullandığı yöntem ve metotlarla *-mIs* klitiğinin Kazak Türkçesindeki görünümünü inceler.

Nergis Biray (2015) klitiklerle ilgili bir başka çalışmasında ise, “Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler” başlığı altında Türkmen Türkçesindeki klitikleri ele alır. Türkmen Türkçesi gramerlerinde “kelime ve kelimedden büyük sentaktik birimlerin anlamına ek bir anlam katmak için kullanılan, ek hâline gelmiş modal anlamlı kelimeler” ovnuk bölekler başlığı altında incelenmektedir. Biray’a göre (2015), Türkmen Türkçesinde ovnuk bölek grubu içerisinde değerlendirilen tüm unsurlar klitik olma özelliği taşımaz. Bunların bir kısmı, bağlama işlevindeyken bir kısmı ise klitik olma özelliği göstermektedir.

Çağdaş Türk lehçelerindeki klitikler üzerine yapılan çalışmalardan biri, Bahar Sağır (2015) tarafından *Özbek Türkçesinde Enklitikler* başlığıyla hazırlanan yüksek lisans

tezidir. İki bölümden oluşan tezin ilk bölümünde, enklitik kavramı kısaca tanıtılmış, ikinci bölümde ise, Özbek Türkçesindeki klitikler “Ek Hâlindeki Klitikler” ve “Kelime Hâlindeki Klitikler” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Tezde Özbek Türkçesindeki *-a/-ya, -chi, -da, -dir, -gina/-kına/-qına, -ki, -kim, -ku, -mi, -mikin, -oh, -oq/-yoq, -u/-yu* gibi morfeimler ek hâlindeki enklitikler; *axir, faqat, g'irt, ham, hatto/hattoki, na... na, nahot/nahotki, naq, xolos, xuddi* gibi genellikle cümle başı bağlacı olma özelliği gösteren yapılar kelime hâlindeki enklitikler olarak değerlendirilmiştir.

Klitikler üzerine yapılan son dönem çalışmalarında genellikle çağdaş Türk lehçelerinde enklitik olma özelliği gösteren yapıların işlevsel ve semantik açıdan incelendiği görülmektedir. Bunlardan Ahmet Karaman'ın (2016) “Yeni Uygur Türkçesinde “kin” Edatı” adlı çalışması ile İlker Tosun'un (2017) “Tuva Türkçesinde “Ol” Enklitiği” başlıklı makalesi bu türden çalışmalar arasında sayılabilir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan klitiklerle ilgili çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri M. Fatih Alkayış'ın (2011) Adıyaman ağızında kullanılan *ke* ve *o* klitikleri ile ilgili makalesidir. Makalede, klitik olarak tanımlanan *ke* ve *o* morfeimlerinin cümleye kattığı farklı anlamlar üzerinde durulmuş; işlevsel ve yapısal özellikleri kısaca tartışılmıştır.

Mustafa Sarı (2012) tarafından hazırlanan “Türkiye Türkçesi Ağızlarında -dAvUK/-dAyUK ve -(y)Uk Biçim Birimlerinin Uzantıları” adlı makalede tarihî lehçelerdeki *anı teg ok* birleşiminden gelişen *-dAvUK/-dAyUk* ekinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki görünüşleri incelenmiştir. Çalışmada, klitik kavramı sadece pekiştirme/kuvvetlendirme ifade eden unsurlar için değil, aynı zamanda gramatikalleşmenin belli bir aşamasından doğan, ekleşme sürecindeki yapıları da kapsayacak şekilde kullanılmıştır (Sarı, 2012: 495-497).

Turgut Baydar (2012) ise “Erzincan ve Yöresi Ağızlarında -sA Enklitiği” başlıklı makalesinde Erzincan ve yöresi ağızlarında görülen *yapmaz-sa-n-sa, geçer-se-m-de* gibi yapılarıdaki *-sA* morfeimini eklendiği kelimenin anlamını pekiştiren bir enklitik olarak değerlendirir (Baydar, 2012: 84). Çalışmada, *-sA* enklitiğinin sadece fiillere değil, isimlere de gelebildiğine; *eğer* bağlacı ile eş işlevde, fakat farklı sentaktik özelliklerde kullanıldığına ve anlamı pekiştirme/kuvvetlendirme işlevlerinin bulunduğu dikkat çekilmiştir.

Türkiye Türkolojisinde, müstakil çalışmalar bir tarafa bırakılacak olursa, yakın zamanlarda hazırlanan Türkçe gramerlerde ayrı bir başlık altında klitik/enklitik kavramı ele alınmaya başlanmıştır. Örneğin, Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (2010) tarafından hazırlanan *Türk Dili El Kitabı*'nın biçim bilgisi bölümünde ayrı bir başlık altında enklitik kavramı ele alınmıştır. Çalışmada, enklitikler kısaca “ek olmadıkları hâlde fonolojik açıdan uyuma tabi olarak ek gibi özellikler sergileyen, fakat eklerden farklı olarak vurgulanamayan ve ekleşme özelliği taşıyan edatlar” şeklinde tanımlanır. Türkçede son çekim edatları (*ile* vb.), kuvvetlendirme ve pekiştirme işlevi taşıyan bazı bağlaçlar (*da* vb.) ve birleşik çekimleri oluşturan *i-* yardımcı fiili enklitikler arasında sayılmaktadır (Demir&Yılmaz, 2010: 195).

2.2. Türkçede Klitik Kavramı

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda birbirinden farklı terim ve kavramlarla ele alınan klitiklerin, diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de tam ve belirli bir tanımı henüz yapılamamıştır. Türkçede klitiklerin heterojen bir kategori oluşturmaları, kavramın tam bir tanımının yapılmasını ve klitik olarak ele alınan unsurların karakteristik özelliklerinin net bir şekilde belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, Türkçede klitik olarak değerlendirilen unsurların çalışmadan çalışmaya çeşitlilik ve farklılık göstermesinin de nedenleri arasındadır. Klitiklerle ilgili müstakil çalışmalarda ve Türkçe gramerlerde türü belirlenemeyen ekler, birtakım edatlar, özellikle pekiştirme/kuvvetlendirme edatları, bazı bağlaç ve ünlemler, anlam ayırt edici unsurlar olan parçacıklar klitik kavramı içerisinde değerlendirilir.

Llyod B. Swift, *A Reference Grammar of Modern Turkish* (1963) adlı gramerinin kelime yapımı bahsinde enklitikleri “bazı özellikleri bakımından ek görünümlü, fakat bağımsız hareket eden morfemler” olarak kısaca tanımlar.

Göksel&Kerslake (2005), Türkçe gramerlerinin morfoloji bölümünde ele aldıkları klitik kavramını kısaca “kelime öbeklerine bağlanan parçacıklar” olarak tanımlarlar. Yazarlar klitik kavramının tam bir tanımını yapmaktan çok ek ve kelimeyle benzeşen ve farklılaşan yönleriyle Türkçe klitikleri açıklamayı tercih ederler. Buna göre, vurgusuz olma nedeniyle eklerden farklı özellikler sergileyen klitiklerin bir kısmı, ekler gibi, bağlandıkları sözcüğe göre ses uyumu göstermekte, bazılarının ise, tıpkı kelimeler gibi, kelime öbeği oluşturdukları kelimeyle aralarında bir ses uyumu görülmemektedir. Sentaktik açıdan da klitikler kendilerine özgü davranışlar sergiler. Tüm eklerden sonra, kelime öbeğinin son kelimesinin ucuna bağlanan klitikler, hemen her türden kelime öbeğine bağlanabilmektedir. Bu durum, klitiklerin sentaktik açıdan eklerden farklı dağılımlar sergilemelerine neden olur. Hemen her türden kelime veya kelime öbeğine bağlanabilen klitikler, kelime öbeğinin içine yerleşebilmekte ve sentaktik açıdan hareket edebilmektedir (Göksel&Kerslake, 2005: 100).

Türkçe gramerinin morfoloji bölümünde ayrı bir başlık altında klitikleri inceleyen Kornfilt (1997), klitiklerin ayrı bir tanımını yapmadan Türkçede hangi morfemlerin klitik olarak değerlendirilmesi gerektiği ve bu unsurların sentaktik özellikleri üzerinde durur. Kornfilt’in (1997) yaklaşımından anlaşılacağı üzere, Türkçede klitik kavramı içerisinde değerlendirilecek unsurların ortak özellikleri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Türkçede klitik olma özelliği taşıyan ve taşımayan unsurlar için yaptığı değerlendirmede, özellikle vurgu taşımama, eklerden farklı sentaktik dağılımlar sergileme ve ekleşme özelliği gösterme gibi çeşitli kriterlerin uygulandığı göz önünde bulundurulurken yazarın, Türkçedeki klitiklerle ilgili tanımı ve yaklaşımı belirlenebilir.

Turkish Grammar adlı eserinin fonoloji bölümü içerisinde klitikleri ele alan Lewis (2000), klitik kavramını kısaca “vurgu taşımayan unsurlar” olarak tanımlar. Lewis’e göre (2000: 21-22), vurgusuz unsurlar olan klitiklerin kelime veya kelime öbeği oluşturdukları yapıda vurgu, klitiklerden önceki hece üzerinde yer almaktadır. Klitikleri “enklitik ekler” ve “enklitik kelimeler” olmak üzere ikiye ayıran yazar, klitik kavramını, en geniş anlamda, Türkçedeki vurgusuz tüm ekleri kapsayacak şekilde, ekleşme özelliği gösteren yapılar ve bağlı buldukları kelimelerle fonolojik bir bütün

oluşturan tüm işlevsel kelimeleri (edat, bağlaç, parçacık vb.) kapsayan bir kavram olarak ele alır.

Türkçedeki klitiklerle ilgili en belirleyici tanımı yapan Marcel Erdal'a (2000) göre ise, klitikler, "bağımsız bir kelimeyle morfolojik değil, fonolojik bir birim oluşturan ve anlam taşıyan unsurlar"dır. Klitikleri fonolojik açıdan eklere, morfolojik bakımdan ise kelimelere benzeyen unsurlar olarak ele alan Erdal (2000: 41), klitiklerin etki alanlarının fonolojik bakımdan bağlı oldukları kelimeyle sınırlı olduğunu, ancak sentaktik açıdan çok daha büyük dil birimlerini kapsayabildiklerini ifade eder.

Türkiye Türkolojisinde ise, klitik kavramının tanımının ve bu kavram için kullanılan terimlerin oldukça çeşitli olduğu görülmektedir. Berke Vardar (1998: 186), dilbilim terimleri sözlüğünde enklitik kavramını "sonasığınık" şeklinde Türkçe bir terimle karşılayarak kısaca, "vurgusuz ve bağlı bulunduğu, kendisinden önce gelen sözcükle birlikte vurgu birimi oluşturan öge" olarak tanımlar. İmer vd. (2011: 53) tarafından hazırlanan dilbilim terimleri sözlüğünde ise, "biçimce" madde başında ele alınan klitik kavramı "sözcüğü andıran ancak yapısal olarak, özellikle sesbilimsel özellikleri bakımından, bağımlı biçimbirim gibi başka bir birime bağımlı olan ve tek başına kullanılmayan biçim" şeklinde açıklanmaktadır.

Klitikleri, "dilde türünü tam olarak belirleyememiş morfolojik veya leksikal varlıklar" olarak "ara bir tür" şeklinde değerlendiren Kerim Demirci (2013) ise, klitik kavramını "ne tam ek ne de tam kök olan, öte yandan hem ek hem de kök gibi davranabilen birimler" olarak tanımlar.

Konuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde Türkiye Türkolojisinde klitik kavramı ile ilgili başlıca iki yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Özellikle yabancı literatürü takip eden Türkologlara göre klitik kavramı, "kelime ve ek ile ortaklaşan ve farklılaşan özellikler gösteren, fonolojik, morfolojik ve sentaktik açıdan kendilerine özgü özellikler sergileyen unsurlar" olarak değerlendirilmektedir (Vardar, 1998; İmer vd., 2011; Ercilasun, 2008; Demirci, 2013; Demir&Yılmaz, 2010 vd.).

Türkiye Türkolojisinde yaygın olan diğer yaklaşıma göre ise klitik kavramı, "ekleşen veya ekleşme özelliği gösteren, temel işlevi pekiştirme ve kuvvetlendirme olan bir edat türü" olarak ele alınmaktadır (Üstüner, 2003; İpek, 2009; Tosun, 2016; Biray, 2013; Nalbant, 2007). Bu yaklaşımın izini taşıyan çalışmalarda klitik kavramı; "ek-edat", "enklitik edat", "enklitik" terimleriyle ifade edilir. Klitik kavramını, ekleşen veya ekleşme özelliği gösteren pekiştirme edatları olarak değerlendiren bu anlayışın evrensel nitelikte hiçbir dilde karşılığı bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle, bugüne kadar klitik sistemleri incelenmiş yüzlerce dilin hiçbirisinde klitikler tek bir kelime kategorisini karşılayan unsurlar olarak ele alınmamıştır. Klitikler tek bir kelime kategorisinde değil; zamir, yardımcı fiil, edat, parçacık, bağlaç vb. birbirinden farklı kategorideki, kelime ve ek arasında özelliklere sahip, ekleşme özelliği gösteren yapıları içerebilen heterojen bir kategoridir. Bununla birlikte, klitik kavramını cümlelerin anlamına çeşitlilik kazandıran, pekiştirme gibi söylemsel içeriğe sahip, isteğe bağlı kullanımları olan unsurlar olarak değerlendirmek de doğru değildir. Türkçede olduğu gibi, tüm dillerde gramatikal işlevi bulunan ve kullanılması zorunlu olan pek çok klitik bulunmaktadır.

Klitik kavramının en genel tanımı, “kelime ve ekle ortaklaşan ve farklılaşan özellikleri bulunabilen, fonolojik, morfolojik ve sentaktik açıdan kendine has özellikleri olan morfemler” şeklinde yapılabilir. Klitikler belirli bir kelime kategorisinden oluşan homojen bir grup değildir. Kelime ve ek görünümündeki farklı unsurlar klitik olma özelliği taşıyabilir. Bu noktada, kelime ve eklerin tipolojik özellikleri dışında davranışlar sergileyen ve bağımsız bir kelime iken ekleşme özelliği gösteren veya kendisinden önce gelen kelimeyle fonolojik bir bütün oluşturan tüm morfemler klitik kavramı içerisinde değerlendirilebilir.

Klitik kavramı Türkiye Türkolojisinde; “sonasığınık” (Vardar, 1998), “biçimce” (İmer vd., 2011; Demirci, 2013), “eklenti” (Ercilasun, 2008), “kaynaşık” (Uzun, 2006), “uymaç veya uymaca” (Elöve, 2012), “ek-edat” (Özönder, 2001; Üstüner, 2003; Özkan Nalbant, 2007; İpek, 2009), “enklitik edat” (Özönder, 2001; Nalbant, 2004; Tosun, 2016); “enklitik” (Biray, 2013; Baydar, 2012; Demir&Yılmaz, 2010) gibi farklı terimlerle ele alınır. Bu terimlerden klitik karşılığı olarak en çok “ek-edat”, “enklitik edat” veya sadece “enklitik” terimi kullanılmaktadır. Sonasığınık, eklenti, uymaç veya uymaca ve kaynaşık terimlerinin zihinde oluşturdukları olumsuz çağrışım ve klitiklerin sadece ekleşme özelliklerine atıfta bulunan görünümleri nedeniyle klitik kavramı için uygun olmadığı görüşündeyiz. Türkiye Türkolojisinde en çok kabul gören ve kullanılan ek-edat ve enklitik edat terimleri ise, klitik kavramını sadece ekleşen veya ekleşme özelliği gösteren edatlar olarak değerlendirdiği için klitik kavramını tam olarak karşılamamaktadır.

Ek-edat, enklitik edat terimlerinin yanında, özellikle Türkçe literatürde yaygın kullanım alanına sahip olan enklitik teriminin de tercih edilmesini doğru bulmuyoruz. Fonolojik bakımdan ilgili oldukları ağırlayıcının/kelimenin daima sonuna/sağına eklenen/bağlanan klitik türü olan enklitik² kavramı, klitiklerin bir alt türü olarak daha dar kapsamlı bir kavramı karşılamaktadır. Aynı zamanda, dünya genelinde konu ile ilgili çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, neredeyse tamamında, klitik teriminin çok daha yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Enklitik terimi yerine, klitik teriminin tercih edilmesindeki en önemli gerekçe ise, konu üzerinde yeterince çalışma yapılmadığı da göz önünde bulundurularak, Türkçede sadece bağlandığı kelimenin sonuna/sağına gelen enklitiklerin bulunduğu bilgisinin henüz doğrulanmış ve kanıtlanmış olmamasıdır. Türkçede enklitikler dışında proklitik, endoklitik gibi farklı klitik türlerinin bulunduğunu savunan bilim adamları da bulunmaktadır. Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması, klitikler konusunda da sadece kelimenin sonuna bağlanabilecek enklitiklerin olduğu yönünde yanlış bir yargının oluşmasına neden olur. Ancak dillerin ek sistemleri ve klitik sistemleri arasında her zaman paralellikler bulunmadığı bilinmektedir. Tüm bu gerekçeleri bir tarafa bırakacak olursak, nasıl ki Türkçe sistemli bir şekilde sondan eklemeli bir dil olmasına rağmen, sonek değil ek terimi kullanılıyorsa, edatların daima ilgili oldukları kelimenin sonuna bağlanmasından dolayı sontakı, son çekim edatı vb. şeklinde adlandırılmasının gereksiz ve yanlış olduğu savunuluyorsa biz de aynı durumun klitikler için de geçerli olduğu görüşündeyiz. Bu nedenle, Türkçede sadece kelimenin sonuna eklenen enklitikler bulunsu bile daha

2 Klitikler, fonolojik bakımdan ilişkili oldukları kelimelere (ağırlayıcı) bağlanma pozisyonlarına göre enklitik, proklitik ve endoklitik olmak üzere üçe ayrılır. Enklitikler ağırlayıcısının sağına/sonuna; proklitikler ağırlayıcısının soluna/başına bağlanan klitiklerdir. Endoklitikler ise ağırlayıcısının gövdesi ile ekleri arasında bağlanan/giren klitik türüdür.

kapsamlı bir terim olan klitiğin kullanılması gerekmektedir. İngilizce klitik terimine Türkçe bir karşılık önermek gerekirse, “ekçe” kelimesinin klitik kavramına uygun bir terim olabileceği kanaatindeyiz. Tarafımızdan önerilen ekçe terimi, hem klitiklerin ek ile kelime arasında bir yapı olması hem de ekleşme özelliği gösteren yapıları karşılması bakımından klitik kavramını bütünüyle kapsamaktadır.

2.3. Türkçe Klitiklerin Özellikleri

Fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik açıdan kendilerine özgü özellikler taşıyan klitikler işlevsel kelime ve çekim eklerine benzer özelliklere sahip unsurlardır. Leksikal kelimelerin tarihî süreç içerisinde fonolojik ve semantik değişimler geçirerek gramatikleşmesinde işlevsel kelime klitikten önceki, çekim eki ise klitikten sonraki aşamaya işaret etmektedir (Spencer&Luis, 2012: 14). Bu açıdan, klitiklerle işlevsel kelime ve çekim ekleri arasında yapı ve kullanım bakımından doğrudan bir ilişki söz konusudur. Gramatikleşmenin ara aşamasını temsil eden unsurların yanında doğaları gereği leksik anlamdan ziyade gramatikal anlam ve işlev taşıyan unsurlar da klitik olma özelliği taşımaktadır.

Diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de klitikler ayrı bir kelime türü olarak homojen bir sınıf değil, heterojen bir kategori oluşturur. Başka bir deyişle, Türkçede klitikler genellikle zamir, yardımcı fiil, edat, bağlaç, parçacık gibi farklı kelime kategorisinden unsurlardan meydana gelen bir gruptur. İfade edilen kategorilerdeki tüm unsurlar klitik olma özelliği taşımamaktadır. Bu kategoride yer alan kelimelerden bazıları fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik açıdan klitik olma özelliği gösterir. Örneğin *ile* ve *göre* işlevsel kelimelerinin her ikisi de Türkçede edat (son çekim edatı) kategorisinde değerlendirilmektedir. Bunlardan ekleşme özelliği gösteren *ile* (araba ile > arabayla) edatı klitik olma özelliği taşıırken senkronik açıdan ekleşme özelliği göstermeyen *göre* edatı (sana göre) klitik olarak değerlendirilemez.

2.3.1. Türkçe Klitiklerin Fonolojik Özellikleri

Türkçedeki klitiklerin fonolojik açıdan en önemli özelliklerinin başında vurgusuz unsurlar olmaları gelmektedir. Leksik açıdan vurgu taşıyan Türkçede her kelimedede en az bir vurgulu hece bulunur (Ofłazer&Inkelas, 2003: 13). Türkçe kelimelerde vurgu, bazı istisnaları³ olmakla birlikte, genellikle kelimenin son hecesindedir.⁴ Türkçede ekler, kelimeler gibi, genellikle vurgu taşıyabilen morfemlerdir. Türkçe yaygın bir şekilde kelime sonu vurgusuna sahip bir dil olduğu için daima kelimenin en sonunda bulunan ek vurgulu bir şekilde telaffuz edilmektedir. Kelimeler ek aldıkça vurgu daha sonra gelen ekin üzerine kayar (Lewis, 1967; Sezer, 1983; Kabak&Vogel, 2001):

3 Yer adları, özel adlar, bazı zarf ve bağlaçlar, ünlemler, birleşik kelimeler, pekiştirme sıfatları, yabancı dillerden alıntılanan kelimeler vurgunun son hecede bulunmadığı istisnalardır (Kabak&Vogel 2001: 316).

4 K. Grönbech'e göre (1940) Türkçede vurgu bulunmamaktadır. Baskı vurgusu ile ton vurgusunun birbirine karıştırılması sonucunda vurgunun son hecede olduğu görüşünün Türkçedeki temel vurgu özelliği olarak kabul edildiğini belirten araştırmacı, Türkçede vurgunun belirli bir konumunun bulunmadığı; söylemde duygu durumuna göre yerinin değişebildiğini iddia eder. Grönbech'e göre Türkçedeki tek vurgu kuralı klitiklerin daima vurgusuz olmaları ve kendilerinden önce gelen hecelerin vurgulanabilmesidir (Mansuroğlu 1942: 347).

- (1) kaLEm⁵
kalemLİK
kalemlikLER
kalemliklerİM
kalemlikleriMİZ
kalemliklerimizDEN

Ek ve kelimelerin aksine klitikler vurgu alamayan unsurlardır. Bu nedenle, parçacık görünümündeki klitiklerle (dA, mI, ki vb.) gramatikalleşme sonucu ortaya çıkan ekleşme sürecindeki klitikler⁶ (idi >(y)DI, ise > (y)sA, ile > (y)lA, şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri vb.) daima vurgusuzdur. Klitiklerin bulunduğu bir yapıda vurgu klitiklerden önce gelen hece üzerindedir:

- (2) a. aDAM **m**
b. çoCUK **da**
c. bıÇAK-**la**
d. MustaFA-**dır**
e. avuKAT-**ım**

Yukarıda yer alan örneklerde görüldüğü gibi, klitiklerin bulunduğu yapılarda vurgu, daima klitiklerden önce gelen hece üzerinde yer alır. Vurgu taşımayan klitikler kendilerinden önce gelen hecedeki vurguyu üzerlerine çekmedikleri gibi kendilerinden sonra başka bir ek geldiğinde de vurgunun yeri değişmemektedir (Demircan, 1978-1979: 157; Kabak&Vogel, 2001: 322-323).

- (3) a. yaVAŞ-**ça**
b. yaVAŞ-**ça-çık**
c. gel-Dİ-**yse-niz**

Bununla birlikte Türkçede henüz ek mi klitik mi olduğu tam olarak tespit edilememiş, fakat tipolojik açıdan daima vurgusuz ekler⁷ de bulunmaktadır. Olumsuzluk eki *-mA*, eşitlik eki *-CA*, vasıta eki *-In* (YAZın, KIŞın vb.), aile isimleri yapan *-gil* Türkçedeki vurgusuz eklerdir⁸ (Kahnemuyipour&Kornfilt, 2006: 1; Kabak&Vogel, 2001: 238; Vural&Böler, 2012: 71). Bazı araştırmacılar vurgu taşımayan bu eklerin hepsini, bazı durumlarda sadece vurgu taşımama özelliğini göz önünde bulundurarak, klitik kabul etmektedir. Bu görüşü kabul etmeyen diğer bazı dilbilimciler ise sadece vurgusuz olmalarının bu unsurları klitik olarak değerlendirmek için yeterli olmadığı görüşünü savunarak bu tür ekleri ek kategorisinde, fakat farklı türden ekler olarak ele alırlar. Örneğin *+ki* aitlik eki vurgusuz olmasından dolayı bazı araştırmacılar tarafından (Deny, 2012: 192; vd.) klitik olarak değerlendirilmektedir (arabaNINki, akŞAMki vb.).

5 Çalışmada vurgulu heceler büyük sıradan harflerle gösterilmiştir.

6 Gramatikalleşmenin ara aşamasını oluşturan, bağlı ve bağımsız olmak üzere iki şekli bulunan klitikler daima vurgusuzdur. Bununla birlikte gramatikalleşme sürecini tamamlayan, bağımsız şekilleri kullanımdan kalkan ve tam bir ek görünümü kazanan morfemler vurgu taşıyabilmektedir (Buran 1999: 213).

7 Türkçede vurgu taşımayan ekler için yabancı literatürde yaygın bir şekilde pre-stressing suffix (öncül vurgulu ekler) terimi kullanılmaktadır.

8 Pek çok çalışmada zaman ifadelerinde kullanılan *-leyin*, *-CA* ekinin genişletilmiş şekilleri kabul edilen *-CAsl*, *-CAslnA* ekleri de vurgusuz ekler başlığı altında incelenmektedir. Biz bu morfemleri klitik olarak değerlendirdiğimiz için burada belirtmedik. Bu kısımda belirtilen vurgusuz ekler bazı araştırmalarda, özellikle vurgusuz olmalarının etkisiyle, klitik olarak sınıflandırılmış, ancak bu iddia henüz kesinleşmemiştir.

Vurgusuz olmasının yanında eklendiği kelimeyle arasında ses uyumunun bulunmaması da *+ki*'nin ek değil, klitik olabileceğine bir delil sayılabilir. Bununla birlikte, *+ki*'nin seçici bir şekilde sadece isim veya isim soylu kelimelere bağlanması, kendisinden sonra başka eklerin gelebilmesi ve kendisinden sonra başka ekler geldiğinde ikincil vurgu taşınması söz konusu morfemin klitik olarak ele alınmasını zorlaştıracak özelliklerdir (arabaNINKiNE, akŞAMınkinDEN vb.) (Erdal, 2000: 47).

Türkçede klitikler dilin genel fonetik özelliklerine uymayabilir. Bu açıdan klitiklerin ünlemlere, yansıma ve çocuk dilindeki kelimelere benzediği söylenebilir (Ercilasun, 2008: 49). Örneğin ET. *la*, *ne*, *ma*, *mat*; TT. *ml/mU* vb. klitikler Türkçe kelimelerin başında bulunamayacak /l/, /n/, /m/ gibi seslerle başlar (Ercilasun, 2008: 49). Aynı zamanda ünsüz dizilimi açısından Türkçe ek ve kelimelerde bir arada bulunamayacak iki ses klitiklerde bir arada görülebilmektedir. *iken* klitiğinin *-(y)ken* şeklinde ekleşmiş hâli bu duruma örnek gösterilebilir. Türkçede yan yana bulunamayacak /yk/ ses dizilimi bu klitikte görülmektedir: *evdeyken*, *okuldayken* vb.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde Oğuz grubunda yer alan lehçeler dışındaki lehçelerde önseste /t/ sesi tonlulaşmamaktadır. Bu tür lehçelerde bildirme ifade eden *-dir*, *teg-* fiilinden türeyen edatlar (*degin*, *degr* vb.), *degi* ve *dah* edatı, *da* parçacı gibi işlevsel kelimelerin ilk sesindeki /t/ morfeminin tonlulaşmış şekillerinin kullanılması da klitiklerin fonetik özellikleriyle ilgilidir (Schütz, 2014: 255; Gabain, 1998b: 77). Oğuz grubu dışındaki lehçelerde beklenmeyen bu türden ses hadisesi sadece klitiklerde ve klitikleşen unsurlarda tespit edilmiştir. Başka bir deyişle, bu türden bir tonlulaşma Oğuz grubu dışındaki lehçelerin fonolojik özelliklerine aykırı olmasına rağmen klitikler dilin genel fonetik ve fonolojik özelliklerine uymayabilen unsurlar olduğu için klitiklerde görülebilir.

Türkçede eklenme sırasında eklerde, ünlü uyumu, ünsüz benzeşmesi ve ses düşmesi gibi çeşitli morfofonolojik süreçler görülür (Oflazler&Inkelas, 2003: 12; Oflazler&Inkelas, 2006: 82). Eklenme sırasında geriye doğru benzeşmeyle eklerin ünlüleri kendisinden önce gelen morfemin sesine uyum göstermektedir: *okul+lar*, *kitap+lar*, *onun+ki+ni* vb. Klitikler de ağırlayıcılarına bağlanma sırasında eklenme sırasında eklerin gösterdiği morfofonolojik değişimleri gösterebilirler. Örneğin *da* klitiği, tıpkı eklerde olduğu gibi, fonolojik bakımdan bağlandığı ağırlayıcıya uygun bir şekilde ünlü uyumuna girmektedir. Ancak eklerden farklı olarak *da* klitiği ünsüz bakımından ağırlayıcısına uyum sağlamaz:

- (4) a. Sen **de** gel, o **da** gelsin.
b. Seni aradık **da** bulamadık. (**Seni aradık ta* değil.)

Türkçede ekleşme özelliği gösteren klitikler genellikle hem ünlü hem de ünsüz bakımından ağırlayıcılarına uyum sağlayarak morfofonolojik bakımdan tam bir ek görüntüsü taşır:

- (5) a. Dışarıya çıkmış=**tim**.
b. Otobüs=**le** veya uçak=**la** gideceğim.

Bununla birlikte, ağırlayıcısıyla arasında ünlü ve ünsüz bakımından uyum görülmeyen klitikler de bulunmaktadır:

- (6) a. Ödevimi yaptım **bile**.
b. Bu durumu biliyor mu **ki**?

Türkçede, ekleşme özelliği gösterse bile bazı klitiklerle ağırlayıcıları arasında herhangi bir ses uyumu görülmez:

(7) a. Dün okulda=**yken** onu gördüm.

Bu açıdan, eklenme sırasında görülen fonolojik değişimlerin eklerde klitiklere nazaran daha kurallı ve düzenli bir şekilde işletildiği söylenebilir. Ekler gibi eklendikleri kelimeyle ses uyumu gösteren ve alomorfları bulunan klitiklerin yanında bağlandıkları kelimeyle ses uyumu göstermeyen tek şekilli klitikler de bulunmaktadır. Bu açıdan, ağırlayıcısına fonolojik bakımdan ses uyumu gösteren klitikler eklere, uyum göstermeyen klitikler ise bağımsız kelime olmaya daha yakındır.

Klitiklerle ağırlayıcıları arasında fonolojik bir bütünlük ve uyum bulunmasa bile prozodik açıdan bir birlik vardır. Konuşma sırasında klitik ve ağırlayıcısı arasında, iki kelime arasında bırakılan boşluk bırakılmaz; klitik ve ağırlayıcısı prozodik açıdan tek bir kelime gibi telaffuz edilir. Örneğin eşsesli kelime veya kelime grupları konuşmada prozodik açıdan şu şekilde farklılaşır:

(8) a. Sen de.
b. Sende.
c. Sen de.

Yukarıda yer alan eşsesli yapılardan (8a)'daki örnek 2. tekil şahıs zamiri öznesi ve de- fiilinin 2. tekil şahıs emir kipinden oluşmaktadır. Söz konusu cümleyi oluşturan iki unsur da bağımsız kelime özelliği taşır. Bu açıdan prozodik bakımdan iki kelime arasında belirli bir boşluk bulunur: /sen--de/. (8b)'de ise 2. tekil şahıs zamirine *-DA* bulunma hâli eki eklenmiştir. *-DA* bağlı bir morfem olduğu için prozodik açıdan ilgili olduğu kelimeyle bir bütün oluşturur, kelime ile ek arasında herhangi bir boşluk bulunmaz. Prozodik bakımdan tek bir unsur olan "sende" kelimesinde *-DA* eki vurgulu bir şekilde telaffuz edilir: /senDE/. (8c)'de 2. tekil şahıs zamirine fonolojik bakımdan *da* klitiği bağlanmıştır. (8c)'de yer alan yapı da prozodik açıdan (8b)'de yer alan örnek gibi tek bir unsur olarak telaffuz edilir, ancak bu yapıdaki *da* klitiği vurgusuzdur: /sende/

Bazı dillerde eklenme sırasında görülen ve ek sınırlarını belirsizleştirip bulanıklaştıran kaynaşmalar Türkçe eklerde genellikle görülmez. Kök ve eklerin sınırları genellikle belirgin ve açıktır (Demir&Yılmaz, 2010: 183): okul-lar-ımız-da-ki-ler-den. Eklerde görülen bu özellik klitikler için geçerli değildir. Klitiklerle ağırlayıcıları arasında kaynaşmalar meydana gelebilir. Örneğin ET. *ok* klitiği *neçe* kelimesine bağlandığında ağırlayıcısının son hecesiyle kaynaşmakta ve iki morfem arasındaki sınır bulanıklaşmaktadır: neçe+ök > neçük.

Türkçede klitikler çoğunlukla bir veya en fazla iki hecelidir. Eklemeli bir dil olan Türkçede kelime kökleri ve ekler de genellikle bir veya iki heceden oluşmaktadır. Bu açıdan, klitiklerin sadece az heceden oluşan, fonolojik bakımdan hafif unsurlar olarak tanımlanması ayırt edici bir açıklama olmaktan uzaktır. Ancak genellikle iki heceli bağımsız kelime görünümündeki kelimelerin gramatikalleşmesi sonucu tek heceli hâle gelmesi klitiklerin az sayıda heceye sahip, küçülme/kısalma eğiliminde morfemler olduğunu kanıtlar niteliktedir: *senin* ile > *senin-le* vb.

2.3.2. Türkçe Klitiklerin Morfolojik Özellikleri

Leksikal değil, daha çok gramatikal anlam ve işleve sahip vurgusuz morfeimler olmalarından dolayı klitikler, cümle içerisinde varlık gösterebilmek için vurgu taşıyan bağımsız bir ağırlayıcıya ihtiyaç duymaktadır. Klitikler ancak bir ağırlayıcıya bağlanarak cümle içerisinde anlam ve işlev kazanabilirler. Bu özellikleriyle Türkçede klitikler ekler gibi bağılı morfeimler olarak değerlendirilebilir. Türkçede leksik anlam taşıyan bağımsız morfeimler, kelimeler, tek başlarına belirli bir yargıyı ifade edebilirken ekler ve klitikler sadece bağılı buldukları kelimelerle kullanılmaktadır. Örneğin “Ekmek aldın mı?” şeklindeki bir soru cümlesi “Aldım.”; “Dün kim geldi?” soru cümlesi ise “Ayşe.” şeklinde tek bir kelimeyle cevaplanabilmektedir. Başka bir deyişle, örneklerde de görüldüğü gibi bağımsız kelimeler tek başlarına bir yargıyı ifade edebilmektedir. Buna karşın, tek başlarına herhangi bir yargıyı ifade edemeyen ek ve klitiklerin anlam ve işleve sahip olmaları, bağlanacakları veya eklenecekleri bağımsız bir kelimeyle mümkün olmaktadır.

Fonolojik açıdan bağılı morfeim olma ortak özelliğini taşıyan klitiklerle ekleri birbirinden ayıran en önemli özellik ise eklenecekleri/bağlanacakları ağırlayıcıları bakımından gösterdikleri seçiciliktir. Türkçede ekler sistematik şekilde belirli bir kategoriden kelimeye bağlanmaktadır. En genel biçimde, Türkçede yapım ve çekim ekleri fiil ve isimlere eklenmelerine göre ikiye ayrılır. Bu sistematik seçim Türkçede istisnasız bir şekilde işlerlik gösterir. Başka bir deyişle, isim ve isim soylu kelimelere eklenecek eklerle fiil ve fiil soylu kelimelere eklenecek ekler oldukça seçici bir davranış sergiler. Buna karşın, klitikler bağlanacakları ağırlayıcıları bakımından ekler gibi seçici olmayabilmektedir. Türkçede klitikler genel olarak her türden kelimeye bağlanabilir:

- (9) a. Dün okula gittin **mi**?
 b. Ben **mi** seni çağırdım?
 c. Ayşe **mi** seni görmüş?
 d. Bu kadar **mi** kolay?
 e. Çok **mu** hızlı yürüdün?

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *mI* klitiği, hemen her türden kelime ve kelime öbeğine bağlanabilmektedir. Örneğin (9a)’da çekimli bir fiile, (9b)’de yer alan cümlede şahıs zamirine, (9c)’de özel isme, (9d)’de edata ve (9e)’de ise zarfa bağlanan *mI* klitiği, yalın veya ek almış hemen her türden kelime veya kelime öbeğine bağlanan, düşük seviyede seçici bir klitik olma özelliği taşımaktadır.

Bağlanacakları ağırlayıcıları bakımından seçici olmama Türkçedeki tüm klitikler için geçerli olan bir özellik değildir. Başka bir ifadeyle, Türkçede bazı klitikler, tıpkı ekler gibi, yüksek derecede seçici davranışlar sergileyebilirler. Örneğin *ile/-(y)lA* klitiği sadece isimlere ve isim öbeklerine eklenebilmektedir: *senin-le*, *okumak-la*, *düşünüş-le*, *araba-yla* vb.

Türkçede kök ve ek/ekler arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Bir kelimenin kökü ve ek/ekleri arasına başka bir morfeim veya kelime giremez. Türkçede kök+ek/ekler şeklinde oluşan kelimenin sınırları belirli ve içinde bulunduğu bağlam içerisinde değişmez özelliktedir. Buna karşın, ağırlayıcı ve klitik/klitikler arasındaki bağ eklere

nazaran gevşektir. Klitiklerin bağlı oldukları ağırlayıcıyla aralarındaki bağ çoğu zaman sadece fonolojik ilişkiyle açıklanabilmektedir. Bu nedenle ağırlayıcı+klitik şeklindeki bir yapı başka bazı kelimelerle bölünebilir. Türkçede bu durumun en yaygın örneği zamir kökenli şahıs klitiklerinde görülmektedir (Erdal, 2000: 45). Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi zamir kökenli şahıs klitikleriyle ağırlayıcıları arasına *değil, gibi, mI* gibi bazı kelime ve klitikler girebilmektedir:

- (10) a. öğrenci-**yim** > öğrenci değil-**im**
 b. okumuş-**uz** > okumuş değil-**iz**
 c. yorgun-**um** > yorgun gibi-**yim**
 d. yazacak-**sın** > yazacak mı-**sın**

Türkçede klitiklerle ekleri birbirinden ayıran bir diğer özellik işlevsel ve semantik açıdan klitiklerin kapsayıcılığının eklere nazaran çok daha geniş olmasıdır. Klitikler fonolojik bakımdan bağlı oldukları ağırlayıcılardan daha büyük dil birimlerinde etkili olabilirler. Türkçede özellikle yapım ekleri sadece bağlı oldukları kelimeyle sınırlı işlevsel ve semantik etkiye sahiptir. Çekim eklerinin ise etki alanı yapım eklerine nazaran daha geniştir. Türkçede çekim ekleri sadece kelimelere değil, aynı zamanda birden fazla kelimenin birleşimiyle oluşan kelime öbeklerine de bağlanabilmekte ve bu dil birimi ile kelime veya kelime öbekleri arasında ilişki kurmaktadır. Klitiklerin etki alanı çekim eklerinden de geniştir (Ercilasun, 2008: 47), klitikler kelimeler, kelime öbekleri, tümceler ve hatta tüm bir cümleyi kapsayacak etkiye sahip olabilirler:

- (11) a. Ankara sonbaharda o kadar güzel olur **ki!**
 b. Hani sana bahsetmiştim **ya**, işte o çocuk.
 c. Senin elbisen **de** güzelmiş.

Yukarıda yer alan örnek cümlelerden (11a)'daki *ki* klitiği ve (11b)'deki *ya* klitiği fonolojik bakımdan tek bir ağırlayıcıya (olur ve bahsetmiştim) bağlı olmasına rağmen, sentaktik ve semantik açıdan tüm cümleyi kapsayacak niteliktedir. Benzer şekilde (11c)'deki *da* klitiği ise fonolojik bakımdan tek bir kelimeye (elbisen) bağlı olmasına rağmen sentaktik ve semantik açıdan kelimedenden büyük bir birim oluşturan “senin elbisen” şeklindeki isim tamlamasının tamamını kapsamaktadır.

Türkçede keyfi ve pragmatik boşluklar klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade ekler ve eklenecekleri kök ve gövdeler arasında daha yaygındır. Başka bir deyişle, klitikler bir ağırlayıcıya bağlanma açısından neredeyse her durumda işlektir, klitiklerin hemen her tür kategoriden kelimeye bağlanabilmesi, onların ağırlayıcıya bağlanma açısından eklerden daha işlek olmalarını sağlar. Örneğin *da* klitiği hemen her türden ve yapıdan kelimeye eklenebilir: *sen de, gelse de, senin de, biliyordum da* vb. Ekler ise eklenecekleri kelimeler bakımından boşluklar gösterebilir. Örneğin *-(I)nCI* isimden isim yapan yapım eki *bir* kelimesine eklenebilirken (birinci), *elma* veya *ev* gibi isimlere eklenemez (**elmacı*, **evinci*).

Türkçede nadir de olsa ekler eklendikleri kelimelerde kendilerine özgü ve beklenmedik anlamların ortaya çıkmasına neden olabilir. Örneğin Türkçe *+DA* bulunma eki *göz* kelimesine eklendiğinde (gözde) çekim eki olarak bulunma hâlini değil, “değerli olma”yı ifade eden bir yapım eki olarak anlam kazanmaktadır. Klitiklerin ise anlamları belirli ve değişmezdir. Hangi türden kelimeye eklenirlerse

eklenişler aynı semantik özellikleri taşırlar. Bu durumun en tipik örneği *mI* klitiğidir. İsim veya fiil hangi kelime kategorisinden kelimeye bağlanırsa bağlansın ağırlayıcısına soru ifadesi katmaktadır.

Türkçede ekler bağlandıkları kelimeyle sentaktik açıdan bir bütün oluşturur. Bu nedenle ekler cümle içerisinde ancak eklendikleri kelimeyle birlikte hareket edebilirler; silme/düşme/kısaltma gibi sentaktik kurallardan etkilenmezler. Klitikler ise cümle içerisinde bağımsız bir unsur gibi hareket edebilirler; bazı durumlarda silinebilirler. Örneğin *+DA* bulunma eki cümle içerisinde eklendiği kelimeyle birlikte sadece cümlenin dolaylı tümleci görevindedir. Buna karşın *da* klitiği, bağımsız bir kelime gibi cümlenin hemen her ögesine bağlanabilir. Eklerin kullanımı zorunludur, cümleden çıkarılamaz, silinemezler. Türkçede bazı klitikler belirli koşullarda silinebilir, cümleden çıkarılabilir. Örneğin bağlı cümlelerde *i-* yardımcı fiili son fiil dışındaki fiillerden silinebilir: *Sabah kalkmış(-tım)*, *kahvaltımı yapmış(-tım)*, *okula gitmiş-tım*.

Klitiklerin morfolojik dağılımı, ekler gibi, basit ve belirli bir kuralla belirlenebilirken kelimeler oldukça farklı ve karmaşık dağılımlar gösterebilir. Kelimelerin başka kelimelerle oluşturabilecekleri öbekler/birlikler sayısızdır. Örneğin Türkçe *ver-* fiilli sayısız isim veya fiille bir arada kullanılabilir; *ver-* fiilinin başka kelime veya kelimelerle oluşturabileceği yapıların belirli bir sayısı veya sınırı yoktur. Klitikler ise eklerden daha çeşitli olmakla birlikte, kelimelere nazaran daha basit ve belirli dağılımlar sergilerler. Klitiklerin dağılımları daha çok cümle içerisindeki konumlarıyla belirlenebilir: Örneğin Türkçede klitiklerin morfolojik dağılımları “cümlenin fiiline bağlanma”, “cümlenin son kelimesine bağlanma”, “cümlenin vurgulanmak istenen öbeğine bağlanma” vb. şeklinde tek ve basit bir kuralla belirlenebilir.

Türkçede bağlı morfeimler olan ekler belirli bir sıra ve düzen içerisinde birbiri arkasına eklenmektedir. Bağımsız morfeimler olarak kelimeler ise bazı şartlar altında cümle içerisinde yer değiştirebilir. Türkçede klitikler sistematik bir sıralamaya tabi olma açısından eklerle benzer. Belirli ve kurallı bir dizilim sergileme açısından eklerle benzeyen klitikler, bağımsız hareket edebilen kelimelerden ayrılmaktadır. Türkçede ekler birbirlerine göre sistematik ve düzenli bir şekilde sıralanır. Örneğin kelime kök veya gövdesine önce yapım ekleri, daha sonra çekim ekleri eklenir. Birden çok yapım eki veya çekim ekinin bulunduğu durumlarda da yapım ekleri ve çekim ekleri kendi içerisinde belirli bir dizilişle birbirini takip etmektedir. Aynı durum klitikler için de geçerlidir. Birden çok klitiğin bir arada bulunduğu yapılarda klitikler düzenli ve belirli bir sıralanış göstermektedir. Örneğin Türkçede gramatikalleşmenin belirli bir aşamasından doğan ve ekleşerek klitik hâline gelen morfeimler genellikle diğer klitiklerden sonra gelme eğilimindedir:

- (12) a. Biliyor **musun**?
b. Bilmiyor **mu ki**?

(12a)'da görülen *musun* yapısında *mI* ve *-sIn* olmak üzere iki klitik bir arada yer almaktadır. *mI* klitiği parçacık olma özelliği taşıyan bir klitiktir. *-sIn* klitiği ise “sen” zamirinin tarihî süreç içerisinde gramatikalleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Aynı şekilde (12b)'de yer alan *mu ki* şeklinde birbirini takip eden iki klitikten ilki (*mI*), daha önce de ifade ettiğimiz gibi, parçacık özelliği taşıyan bir klitiktir. *-sIn* klitiğine benzer bir şekilde gramatikalleşmenin bir aşamasından doğan (erki > ki) *ki* klitiği de işlev açısından

mI gibi bir parçacık olarak değerlendirilebilir. Görüldüğü gibi, her iki yapıda da parçacık işlevindeki *mI* önde, gramatikleşmenin bir aşamasından doğan klitikler ise, işlevleri ne olursa olsun, *mI* dan sonra gelmektedir. Her iki cümle için de *musun* ve *mu ki* yapılarında yer alan klitiklerin yerlerinin değiştirilmesi gramatikal açıdan imkânsızdır.

“birliktelik, araç” edatı işlevindeki *-(y)lA*; zaman zarfı işlevindeki *-(y)ken*; bağlama ve kuvvetlendirme işlevindeki *dA*; soru ifade eden *mI* ve *i-* koşacağının aynı yapı içerisinde birlikte yer aldığı bir ifadede sıralanışları şu şekildedir:

- (13) a. - O eskiden de çok kıskançtı.
- Ali-yle-yken de mi-ydi?

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi *dA* klitiği genellikle *mI* klitiğinden önce gelmektedir: *sen de mi* ~ **sen mi de*. Bununla birlikte, *dA* klitiği bağlaç işlevinde kullanıldığından *mI* soru klitiğinden hem önce hem de sonra gelebilmektedir:

- (14) a. Biliyor **mu da** söylüyor.
b. Biliyor **da mı** söylüyor.

Sentaktik açıdan kendine özgü özellikleri olan *dA* klitiği isim, sıfat, zarf, edat vb. hemen her türden kelimededen sonra gelebildiği gibi hemen her tür klitikten de sonra gelebilmektedir. *dA* klitiği çekimli fiillerden sonra da gelebilir. Bu durumda koşaç işlevindeki tüm klitiklerden, zamir kökenli şahıs eklerinden de sonra gelebilmektedir:

- (15) a. Biliyorum **da** söylüyorum.
b. Hava güzeldir **de** dışarı çıkmak istemiyorum.
c. Biliyordum **da** unuttum.

Diğer tüm klitiklerden sonra gelme eğiliminde olan *mI* klitiği ise koşaç işlevindeki klitiklerden ve zamir kökenli şahıs eklerinden daima önce gelmektedir:

- (16) a. Güzel **mi-y-di**?
b. Çalışkan **mi-dir**?
c. Bilecek **mi-ymiş**?
d. Söylesen **mi-sin**?

“birliktelik, araç” ilgisi ifade eden *ile/-(y)lA* klitiği, hâl eklerine yakın bir işleve sahip olmasından dolayı diğer klitiklere nazaran bağlı bulunduğu ağırlayıcıya daha yakın bir konumda yer alır: *senin-le de*, *senin-le-yken*, *senin-le mi* vb.

İsim, sıfat, edat vb. farklı türden kelimelere ve sıfat-fiil eki almış fiillere bağlanan *iken/-(y)ken* klitiği koşaç işlevindeki klitiklerden, zamir kökenli şahıs eklerinden, *dA* ve *mI* klitiğinden sonra gelemez:

- (17) a. Gider**ken** mi? - *Gider miken?
b. Şu kadar-**ken** de - *Şu kadar da-yken

Türkçede klitikler genellikle yapım ve çekim eklerinden sonra, ağırlayıcılarının en ucuna bağlanma eğilimi gösterir:

- (18) a. Gördüklerimiz **de** duyduklarımız **da** çok saçma.
b. Bilmiyormuş**çasına** hareket edemezsin.

Yukarıdaki örnek cümlelerden (18a)’da yer alan *dA* klitiği ve (18b)’deki *-CAsInA* klitiği tüm yapım ve çekim eklerinden sonra gelerek ağırlayıcılarının en ucuna bağlanmıştır.

Türkçede aynı yapı ve işlevdeki birden fazla ek üst üste gelemez. Buna karşın aynı işlevdeki birden fazla klitik birbirini takip edebilmektedir. Türkçede özellikle pekiştirme/kuvvetlendirme işlevindeki birden fazla klitik üst üste gelebilmektedir. Örneğin “güzelcene, böylecene, kuşçasına” gibi kelimelerdeki *cA*, *nA*, *sI* gibi aynı işlevdeki klitikler birbiri arkasından gelerek pekiştirme anlamını kuvvetlendirmektedir.

Ekler ile klitikler arasındaki morfolojik farklılıkları daha net bir şekilde ifade edebilmek için Türkçe *-sA* şart eki ve *ise/-ysA* klitiğinin fonolojik ve morfosentaktik özellikleri örneklerle incelenebilir:

- (19) a. Daha hızlı koşsam yetişirim.
b. Öğrenciyse çalışmalısın.
c. Ona söylemişseniz unutmamıştır.

Yukarıda yer alan örnek cümlelerden (19a)’da *-sA* şart eki bulunmaktadır. *-sA* şart eki bağlanacağı kelime bakımından yüksek derecede seçicidir, sadece fiillere bağlanabilmektedir. Fonolojik açıdan kelimenin en sonunda yer aldığı vurgu taşımaktadır (koşSAM). Aynı zamanda eklendiği kelimenin son hecesine göre ses uyumuna girmektedir (koşsam, yürüsem). Bununla birlikte, *-sA* şart eki morfolojik açıdan kompleks veya karmaşık bir yapı oluşturmaz, fiil+zaman/kip eki+şahıs eki şeklindeki daha büyük ve kompleks bir yapının sadece bir parçasıdır (Kabak&Schiering, 2004: 236).

(19b) ve (19c)’de yer alan *ise/-ysA* klitiği fonolojik ve morfosentaktik bazı özellikleriyle *-sA* şart ekine benzemekle birlikte daha farklı bir yapı ve işleyişe sahiptir. *-ysA* klitiği morfolojik açıdan *-sA* klitiği gibi bağlı bir morfem görünümündedir. Fonolojik bakımdan kendinden önce gelen kelimeye bağlıdır ve bağlı bulunduğu kelimenin son hecesiyle ses uyumuna girmektedir (kalırsam, gelirsem). Her iki morfem arasındaki en önemli fonolojik farklardan biri *-sA* şart ekinin vurgu almasına karşın *-ysA* klitiğinin daima vurgusuz olmasıdır (yazaCAKsa, gelMİŞseniz). Bununla birlikte *-sA* şart eki morfolojik bakımdan yüksek derecede seçiciyken *-ysA* klitiğinin seçiciliği düşük seviyededir; *-ysA* klitiği isim, sıfat, edat, zarf, fiil vb. farklı kelime kategorisinden kelimelere bağlanabilir. *i-* koşacı ve *-sA* şart ekinin birleşiminden oluşan *-ysA* klitiği, *-sA* ekine nazaran daha kompleks ve karmaşık bir morfolojik yapıya sahiptir.

2.3.3. Türkçe Klitiklerin Sentaktik Özellikleri

Klitikler morfolojik yapılar oluşturan eklerin aksine, kelimeler gibi çoğu zaman sentaktik süreçler bakımından duyarlılık gösteren unsurlardır. Klitiklerin cümle içerisindeki konumları, bağlandıkları ağırlayıcı ve bu ağırlayıcıya bağlanmalarında etkili olan fonolojik, morfolojik ve sentaktik parametrelere göre belirlenmektedir. Bununla birlikte, klitiklerin cümle içerisindeki yerleri, eklerde olduğu gibi, her zaman bağlı oldukları kelimeye bağlı olarak değil; klitiğin sahip olduğu morfofonolojik ve sentaktik özelliklere göre de çeşitlilik gösterebilir (Spencer&Luis, 2012: 38).

Türkçede klitiklerin cümle içerisindeki konumları, ağırlayıcılarına bağlanma özellikleri bakımından Aikhenvald’ın (2003: 45) çalışması model alınarak şu şekilde sınıflandırılabilir:

I. Belirli Bir Konumda Bulunan Klitikler

a. Ağırleyıcısının gramatikal sınıfına bakmadan fonolojik bakımdan ağırleyıcılara bağlanan ve bu şekilde cümlede belirli bir konumda bulunan klitikler

b. Sadece belirli bir kelime kategorisinden ağırleyıcıya bağlanan ve bu şekilde cümlede belirli bir konumda bulunan klitikler

II. Cümle içerisinde herhangi bir konumda bulunabilen (yüzen) klitikler

Türkçede daima cümlelerin belirli bir konumunda bulunabilen klitikler ya farklı kelime kategorilerinden veya da sadece belirli bir kelime kategorisinden ağırleyıcıya bağlanabilir. Örneğin ET *erki* klitiğinden gelişen ve “olasılık, tahmin, şüphe” gibi anlamlarla bağlı bulunduğu yapının anlamını pekiştiren *ki* daima cümlelerin en sonunda bulunmaktadır:

(20) a. Acaba yolu biliyor mu **ki**?

b. Arayan senin arkadaşın mı **ki**?

Aynı durum *i-* koşacı ve şahıs zamiri kökenli şahıs işaretleyicileri için de geçerlidir. Klitik olma özelliği taşıyan *i-* koşacı ve zamir kökenli şahıs işaretleyicileri isim veya fiil soylu yüklemelerin sonuna bağlanırlar:

(21) a. Dün sinemaya gitmiş-**ti**-m.

b. Dün hasta-**ydı**-m.

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Türkçede, kelime türü ne olursa olsun, yükleme bağlanan klitikler bulunmaktadır. Bu tür klitiklerin cümle içerisindeki konumları değişmez bir şekilde daima yüklemden sonra olarak belirlenebilir.

Türkçede sadece belirli kelime kategorisinden ağırleyıcılara bağlanan klitikler de bulunmaktadır. Örneğin *ile/-(y)lA*, konu zıtlıklarını ifade eden bir edat işlevindeki *ise/-(y)sA* sadece isim veya isim soylu kelimelere bağlanırlar. Bu tür klitiklerin cümle içerisindeki konumları ağırleyıcılarının cümle içerisindeki konumlarına göre belirlenmektedir. Türkçede belirli bir kelime kategorisinden ağırleyıcıya bağlanan klitikler daima ilişkili oldukları kelime veya yapının sonunda yer alırlar.

Cümle içerisindeki konumları herhangi bir parametreye göre belirlenmeyen, belirli bir konumda yer almamaları nedeniyle yüzen klitikler (floating clitics) olarak adlandırılan klitikler ise özel bir söylem veya diğer şartlara bağlı olarak cümle içerisinde herhangi bir konumda bulunabilirler. Konuşurun tutumunu ve odaklanılan kavramı belirten yüzen klitikler cümle içerisinde hangi unsura vurgu yapılmak isteniyorsa o yapıya bağlanır (Nespor&Vogel, 1986: 161). Sentaktik açıdan bağımsız unsurlar olan kelimeler gibi davranışlar ve dağılımlar sergileyen bu tür klitikler genellikle cümle içerisinde hemen her ögeye bağlanabilir. Özellikle bağlanacakları ağırleyıcı bakımından seçici davranmamaları klitiklerin cümle içerisindeki sentaktik dağılımlarının ve yerleşimlerinin de çeşitlilik göstermesine neden olmaktadır. Türkçede *mI*, *dA*, *bile* vb. özellikle pekiştirme/kuvvetlendirme işlevli klitikler sentaktik açıdan cümlelerin hemen her ögesine bağlanabilen yüzen klitik olma özelliği taşımaktadır:

(22) a. Hasan kitabı Ayşe'ye dün okulda verdi **mi**?

b. Hasan **mı** kitabı Ayşe'ye dün okulda verdi?

c. Hasan kitabı **mı** Ayşe'ye dün okulda verdi?

- d. Hasan kitabı Ayşe'ye **mi** dün okulda verdi?
 e. Hasan kitabı Ayşe'ye dün **mü** okulda verdi?
 f. Hasan kitabı Ayşe'ye dün okulda **mi** verdi?

Yukarıda yer alan örneklerde görüldüğü gibi *mI* klitiği cümlelerin hemen her ögesine bağlanabilmektedir. Bu açıdan *mI* klitiği bağımsız kelimelerin cümle içerisindeki dağılımlarına ve hareketlerine benzer özellikler taşır. (22a)'da cümlelerin sonunda yüklem olan çekimli fiilden (verdi) sonra yer alan *mI*, (22b)'de cümlelerin öznesinden (Hasan), (22c)'de nesneden (kitabı), (22d) ve (22f)'de dolaylı tümleçlerden (Ayşe'ye, okulda) ve (22e)'de ise zarf tümlecinden (dün) sonra gelmektedir.

Bununla birlikte, klitikler bazı durumlarda normal şartlar altında bölünemez dil birimlerinin arasında yer alabilmektedir. Cümle içerisinde isteğe bağlı bir şekilde yerleri değiştirilen parçacık işlevindeki klitikler genellikle semantik açıdan nüans oluşturma amacına hizmet eder:

- (23) a. Gele **de** bilirim, gelmeye **de** bilirim.
 b. Güzel **de** bir elbise aldım.
 c. Teşekkür **bile** ettim.

Yukarıda (23a)'daki örnek cümlede *dA* klitiği birleşik çekimli bir fiilin içerisinde yer almaktadır. (23b)'de ise yine aynı klitik bölünemez bir bütün oluşturan sıfat tamlamasında sıfattan, (23c)'de *bile* klitiği isim+yardımcı fiil şeklinde oluşan birleşik fiilde isimden sonra gelmektedir. (23a)'daki örnek cümle “Gelebilirim de, gelmeyebilirim de” şeklinde de ifade edilebilmektedir. Ancak her iki ifade arasında anlam farkı olacağı ortadadır. (23a)'daki gibi bir cümlede yapılacak eylemin daha çok failin isteği doğrultusunda gerçekleşeceği anlamı sezilmektedir. Cümle bu şekilde ihtimal ve olasılık anlamını vurgular niteliktedir. “Gelebilirim de, gelmeyebilirim de” şeklindeki bir cümlede ise daha çok *-Abil-* yeterlilik fiiline vurgu yapılmakta, fiilin gerçekleşmesinde failin isteği dışında dış etkenlerin etkili olduğu ifade edilmektedir. (23b) ve (23c)'de yer alan örnek cümlelerdeki klitiklerin ağırlayıcılarının sonuna taşınması durumunda ise anlam büyük bir oranda değişmektedir. “Güzel de bir elbise aldım.” ifadesinde sıfat vurgulanmakta; “Güzel bir elbise de aldım.” şeklindeki bir ifadede sıfata değil, sıfat tamlamasındaki isme odaklanılmaktadır. Başka bir deyişle, elbisenin güzel olması değil, başka şeyler yanında güzel bir elbisenin de alındığı belirtilmiş olmaktadır. (23c)'deki örnek cümle de “Teşekkür bile ettim.” yerine, “Teşekkür ettim bile.” şeklinde ifade edilebilir. Ancak ilk cümlede yapılan başka şeylerin yanında teşekkür de edildiği ifade edilirken ikinci cümlede eylemin daha önce veya hâlihazırda yapıldığı belirtilmek istenmektedir.

Bazı durumlarda ise klitiklerin cümle içerisinde konumlarının değişmesi cümleyi semantik açıdan tamamen farklılaştırır. Örneğin pekiştirme klitiklerinin yeri değiştirildiğinde kapsamı içerisinde bulunan ağırlayıcı da değiştiği için cümlelerin anlamı tamamen değişebilmektedir:

- (24) a. Senin **de** kalemin varmış.
 b. Senin kalemin **de** varmış.

Yukarıdaki örnek cümlelerde *dA* klitiğinin cümle içerisinde yerinin değiştirilmesi cümlelerin anlamını bütünüyle değiştirmektedir. (24a)'da “başkalarının da olduğu gibi

karşıdaki kişinin de kaleminin olduğu” ifade edilirken (24b)’de “karşıdaki kişinin başka şeyleri yanında kaleminin de olduğu” belirtilmek istenir. (24a)’da kişiye; (24b)’de ise nesneye vurgu yapılmaktadır. Belirli şartlar altında cümledeki kelimelerin yer değiştirmesi herhangi bir anlam değişimine yol açmazken klitiklerin yer değiştirmesi cümlenin anlamını değiştirebilir. Bu açıdan klitikler kelimelerden ziyade eklere benzemektedir.

Türkçede işlevsel kelimelere benzer anlam ve işleve sahip olan klitikler tek başlarına cümlelerin herhangi bir ögesi olamaz. Cümle içerisinde bağlı buldukları ağırlayıcıyla hareket eden klitiklerin sentaktik özellikleriyle ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Türkçe gramerlerde gramatikleşme sonucu ekleşme temayülü gösteren *i-* yardımcı fiili, şahıs zamiri kökenli şahıs işaretleyicileri vb. yapılar sentaktik değil, morfolojik unsurlar olarak ele alınır. Bununla birlikte, *da*, *mi*, *ki* vb. edat ve parçacık işlevindeki klitikler ve bu klitiklerin bağlı buldukları ağırlayıcıyla birlikte taşıdıkları sentaktik özellikler ise bugüne kadarki çalışmalarda farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bazı çalışmalarda bu tür klitikler cümle dışı unsur olarak kelime grubu⁹ oluşturmayan ve cümlelerin diğer öğelerinden bağımsız unsurlar grubuna dâhil edilmektedir. Bir kelimeye bağlı olarak varlık gösteren ve bağlı buldukları kelimeyle birlikte hareket eden klitikleri işlevlerine göre edat grubu içerisinde değerlendirerek cümlede genellikle zarf tümleci veya edat tümleci¹⁰ ögesini oluşturan unsurlar içerisinde ele alan araştırmacılar da vardır. Türkçe gramerlerde genellikle kuvvetlendirme/pekiştirme edatları içerisinde ele alınan klitikleri sentaktik özellikleri bakımından değerlendiren Tören (2002), bu tür edatların bağlı buldukları kelimeyle oluşturdukları yapıların kuvvetlendirme şeklinde adlandırılabilir bir kelime grubu oluşturduğunu iddia eder. Tören (2002) ayrıca bu tür unsurları bağlı buldukları kelimelerle birlikte cümlelerin öğeleri içerisinde değerlendirmektedir. Başka bir deyişle, kuvvetlendirme işlevindeki unsurlar cümlelerin öznesine bağlanmışsa özne, yüklemine bağlanmışsa yüklem, tümleçlerine bağlanmışsa tümleç grubu içerisinde cümlelerin ögesine dâhil olan unsurlardır. Ele aldığımız edat, bağlaç veya parçacık işlevli klitiklerden bazılarını vurgulama işlevli dil birimleri olarak değerlendiren Leylâ Karahan (2009) ise, kelime grubu ve cümle ögesinin farklı kapsam ve özellikteki iki ayrı kavramı karşıladığının altını çizerek bu tür unsurların kelime grubu oluşturmaya bile bağlı buldukları kelimeyle birlikte cümlelerin öğeleri içerisinde ele alınması gerektiği görüşündedir. Karahan (2009), vurgulama işlevli dil birimlerini cümlelerin hangi ögesine bağlıysa o öge içerisinde dâhil eder. Örneğin “Ali de dün gitti.” şeklindeki bir cümlede, cümlelerin öznesine bağlanan *da* klitiği *Ali* öznesiyle birlikte cümlelerin öznesi durumundadır.

Türkçede sentaktik açıdan belirten/niteleyen unsur bir anlam ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden önce; işlevsel bir unsur ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden sonra gelir (Gemalmaz, 1995: 2). Buna göre, anlamlı öğeler olan isimler, sıfatlar, zarflar belirttikleri/niteledikleri kelimedenden önce gelirken ekler, edatlar ve ekleşme eğilimi gösteren öğeler ilgili oldukları unsurun sonunda yer alırlar. Ağırlayıcılarının sonuna bağlanan klitikler sentaktik açıdan anlamlı öğelere değil, ek

9 Türkçede kelime grubu/öbeği tanımı ve bu konudaki farklı yaklaşımlar için bk. Ertane Baydar&Baydar (2001).

10 Ele aldığımız klitiklerin de dâhil olduğu edat grubu bazı dilbilimciler tarafından zarf tümleci bazı araştırmacılar tarafından edat tümleci olarak değerlendirilmiştir. Türkiye Türkolojisinde zarf tümleci-edat tümleci tartışmaları için bk. Akgül (1967a,1967b), Gencan (1967, 1968), Demiray (1968), Dizdaroğlu (1968) vd.

ve edat gibi işlevsel unsurlara benzer. Türkçede görevli/yardımcı unsurların anlamlı/asıl öğelerden sonra gelmesi Öner'e göre (1999: 111) bu tür unsurların sentaktik değil, morfolojik sıralamaya uygun bir şekilde hareket etmesinden kaynaklanmaktadır. Görevli unsurlar arasında yer alan edat, yardımcı fiil gibi morfeplerin ekleşme temayülü göstermesi morfolojik sıralama ilişkisini açıklar ve kanıtlar niteliktedir.

2.3.4. Türkçe Klitiklerin Semantik Özellikleri

Klitikler bağlı morfepler olan ekler gibi cümle içerisinde tek başlarına kullanılmaz ve cümlenin ögesi olamazlar. Bu nedenle klitiklerin belirli bir leksik/sözlük anlamları yoktur. Klitiklerin anlamları cümle içerisindeki konumlarına ve bağlandıkları ağırlayıcının cümle içerisindeki yeri ve işleviyle ilgili olarak ortaya çıkar. Klitikler genel olarak leksikal değil, gramatikal anlamları olan unsurlardır. Klitiklerin ifade edebilecekleri gramatikal anlamlarda ise herhangi bir sınırlama yoktur (Nevis, 2000: 400). Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, heterojen bir kelime kategorisi oluşturan klitikler yardımcı fiil, zamir, edat, bağlaç, zarf, parçacık vb. kapalı kelime kategorileri tarafından belirtilebilecek her tür anlamı ifade edebilirler.

Diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de parçacık işlevindeki klitiklerin anlamı belirsizdir; bu tür klitikler tek başlarına tam bir leksik anlam taşımaz. Parçacık işlevindeki klitiklerin anlamı sadece morfemin semantik özellikleriyle ilişkilendirilerek açıklanamaz. Metne bağlı/bağlamsal ve kişiler arasındaki iletişime dayalı işlevlere sahip olan parçacık klitiklerin taşıdıkları anlamların tam olarak belirlenmesi kullanıldıkları cümlenin pragmatik açıdan değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir (Nevis, 1986: 5; Hakulinen&Karlsson, 1979: 327). Türkçede bazı klitiklerin cümle içerisindeki konumları cümlenin anlamının değişmesine yol açar. Daha önceki bölümde ele aldığımız konuşurun tutumunu ifade eden, odaklanılan veya vurgulanan unsuru belirten yüzen klitikler bu tür semantik özelliklere sahiptir. Yüzen klitiklerin cümle içerisindeki konumları vurgulanacak, belirtilecek veya odaklanılacak unsura göre değişiklik gösterir. Cümle içerisinde hangi yapıya odaklanıyorsa, hangi yapı vurgulanmak veya farklı bir söylem işaretçisiyle belirtilmek isteniyorsa yüzen klitikler o unsura bağlanmakta ve böylece cümlenin anlamı değişmektedir.

Türkçede parçacık işlevindeki bazı klitiklerin cümledeki yeri değişmese bile içinde bulunulan bağlama ve telaffuza göre farklı anlamlar taşıyabilmektedir. Örneğin *da* klitiği odaklanma, konu belirtme, ekleme, pekiştirme, varlıkla ilgili varsayım ve varsayım çeşitleri arasında en az bir değer sınırlayıcı farklılıklarını ifade etme gibi pek çok farklı anlam ve işleve sahiptir. *da* klitiği cümle içerisinde aynı konumda bulunarak hem odaklanma hem de odaklanma dışında işlevlere işaret edebilmektedir (Göksel&Ozsoy, 2003: 1144):

- (25) a. ZEYNEP **de** bu deneyi bitirmek istiyor.
b. Zeynep **de** bu deneyi BİTİRMEK istiyor.

Yukarıda yer alan örnek cümlelerden (25a)'da cümlenin öznesine (Zeynep) odaklanılmakta ve başkaları gibi "Zeynep'in de deneyi bitirmek istediği" ifade edilmektedir. İkinci örnek cümlede ise *da* klitiği '...-a gelince, ise' gibi odaklama dışında anlamları karşılamaktadır.

Cümle içerisinde belirli bir konumda bulunma eğiliminde olan klitikler de içerisinde buldukları bağlama göre semantik açıdan farklı anlamlara işaret edebilir. Örneğin isim ve fiil kökenli yüklemle eklenen *-Dir* klitiği birbirine eş yapılarda semantik nüanslara sahip olabilir. *-Dir* klitiği sadece 3. tekil şahıs isim ve fiil kökenli yüklemle değil, tüm şahıslara eklenebilmektedir:

- (26) a. Belki o anda anlamışımıdır.
b. Belki bu ismi duymuşsundur.
c. Bu akşam yorgunsundur.
d. Aradığımda televizyon izliyorumdur.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *-Dir* klitiği diğer tüm eklerden sonra ağırlayıcısının en ucuna eklenir. *-Dir* klitiğinin anlamı içinde bulunduğu bağlama göre belirlenir (Friedman 1979: 5). Örneğin *-Dir* klitiği yukarıdaki örnek cümlelerden (26a) ve (26b)'de "kuvvetli bir ihtimal, kesinlik"; (26c) ve (26d)'de ise "daha zayıf bir ihtimal, tahmin" anlamlarını ifade eder.

Pekiştirme/kuvvetlendirme işlevli klitiklerin kullanılmamasının içinde bulunduğu yapıda çok büyük bir fark yaratmadığı şeklinde yaygın bir görüş bulunmaktadır. Ancak parçacık özelliği taşıyan bu tür klitiklerin küçük de olsa belirli bir anlam farkı oluşturması bazı durumlarda kullanımlarını zorunlu kılar. Örneğin Türkçede *-Dir* koşacının kullanılması isteğe bağlı bir tercih olarak algılanmaktadır. Ancak *-Dir* koşacının kullanıldığı ve kullanılmadığı bağlamlar zaman ifadesi açısından birbirinden farklıdır (Devitt, 1990: 109-110). *-Dir* klitiğinin bulunduğu cümleler genel nitelikteki durumları; bulunmadığı cümleler ise şimdiki zamanda geçerli olan bir duruma işaret etmektedir:

- (27) a. Atlar tembel-dir.
b. Atlar tembel.

-Dir koşacının kullanıldığı (27a)'da genel bir durum ifade edilmektedir. Cümlede "Tüm atların her zaman tembel olduğu" şeklinde bir genelleme yapılmaktadır. *-Dir* koşacının kullanılmadığı (27b)'deki örnek cümlede ise bir genellemeden ziyade şimdiki/geniş zamanda geçerli olan bir durum ifade edilir. Tembel olmak tüm atlar için, her zaman geçerli olan bir özellik olmaktan ziyade belirli bir zaman için gözlemlenen/ ifade edilen bir durumdur.

Klitiklerin içinde buldukları yapı içerisinde yerlerinin değişmesi de semantik dallanmalara neden olabilir. *-Dir* klitiği hem *-lar* çokluk ekinde önce hem de sonra gelebilmektedir:

- (28) a. bahçededirler
b. bahçedelerdir

Yukarıda yer alan örnek cümleler aynı morfemlerden meydana gelmiştir. Ancak örneklerde *-Dir* klitiği ve *-lar* çokluk ekinin yerleri farklıdır. Bu farklı dizilim bağlam içerisinde küçük de olsa anlam değişimine neden olmaktadır. (28a)'da *-Dir* klitiği hem vurgulama hem de tahmin, olasılık anlamlarını ifade etmektedir. (28b)'de ise sadece tahmin, olasılık anlamı sezilmektedir. Bu nedenle *-Dir* klitiğinin diğer tüm eklerden sonra ağırlayıcısının en ucuna eklendiği (28b)'de daha net bir anlama sahip olduğu, olasılık ve tahmin anlamının daha belirgin bir şekilde ifade edildiği (Devitt, 1990: 112),

en sonda olmadığı durumlarda tahmin ve olasılık yanında vurgulama ve pekiştirme gibi işlevlere de sahip olduğu söylenebilir.

Klitikler sentaktik özellikler taşıyan unsurlar oldukları için sahip oldukları anlam genellikle fonolojik bakımdan bağlandıkları kelimeyle sınırlı kalmamakta, sentaktik açıdan bağlandıkları tüm yapının anlamını etkilemektedir. Türkçede cümle sonunda yer alan klitikler genellikle sadece fonolojik bakımdan bağlı oldukları ağırlayıcıyı değil, tüm cümlenin anlamını etkilemektedir.

Sonuç

Yapılan incelemeler ve değerlendirmeler sonucunda Türkçe klitiklerin özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- 1) Türkçede klitikler genellikle vurgusuz ve vurgu alamayan unsurlardır.
- 2) Fonetik açıdan vurgusuz olmalarından dolayı klitikler bağlanabilecekleri vurgu taşıyan, bağımsız bir unsura (ağırlayıcı) ihtiyaç duymaktadırlar.
- 3) Klitikler tek başlarına belirli bir anlam ve işleve sahip değildir, bu nedenle ancak bir ağırlayıcıya bağlanarak varlık gösterebilmektedirler.
- 4) Klitikler hemen her türlü kelimeye bağlanabilirler, özel bir sınıfa ait kelimeleri seçmek zorunda değildirler. Başka bir deyişle, isim, sıfat, zamir, zarf, edat, fiil gibi farklı kelime türlerine bağlanabilirler.
- 5) Klitikler farklı kategoriden kelimelere bağlanabildikleri gibi farklı yapıya sahip kelimelere de bağlanabilir. Hemen her tür çekim ekiyle birlikte kullanılabilirler.
- 6) Klitikler fonolojik bakımdan bağlı; sentaktik açıdan bağımsız unsurlardır. Klitikler cümlenin tüm öğelerine bağlanabilir, cümle içerisinde farklı konumlarda bulunabilir.
- 7) Türkçede klitikler fonetik açıdan kendilerine özgü özellikler gösterebilirler. Türkçenin genel fonetik özelliklerine uymayabilirler.
- 8) Türkçede ağırlayıcıya bağlanma açısından bazı klitikler eklere benzer morfofonolojik özellikler gösterirken bazıları farklı özellikler sergileyebilir. Ekler gibi alomorfları bulunan klitikler olduğu gibi tek şekilli klitikler de vardır.
- 9) Klitikler kendilerine özgü sentaktik özellikler gösteren unsurlardır. Bazı klitikler cümle içerisinde herhangi bir konumda bulunabilirken bazıları sadece cümlenin en sonunda yer alır.
- 10) Türkçe klitiklerin kapsama alanı bağlı buldukları ağırlayıcıyla sınırlı değildir, klitikler öbekleri, tümceleri veya tam bir cümleyi etkileyebilmektedir.
- 11) Birden fazla klitiğin bir arada bulunduğu durumlarda klitikler birbirlerine göre belirli ve kurallı bir sıralanış gösterirler.
- 12) Türkçede bazı klitikler bağlandıkları kelimedeki kalıplaşma özelliği gösterir. Konuyu diyakronik açıdan ele aldığımızda özellikle pekiştirme işlevli klitiklerin sıkça kalıplaştığı söylenebilir. *ET. mA, Ok vb.* (neme “şey”, kaçuk

- “nereye” vb.) klitiklerin eklendikleri kelimedeki kalıplaştığı pek çok örnek mevcuttur.
- 13) Türkçede klitikler yapım ve çekim eklerinin dışına, genellikle ağırlayıcılarının uçlarına bağlanırlar.
 - 14) Türkçede bazı klitikler normal şartlarda bölünemez birimlerin arasında yer alabilmektedir.
 - 15) Türkçedeki klitikler leksik anlamdan ziyade gramatikal anlam taşıyan işlevsel unsurlardır. Klitikler, işlevsel kategorileri (çekim) veya söylem işlevlerini ifade ederler.
 - 16) Türkçedeki klitikler genellikle zamir, edat, yardımcı fiil, bağlaç, parçacık gibi kapalı sınıf üyesidirler.
 - 17) Türkçede aynı yapı ve işlevdeki birden fazla ek üst üste gelemez. Buna karşın aynı işlevdeki birden fazla klitik birbirini takip edebilmektedir.
 - 18) Türkçede klitikler bir veya en fazla iki hecedir.

Türkçede klitikler homojen değil, heterojen bir kategori oluşturur. İncelemelerimizden de görüldüğü üzere Türkçede bazı yapım ve çekim ekleri, edatlar, bağlaçlar, ünlemler, parçacıklar; ekleşme özelliği gösteren zamirler, yardımcı fiiller ve işlevsel kelimeler klitik olma özelliği taşımaktadır. Buna göre ortak özellikleri bulunan iki farklı yapıdaki unsur klitik olarak kabul edilebilir. Bu yapılardan biri gramatikalleşmenin ara aşamasını temsil eden, ekleşme özelliği gösteren bağlı ve bağımsız şekilleri bulunabilen unsurlardır.¹¹ Klitik olma özelliği taşıyan bir diğer unsur ise sadece bağlı veya bağımsız şekli bulunan, ancak her koşulda belirli bir ağırlayıcıya bağlanarak fonolojik bir bütün oluşturan yapılardır. Böylece Türkçede tespit edilen klitikler yapıları bakımından şu şekilde sınıflandırılabilir:

1) Gramatikalleşmenin ara aşamasını temsil eden, bağımsız şekillerin bağlı ve vurgusuz karşılıkları olan klitikler

a. *i-* yardımcı fiili (idi/-*y*)DI, ise/-*(y)*sA, imiş/-mİş)

b. *iken* zarf-fiili (iken/-*(y)*ken)

b. Edat ve bağlaç işlevindeki *ile* (ile/-*(y)*IA)

c. Zamir kökenli şahıs ekleri

2) Ağırlayıcısıyla fonolojik bir grup oluşturabilen klitikler

a. Pekiştirme, belirtme vb. işlevleri olan söylem belirleyiciler *da*, *bile*, *-Dir*, *-A*, *be*, *ya*

b. Soru ifade eden *mI*

c. Bağlaç *ki*

d. Aitlik ifade eden *-ki*

e. Zarf ve sıfatları belirten *-cA*, *-cAsInA*, *-lAyIn*, *-(i)n*

¹¹ Bağımsız ve ekleşmiş bağlı şekilleri bulunan klitikler fonolojik klitik (phonological clitic) olarak da adlandırılmaktadır (Matushansky&Dreu 2010: 3).

Bizce, bir yargıya varabilmek için her ne kadar konuyla ilgili çalışmalar henüz nitelik ve nicelik bakımından yetersiz olsa da, Türkçede çeşitli açılardan ek ve işlevsel kelimelerin sahip olduğu özellikleri gösteren, ancak kendilerine özgü fonolojik, morfolojik ve sentaktik özelliklere de sahip ayrı bir klitik kategorisi bulunmaktadır. Böyle bir kategorinin var olduğunun kabul edilmesi, Türkçe gramerlerde hâlihazırda bulunan pek çok boşluğu dolduracak, belirli bir kategoriye dâhil edilemeyen unsurların açıklanabilmesini sağlayacaktır. Böylece gramerlerde edat, ek, parçacık, soru kelimesi gibi farklı terimlerle açıklanan *mI*, edat mı bağlaç mı yoksa pekiştirici bir unsur mu olduğuna karar verilemeyen *dA*, bağımsız ve ekleşmiş şekilleri bir arada kullanılabilen *ile/-(y)le* gibi morfepler, tanımı yapılmış tek bir kategoride ele alınarak bu konudaki belirsizlikler ve kavram karmaşasından ortaya çıkan karışıklıklar çözüme kavuşturulabilir. Türkçenin genel kurallarına aykırı davranışlar sergileyen kimi morfeplerin ve kökeni tespit edilemeyen bazı eklerin de bu yolla izahı yapılabilecektir.

Kaynakça

- Adamoviç, Milan (2009). *Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, Çeviren: Aziz Merhan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akalın, Şükrü Halûk (2015). *Türkçe Sözcüklerin Ses Özellikleri*.
- Barutçu Özönder, F. Sema (2001). Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine: çl/çU, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. III, S. 2, Güz/2001, s. 75-86.
- Baydar, Turgut (2012). Erzincan ve Yöresi Ağızlarında -sA Enklitiği, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31, s. 83-92.
- Biray, Nergis (2013). Kazak Türkçesinde Enklitikler, *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 259-281.
- Biray, Nergis (2014). Kazak Türkçesinde -mIs, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 14, Bahar 2014, s. 35-54.
- Biray, Nergis (2015). Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 4/3 2015, s. 955-994.
- Buran, Ahmet (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 678, s. 207-214.
- Demir, Nurettin, Yılmaz, Emine (2010). *Türk Dili El Kitabı*, Genişletilmiş 5. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demircan, Ömer (1978-1979). Türkiye Türkçesinde Vurgulama ve Odaklama, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 157-163.
- Demirci, Kerim (2013). *Türkoloji İçin Dilbilim-Konular, Kavramlar, Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*. Haz. Ahmet Benzer, İstanbul: Kabcacı Yay.
- Dwyer, Arienne M. (2002). The Turkic Languages. (eds.) David Levinson, Karen Christensen, *Encyclopedia of Modern Asia*. New York: Scribner's.
- Ercilasun, Ahmet B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 2, Bahar 2008, s. 35-56.
- Erdal, Marcel (2000). Clitics in Turkish. *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*, Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998, (eds.) Aslı Göksel, Celia Kerslake, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 41-48.
- Ergin, Muharrem (1972). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 785.

- Ersoy, Feyzi (2010). Çuvaş Türkçesinde İkili Biçimler, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, s. 31-45.
- Ertane Baydar, Arzu Sema, Baydar, Turgut (2001). *Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 16, Erzurum 2001, s. 27-47.
- Gabain, Annemarie Von (1998b). Codex Cumanicus'un Dili, *Tarihi Türk Şiveleri*, Çev. Mehmet Akalın, 3. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 161, s. 67-109.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1995). Türkçe'nin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Erzurum, s. 1-7.
- Good, Jeff, Yu, Alan C. L. (2000). Affix-Placement Variation in Turkish, *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: Special Session on Caucasian, Dravidian, and Turkic Linguistics*, pp. 63-74.
- Göksel, Aslı, Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London&New York: Routledge Pub.
- Göksel, Aslı, Özsoy, Sumru (2003). dA: a Focus/Topic Associated Clitic in Turkish. *Lingua*, N. 113 (2003). pp. 1143-1167.
- Grönbech, K. (1940). Der Akzent im Türkischen und Mongolischen, *ZDMG*, 1940, c. 94, 3. cüz, s. 376- 390.
- Gül, Meltem (2015). Kutadgu Bilig'de Enklitik Edatları, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 34, Spring II/2015, s. 403-416.
- Inkelas, Sharon, Orgun, Cemil Orhan (2003). Turkish Stress: a Review. *Phonology*, 20 (2003), pp. 139-161.
- İmer, Kâmile, Kocaman, Ahmet, Özsoy, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İpek, Birol (2009). Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 4/3, Bahar/2009, s. 1199-1212.
- İpek, Birol (2016). Türkiye Türkçesinde Enkliz (Eğilti). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 57, s. 1535-1544.
- Kabak, Barış, Schiering, Rene (2004). A Corpus Study on the Distribution of Turkish 'ise' and its Clitic Form. *Turkic Languages*, Vol. 8, pp. 232-244.
- Kabak, Barış, Vogel, Irene (2001). The Phonological Word and Stress Assignment in Turkish. *Phonology*, 18 (2001), pp. 315-360.
- Kahnemuyipour, Arsalan, Kornfilt, Jaklin (2006). Declassifying Turkish "Pre-Stressing" Suffixes. *Proceedings of the 2006 Canadian Linguistic Association*, pp. 1-8.
- Karahan, Leylâ (2009). Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine, *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, UTEK 2007, 27-28 Ağustos 2007, C. 1, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, s. 313-322.
- Karaman, Ahmet (2016). Yeni Uygur Türkçesinde "kin" Edatı, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 5/1 2016, s. 135-144.
- Koç, Nurettin (2002). *İslamıktan Önce Türk Dili ve Edebiyatı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.
- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London&New York: Routledge Pub.
- Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar*. New York: Oxford.
- Mansuroğlu, Mecdut (1942). Türkçe ve Moğulcada Vurgu, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, s. 345-347.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2004). Türkçe Enklitik Edatı IA. *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 2157-2173.

- Nespor, Marina, Vogel, Irene (1986). *Prosodic Phonology*. Dordrecht: Foris Publications.
- Oflazer, Kemal, Inkelas, Sharon (2003). A Finite-State Pronunciation Lexicon for Turkish. *Proceedings of the Workshop on Finite-state Methods in Natural Language Processing, 10th Conference of the European Association for Computational Linguistics*, Hungary, pp. 11-18.
- Oflazer, Kemal, Inkelas, Sharon (2006). The Architecture and the Implementation of a Finite State Pronunciation Lexicon for Turkish. *Computer Speech and Language*, 20 (2006), pp. 80- 106.
- Özkan Nalbant, Bilge (2007). Moğolca-Türkçe Bir Enklitik (Ek-Edat): magat > mAt, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 11-1, 2007, s. 37-51.
- Räsänen, Martti (1957). *Materialien zur morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki Societas Orientalis Fennica.
- Sağır, Bahar (2015). *Özbek Türkçesinde Enklitikler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı.
- Sarı, Mustafa (2012). Türkiye Türkçesi Ağızlarında -dAvUK/-dAyUK ve -(y)Uk Biçim Birimlerinin Uzantıları, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, s. 489-498.
- Schütz, Edmund (2014). Kıpçak Dillerindeki Ön Ses D- Üzerine Düşünceler. (Çev. Musa Salan), *Dil Araştırmaları*, Sayı: 15, Güz 2014, s. 245-257.
- Sezer, Engin (1983). On non-final Stress in Turkish. *Journal of Turkish Studies*, 5, pp. 61-69.
- Swift, Lloyd Balderston (1963). *A Reference Grammer of Modern Turkish*. Indiana University.
- Tosun, İlker (2017). Tuva Türkçesinde “ol” Enklitiği. *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, s. 312-325.
- Tören, Hatice (2002). Sona Gelen Edatlarla Teşkil Edilen Bir Kelime Grubu: Kuvvetlendirme Grubu, *İlmî Araştırmalar*, S. 13, İstanbul, s.175-182.
- Underhill, Robert (1976). *Turkish Grammar*. Cambridge: MIT Press.
- Uzun, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Üstüner, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ.
- Vardar, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.
- Vural, Hanifi, Böler, Tuncay (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yay.

ÇAĞATAYCADAN ÖZBEKÇEYE GRAMERLEŞME

(*tur-* ve *yat-* YARDIMCI FİİLLERİNDE)*

Grammaticalisation from Chagatai to Uzbek

(*in tur- and yat- Auxiliary Verbs*)

Nuray TAMİR**

Ahmet B. ERCİLASUN***

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 37-51

Öz: Türkçenin tarihî dönemleri art zamanlı olarak incelendiğinde bazı kelimelerin zamanla ekleşebildiği ve farklı işlevlerde kullanılabildiği görülmektedir. Gramerleşme olarak adlandırılan bu süreçte kelime, anlamsızlaşma (desemanticization), kategori/ulam değiştirme (decategorialization), ses aşınması (phonetic erosion) aşamalarından geçmektedir. Bahsedilen her bir süreç metinlerle tespit edilebilmektedir. Güney-Doğu ve Kuzey-Batı Türk lehçelerinin birçok özelliği Çağatay yazı diline dayanmaktadır. Bu makalede günümüzde Çağataycanın devamı sayılan Güney-Doğu grubu Türk Lehçelerinden Özbekçe ile Çağataycanın gramerleşme açısından karşılaştırılması amaçlanmıştır. Gramerleşme süreci *tur-* ve *yat-* yardımcı fiillerindeki değişmelerle sınırlandırılmıştır. Bu fiiller incelenirken bir yandan tarihî-karşılaştırmalı gramer yöntemi uygulanarak art zamanlı bir yaklaşımla söz konusu gramerleşme süreçleri tespit edilmeye çalışılmış, bir yandan da C. Lehmann, P. J. Hopper - E. C. Traugott, B. Heine - T. Kuteva gibi gramerleşme kuramcılarının görüşleri çerçevesinde bu süreçler değerlendirilmiştir. Konu, Çağatayca ve Özbekçe ile sınırlandırılmış olmakla birlikte, gerekli yerlerde daha önceki dönemlere veya diğer Türk yazı dillerine de başvurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Çağatayca, Özbekçe, Gramerleşme, *tur-* fiili, *yat-* fiili.

Abstract: As the historical periods of Turkish language are analysed diachronically, it is seen that some words might become suffix or might be used for different functions in time. Words go through the phases of desemanticization, decategorialization and phonetic erosion within this process named grammaticalisation. Every phases mentioned can be attested in the texts. Most of the features belonging to Southern-East and Northern-West Turkish dialects are based on Chagatai literary language. In this article, the aim is to make grammaticalisation comparison between Chagatai and Uzbek language which is among Southern-East group of Turkish dialects and is considered to be continuation of Chagatai in this day and age. Grammaticalisation process is limited with changes in *tur-* and *yat-* auxiliary verbs. While these auxiliary verbs were being analysed,

* Bu çalışma, 3-5 Eylül 2014 tarihleri arasında Rouen/Fransa'da gerçekleştirilen 17. Uluslararası Türk Dilbilim Kurultayı'nda sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek gözden geçirilmiş hâlidir.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, nuray.tamir@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8378-4706>

*** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi, Ankara/TÜRKİYE, bercilasun@gmail.com Gönderim Tarihi: 16.03.2020/ Kabul Tarihi: 16.05.2020

it was tried to determine the aforesaid grammaticalisation phases using historical-comparative grammar method with a diachronically approach and also these phases were reviewed within the scope of remarks belonging to grammaticalisation theoreticians such as C. Lehmann, P. J. Hopper - E. C. Traugott, B. Heine - T. Kuteva. The topic is limited with Chagatai and Uzbek languages and older periods of Turkish or other Turkish literary languages are referred when needed.

Keywords: Chagatai, Uzbek, Grammaticalisation, tur- Verb, yat- Verb.

Dil, zamanla oluşan ihtiyaçları doğrultusunda bağımsız birimleri, bağımlı biçim birimlere dönüştürebilir. Bu bağımlı biçim birimlere de bağımsızken sahip oldukları anlamdan tamamen farklı olmayan fonksiyonlar yükleyebilir. Böylece biçim birimler zenginleşerek dilin ifade gücü artmış olur. Dilin yaşadığı bu süreç, dil biliminde gramerleşme, dilbilgiselleşme (grammaticalization, grammaticization) olarak adlandırılır.

Grammaticalization terimini ilk defa 1912 yılındaki bir makalesinde Antoine Meillet kullanır. Analogik inovasyon yanında bir başka sürecin daha bulunduğunu ve bu süreçte bağımsız bir kelimenin (mot autonome) gramatikal bir öge (élément grammatical) hâline geldiğini ifade eder ve buna grammaticalisation adını verir. Analogi, yeni biçimler oluştururken gramatikal sistemde bir değişiklik meydana getirmez; gramerleşme ise yeni biçimler yaratır, daha önce mevcut olmayan yeni kategoriler üretir ve bütün sistemi değişikliğe uğratar (Meillet 1912: 130-132).

19. yüzyıl dil bilimcileri Bopp, Humboldt ve Gabelentz gramerleşme terimini kullanmamakla birlikte gramatikal biçimlerin kelimelerden çıktığı üzerinde durmuşlar ve konuyu birçok örnekle açıklamışlardır. Ancak Meillet'nin 1912'deki makalesinden sonra özel bir terime kavuşan kavram bugün dil bilimi araştırmalarının en çok üzerinde durduğu konulardan biri hâline gelmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından sonra gramerleşme kavramı özel çalışmaların konusu olmuş ve Kuryłowicz, (1965), Givón (1979), Lehmann (1982), Hopper-Traugott (2003) ve Heine-Kuteva (2004)'nin kapsamlı çalışmalarıyla enine boyuna incelenmiştir (Gökçe 2013: 25-29). Nihayet 2011 yılında Heiko Narrog ve Bernd Heine editörlüğünde hazırlanan "The Oxford Handbook of Grammaticalization" adlı çalışma konuyu bir el kitabı olarak ele almıştır. Türkiye'de de gramerleşme teorisi esas alınarak Oğuz Türkçesindeki fiil birleşmeleri konusunda bir doktora tezi yapılmıştır: Faruk Gökçe, Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri, TKAE, Ankara 2013. Dilek Ergönenç Akbaba'nın da Aral-Hazar grubu Türk Lehçelerinde tur- fiilinin gramerleşmesi üzerine bir çalışması bulunmaktadır (2013: 405-420).

Biz burada teori üzerinde ayrıntılı olarak duracak değiliz. Esasen bazı eklemeler olmakla birlikte Meillet'nin yukarıdaki tanımı üzerinde aşağı yukarı birleşmiştir. Biz son çalışmalardan olan Bernd Heine-Tania Kuteva'nın tanımını vermekle yetinecek ve gramerleşme sürecindeki basamaklara da kısaca dokunduktan sonra asıl konumuza geçeceğiz.

Heine ve Kuteva'nın tanımı şöyledir:

"Grammaticalization is defined as the development from lexical to grammatical forms and from grammatical to even more grammatical forms." (Heine-Kuteva 2004: 2).

“Gramerleşme, sözlük birimi biçimlerinin (lexical form), gramatik biçimlere gelişmesi ve gramatikal biçimlerin daha gramatikal biçimlere gelişmesi olarak tanımlanabilir.”

Lehmann, Hopper ve Traugott gramerleşme sürecinde başlıca üç basamak olduğunu düşünürler:

1. Anlamsızlaşma (desemanticisation),
2. Kategori/Ulam değiştirme (decategorialization),
3. Ses aşınması (phonetic erosion) (Gökçe 2013: 30).

Heine-Kuteva bunlara ikinci basamak olarak yayılmayı (extension) da ekler. (Heine-Kuteva 2004: 2)

Anlamsızlaşma leksik birimin anlam içeriğinde zayıflamalar ve kayıplar meydana gelmesi demektir. Heine-Kuteva'nın yayılma veya bağlam genelleşmesi (extension or context generalization); Hopper-Traugott'un genelleşme (generalization) olarak verdikleri aşama ise anlamın veya fonksiyonun genelleşmesi demektir (Hopper-Traugott: 101-105). Kategori/ulam değiştirme leksik birimin ait olduğu kategoriden başka bir kategoriye geçmesidir. Genellikle büyük kategorilerden küçük kategorilere geçiş söz konusudur (Hopper-Traugott: 107).

Ses aşınması ise leksik birimlerin ses değişmelerine ve aşınmalarına uğraması sonucu ekleşmesi ve hatta bazen de tamamen kaybolması (sıfır olması)'dır.

Yukarıda aşamalarını anlattığımız gramerleşme kavramı -tabî ki bu terim kullanılmadan- daha 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'da da +sa- ve +er- eklerinin sa- ve er- fiillerinden geldiği belirtilmek suretiyle ifadesini bulmuştur.

+sa- eki için Kâşgarlı Mahmud şöyle der: “Bu iki harfin aslı, **sādı nēḡni**'den gelmiştir; “nesneyi saydı” demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūwsa.di**. Adam susadı. “Su, onun arzuları arasında sayıldı.” manasına gelir. (144)” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 125).

+er- eki için Kâşgarlı Mahmud şöyle der:

“Rı faslı üç şekildedir. Birincisi. İsimden fiil olanıdır. “Elbise vb. kırmızılaştı” anlamında **tōn kızardı** denir; aslı, “kırmızı oldu” anlamında **kızıl erdi**'dir. İçinden lām ile hemze düşürüldü; böylece tam fiil oldu. “Gece karardı” anlamında **tūn karardı** denir; aslı, “kara oldu” anlamında **kara erdi**'dir; bu da “siyah” anlamında **kara** sözünden alınmadır. (349)” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 279).

Türk dili ve lehçelerinde gramerleşmenin birçok örneği vardır. Bazı fiillerin tasvir fiili olarak kullanılması da gramerleşmenin en çok görüldüğü alanlardan biridir. Çalışmanın konusu olan tasvir fiillerinden *tur-* ve *yat-* fiili art zamanlı olarak ele alınacaktır. Gramerleşme/grammaticalization kelimelerindeki eklerden de açıkça anlaşıldığı üzere gramerleşme bir süreçtir ve konunun tabiatı gereği art zamanlı bir incelemeye ihtiyaç gösterir.

Tarihî bir yazı dili olan Çağatay Türkçesinin bugün Özbek Türkçesinde devam ettiği konusunda Türkologlar hemfikirler. Bu yüzden art zamanlı incelememiz için bu iki dönem esas alınmıştır. Ancak tarihî süreci tam olarak ortaya koymak için Çağatay Türkçesi öncesi döneme de başvurulmuştur.

Bu genel girişten sonra *tur-* ve *yat-* fillerinin durumuna bakabiliriz.

tur- Fiili

tur- fiili Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren hem leksik birim olarak hem de biçim birleşmiş şekliyle sıkça görülmektedir. *tur-* fiilinin tarihî gelişimi ile ilgili olarak Clauson'un şu değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

“**tur-** (? **d-**) çeşitli genişletilmiş anlamlarıyla birlikte hem “dik durmak (to stand upright)” hem de “durmaya devam etmek (to stand still)” anlamındadır. Erken bir tarihten itibaren, **-u/-ü, -p** veya **-ğalı/-geli** zarf-fiil eklerini izleyerek, farklı anlam nüanslarıyla fakat genellikle (bir şey yapma)ya devam etmek anlamında yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır. Erken bir tarihten, en azından Hristiyan Uygur döneminden itibaren geniş zaman (aorist) olarak kullanılan **turur**, daha sonra kısaltmış biçimleriyle **tur/dur** vb. -fiilin başka biçimleri hariç olmak üzere- **-dXr** (is) anlamında bildirme eki (copula) olarak kullanılmış ve böylece **erür**'ün yerini almıştır.” (Clauson 1972: 529)

Clauson'un tespitini tarihî metinlerden örneklerle açabiliriz.

Bozkır Uygurlarına ait *Taryat* yazıtında *tur-* “ayağa kalkmak” anlamında kullanılmıştır: *k(a)ra bod(u)n tur(u)y(i)n : k(a)η(i)m k(a)nka : öt(ü)nti* (*Taryat G 4*) (Şirin User 2010: 479). “Halk ayağa kalkarak babam hana arz etti.”

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden *Irk Bitig*'de “sabit durma”yı, “durmaya devam etme”yi anlatan *Kamşayu umatın turur* “kımıldayamadan duruyor” (Tekin 2013: 20, 21, 23) örneği dışında; “aynı durumda kalma”yı *Özlük at öñ yirde arıp oñup turu kalmış* “binek atı çöllük yerde yorulup benzi solup kalakalmış.” (Tekin 2013: 20) örneğinde görürüz. Şu örnekler ise “bir yerde yaşama”yı ifade eder: *Tagta turupan meñileyür men* “dağda yaşayıp mutlu oluyorum.” (Tekin 2013: 24). *Anta turupan meñileyür men* “Orada yaşayıp mutlu oluyorum.” (Tekin 2013: 25). Doğa olayları için “yükselmek, kalkmak” anlamını *Üze tuman turdı, asra toz turdı* “Üstte sis kalktı (bastı), altta toz kalktı.” (Tekin 2013: 20) örneğinde görüyoruz.

Türkçenin ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu fiilin asıl anlamı olarak “ayağa kalkmak” (Arapça qa:me) anlamı verilmiştir, *Er yokaru turdı* “adam ayağa kalktı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234). Yine *Irk Bitig*'de doğa olayları için görülen örnek *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sis, duman için “çıkmaq, kopmaq” (Arapçası ha:ce) anlamıyla *Tuman turdı* “sis koptu / çıktı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234) örneğinde görülür.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde *turur*'un bildirme eki olarak kullanıldığına dikkat çekmesi ve bu durumda *turur*'un geçmiş zaman, mastar gibi başka çekimlerinin bulunmadığını söylemesi ilgi çekicidir:

“**turur** bu geniş zaman (aorist) fiilidir. Geçmiş zamansız ve mastarsız kullanılır. Anlamı da (267) “o”dur. Açıklaması: **ol tās turur** denir; “o, taşır” demektir. **Ol kuş turur** denir; “o, kuştur” demektir. Bu, konuşmada bildirme (*şıla*) ekidir. Arapçadaki benzeri *yenbaği*: (gerekir)'dir; geçmiş zamanı da mastarı da yoktur.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “Bir yerde durmak, kalmak, bir durumda olmak” anlamındaki kullanılışları ise o dönemde de *tur-* fiilinin anlamının genelleştiği örneklerin varlığını göstermektedir:

Tur munda “şurada dur / kal” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 248).

Adaşlık üze turmadı “dostluk üzre kalmadı / dostluğu devam ettirmedi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 77) .

Tizgök turup sekrişür “Katar katar olup sevinçle sığıyorlar.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 103).

*Dîvânu Lugâti 'l-Türk'*te sürerlik ifade eden *-A turur* yapısında iki şiir örneği vardır ve bize göre bu örnekler *-A turur* yapısının şimdiki zaman ve sürerlik işleviyle kullanılmasının yaygınlaştığını gösterir.

Etil suwı aka turu.r
kaya tüpi kaka turu.r
balı.k teli.m baka turu.r
köli.η takı köşe.rü.r

“Diyor ki: İdil Irmağının suyu sert dağın dibini döverek akıyor. Onun bolluğundan oluşan göllerde balıklar ve kurbağalar çoğaldı.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 34-35).

eren ıdıp söke turdı
başı boynın söke turdı
uwut bo.lup büke turdı
uğu kılma tipen yıgdı

“Bozguna uğrayan birini niteleyerek diyor ki: O, bana adamlar gönderdi ve bunlar yanımda diz çökerek oturdular. O, yani kavmin koçu (başı), yaptıklarından dolayı başına ve boynuna **durmadan sövmekteydi**. Utandı, yere eğildi ve insanların gözünden kaybolarak bana koştı; “beni takip etme” dedi; ben de bu sebeple durdum.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 447).

Anlam genelleşmesi aynı yıllarda yazılmış *Kutadgu Bilig'*de daha açık olarak izlenebilmektedir.

“Ayakta durmak” anlamında:

Tapugka kelip kut kapugda turur “Hizmete gelip talih, kapıda durur.”
Kapugda turugh tapugda turur “Kapıda duran, hizmet için durur.” (100).

“Kalkmak, ayağa kalkmak” anlamında:

Tonın kedti Aytoldı turdı örü “Elbisesini giydi Aytoldı, ayağa kalktı.” (519)
Hacib çıktı, aydı ay Aytoldı tur “Hâcib çıkıp dedi ki, ey Aytoldı, kalk!” (580)
Tapugda kıyılmadı erte turu “ Erkenden kalkarak hizmette kusur etmedi.” (607).

“Bir yerde yaşamak ve kalmak” anlamında:

Bu yirde turur men kör emgek yüdüp “Bak, zahmet çekip burada yaşıyorum.” (6050)

Bu yalnız turur sen tidih ay kadaş “Yalnız yaşıyorsun dedin, ey dost.” (3349)

Mini birle turgıl maña kıl basut “Benimle birlikte kal, bana yardım et!” (3261)

“Olmak, herhangi bir durumda olmak” anlamında:

Üç işte yırak tur katıgılan usa “Mümkün olduğu kadar gayret et ve üç işten uzak dur / ol!” (4106)

Usanma yağıka yakın turma kit “Gafil olma, düşmana yakın durma / olma, git!” (4262).

Kutadgu Bilig’de *tur-* fiilinin kendi anlamından çıkararak gramerleştiği örneklere de rastlamaktayız.

Bildirme işlevinde:

Til arslan turur kör ışikte yatur “Dil aslandır, bak eşikte yatıyor.” (164)

Bu beglik ulı kör könilik turur “Bu beyliğin temeli bak, doğruluktur.” (819)

Kayuka baka körse korkınç turur “Nereye bakıp görse korkunçtur.” (2149).

Sürerlik görünüşünde yardımcı fiil olarak (-U/-A *tur-*):

Maña tapnu turgıl çökürme köñül “Bana hizmet etmeye devam et, gönlünü ferah tut!” (1591)

Budunka birü turdı edgü törü “Halka iyi kanunlar vermeye (yapmaya) devam etti.” (3093)

Ayur emdi ivme maña tur baka “Der ki, şimdi acele etme, bana bakıp bekle.” (538)

Bu örneklere bakıldığında *tur-* fiilinin ilk anlamı “ayağa kalkmış duruma gelmek” ve ikinci anlamı ise “ayakta kalma durumunun devam etmesi”dir. Bu anlamlarıyla *tur-* fiili Johanson’un ifadesiyle “ön sınır vurgulayan” bir fiildir (Kerimoğlu 2014: 184-185). İkinci anlamındaki “devam etme” aynı zamanda *tur-* fiilinin “sürerlik” kılınışını da göstermektedir. Bu anlamlar bu fiilin, fiil+zarf-fiil+*tur-* yapısında sürerlik görünüşüyle gramerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Harezmi Türkçesi dönemine ait *Nehcü'l-Ferâdis*’te de *tur-* fiili “durmak, bulunmak, kalmak; var olmak; yaşamak; kalkmak, ayağa kalkmak” anlamlarının yanında bildirme fonksiyonuyla da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu eserde *-u+turur*; *-p+turur*; *-A/-y+turur* yapılarında ise “süreklilik” bildiren örnekler yer almaktadır (Ata 1998: 432-437).

“Durmak, kalmak, beklemek” anlamında:

Ëmdike tegi turur-men. (Eckmann 2004: 132) “Şimdiye kadar duruyorum (bekliyorum).”

Qarañğquda yalğuzluq mütehayyirlik birle turur-men. (Eckmann 2004: 248) “Karanlıkta yalnızlık ve şaşkınlıkla duruyorum (bekliyorum).”

“Yaşamak, ikamet etmek” anlamında:

Yâ Abâ ʿAbdullâh, men Medîne içinde, munça yıldın berü kim munda turur-men. (Eckmann 2004: 144) “Yâ Abâ ʿAbdullâh, ben bunca yıldan beri Medine içinde ikamet ediyorum.”

-u+turur (Sürerlik işlevinde):

Muhammed işi kündin küin ziyâda bolu turur. (Eckmann 2004: 14) “Muhammed’in işi günden güne artıyor/artmaktadır.”

-p+turur (Sürerlik işlevinde):

Ëkki tëve satğın alıp turur-men sekkiz yüz yarmaqqa. (Eckmann 2004: 17) “Ben sekiz yüz yarmağa iki deve satın alıyorum.”

-A/-y+turur (Sürerlik işlevinde):

Neçe kesseler, ança büte turur, munlar taqı kese tururlar. (Eckmann 2004: 49)
“Ne kadar kesseler o kadar biter (oluşur), bunlar da kesmeye devam ederler.”

1. Anlamsızlaşma (Desemanticisation) Aşaması

tur- fiilinin Çağatay Türkçesi döneminde kullanılışı çok yaygındır. Anlamsızlaşma ve genelleşme süreçlerini yaşadığı örnekler yanında; sözlük birimi olarak kendi anlamını koruduğu örnekler de karşımıza çıkmaktadır:

“Ayakta durmak anlamında”:

Kök İrki ayak üstinde turup Tuman Hānga aytdı. (Kargı Ölmez 1996: 180) “Kök İrki ayakta durup Tuman Hana (şöyle) söyledi”.

Mülāzım turup irdiler (TR Terc. 52a/19) “Yardımcılar ayakta durmuşlardı”.

“Bir yerde durmak” anlamında:

Mehdī Sulṭān Baysungur Mīrzānı ŋ ılgarını başlap kélip bularnı ŋ üstige turdılar
“Mehdi Sultan, Baysungur Mirzâ'nın askerinin başında gelip onların karşısında durdu”
(Babürname 38b: 5, Eckmann 2004: 110).

Ne boldi zavq üçün gār yolda turdum / sāning birlān bir ikki harf urdum?
(Dehnāme 241r: 5, Bodrogligeti 189). “Eğer zevk için yolda durdumsa / senin ile iki kelimecik konuşmuşsam ne olmuş?”

“Bir yerde kalmak, beklemek” anlamında:

Har sarī telmūrā qaldī Mīrzā, yol başında tura qaldī Mīrzā. (Vámbéry, Die Scheibaniade 68, 27, Bodrogligeti 2001: 286). “Her tarafa ümitle bakakaldı Mirza, yol başında durakaldı Mirza.”

Andağ ki hān Moğulistānda turalmadı (TR Terc. 47a/8). “Öyle ki han Moğulistan'da duramadı.”

... yolnı ŋ bir yanında turdı (Kargı Ölmez 1996: 201). “Yolun bir tarafında durdu/bekledi.”

“İkamet etmek, yaşamak” anlamında:

Bul vilāyetni içinde turup vilāyet kıysı vilāyet dir-sin. (Yıldırım 2010: 96) “Bu vilayet içinde yaşayıp/ikamet edip hangi vilayet diye soruyorsun.”

Turfan ve Hotenni ŋ arasında anda kelip ‘aziz ve mükerrerem turup neçe puşt anda ötüpdurlar (TR Terc. 11b/9-10). “Turfan ve Hoten’in arasına o zaman gelip aziz ve hürmete layık bir şekilde ikamet ederek nice nesiller orada geçmiştir.”

2. Kategori/Ulam Değiştirme (Decategorialization) ve Ses Aşınması (Phonetic Erosion) Aşamaları

tur- fiilinin anlamındaki genelleşme, özellikle “bir durumun sürekliliğinin ifadesi” anlamı, aynı zamanda isim, sıfat-fiil, isim-fiil kuruluşundaki yapılara “bildirme” için de uygun bir zemin oluşturmuştur. Fiilin bildirme fonksiyonunda *turur/durur* şeklinde görülmesi kategori değiştirme; *-tur/-dur* şeklinde ekleşme ise ses aşınması aşamalarını göstermektedir.

tur-'un Çağataycada bildirme işlevinde kullanılmasına ait bazı örnekler aşağıdadır:

Her kaçan kildi hayâli şād-mân oldı köngül / Yok turur cāna cefası birle köngül kalışım (Karasoy 1998: 189). “Hayali ne zaman gelse gönül mutlu oldu, onun benim canıma cefasından dolayı bende herhangi bir gönül kırıklığı yoktur.”

ma'ânî ebkârığa bu küнге déğünçe hîç kişi türkâne libâs kâydürmegén turur “bugüne kadar hiç kimse, mânâ mazmunlarına Türkçe elbise giydirmemiştir.” (Baykara Risalesi 5b: 8 Eckmann 2003: 124)

hayâl kıılır érđiñg, kim felek yıķılğusı turur (Zafername Tercümesi 25a: 18, Eckmann 2003: 121) “hayal ederdin ki felek yıkılacaktır.”

Aķmuya meyl turur (TR Terc. 37b/3). “Akmuya meyillidir (meyilli bir yerdir).”

Murādım ol durur her dem ki kılsam tün (ü) kün kulluķ / Ki rāhat tapķa-min āhır uşol renc-i girān birle. (Karasoy 1998: 269) “Her zaman gece gündüz kulluk etmek muradımdır/ Sonunda bu ağır sıkıntı ile rahat bulacağım.”

Maķsūd ol durur bu tokuz tāk halkıdın zıll-i hümā-yı devlet, bī-müntehāyıdur (TR Terc. 3a/7). “Bu dokuz tak halkından maksat şudur ki talih kuşunun gölgesi onun sonsuzludur.”

(...) *İse(n) Buğa Hān ki Tuğluk Timūr Hānnıñ atasıdur ańğa bir uluğ hātūmı bar idi* (TR Terc. 10a/5-6). “İsen Buga Han ki Tuğluk Timur Han’ın atasıdır, Onun büyük bir hatunu var idi.”

Fiil + p + *turur/-tur* yapısında da *turur/-tur*, fiile “bildirme, pekiştirme, ihtimal” anlamları katar:

Taşkendni Firdevsî Şāhnāmede Heşkend dép turur “Firdevsi, Şehnāmede, Taşkent’e “Heşkend” (= Sekiz Şehir) demiştir.” (Zafername Tercümesi 45b: 15-16, Eckmann 2003: 130).

Merdümān-ı Moğolnıñ şıķa vü mu'temed uluğlarıdın peder-i 'ammimdin andağ işitpđer-min (TR Terc. 10a/4) “Moğolların güvenilen ve itimad edilen büyüklerinden, amcamın babasından şöyle işitmişim.”

(...) *bes ançaki tevārîhde şerh tapmapdur anı zıkr kıлмаķ lāyık köründi* (TR Terc. 7a/4) “Mademki tarihlerde açıklanmamıştır; o zikredilmeye değer görülmüştür.”

Aşağıdaki örnekte *-tur* ses aşınmasının (fonetik erozyon) son aşamasına (sıfır) ulaşmıştır:

Vakti ki Kasr-ı Āsmān mevzi'ige yetipler Şāhib-Kırānnı şıķār üzre hile birle tutkaylar (...) (TR Terc. 29b/2-3). “Ne zaman ki Kasr-Asman mevziine ulaşmışlardır, Sahipkıran’ı hile ile tutarlar.”

Fiil + A/y + *turur/-tur* yapısında *turur/-tur*, fiile “sürerlik” işlevi katar:

kördi, neçe kēme su yoķarısıdın kēle turur “gördü (ki) nice gemi suyun (nehrin) yukarisından gelmektedir.” (Zafername Tercümesi 39a: 19, Eckmann 2003: 128).

Andağ ki Moğul arasında tā bu zamāńgaça andın ayta tururlar (TR Terc. 67a/9). “Öyle ki Moğul(lar) arasında ta bu zamana kadar ondan bahsederler.”

(...) *hemme anı ańğa teķābül kıladur-min* (TR Terc. 8a/19) “hep onu ona karşılık görüyorum.”

(...) yine mināreniñg töfesige çıktı kördi ki kum yağadur (TR Terc. 12a/12) “yine minarenin tepesine çıktı; baktı ki kum yağıyor.”

börini tutup kéledür biz sañga (Hâmidî Yusuf u Zeliha 9a: 14, Eckmann 2003: 111), “kurdu tutup sana geliyoruz.”

şherde bir kul satadurlar bu dem “şu an şehirde bir köle satıyorlar.” (Hâmidî Yusuf u Zeliha 20a: 11, Eckmann 2003: 128).

bu küngeçe târih-i câmi’i bitiydür “bugüne kadar umûmî bir tarih yazmaktadır.” (Mecâlisü’n-Nefâis 75b: 10, Eckmann 2003: 128).

İsen Buğa Hânıñ müzâhmetiniñ cihetidin ‘Irâk musahhar kıurğa baralmaydur (43b/12-13). “İsen Buga Hanın baskısı yüzünden Irak’ı zapt etmeye gidememektedir.”

Aşağıdaki örnek ise hem -p hem de -A zarf-fiilinden sonra tur-’un arka arkaya kullanıldığını göstermesi açısından ilgi çekicidir:

Bir kimerse bir pârça kitâb tutup turadur (Alyılmaz 2011: 211). “Bir kimse bir parça kitap tutup duruyor.”

Bodrogligeti -a/-e, -y ekleri ile kullanılan tasvir fiilleri içerisinde gösterdiği tur- fiilinin bu kullanımda sürekli, uzun süreli hareketleri belirttiğini ifade eder. Bu kullanım için verdiği örneklerde tur- fiilinin ekleşmediği kategori değiştirme örnekleri yer alır. (Bodrogligeti 2001: 286) Bu örneklerden bazıları şunlardır:

Boyniñing terisi **teprânâ turğay**. ‘The hide on its body is constantly twitching.’

Kündâki vazîfa ‘atâsın kâsmâyin dâ’im **berü turur**. ‘He continues to give you the gift of daily sustenance without cutting back.’ (Bodrogligeti 2001: 286) Bodrogligeti örneklerin anlamlarındaki sürekliliği belirtmek için *constantly*, *continues to* gibi ifadeler kullanmıştır.

Bodrogligeti -p eki ile kullanılan tasvir fiilleri içerisinde tur- fiilinin “kalıcı durum veya uzun süren hareketi anlatma” işlevine sahip olduğunu ifade eder. (Bodrogligeti 2001: 289) Bu kullanım için verdiği örneklerde de tur- fiilinin ekleşmediği ve kategori değiştirdiği görülmektedir:

Şa‘ab duşman andêşasına **tüşüp turur mân**. ‘I am occupied by concerns about a vicious enemy.’

Arslan bigin ärânlârni zarûrat hukmî bilân teşiklârdâ tutup topuqlarîn **yançip tururlar**. ‘They capture lion-like valiant men in pitfalls, taking advantage of their needs and pierce their ankles [to hang them on hooks].’ (Bodrogligeti 2001: 289)

Özbekçede tur- fiilinin ses aşınması sonucunda oluşan gramerleşmiş biçimleri şunlardır:

kel-gan-dir-man¹ “gelmişimdir” (< kel-gen **tur-ur** men) (Öztürk 1997: 117-120; Coşkun 2000: 139-140; Yıldırım 2012: 159). Zaman olarak geçmiş zaman (past), kip olarak bildirme-ihtimal (indicative-probability), görünüş olarak bitmişlik (perfect aspect) ifade eder.

1 Özbekçe örnekler Latin kökenli yeni Özbek alfabesiyle verilmiştir. İlgili literatürde bu yapıların çekim ve işlevleri örneklerle gösterilmiştir.

kel-i-b-man “gelmişim” (< kel-i-p *tur-ur* men) (Öztürk 1997: 122-126; Coşkun 2000: 136-137; Yıldırım 2012: 160-162). Zaman olarak geçmiş zaman (past), kip olarak bildirme-aktarım (indicative-reported), görünüş olarak bitmişlik (perfect aspect) ifade eder.

kel-i-b tur-i-b-män “geliyorum” (< kel-i-p tur-u-p *tur-ur* men) (Abdurahmanov vd. 1975: 500, Öztürk 1997: 139-140). Zaman olarak şimdiki zaman (present), kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak sürerlik (durative aspect) ifade eder.

kel-a-man “geliyorum, geleceğim, gelirim” (< kel-e *tur-ur* men) (Abdurahmanov vd. 1975: 500-501, Öztürk 1997: 152-156, Coşkun 2000: 140-142; Yıldırım 2012: 174-179). Zaman olarak bağlama göre, şimdiki zaman (present), gelecek zaman (future) ve geniş zaman (aorist); kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak bağlama göre sürerlik (durative aspect), bitmemişlik (imperfect aspect) ve alışkanlık (habitual) ifade eder.

kel-adigan-man “geleceğim” (< kel-e *tur-gan* man) (Öztürk 1997: 168-169). Zaman olarak gelecek (future), kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak bitmemişlik (imperfect aspect) ifade eder.

kel-e-yotib-men “gelmekteyim, geliyorum” (< kel-e *yat-i-p tur-ur* men) (Yıldırım 2012: 167). Zaman olarak şimdiki zaman (present), kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak sürerlik (durative aspect) ifade eder.

Etimolojilerinden de anlaşıldığı üzere Özbek Türkçesinde;

kel-i-b-man < kel-i-p *tur-ur* men

kel-i-b tur-i-b-män < kel-i-p tur-u-p *tur-ur* men

kel-a-man < kel-e *tur-ur* men

kel-e-yotib-men < kel-e *yat-i-p tur-ur* men

yapılarında *turur* leksik birimi, ses aşınmasının (fonetik erozyon) son aşamasına (sıfır) kadar gitmiştir.

Mehmet Mâhur Tulum hazırladığı “Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri” başlıklı doktora tezinde *tur-* fiilinin Özbekçedeki çeşitli işlevlerini ayrıntılarıyla ve örneklerle göstermiştir. Bu örneklerde *tur-* fiilinin ses erozyonuna uğramış biçimlerine temas etmemiştir. (Tulum 1997: 185-198)

yat- Fiili

Türk dilinin 8. yüzyılın birinci yarısına ait ilk metinlerinde, Köl Tigin anıtının doğu yüzü 24. satırındaki *kanıñ subça yügürti, süñüküñ tagça yatdı* “kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı.”, Bilge Kağan anıtının doğu yüzü 20. satırındaki *kanıñ ögüzçe yügürti, süñüküg tagça yatdı* “kanın ırmak gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı.” cümlelerinde *yat-* fiili kemikler için; Költigin anıtının kuzey yüzü 9. satırındaki *ölügi yurtta yolta yatı kaltaçı ertigiz* “ölmüş olanlarınız ise harabelerde, yollarda yatıp kalacaksınız.” ve Tunyukuk anıtının 19. satırındaki *yurtda yatı kalur erti* “harap olmuş şehirlerde yatıp kalıyorlardı.” cümlelerinde ise ölümler için “yatay durumda bulunmak” anlamında kullanılıyor ve bu örneklerin tamamında açıkça sürerlik ifade ediyor.

930 tarihli *Irk Bitig*’de *taluyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men* “deniz kıyısında yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum.” cümlesinde

(Tekin 2013: 19, 27) *yat-* fiili henüz tüyleri bitmemiş kartal yavrusu için “yatar durumda olmak” anlamında kullanılıyor ve burada da sürerlik ifade ediyor. Clauson buradaki *yatıpan* kelimesini İngilizceye “lying down” olarak çevirmiştir (Clauson 1972: 884).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yat- fiilinin anlamı Arapça *hece'a* (el yazması: 422) olarak verilmiştir ki bu kelime “uyumak için yatmak” anlamındadır. Ancak *Divan'da* “uzanmak ve yatar durumda bulunmak” (*er öjre yattu* “adam ense üstü yattı”), “kalmak” (*üküş yatıp özeldi* “-çiçekler- uzun zaman yerin altında yatıp eziyet çekti”), *tezek karda yatmas* “tezek kar altında kalmaz”), “ölmek, ölüp yere uzanmak” (*keldi maña Tat / aydım emdi yat* “geldi bana kâfir / dedim şimdi öl”) anlamlarını gösteren örnekler de vardır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 501, 109, 166).

Daha 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* hissedilen anlam genelleşmesi (generalization) aynı yıllarda yazılmış bulunan *Kutadgu Bilig'de* açıkça görülür.

“Yatar durumda olmak” anlamında:

Men emdi ev içre yatur men usal “Ben şimdi ev içinde gafil yatıyorum.” (5848)

Til arslan turur kör işikte yatur “Dil arslandır, bak, eşikte yatar.” (164)

“Yatar duruma geçmek” anlamında:

Töşekke kirip yattu munglug ulup “Acılar içinde uluyarak döşeğe girip yattı.” (1056)

Kiçe yatsa kiç yat yana erte tur “Gece geç yat ve erken kalk.” (1506)

“Yatmak / uyumak” anlamında:

Künün yimedi kör tünün yatmadı “Gündüz yemedi, gece yatmadı / uyumadı.” (38)

Özüng körmiş erse bu tüşni yatıp “Sen yatıp / uyuyup bu düşü görmüş olsan.” (6048)

“Bir yerde bulunmak” anlamında:

Kayu neng uçuz bolsa yirde yatur “Hangi şey değersiz ise yerde yatar.”

Ağı çuz ağır boldı törde yatur “İpekli ve Çin kumaşı değerlidir, baş köşede olur.” (902)

“Yatmak / bir iş yapmamak” anlamında:

Özüg arzu ni'met bile semritip “Vücudumuzu arzular ve nimetlerle semirtip”

Erej birle avnur özümüz yatıp “Bir iş yapmadan yatıp huzur içinde avunuyoruz.” (5841).

Anlam genelleşmesi fiiller için gramerleşmeye uygun hâle gelmek demektir ve *yat-* fiilinde bu uygunluğun daha 11. yüzyılda ortaya çıktığı anlaşılıyor.

Memlük Kıpçak ve Çağatay dönemi sözlüklerinde fiile genellikle “yatmak” ve “uyumak” anlamları verilmiştir (Clauson 1972: 884). Ancak metinler tarandığında anlam genelleşmesine uğramış örneklere de rastlanmaktadır. 1660'ta yazılmış bulunan *Şecere-i Terâkime'de*ki şu örnekte dağın uzanıp durması söz konusudur: *Ekse yatan kara tagga ugrap keldüm* (Kargı Ölmez 1996: 213) “aykırı yatan Karadağ'a uğrayıp geldim.” Son dönem Çağatay eserlerinden *Meyvelerin Münazarası'ndaki* şu beyitte de

yat- fiili “bulunmak” anlamıyla kullanılmıştır: *Didi şeftâlû i kurut alma / Sin kibi yirde köp yatar çalma* “Şeftali, ey suyu çekilmiş elma, yerde senin gibi kurumuş çamur ve kerpiç parçası çok vardır, dedi.” (Abik 2005: 52-53).

Tarihî metinlerdeki anlamlandırma ve örneklerden de anlaşılacağı üzere *yat-* fiili, Johanson’un “ön sınırı vurgulayanlar (Initialtransformativ)” olarak adlandırdığı (Uğurlu 2003: 128) gruba girer; “yatmaya geçmek” ve “yatma işine devam etmek” anlamlarında iki olay içerir. Fiil “yerde yatmak, yatıyor olmak” anlamında ise “farksızlaştırma (Homogenisierung)”ya uğramış ve “sınır vurgulamayanlar (Nontransformativ)” grubuna girmiş olur ve bu durumda sadece “sürek” ifade eder (Uğurlu 2003: 128). Demek ki kılınış bakımından *yat-* fiili “süreklilik” işlevini yüklenmeye uygun bir fiildir.

Özbekçede dört ayrı şimdiki zaman kipinde *yat-* fiili gramerleşmiş olarak bulunmaktadır (Abdurahmanov vd. 1975: 498, 500; Öztürk 1997: 129-134, 138-143; Ercilasun vd. 2006: 247-249, 255-259; Yıldırım 2012: 163-167) :

kel-a-yotir-man < kel-e *yat-ur* men

kel-a-yotib-man < kel-e *yat-i-p tur-ur* men

kel-i-b yotib-man < kel-i-p *yat-i-p tur-ur* men

kel-yap-man < kel-e *yat-i-p tur-ur* men

Dört farklı yapıdaki örneğin tamamı da “geliyorum” anlamındadır; kip olarak bildirme (indicative), zaman olarak şimdiki zaman (present tense), görünüş olarak süreklilik (continuous) ifade ederler.

Özbekçedeki ilk üç yapıda (*yotir*, *yotib*, *yotib*) ses aşınması (phonetic erosion) söz konusu değildir; fiil önce tarihî metinlerden de tespit edildiği gibi, anlam genelleşmesine uğramış, sonra sözlük birimi (lexeme) olmaktan çıkıp biçim birimi (morpheme) hâline gelmiştir. Sonuncu çekimde ise *yat-* fiili ses aşınmasına da uğramıştır: *kel-yap-man* < *kel-e yat-ıp tur-ur men*. *-yap-* biçim birimindeki *p* sesi kendisinden sonra bir başka yardımcı fiil bulunduğunu gösterir. Nitekim *-p turur* yapısının tarihî metinlerde de yaygın olarak mevcudiyeti *tur-* bahsinde anlatılmıştı. Ayrıca çekimin üçüncü şahsında *tur-*’un kalıntısı da vardır: *kel-yap-ti*. Ancak eşzamanlı gramer anlayışına göre burada *tur-*’un kalıntısı olan *-ti* artık üçüncü şahıs ekidir.

Özbekçede *yat-* fiilinin gramerleşmesiyle oluşmuş biçim birimlerine Çağatay metinlerinde çok az rastlanması ilgi çekicidir. *tur-* fiilinin pek çok gramerleşmiş örneğine karşılık *yat-* fiilinin gramerleşmiş örnekleri tarihî metinlerde çok azdır.

Aslında, örnekleri az olmakla birlikte, *yat-*’ın tasvir fiili olarak kullanılması yani gramerleşmesi Eski Uygur dönemine kadar gider: *Unakaya ölgeli yatur erdi* “Neredeyse ölecekti.” (Gabain 1988: 92); *kılğalı yatur men* “hemen yatacağım.” (Gabain 1988: 110). Örneklerde de görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesinde *yat-* tasvir fiili *-gAll* zarf-fiil ekinden sonra kullanılmakta ve “çabukluk, yakınlık” işlevi taşımaktadır. *Kutadgu Bilig*’de ise anlam genelleşmesi yanında az sayıda, sürerlik işlevinde *-p yat-* yapısına da rastlanır: *Biziñ kelgümüzni küdezip yatur* “bizim gelmemizi gözetip bekliyor / duruyor” (4835); *yagız yir töşenip yaturlar küdüp* “kara toprağı döşenerek bekleyip yatıyorlar / bekliyorlar” (6404). Bu örneklerdeki sürerlik işlevi açıktır.

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'te de *yat-* fiilinin sürerlik işleviyle gramerleşmesine rastlanır: ... *anıñ kargışı bolgusı turur, tep çakıru yatur* "... onun bedduası tutacaktır, diye bağıyor." (Eckmann 1956: 137-5); *cânverler kelip tört yanında bakıp yaturlar* "canavarlar gelip dört yanından bakıyorlar." (Eckmann 1956: 344-7).

Çağatay döneminde de az rastlanan birkaç örnek vardır:

Zihî devletlıg ol ikki kaşın kim "o iki kaşın o kadar talihli ki"

Kümiş taht üzre aygaşıp yaturlar "gümüş taht üzerine toplıyorlar." (Karaağaç 1997: 64)

Közün ki lâle vü nesrîn üze uzala yatur "gözün lâle ve yaban gülü üzerinde uzanıyor." (Karaağaç 1997: 67).

Şecere-i Terâkime'de de bir örneğe rastladık: ... *bu keçe seher vaktında uhlap yatıp irdim* "... bu gece seher vaktinde uyuyordum." (Kargı Ölmez 1996: 189). *yat-* fiilinin gramerleşmiş biçimlerinin Çağatay Türkçesi döneminde, elimizde veri olmamakla birlikte konuşma dilinde daha çok kullanıldığını, fakat bu konuşma türlerinin yazı diline fazla yansıtılmadığını düşünüyoruz. Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde az da olsa örnekleri görülen yapıların bugünkü Özbekçede bulunan

kel-a-yotir-man, kel-a-yotib-man, kel-i-b-yotib-man, kel-yap-man

örneklerindeki yapılarla kaynaklık ettikleri muhakkaktır.

Mehmet Mâhur Tulum da hazırladığı "Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri" başlıklı doktora tezinde *yat-* fiilinin Özbekçedeki çeşitli işlevlerini ayrıntılarıyla örneklendirerek göstermiştir. (Tulum 1997: 210)

Sonuç

Gerek *tur-* gerek *yat-* fiili kılış açısından "ön sınır vurgulayan" fiiller olması ve kolayca sürerlik ifade edebilmesi sebebiyle gramerleşmeye uygundur. Nitekim Heine-Kuteva da *to stand* (ayakta durmak) fiilinin sürerlik (continuous) ve bildirme (copula) ifade ettiğini çeşitli dillerden örneklerle göstermiştir (Heine-Kuteva 2004: 280-282). Heine-Kuteva *to lie* (yatmak) fiilinin de çeşitli dillerden örneklerle sürerlik (continuous) anlattığını göstermiştir (Heine-Kuteva 2004: 193-194). Johanson da bu tür fiillerin bakış açısıyla ilgili görünüş (viewpoint aspect) işlemcileri olarak gelişip gramerleştiğini belirtir (Johanson 2011: 762). Biz de verdiğimiz örnekler ve yaptığımız açıklamalarla *tur-* ve *yat-* fiillerinin gramerleşmesi konusundaki tarihî süreç ve sürecin nasıl işlediği ortaya konulmaya çalışıldı. Hiç şüphesiz bu fiillerin öncelikle anlam genelleşmesine uğraması ve bunun sonucunda sık kullanılması da gramerleşmeye yol açan önemli sebeplerdendir.

Dikkat çekici noktalardan biri *tur-* fiilinin -p zarf-fiilinden sonra gelmesi durumunda geçmiş zaman (past) ve bitmişlik (perfect); -A/-y zarf-fiilinden sonra gelmesi durumunda ise şimdiki zaman (present) ve sürerlik (durative aspect) ifade etmesidir.

Bu çalışmamız Çağataycanın fonetiği ile ilgili küçük bir sorunun da bizce aydınlanmasına yol açmıştır. Bu, *turur*'un fonetik erozyona uğramış *-tur/-dur*

biçiminin Çağataycada ses uyumuna girip girmediğı meselesidir. Çağatay Türkçesinin devam ettiğı iki Türk lehçesi vardır: Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi. Özbekçede teklik üçüncü şahıs işaretleyicisi, Özbekçenin sondaki bütün dar ünlüleri /i/ yapması sonucu olarak daima -di biçimindedir ve bu biçim bize tarihî dönem için bir ipucu vermemektedir. Yeni Uygur Türkçesinde ise teklik üçüncü şahıs işaretleyicisi sadece kalın (-du) biçimindedir. Bu biçim de tarihî dönemde ekin sadece kalın (-dur) olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- ABDURAHMANOV, Ğ. A.- ŞAABDURAHMANOV, Ş. Ş. - Hacıyev, A. P. (1975). *Ozbek Tili Grammatikası I Tom Morfoloġiya*, Taşkent.
- ABİK, Aşşehan Deniz (2005). *Meyveler Münazarası -Doğru Türkçesi-*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ALYILMAZ, Semra (2011). *Risâle-i Müze-Dûzluk (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Elik Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATA, Aysu (1998). *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, András J. E. (2001). *A Grammar Chagatay*, Muenchen: Lincom Europa.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- ECKMANN, János (1956). *Nehcü'l-Feradis I Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, János (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ECKMANN, János (2004). *Nehcü'l-Ferâdis I Metin-II. Tıpkı Basım (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. – AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. vd. (2006). *Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2013). "Tur- Yardımcı Fiilinin Aral-Hazar Grubu Türk Lehçelerinde Gramerleşmesi", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013, Bursa: Stüdyo Star Ajans, s. 405-420.
- GABAİN, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HEİNE, Bernd – KUTEVA, Tania (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- JOHANSON, Lars (2011). "Grammaticalization in Turkic Languages", *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (Edited by Heiko Narrog and Bernd Heine), Oxford: Oxford University Press.
- KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Simurg Yayınları.
- KERİMOĞLU, Caner (2014). *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara: Pegem Akademi.

- MEİLLET, Antoine (1912). “L'évolution des forms grammaticales”, *Rivista di scienza*, vol. XII (1912), nu: XXVI, 6, Milan.
- Muhammed Sadık Kâşgarî (1849-1850?). *Tercüme-i Târih-i Reşîdî*, Akademiya Navk Narodov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, C 569 nolu yazma, Petersburg.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞİRİN USER, Hatice (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TULUM, M. Mâhur (1997). *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- UĞURLU, Mustafa (2003). “Türkiye Türkçesinde ‘Bakış’ (‘Aspektotempora’)”, *Türkbilig*, 2003/5, Ankara.
- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- YILDIRIM, Talip (2010). *Son Döneme Ait Bir Çağatay Metni Mev'ize (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Hat Yayınevi.

VERB-COMPLEMENT RELATIONSHIP IN LANGUAGE TEACHING*

Dil Öğretiminde Fiil-Tamlayıcı İlişkisi

Aysun DEMİREZ GÜNERİ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 53-64

Öz: Yabancı dil öğretiminde hedeflenen yabancı dil öğrenen kişinin öğrendiği dili kısa bir sürede doğru anlaması, konuşması ve yazmasıdır. Dil öğrenenlere kaynak dildeki kuralların dışında fiillerin tamlayıcıları mutlaka bildirilmelidir. Kaynak dil kurallarını öğreten dil bilgisi kitapları dil öğretimini amaçlamadığı için genel açıklamalar içermekte; bu da ikinci dil öğretimine yeterince yardımcı olamamaktadır. Yabancılarla dil öğrenen kitaplarda ise birtakım eksiklikler bulunmaktadır. Bazı meseleleri kurallara bağlamaya çalışmak yerine dildeki kullanımlarının verilmesi dil öğrenenler açısından faydalı olacaktır.

Araştırmamız üniversitede Türkçe öğrenimi gören on altı yabancı uyruklu öğrenci ile yapılmıştır. Öğrencilere Türkçe fiil-tamlayıcıları hakkında bilgi verilmiştir. Fiil-tamlayıcılarını bilmeyen öğrencilerin durum eklerini yanlış kullandıkları gözlenmiştir. Fiiller hakkında bilgi verildiğinde fiil-tamlayıcılarının yani bütünleyenlerinin verilmesi öğrenci açısından yararlı olacaktır. Araştırmanın verileri öğrencilerle yapılan uygulamalar esas alınarak saptanmıştır.

Anahtar Sözcükler: İkinci dil öğretimi, fiil ve tamlayıcı, birleşim değeri, yabancı öğrencilere Türkçenin öğretimi.

Abstract: The target of language teaching is that people learning a foreign language understand, speak and write the language they learned correctly in a short period of time. Besides rules of source language, verb complements should also be presented. Grammar books teaching source language rules include general explanations as their aim is not teaching language. This can not help to second language teaching. There are some lacks in the books which teach language to foreigners. It would be beneficial to show language uses rather than linking some issues to rules.

This research was carried out with 16 international students learning Turkish at university. The students were informed about the verb complements. It was observed that the students used case suffixes incorrectly when they did not know the verb complements. While giving information about the verbs, it would be beneficial for the students to be informed about the verb complements. Data of research was arranged depending on practices with students.

Keywords: Second language teaching, verb and complements, valence, teaching Turkish to foreign students.

* 17-19 Temmuz 2008 tarihinde Paris'te düzenlenen *International Conference On Education, Economy & Society 2008* başlıklı sempozyumda sunulan bildiri metninden genişletilmiş makaledir.

** Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. aysun.demirez@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3666-7435. Gönderim Tarihi: 21.11.2019/ Kabul Tarihi: 23.01.2020

1. Introduction

The complements of the verb is analyzed in Turkish with the grammar terms such as *valenz* (German) *valence* (English; French), *combination value* (English) (Vardar 1980:186, 222, 204), *volition* (Uğurlu 2001:198), *case determiner* (Uzun 1998). In this paper, the term *verb complements* is preferred.

Verb complements is a measurement describing and classifying the verbs according to the number of dependent actants in dependency grammar (Vardar 1980: 43).

The term valence has been transferred from the field of chemistry into linguistics by Tesnière, and many linguists who accept the verb as the focus point have adopted this term. Erben, Brinkmann, Grebe, Engelen, Helbig, Heringer and Engel are among the linguists who developed Lucien Tesnière's notions of dependency grammar and valency, and adapted them into German (Özil 1980: 13).

Starting with the verb of the sentence, Tesnière has divided the other elements of the sentence into two: the actants and the circontans. Tesnière compared the capacity of the verbs to carry a specific number of actants with the valence of atoms (such as H₂O), and argued that actants (nouns and the elements equivalent to nouns) are obligatory while the circontans (adverbs of time, place, manner) are optional. Tesnière has divided the verbs in French into groups such as verbs without actants (zero actant), one-actant verbs, two-actant verbs, and three-actant-verbs. In the classification of the verbs, only the quantity of the actant, in other words only the number of the actants has been considered, and nothing has been stated about the quality of the actant (İleri 1997:157).

Esin İleri states that Gerhard Helbig, who has analyzed the verb complements in German, has adopted the verbs as the center of the sentence like Tesnière. Helbig argues that every verb opens empty spaces (*leerstellen*) to fill within the framework of a plan. In addition to this, he has also brought some new novelties to the dependency grammar depending on Tesnière. According to Helbig, adverbs (*Adverbialbestimmungen*) and prepositions (*Präpositionen*) can also compose the valence, in other words the verb complements (İleri 1997:158).

Helbig defines the two elements which may exist around a verb as the following: (1) Obligatory complement (*obligatorische Ergänzung*) is an element which composes the valence of any verb; and whose combination with this verb is compulsory in order to form a correct sentence in terms of grammar- both syntactic and semantic. (2) Optional complement (*fakultetive Ergänzung*) is an element which also composes the valence of any verb, but it is optional to use this element in the stated sentence as it is mentioned in the text before. According to Helbig, free instruction (*Freie Angaben*) is the necessity of analyzing the complements not only in terms of quantity (*Quantität*) but also in terms of quality (*Qualität*) in order to accurately determine the verb complements which compose the valence of the verb within the sentence (*die valenzebundenen Verbergänzungen*). The qualities of the complements should be known in syntactic and semantic terms; this also means knowing the distribution of a verb. Distribution means different uses of any element of the language- phonemes, monemes - (*sprach-gebrauch*) or it means the whole the context (*kontext*) (İleri 1997: 159).

These rules are named as selection rules (selektionsregeln). According to Vardar, selection rules are semantic rules giving direction to the uses of the units. They have an important place in the transformational generative grammar, and they are related to the problem of compatibility among one element with the other elements of the sentence. For example the word *wall* cannot be the subject of the verb *to laugh* (İleri 1997: 159).

Today many Turkish language researchers are greatly interested verb complements; and this relation is also closely related with teaching or learning Turkish as a foreign language.

Information about the case suffixes is given in the books which are prepared with the aim of teaching Turkish (in the mother tongue) and teaching Turkish to the foreigners; however, their relation with verbs is mostly not addressed in these books. In fact, as Demircan also states (1977:103), the functions of these suffixes are syntactic since they organize the relations (among subject-complement-verb) within the sentences.

Kahraman (1996: 7) describes the case suffixes in Turkish as following:

Case	Suffix
Nominative Case	Ø
Accusative (object) Case	Ø, + i
Dative (approach) Case	+e
Locative (location) Case	+de
Ablative (separation) Case	+den
Genitive Case	+(n)in
Instrumental-Comitative Case	+le

When these case suffixes are compared to the Western languages (such as English, French, German, etc.) nominative and accusative cases correspond to structural words named article, and the other cases correspond to prepositions. Because of this reason some foreign authors name the case suffixes as *postposition*. One of the differences between the case suffixes in Turkish and the case suffixes of the Western languages is that in Western languages prepositions may be used with case suffixes when it is necessary. Case suffixes in western languages may take different forms according to the nominal roots. For example the case suffixes used with the word *port* (door) in Latin is different from the case suffixes used with the word *puer* (child). When it comes to English, there were case suffixes in Old English, but now they have given their place to prepositions (Demircan 1977: 102).

The case suffixes in Turkish are based on rather simple rules. It is clear that the suffixes +i, +e, +de, +den addressed as case suffixes, determine the directions related to the verbs. From this point of view, these suffixes may be called as direction suffixes (Demircan 1977: 104).

According to the dependency grammar with its implemented form in Germany, Şeyda Özil (1980:13) exemplifies the verb-complement relation as following; “In Turkish, the element with +i suffix is dependent on the verb *görmek* (to see) in the sentence *Evi görüyorum* (I see the house) ; and the element with +e suffix is dependent on the verb *bakmak* (to look) in the sentence *Eve bakıyorum* (I am looking at the house)”. In Turkish, verbs such as to see, to read, to write, to take etc., are

complemented with the elements in +i case; while the verbs such as to look, to be angry, to ask etc. are complemented with the elements in +e case. Depending on these examples, Özil (1980: 13) states that the dependency covering specific groups among the parts of speech-here it is the verb to be named as valency. In other words, Özil defines valency (valence, complement of the verb) as the verb is creating specific types of empty spaces to be obligatorily filled in the sentence. Özil gives an example using the verbs *uyumak* (to sleep) and *görmek* (to see):

O bugün uyuyacak (S/he will sleep today).

Ben bugün evi göreceğim (I will see the house today).

In these examples, it is seen that the verb *uyumak* (to sleep) makes the elements such as *ben/çocuk/gençler* (I, child, youngsters) which are in nominative case depend on itself, and directs these elements; while the verb *görmek* (to see) makes the elements such as *evi/bahçeyi/seni* (the house/the garden/you) which are in accusative case depend on itself, and directs these elements. According to these examples the verb *to sleep* has one empty space; while the verb *to see* has two empty spaces. In the first sentence, the place of the word “she” may only be changed with nouns or pronouns in nominative case such as *I / child*. In the second sentence, elements such as *the garden/you* which are in accusative case may be used instead of the word *the house*. In these two sample sentences, the elements with specific types and specific numbers which are obligatorily used due to the verbs *sleep* and *see* are called complements. Complements are the elements dependent on specific groups within the part of speech. The word *today*, used both in the two examples, is an optional element in the both sentences. Optional elements are the elements which may be used with every element of the part of speech rather than used with a specific group (Özil 1997: 157).

While learning the mother tongue, complements of every verb have been acquired unintentionally. However, in second language learning it is necessary to be cautious in that which verbs are combined with which complements. The complements of a verb used in the mother tongue may be different from the complements of the same verb in the language to be learned. For example, the verb *evlenmek* (to marry) in Turkish is used firstly with the suffix **+le**, and then used **+de** and **+e**, **+den**, **Ø** suffixes:

Recep Yaseminle evlendi (Turkish).

Recep a épousé Yasemin (French).

Recep heiratet Yasemin (German).

Recep got married to Yasemin (English).

While a student, whose mother tongue is Turkish, learning German, French, and English may form this sentence incorrectly such as:

Recep heiratet mit Yasemin (German).

Recep a épousé que Yasemin (French).

Recep got married with Yasemin (English).

In Turkish the verbs *bakmak* (to look) (regarde); *teşekkür etmek* (to thank) (remercié); *saygı göstermek* (to respect) (respecter); *çarpmak* (to hit) (heurté) are used with the verb complements of **+(y/n)e** / **+(y/n)a**; while these verbs are used without dative case suffixes in French.

Sınıfta tahtaya bakıyorum

I am looking at the blackboard in the classroom (Eng.)

Je regarde le tableau (Fr.).

Öğretmenime teşekkür ettim.

I thanked my teacher (Eng.)

J'ai remercié mon Professeur (Fr.).

Yaşlılara saygı göstermeliyiz.

We should respect the elderly (Eng.).

Nous devons respecter les âgés (Fr.).

Bir araba ağaca çarptı.

A car hit the tree (Eng.)

Une voiture a heurté un arbre (Fr.).

While teaching Turkish to foreigners, the verb complements in Turkish are a problem for the students. J. Vandewalle (2000: 27) emphasizes this issue; and by giving the example of *Ben sizi yardım edebilir miyim?* (Can I help you?) Vandewalle states that the verb *help* requires the accusative case in English and French, while it requires dative case in Turkish; thus, the students make mistakes as they do not know this.

The structures of the mother tongue are effective in second language learning. People who learn a second language are mostly in an effort to compare the similarities and differences between their mother tongues and the second language they learn. If there are many differences between the mother tongue and the second language, it becomes harder for the students to learn that language. This problem may even be experienced among the dialects of the same language. Therefore, it is rather important in second language teaching to teach the verb complements with examples, and to state the transitive and non-transitive verbs with their meanings.

What determines the verb-complement relation is the meaning of the verb. According to every meaning, the type of the verb-complement relation also changes. For example, when the verb *vur-* (to hit) is used with the meaning of *swinging your hand or the object you hold onto the surface quickly* it takes a complement with –A suffix (*birine/bir şeye vurmak-* to hit sb/sth); while it is used with the meaning of (shooting, wounding, and killing) it takes a complement with –I suffix (or without suffix) (*birini vurmak; bir şey(i) vurmak-* to hit sb/sth). The number of the complements of the verb changes according to the meaning. For example, realization of the verb *gönder-* (to send) depends on the existence of two objects. The meaning of *göndermek* certainly requires two complements with –I suffix (or without suffix) and with –A suffix, as it is seen in the expression of *birine, bir şey(i) göndermek* (sending sth to sb) (Karahan 1997: 212-213).

Many researchers studying the German language have prepared works related to the theory of dependency grammar based on Tesnière. Şeyda Özil, lecturer in İstanbul University, is one of these researchers. Özil's work of *Değerlilik Sözlüğü, Almanca-Türkçe* (Valence Dictionary in German-Turkish(English); Valenzwörterbuch, Deutsch-Türkisch (German)) was published in two languages in the publishing series of *Studies on Multilingualism* (arbeiten zur Mehrsprachigkeit) of Hamburg University in 1990. In this study, the German verbs within the *German Course Book* (I; II; UI)" used in the

secondary education in Turkey and their Turkish equivalents have been scanned; and it has been tried to detect their syntactic and semantic peripheries correspondingly. At the end of the book, there has been a dictionary in which the 292 German verbs, used in the German course book, were given with their structural forms and example sentences (Erkman Akerson 1991: 145).

Considering that there are thousands of verbs in Turkish, it requires a great work of dictionary in order to determine the complements of every verb, and to give their equivalents in English, French, etc.

The verb complements in Turkish should be analyzed and the differences should be defined not only for teaching it as a second language, but also for the dialects of the language. In the doctoral dissertation named *Verb complements in the New Uyghur Turkish* (Demirez Güneri 2007) it has been tried to define the verb complements of the New Uyghur Turkish. The verb complements are not totally overlapped, even in the Turkic dialects which have the same origin.

The reason of this difference is that the dialects do not form a closed integrity with the main dialect they depend on in terms of origin. The similarity of verb complements increases among the Turkic dialects which are in the same group (Uğurlu 2001).

The verb complements have a high importance in the studies of borrowing in Turkic dialects, and in the second language learning. In this study, the ways to teach verb complements accurately in a short time has been researched depending on this knowledge.

2. Method

This research is based on an empirical pattern of a pre-test and a post-test without making use of a control group.

18 verbs from the first ranks in a chapter of *Dictionary of Written Turkish Word Frequency* (Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü) which gives the use of the verbs in a numerical order have been determined to analyze. The first degree and second degree complements of these 18 verbs have been named according to the sentence knowledge by the work of *The complements with case suffixes of the verbs in Contemporary Turkish* (Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları) (Kahraman 1996). A group of students learning Turkish in Ankara University, Foreign Language Teaching and Research Center have been tested on the complements of these 18 verbs, without giving any additional information about the complements. At the second stage of the research, the students have been informed about the complements of these 18 verbs. The number of the complements for every verb has been also stated. The complements required at first degree have been separated from the complements required at second degree by being highlighted with a different color.

2.1. Data Collection Instruments

In this study, a test composed of 124 questions covering the complements of the whole 18 verbs has been used as data collection instrument. The students who have

been in Turkey at least six months and came to AU TÖMER (Turkish Teaching Center) with the aim of learning Turkish have been assigned a test of 124 question covering the complements of the whole 18 verbs; and the students have been asked to correctly place the complements of the related verbs. In the introduction part of the test, the students have been asked whether they knew Turkish before starting to the Turkish Course, how long they had been in Turkey, which country they were from, and what their mother tongues were.

At the second stage of this study, as it will be seen in the following examples, the verb, the different meanings of the verb -if any-, and verb complements (Complements which the verbs require at first degree and second degree) and example sentences have been given to the students. For the complements required at first degree and second degree- to define with which case suffixes the verb is used mostly- , the work of “The complements with case suffixes of the verbs in Contemporary Turkish” (Kahraman 1996) has been used.

Verb: *bakmak* (to look)

The First Meaning of the Verb: To direct your eyes into that direction

Verb complements:

The Complements required at first degree: +e

*Anneannem, arkadaşlarıma**ı** baktı.* My grandmother looked **at** my friends (English).

The Complements required at second degree: +den, +le

*Küçük köpek karşı**dan** bakıyor.*

The little dog is looking **from** the opposite side.(Eng.).

*Bana doğru büyük bir dikkat**le** baktı.* He looked **at** me carefully (Eng.).

The Complements it may take: Ø, +de

*O, fal **Ø** bakıyor.*

She tells fortunes (Eng.)

*Bu dosyalara ofis**te** baktı.*

She looked through the files in the office (Eng.).

The Second Meaning of the Verb: To take care of, to be in charge of sth, to feed

Verb complements:

The Complements required at first degree: +e

*O, bugün yaşlı annesin**e** bakıyor.*

He is looking after his old mother today (Eng.)

*Arkadaşı hasta olduğu için onun işlerin**e** bakacak.*

Her friend will take care of her work, as she is ill (Eng.).

The Complements it may take: Ø,+de

*Ayşe, çocuk **Ø** bakıyor.*

Ayşe looks after the baby(Eng.).

*Çocuğa evin**de** bakıyor.*

She looks after the baby at home (Eng.).

Verb: *çıkma* (to go out)

The First Meaning of the Verb: To go out from inside

Verb complements:

The Complements required at first degree:+den

Ebru saat ikide evden çıkmalı.

Ebru must go out from the house at two o'clock(Eng.).

The Complements required at second degree: +e

Dışarıya çıkıyor.

She is going out (Eng.).

The Complements it may take: +de, +le

Bu soru sınavda çıkar.

This question will be asked in the exam(Eng.).

Odadan sakin bir yüzle çıktı.

She left the room with a calm face (Eng.).

The Second Meaning of the Verb: Going from down to up, to raise

Verb complements:

The Complements required at first degree: +e

Annem odasına çıktı.

My mother went to her room upstairs (Eng.)

Dağcılar zirveye çıkıyor.

The mountaineers are climbing the summit (Eng.)

The Complements required at second degree: +i, +de, +le

Ayşe hızla kariyer basamaklarını çıktı.

Ayşe quickly moved up the career ladder(Eng.).

Güneşin altında çıkıyor.

She goes out under the sun (Eng.).

Teyzem evine asansörle çıkar.

My aunt goes up to her house by the lift (Eng.).

Merdivenleri yorgun adımlarla çıktı. He climbed the stairs with tired steps (Eng.).

The Complements it may take: Ø,+den

Berberer yokuş Ø çıktık.

We climbed uphill together (Eng.).

Ahmet patikadan çıkıyor.

Ahmet is coming from the pathway (Eng.).

The Third Meaning of the Verb: To be formed, to happen

Verb complements:

The Complements required at first degree: +de

Bu haber gazetelerde çıkmış.

This news appeared on the newspaper (Eng.).

The Complements required at second degree: +e, +den, +le

Böyle bir problem iki defa karşıma çıktı.

Such a problem happened to me twice (Eng.).

Bu proje elli milyona çıktı.

This project reached fifty million (Eng.).

Bu tartışma onun davranış biçiminden çıktı.

This discussion stemmed from his behavior (Eng.).

Öğrenciler okuldan büyük bir heyecanla çıktı.

The students went out off the school with great excitement (Eng.).

Students have been informed about the test with these examples. The test has been implemented again to the same group. A meaningful difference has been observed between the first test and the second test which was implemented after giving information about the related verb complements.

2.2. Study Group

The study group of this research has been composed of the students of Ankara University Turkish Teaching Center (TÖMER) attending to the intermediate and advance level courses. At first, students of Turkish Department at Hacettepe Schools of Foreign Languages was thought to be as the study group; however, as the number of students was not enough to compose a control group AU TÖMER students has been stated as the study group.

2.3. Data Analysis

Pearson T test has been applied in dependent groups. Correlation coefficient has been calculated according to SPSS 15.0.

3. Findings and Remarks

Table 1: Duration period in Turkey, state of preparation, and countries of the experimental group.

STUDENT	Duration period in Turkey/Month	State of Preparation	Country	Mother Tongue
1.Student	8	Continue	Cameroon	French
2.Student	18	Continue	Philistine	Arabic
3.Student	24	Continue	Russia	Russian
4.Student	6	Continue	Afghanistan	Persian
5.Student	11	Continue	Bulgaria	Bulgarian
6.Student	9	Continue	Afghanistan	Persian
7.Student	12	Continue	Iraq	Arabic
8.Student	9	Continue	Russia	Russian
9.Student	8	Continue	Burkina Faso	French
10.Student	9	Continue	Korea	Korean
11.Student	6	Continue	Afghanistan	Pashto
12.Student	12	Continue	Iraq	Arabic
13.Student	7	Continue	Cameroon	French
14.Student	8	Continue	Maldives	Dhivehi
15.Student	8	Continue	Pakistan	Urdu
16.Student	8	Continue	Guinea-Bissau	Portuguese

The information about the students in experimental group is given in Table 1: how long they have been in Turkey, their state of preparation, their countries and their mother tongues. When the Table 1 is considered, it is seen that every student pursue the preparation class and all their mother tongues are different from Turkish. It may be said that these factors would not affect the marks they took from the test.

Table 2: Pearson correlation results between the duration period of the experiment group in Turkey and the pre-test and post-test marks.

Group	N	X	S	R	p
Time	16	10.19 (ten point nineteen)	4.71 (four point seventy one)		
Pre-test	16	87.31 (eight seven point thirty one)	25.95 (twenty-five point ninety five)	0.01 (zero point zero one)	0.72 (zero point seventy two)
Post test	16	103.69	21.75	-0.01 (minus zero point zero one)	0.971 (zero point nine hundred seventy one)

When Table 2 is considered, it is seen that the relation between the duration period of students in Turkey and pre test marks is very low; and this correlation is not statistically meaningful ($r:0.01$, $p>\alpha:0.05$). Similarly, it is also seen that the relation between the time period of students' presence in Turkey and post test points is very low; and this correlation is also not meaningful statistically ($r: -0.01$, $p>\alpha:0.05$).

Table 3: t test results in dependent groups for the meaningfulness of the difference between the pre test and post test average marks of the experimental groups

Group	N	X	S	Sd	T	p
Pre test	16	87.31 (eighty seven. Thirty one)	25.95 (twenty five point ninety five)	15	-5.256 (minus five point two hundred and fifty six)	0.000 (zero)
Post test	16	103.69 (a hundred and three point. Sixty nine)	21.75 (twenty one. Seventy five)			

When the Table 3 is considered, it is seen that there is a statistically meaningful difference between the pre test and post test average marks of the students in the experimental group in favor of post test ($t: -5.256$, $p<\alpha:0.01$). In other words, the training given is effective in the teaching of verb complements with a 99% probability.

4. Conclusion and Suggestions

The dictionaries of the Western languages (English, German, French etc.) indicate which verb requires which complements. Although some verb complements have been stated among the explanations of the meanings of the verbs in the *Turkish Dictionary of Turkish Language Agency* (TDK) and in the other monolingual and bilingual dictionaries, they are not competent, are disorganized, misleading and lacking examples. The study of “*The complements with case suffixes of the verbs in Contemporary Turkish*” (Kahraman 1996) on this issue has not been prepared with the aim of teaching Turkish to the foreign learners of Turkish. It is not a dictionary of verb complements in Turkish; and thus is not suitable to be used with this aim.

It is suggested that A Dictionary of Verb Complements in Turkish has to be prepared *as soon as possible* in order to be utilized in teaching Turkish as a foreign language. In this dictionary the complements of each verb and their frequency of use should be stated, and they should be exemplified.

The number of verb complements in every language may vary; it may also be the same. The structure of the language to be learned, its form of sentences may be very different. When these differences are acquired, the mistakes will decrease in learning a second language, and the learning period will be shortened. The determination of the verb complements and giving examples related to them would be useful for those studying in this issue in second language learning, and in the transfer of Turkic dialects. This would also increase the success rate in language learning. The dictionaries only giving the equivalents of words are not sufficient.

At the end of this research it is seen that the students who have seen the complements of each verb with examples are more successful in using these complements. Such a method may be used in Basic Turkish, Intermediate Turkish, and Advanced level Turkish according to the stages of language learning. Thus, while the students learn a language the mistake rates of them depending on their mother tongues would decrease; and it would facilitate their understanding of the syntactic differences.

The same research method may be used particularly in teaching the present simple tense and in teaching of causative verbs in verb frameworks in Turkish.

Abbreviations

AU Ankara University

Eng. English

Fr. French

Ger. German

References

- DEMİRCAN, Ömer (1977). *Kök- Ek Birleşmeleri*, Ankara: TDK.
- DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2007). *Yeni Uygur Türkçesinde Fiil Tamlayıcıları*, Ankara: GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- ERKMAN AKERSON, Fatma (1991). “Değerlilik Sözlüğü Almanca- Türkçe”. *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara.
- GÖZ, İlyas (2003). *Yazılı Dilde Türkçenin Kelime Sıklığı*, Ankara: TDK.
- İLERİ, Esin (1997). “Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri”. *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 August 1996*, Ankara: 157-165.
- KARAHAN, Leyla (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”. *Türk Dili 1997/ II*, Ankara: TDK, s.209-213.
- KAHRAMAN, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara: TDK.
- ÖZİL, Şeyda (1980). *Almanca ve Türkçede İlgeçler*, Ankara: Bağlam Volume:2.
- TESNIÉRE, L. (1959). *Elements de syntaxe structurale*, Paris
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2005) , Ankara: TDK.
- UĞURLU, Mustafa (2001). “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi”. *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri 20-23 May 1999*. Gazimağusa, s.197-206.
- VANDEWALLE, Johan (2000). “Batı Dillerini Konuşan Öğrencilerin Türkçedeki Eylemlerde Karşılaştıkları Bazı Güçlükler”. *Dil Dergisi*, S. 94, Ankara.
- VARDAR, Berke (1988) . *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul.
- VARDAR, Berke and so on (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.: 471.

ÜNLEM VE ÜNLEMLERE İŞLEVSEL YAKLAŞIM 'GARİBNÂME ÖRNEĞİ'

*Functional Approach to Interjection and Interjections
'Garibnâme Example'*

Melike SOMUNCU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 65-82

Öz: Ünlemler heyecan, sevinç, üzüntü, kızgınlık kısaca duyguların tamamını aktarmada önemli bir kullanıma sahiptir. Bu aktarım bazen tek bir kelime ile bazen de vurgu, tonlama, jest ve mimikler ile gerçekleşebilmektedir. Sözlü anlatımda ünlemlerin aktarım yönünü anlamak çok daha kolay iken yazılı anlatımda bu durum oldukça zorlaşmaktadır. Bu zorluk ünlemlerin iç mekanizmasıyla ilgilidir. Türkologlar tarafından ünlem kapsamında yapılan çalışmalara bakıldığında, ünlemin şimdiye kadar birçok tanım ve sınıflandırma ile Türkoloji sahasında yerini aldığı fakat ünlemlerin diğer dil bilgisi konuları kadar detaylandırılmadığı görülmektedir.

Bu makalede, ünlem ve ünlemin kapsam alanı Garibnâme örneği ile üç bölümde incelenmiştir. Türkologların ünlem tanımı ve sınıflandırılması ile ilgili görüşlerinin verildiği ilk bölümde ünlemlerin nasıl algılandığı ve tanımlandığı sunulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise yazılı metinde anlam kapsamının anlaşılması zor olan ünlemlerin metin bağlamında nasıl ele alınması gerektiği ve bu gereklilik çerçevesinde ünlemlerin işlevsel yönü ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ise ünlemlerin işlevsel yönü Garibnâme örneğinde sunulmuştur.

Garibnâme, ünlemler açısından zengin bir kompozisyona sahiptir. Garibnâme metni bağlamında öfke, kızgınlık, yol gösterme, dikkati çekme, istek, dua, beklenti, iyi temenni, açıklama gibi birçok işleve sahip olan ünlemler detaylandırılmıştır. Böylece Garibnâme'deki bazı ünlemlerin metin bağlamındaki işlevleri tespit edilerek yazılı metinlerde yer alan ünlemlere işlevsel yönden de bakılabileceği gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ünlem, işlev, Garibnâme

Abstract: Interjections are in an important position in conveying the excitement, joy, sadness and anger briefly all of the emotions. While this transfer is sometimes accomplished with a single word, sometimes it is realized with emphasis, intonation, gesture and facial expressions. While it is much easier to understand the transfer direction of interjections in verbal expression, this situation becomes more difficult in written expression. This difficulty relates to the internal mechanism of interjections. When studies on interjection by Turcologists are examined, it is seen that interjection has taken place in the field of Turcology with many definitions and classifications, but interjections are not as detailed as other grammar subjects.

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Siirt / TÜRKİYE. melikesomuncu@siirt.edu.tr. ORCID: 0000-0002-9101-3012 Gönderim Tarihi: 29.01.2020/ Kabul Tarihi: 18.02.2020

In this article, the scope of interjection and interjection is examined in three sections with the example of Garibnâme. In the first section, where the opinions about the definition and classification of the Turkologists are given, it is tried to be presented how the interjections are perceived and defined. In the second part, the explanations of the meaning of the meaning in the written text are difficult to understand, and the functional aspect of the interjections within the framework of this requirement is presented. In the third part, the functional aspect of interjections is presented in the example of Garibnâme.

Garibnâme has a composition rich in interjections. In the context of the text of Garibnâme, the interjections that have many functions such as anger, anger, guidance, attention, desire, prayer, expectation, good wish, explanation are detailed. Thus, it has been shown that the functions of some interjections in Garibnâme in the context of text can be viewed in terms of functional aspects of the interjections in written texts.

Keywords: Interjection, function, Garibnâme

Giriş

Konuşucu ile dinleyici arasındaki iletişimin gerekleēebilmesi için sözlü veya yazılı anlatımda daima ünlemlere ihtiyaç duyulur. Ünlem, oldukça geniş bir perspektifte sahip bir dil ögesidir. Alıcı ile verici arasındaki seslenme sırasında vurgu, jest, mimik kullanılırken temel kaynak olan ünleme başvurulur. Ünlem, duyguların tümünü aktarmada esas unsurdur. Aynı zamanda seslenme, hitap unsurları ile dikkati toplama ve durumu açıklıĝa kavuşturmada önemli bir görevi de üstlenmektedir.

Yaşanan duygulara, heyecanlara tercüman olan bu hissiyatları en kısa yolla aktaran ünlemler işlevsellik açısından diĝer dil ögelerine benzemektedir. Ünlemler insanların duygu durumlarıyla ortaya çıkmış, sonradan sözcüklere dökülmüşlerdir. Yeterli anlatım gücüne sahip olan ünlemler fonetik, morfolojik dil ögeleri yanı sıra vurgu ve tonlamadan da yararlanmaktadır. Ünlemler çok anlamlı bir katmana sahiptirler. Çok anlamlılık, diĝer bir deyişle polisemi, metin bağlamına dayalı olarak meydana gelmektedir.

Türkoloji’de Ünlem Tanımı

Ünlem, gramer çalışmaları içerisinde en az işlenen konulardan biridir. Tanımı, tasnifi ve yapısı konusunda tam bir birlik saĝlanamamıřtır. Ün+ ismine gelen isimden fiil yapma eki olan +le- ve fiilden isim yapma eki olan -m getirilerek oluşan kelime, “baĝırmak, aĝırmak; yüksek ses” olarak tanımlanmaktadır. Latince “araya atılmış” anlamına gelen “interiecto” sözcüĝü temelinde, İngilizcede “interjection”, Almandada “interjektionen” ifadeleri ünlemi karşılamaktadır (Eynel 2018: 1).

Dilbilgisindeki yeri ve sınıflandırılması hususunda ünlemlerin Arap gramerciliĝi temel alınarak edatlar içinde yer aldığı veya Batı gramerciliĝi temel alınarak bir sözcük türü ĝekline ele alındıĝı görülmektedir. Sınıflandırma konusunda da birincil ve ikincil ünlemler olarak yapı bakımından deĝerlendirildiĝi bilinmektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalarda, ortak nokta, çoĝunlukla ünlem kavramının anlamlı sözcükler olduĝu

yönündedir. Çünkü insanların duygularını yansıtmaları anlamlı sözcük grubunda yer alması için önemli bir nedendir. Yalnız konuşma esnasında ünlemi vurgu ve tonlama ile ayırt etmek oldukça kolay iken yazılı metinlerde ünlemin belirlenmesi oldukça zor bir durumdur. Bunu ayırt etmenin en doğru yolunun metin bağlamı (context) olduğu neredeyse kabul görmüş bir düşüncedir. Bu görüşün kabul görmesinin en önemli sebebi ünleme artık hem anlamsal hem de işlevsel açıdan da bakılıyor olmasıdır.

Ünlemlerin cümle içerisinde ve metin bağlamında cümleye ve metne kattığı anlam ve işlevlere geçmeden önce gramer çalışmalarındaki ünlem tanımlarına ve tasniflerine genel olarak şöyle bakmak mümkündür:

Ahmet Cevat Emre ünlem için “en tabii bir surette his ve ihtiraslarımızı ifade eden lisan işaretleyicileri” (Emre 1931: 78) tanımını yapar ve ünlemi en içten kopma anlatış aracı olarak değerlendirerek, ünlemlerde esas unsurun duygu olduğu görüşündedir (Emre 1945:19).

Ergin, ünlemleri edatların alt grubu şeklinde nitelendirir ve ünlemlerin kuvvetli vurgu taşıdıklarını belirterek ünlemi “His ve heyecanları, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk, vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri, tasdik, ret, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlar” (Ergin 2000: 349) olarak tanımlamaktadır. Ergin ünlem edatlarını, *birinci derece ünlemler (1. Ünlemler; 2. Seslenme edatları) ve ikinci derece ünlemler (1. Sorma edatları, 2. Gösterme edatları, 3. Cevap edatları)* olarak iki ana başlıkta değerlendirmektedir. Diğer dil öğelerinde daha geniş bir işleve ve anlatım gücüne sahip olduğunu savunan Ergin, geniş ifade kabiliyetine sahip ünlemlerin gerektiğinde cümlenin yerine de geçtiğini vurgulamaktadır (Ergin 2000: 349). Ergin’in ifadesinden de anlaşıldığı üzere ünlemlerin yapılarının değil, işlevselliklerinin daha önemli olduğu dikkat çekmektedir.

Hacıeminoğlu ünlem için “Takdir, temenni, dua, hayret, teessür, pişmanlık ve benzeri duyguları, heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimeler” (Hacıeminoğlu 1992: 293) tanımını yapar. Ünlemler için nida terimini kullanarak ünlemleri edatlar başlığı altında işleyen Hacıeminoğlu, Türkçede edatları kendi içinde 10 ayrı sınıfta incelemektedir: *Çekim Edatları, Bağlama Edatları, Kuvvetlendirme Edatları, Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları, Soru Edatları, Çağırma-Hitap Edatları, Cevap Edatları, Ünlemler, Gösterme Edatları ve Tekerrür Edatları*. Ayrıca ünlem grubunu “her türlü duygu ve heyecanı ifade eden sözcükler” (Hacıeminoğlu 1992: 294) olarak tanımlaması ünlemi sadece duygu ve heyecan kavramları ile sınırlandırdığını göstermektedir.

Bilgegil, ünlem için “Çeşitli duygu ve arzularla zapt olunamayan heyecanlar yüklenen, bazen örneği tabiatta bulunan ve anlatım kabiliyeti bir cümleinkine denk olabilen insan ses, çığlık ve sözler” tanımını yapar ve Bilgegil’e göre ünlem, Türkçede ‘ses, yüksek ses’ anlamında kullanılan ‘ün’ kelimesinden gelmiş olup Arapçadaki karşılığı ‘nida’dır. Bu terimin anlamı da zamanla genişlemiştir. Yapılarına göre ünlemleri üçe ayırmaktadır: Doğrudan doğruya ünlem olan sözcükler, Ünlem yerine kullanılan sözler ve Taklit sesler. Anlamlarına göre de ünlemleri üçe ayırmaktadır: Çağırma ünlemleri, Duygu ifade eden ünlemler, Diğer ünlemler (Bilgegil 1984: 229-231). Ünlemi cümle değerinde ifadeler olarak kabul eden Bilgegil’in ünlem için ses ve çığlık sözler şeklinde değerlendirme yapması da dikkat çekici bir husustur.

Gülensoy, ünlemleri edatlar sınıfına dâhil ederek Türkçede edatları üç gruba ayırmıştır: *Ünlem edatları, Bağlama edatları ve Son çekim edatları*. Ünlem edatları grubunun bir alt ayrımını da yaparak, bu grubu beş alt grupta inceler: Ünlemler, Seslenme edatları, Sorma edatları, Gösterme edatları ve Cevap edatları. Ünlemler alt grubunu “Bir duyguyu, düşünceyi anlatan ya da tabiat sesini yansıtan sözcükler” (Gülensoy 2000: 425-426) şeklinde tanımlar. Gülensoy, duygu ifade eden sözcüklerin yanı sıra yansıma sözcüklerin de ünlem çerçevesinde olduğunu savunmaktadır.

Banguoğlu ise, ünlemi: “Bir duyusu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimeler” (Banguoğlu 2007: 396) ifadesiyle tanımlar. Ayrıca ünlemlerin kapsam alanı için “Dilde en eski sözcük sınıfı olup aslında bağlamlar ve takılar gibi üreme ve devşirme bir sözcük topluluğu teşkil etmekte değildirler. Bu sebeple onları alet (edat) sözcükler arasında saymak yerinde olmaz. Ünlemler öbür sözcüklerden farklı olarak kendilerine ton ve vurgu alırlar, farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları olur. Buna göre söyleyişte de çok çeşitlenirler ve pek farklı anlatımlar alırlar. Vay gibi bir ünlem derin üzüntüden sevince, tehditten okşamaya kadar varan çeşitli anlatımlar gösterir.” (Banguoğlu 2007: 396-397) ifadesini kullanmaktadır.

Korkmaz ünlemi, bağımsız sözcük olarak değerlendirir ve tek başına anlam ifade eden cümle içerisinde de başka bir sözcüğe bağlı olmadan var olduğunu savunarak ünlem için “Söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde ve tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türü” (Korkmaz 2003:1140) tanımını yapmaktadır. Ünlemlerin cümlede kesin ve belirli bir yerlerinin olmadığını, daha çok cümle başında olsalar da cümle sonunda yer alabileceklerini (Korkmaz 2003: 1142) ifade ederek ünlemlerin ses yapıları için de “Ünlemler anlatım güçlerini karşıladıkları sözcüklerin ses yapılarından aldıkları için dilin öteki sözcüklerinden farklı olarak vurgu ve ton bakımından da niteliklerine uygun bir özellik taşırlar. Ünlemlerdeki vurgu ve ton özelliği ad, sıfat, zarf gibi başka sözcük sınıflarında yer alan sözleri de birer ünlem durumuna getirebilmekte ve ünlem sınıfına sokabilmektedir.” (Korkmaz 2003: 1144-1145) diyerek vurgu ve tonlamanın altını çizmektedir.

Daşdemir, ünlemleri hem anlamlı hem görevli sözcükler olarak değerlendirirken ünlemlerin tamlayan ile tamlanan ilişkisine dikkat çekmektedir. Aynı zamanda ünlemlerin tek başına da kullanılabilirliklerini ve iletişim ortamında belirleyici olduklarını savunmakta ve bu belirleyiciliğin cümledeki mesajın anlaşılır olmasını sağladığını vurgulamaktadır (Daşdemir 2014:152).

Atabay vd., ünlemleri “Çoğunlukla ünlem ‘bir dilde değişmeyen belli sözcükler’ diye bilinir. Oysa söyleyişe göre hemen bütün sözcükler; yansımalar, dilek, buyruk, dua kavramı taşıyan tüm sözcükler, tümceler, sanlar, hatta kişi adları ünlem olarak kullanılabilir. Türkçede bunlar genellikle etkili bir ses, bir sözcük ya da aynı amaçla kullanılan sözcükler dizisidir.” şeklinde tanımlamaktadır (Atabay vd., 2003: 155). Ünlemin işlevsel yönüne de dikkat çeken yazarlar metinde bir ünlemin var olduğu ses dizisinden ayrı olarak bağlamda, çeşitli kavram alanlarını da barındığını belirtmektedir.

Koç, ünlemi “Sevinme, kızma, acıma, şaşma, korku vb. duyguları anlatan; çağrı, buyruk, yasaklama gibi özel durumları bildiren; ya da bir doğa sesini yansıtan sözcükler” olarak tanımlar ve “her dilde olduğu gibi, Türkçede de her türden sözcüğün ünlem gibi kullanılabilceğini” belirterek ünlem olan sözcüklerin sık olmamakla birlikte, ad gibi kullanılabilceğini ünlemlerin böylece ad durumu eklerini alarak ad öbeği oluşturduklarını cümlede yüklem, özne ve tümleş görevini de yüklediklerini savunmaktadır (Koç 1996: 208).

Güneş, ünlemi “mutluluk, sevinç, coşkunluk, elem, kin, nefret, hayıflanma, esef, tereddüt, şaşkınlık gibi duygu ve heyecanları ya da ret, kabul, soru sorma, cevap verme, çağırma, yöneltme gibi düşünce ve amaçları ifade etmeye yarayan yardımcı unsurlar” (Güneş 1997: 303) olarak tanımlar ve ünlemlerin anlatım güçlerini ses yapılarından aldıklarını ünlemlerde ses şeklinin ve tonlamanın anlamdan daha önemli olduğunu, ünlemlerin edat sayılmaları ve tek başına anlam taşımadıklarını ifade ederek edat grubuna dâhil ettiği ünlemleri seslenme edatları olarak nitelendirmektedir (Güneş 1997: 304).

Karaağaç “Birçoğu anlatım gücünü kendi ses yapılarından alırlar; fakat aralarında belirli bir duyguyu seslenme yoluyla anlatmak yanında, kendilerine özgü bir anlama sahip olanlar da vardır. Bu titremleyle sağlanır. Titremleme ise, bir sözlü dil kullanımı ögesidir.” (Karaağaç 2012: 437) ifadesiyle ünlemlerin ses yardımıyla ifadelerinin önemli olduğunu belirtmiş olur. Bu durum alıcının vericiye vermek istediği mesajın daha kolay anlaşılmasını sağlar. Ünlemlerin bu işlevleri dilin parçalar üstü öğeleri olan vurgu, tonlama ve hatta ezgi ile ortaya çıkmaktadır. Ünlemler pek çok duyguyu yansıtmakta önemli bir görev üstlenmektedir. Hatipoğlu, ünlemin bir duyguyu veya düşünceyi anlatan hatta tabiat sesini yansıtan bir sözcük türü (Hatipoğlu, 1978: 126) olarak görüp ünlemi duygu ile sınırlandırmayanlar grubuna dâhil etmektedir.

Kononov, ünlemi dilbilgisi sınırları dışında tutarak “Duyguları ve istekleri ifade etmeye yarayan, değişmeyen ve dilbilgisi özelliklerine sahip olmayan bir dil ögesidir” şeklinde tanımlamaktadır (Kononov 1956: 363). Vinogradov ise ünlemlerin çağdaş dilde özne söylev işaretlerinin canlı ve zengin tabakasını oluşturduklarını ve görevlerinin ise bir öznenin dış etkenlere karşı tepkilerini, duygusal isteklerini, duygusal deneyimlerini, hissiyatlarını, isteklerini doğrudan ifade etmeye yarayan işaretler olarak görmektedir (Vinogradov 1972: 122).

Topaloğlu, ünlem için “Genellikle tek başına tanımlı olmayan, ancak seslenmeleri; korku, sevinç, şaşkınlık, acıma gibi ruh hallerini; yasaklama, tasdik, gösterme gibi hususları ifade eden kelime türü.” demektedir (Topaloğlu 1989: 149) ve ünlemlerin duygu aktarım noktasındaki işlevine değinmektedir.

Vardar vd. ise ünlemi; “Konuşucunun duygusal bir tepkisini dile getiren, korku, sevinç, şaşkınlık, acıma anlatan, çağrı, buyruk, yasaklama vb. belirten ve tek başına tümce oluşturabilen sözcük.” olarak açıklamaktadır. Ayrıca yazarlar “a!, ey!, ya!, hadi!, vay!” sözcüklerinin Türkçedeki ünlem örnekleri olduğunu ifade etmektedir (Vardar vd. 2002: 206). TDK Türkçe Sözlükte ise ünlem, “Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime; nida: Ah!, oh!, şak!, çat! vb.” şeklinde açıklanmıştır (TDK, 23.11.2019).

Ünlemlerin kendi içerisinde sınıflandırılması sorunu “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında tartışılmıştır. Araştırmacıların konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir: Leyla Karahan; ünlem edatlarının alt grubunda incelenen duygu, seslenme ifade edenlere ek olarak sorma, gösterme, cevap ifade edenlerin de bu grupta sayılması gerektiğini dile getirmektedir. Zeynep Korkmaz, ünlemlerin aslı olarak ünlem olan şekiller ve başka kelime sınıflarından ifade ve anlam bakımından ünlem yerine geçen sözcükler şeklinde iki gruba ayrılması ile aslı ünlemlerin de kendi içinde bir alt sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini belirtir. şükrü Haluk Akalın; esas ünlemleri (aslı olarak ünlem olan şekilleri) iki şekilde değerlendirmekte ve duygu ve heyecan ifade edenler ile seslenmeler olarak iki başlık altında incelemektedir. Esas (aslı) olarak nitelendirdiği ünlemlerin içerisine içten gelen heyecanları, duyguları ifade edenler ile seslenmeleri alırken; ünlem olabilen sözcükler sınıfını ise hemen hemen her sözcüğün ünlem olarak kullanılabileceğini savunur ve cevap edatları, gösterme edatları gibi terimlerin karmaşaya yol açacağını belirtir. Hamza Zülfikar, dilde öncelikle hakiki ünlemlerin belirlenip sözlüklerde “bunlar ünlemdir” denmesi gerektiği ve herkesçe ünlem olduğu kabul edilen sözcüklerin ayrılarak geri kalanların gerektiğinde ünlem görevinde, gerektiği zaman isim görevinde kullanılan şekiller olduğunun söylenebileceğini vurgular. Ayrıca ünlemlerin “sesi haykırma ve duyuş, duygulanma, iten kopup gelen duyguları anlatma temelinden hareketle sınırlandırıldığını” dile getirmektedir. Ünlem olan diğer sözcük çeşitlerinin ünlem gibi kullanıldığında ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini aksi hlde işin içinden çıkılamayacağını ifade eder. Zülfikar, ünlemlerin içine alınacak üç malzeme olduğunu bunların asıl ünlemler (ah, vah ...), seslenmeler (hey, ey...), gösterme ünlemleri (işte, nah, tuh...) olduğunun altını çizerek bunlar dışındaki ünlemlerin kesin olarak ünlem gibi kullanılan isimler, sıfatlar olduğunu ve bunların da tasnif edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Mustafa Özkan, isim sınıfındaki bütün sözcüklerin birbirinin yerine kullanılabildeğini ve ünlemlerin de isim gibi kullanılmaları nedeniyle ünlemleşmiş isimler şeklinde değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Özkan’a göre sözcük türleri isimler ve fiiller olarak iki sınıfta ele alındığında ünlemler isim sınıfı içerisinde yer alır. Zeki Kaymaz, ünlemlerin yapı, anlam ve fonksiyon olarak ayrı ayrı değerlendirildikten sonra bir tasnifinin yapılması gerektiğini belirtir. Yapı bakımından ünlemlerin asıl ünlemler ve ünlem olarak kullanılan diğer yapılar olarak sınıflandırılırsa sorunun bir çözümüne kavuşabileceğini ifade eder. (TGS 2011: 618-645). Toplantının sonucunda ünlemlerin edat olarak değerlendirilemeyeceği, ayrı bir sözcük sınıfı olarak değerlendirilmesi gerektiği konusunda görüş birliğine varıldığı görölmektedir. Ancak ünlemlerin alt sınıflandırmasının nasıl yapılabilceği hususu çözümüne kavuşturulamamıştır.

Brockelmann’ın ünlemler ile ilgili tasnifine bakıldığında ünlemleri isimlerin içerisinde değerlendirip vurgulama ve pekiştirme ünlemleri ile diğer ünlemler şeklinde üç grupta incelediği görölmektedir (Brockelmann 1954: 190-194). Gronbech, ünlemleri ayrı bir başlıkta ele almayarak sözcük sınıfları arasında değerlendirmektedir (Gronbech 2011: 43). Deny, ünlemi ikiye ayırmaktadır: ağrılı ve Dokunaklı ünlemler. Ünlemleri edatlar konusunda ele almaktadır (Deny 1941: 634). Brokelmann ve Deny’nin pekiştirme ifadelerini ünlem olarak kabul etmeleri diğer bilim adamlarından ayrılan bir yndür.

Türkoloji'de daha birçok Türkolog ünlem ve ünlemin kapsamıyla ilgili tanım yapmıştır. Ergin, Hacıeminoğlu, Gülensoy ve Karaağaç gibi bilim adamlarının ünlemi edat türü olarak değerlendirdikleri, Emre, Banguoğlu, Bilgegil, Gencan, Aksan, Ediskun, Koç ve Korkmaz gibi bilim adamlarının ise ünlemi bir sözcük türü olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bu tanımlarda dikkat çeken husus ünlemin tek bir sestem oluşabileceği gibi bazen de cümlenin tamamının vurgu ve tonlama aracılığıyla ünlem olabileceğidir. Yalnız konuşma dilinde hangi kelimenin ünlem olarak kullanıldığı ve ünlem olan kelimelerin de hangi anlamda yer aldığı kolaylıkla belirlenebilirken aynı kolaylık yazıda yoktur. Asıl ünlemlerin hangi anlamlarda kullanıldığı metin bağlamından anlaşılır.

Bağlam-Ünlem İlişkisi

Konuşma esnasında yer alan ünlemin anlam alanını ön plana çıkaran unsurlar vurgu, tonlama, jest ve mimiklerdir. Fakat yazı dilindeki ünlemlerin varlığı ya kullanılan noktalama işaretleri ile ya da metin bağlamında diğer dil birlikleri ile ortaya çıkmaktadır. Yazılı bir metindeki ünlemi, ünlemin anlam ve anlam alanını kavrayabilmek bu noktada daha zordur.

Anlam, dilde kullanılan bir birimin aktardığı kavram veya içeriktir. Anlam içerik ile değerlendirilir ve iki aşama ile gerçekleşir: Anlamlama (Fr. signification) ve anlam alanı (Fr. compréhension). Anlam alanı, bir kavramın ortak özelliklerini belirtir. Anlamlama ise vericinin bildirisini oluşturma aşamasında yaptığı etkinliklerin tümüdür. Anlamlama, sözcükleri durumsal ve metinsel göndergeye bağlı olarak seçme, onları bir araya getirerek belli bir bildiri üretme, sözcüğe anlam yükleme ve bu anlamlı göstergeleri alıcıya aktarma işidir (Günay 2007: 58). Zihnimizdeki kavramların yorumlanması manasına gelen anlam, dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce, içeriktir (Vardar 2002: 18). Dil dizgesinin, çerçevesi kesin sınırlarla çizilemeyen, sonsuz ilişkiler örgüsüne ve bağlantısına sahip düzeyi (Eker 2010: 436) olarak açıklanıp sözlüklerin, kullanıldıkları bağlam kadar anlamının olduğu bilinmektedir. Beş duyu organıyla doğadan, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dilin ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimi olan anlam, bir dildeki söz, söz öbekleri ve cümle kullanımlarıyla gerçekleştiği gibi beş duyu yoluyla da gerçekleşebilmektedir (Karaağaç 2012: 529). Sözcüğün anlamını Aksan "Dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve konu içinde ilettikleri kavram" olarak, bağlamı ise (context) "Bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bütün" olarak tanımlamaktadır (Aksan 1999: 74-75). Wittgenstein ve Firth anlamın kullanımıyla ilgili olduğunu, bir sözcüğün anlamının ancak diğer sözcüklerde kurduğu ilişkiler ile ortaya çıkabileceğini ifade etmişlerdir (Aksan 1999: 46). Dilbilimsel anlambiliminde farklı bakış açılarına göre anlam tanımlanmıştır. Bundan dolayı dayanan ölçütlere göre sözcüğün birçok anlamı, türü ve tanımı ortaya çıkmaktadır. Sözcüksel, dilbilgisel, güncel, göndergesel, çağrışımsal, durumsal, duygusal vb. anlamlar gibi. Anlam tanımı yapılırken bazı ölçütler kullanılmaktadır. Anlam tanımı yapan her kuramcı anlamı

bu ölçütlerden birine dayandırır. Bu ölçütler şunlardan oluşmaktadır: 1. Biçimin maddesel, tözsel yanı olan ses ve yazıbirimler. 2. Kavramsal tasarımların ve zihindeki anlamın üretimine katılan ruhsal etmenler. 3. Dilsel biçimlerin gönderimde bulunduğu dil dışı dünyadaki nesnelere, durumlar ve görünüm, kısaca göndergeler. 4. Konuşucu ve dilsel biçimlerin kullanıldığı özel durum (Toklu 2011: 93).

Bir metni anlamak, metnin dili hakkında bilgi vermek için metnin içerisinde var olduğu ortamın (bağlam) da anlaşılması gerekmektedir. Hiçbir metin bir bağlama sahip olmaksızın var olamaz. Dil de metin de bir bağlam içerisinde var olmaktadır. Anlamı algılayabilmek için metin (text) ile bağlam (context) arasındaki ilişki dikkate alınmalıdır (Cündioğlu 2011: 3). Sözcüğün anlamı onun dil yani metin içindeki kullanımı ile ortaya çıkmaktadır. İşte bu sebeple dil içerisindeki bu kodların çözülmesi için bağlam çok önemli bir unsurdur. Metin bağlamı yapılan çalışmanın anahtar kelimesidir denilebilir. Anlamı oluşturan unsurların iyi anlaşılabilmesi için bağlamın iyi kavranması gerekir. Çünkü tek başına bir kelime anlam ifade edebilir ancak bir cümle içerisinde kelime daha farklı bir anlam kazanabilir. Yine bir ek tek başına bir fonksiyon ifade etmez. Ek / ekler de cümle içerisinde yani bağlamla fonksiyon kazanır. Kelimelerin “temel / kök anlamı” haricindeki kazandığı anlamlar, bağlam/ lar sayesinde kazandığı anlamlardır. Ek/ler de öyledir. Bilinen fonksiyonu haricindeki alt fonksiyonlar bağlam/ lar sayesinde kazandığı fonksiyonlardır. Birimler bir bütün hâlinde incelendiği için çalışmada tespit edilen işlevler sadece ünlemin işlevidir, denilemez. Beyitte bulunan diğer dil birimleri ünlem ile ilişki içerisinde. Ünlemler yoğun bir anlatım gücüne sahiptirler. Bazen paragraflarca anlatılabilecek bir duygu tek bir ünlemle ifade edilebilmektedir. Buradaki esas amaç ünlemin yer aldığı beyitte ünlemle beraber kazanılan başka anlamların da varlığının tespitidir. Tespit edilen işleve ad vermenin bir diğer yolu cümlede geçen diğer öğeler olarak düşünülebilir. Özellikle edatlar ve bağlaçlar işleve ad vermede işi kolaylaştırmıştır. Konuşma dilinde işlevi tespit etmek oldukça kolaydır. Çünkü kişinin o an vermiş olduğu tepki, jest ve mimikleri, tonlaması alıcıya vermek istediği mesajı gün yüzüne çıkarmada oldukça etkilidir. Ayrıca Garibnâme'nin geneline bakıldığı zaman daha çok dinî bir içeriğin hâkim olduğu görülmektedir. Türklerin İslamiyet'i kitleler hâlinde kabul edip benimsemeleriyle birlikte literatürün de değişmesi söz konusu olmuştur (Akdemir; İsi 2017: 193). Bu literatür değişikliği Garibnâme'de de hissedilen bir durumdur. Özellikle ünlemlerin seslenme şeklinde olduğu ve Tanrı merkezli beyitlerde bu daha çok hissedilmektedir. Bu değişiklik ünlem cümlelerinin metindeki işlev çeşitliliğine etki etmiştir.

Ünlemin esas olarak amacı alıcının alması gereken mesajı katkı sağlaması ve vericinin duygularını ifade ederken cümleye değer katmasıdır. Ünlemler ile pek çok duygu yansırken aynı zamanda dilin birçok işlevi de ortaya çıkmaktadır. Metnin anlaşılabilirliğine katkı sağlayan ünlemler, doğru ve etkili iletişimin gerçekleşmesinde de ayırt edici bir fonksiyona sahip olmaktadır. Ekli veya eksiz emir kipi çekimlerinin çoğunda yer alan vurgu, içerisinde ünlemi barındırır ve metin bağlamında pek çok farklı işlevi gün yüzüne çıkarır.

Garibnâme'deki Bazı Ünlemlerin İşlev Düzlemi

Garibnâme'de yer alan ünlem veya ünlem ifadeleri de metin bağlamından yola çıkılarak anlam kazanmışlardır. Tiken, Türkçede duygu bildiren ünlemlerin daha çok kullanıldığını ifade ederek duygu, hitap ve tabiat sesini taklit eden sözlerin ünlem olduğunu savunur (Tiken 2004: 113). Ayrıca, Garibnâme'de yer alan *A* ünleminin cümle sonunda (dilek-şart çekimindeki fiilin sonunda) yer almakta ve hitapla birlikte teşvik ve sorma ifade ettiğini; *Ha* ünleminin iki yerde “devamlı, durmadan, sürekli” anlamında zarf olarak kullanıldığını; *Hey* ünleminin hitapla birlikte merak ve sorma ifade ettiğini; *Ya* ünleminin “Peki!, yani!, ne dersin!” anlamlarında, gerçek olmayan soru cümlesindeki açıklama yapma ve sorma ifadesini pekiştirdiğini (Tiken 2004: 113-132) tespit etmektedir. Tiken, çalışmasında birincil ünlemlerin anlamsal düzlemini ele almıştır. Daha çok ikincil ünlemlerin metne kattığı anlamın incelendiği bu makalede ise metin bağlamında ünlemin diğer dil birlikleri ile kurduğu bağlantı göz önüne alınarak işlevsel bir yaklaşım sunulmuştur.

- Herhangi bir konu hakkında ikaz veya tembih olarak düşünebileceğimiz uyarı kavramını Garibnâme'de yer alan:

Çün bilesin cümle yol menzillerin

Yirmegil sen Türk ü Tacik dillerin (7/8)

“Bütün yolların birleştiği konakları bildim sanıp da Türk ve Tacik dillerini kınamaya kalkma!” beytinde görmek mümkündür. Bütün her şeyi bildiğini sanıp Türk ve Tacik dillerini kınamaması gerektiği ile ilgili alıcının veya dinleyicinin uyarıldığı beyitte bir ünlem cümlesi söz konusudur. Beyitte yer alan emir ekli fiil ve bu fiilin cümleye kattığı ünlem ifadesi metin bağlamında bir uyarı işlevini gün yüzüne çıkarmaktadır. Burada ünlem uyarıyı, ikazı ifade eden bir replik olmaktadır. Dış uyarılara karşı ilk tepki olarak heyecanı aktarmakta, anlamlarını ise daha sonra bağlam belirlemektedir. Bu işleyiş mekanizması, bu sınıfa çok anlamlılık (polisemi) imkânı vermektedir.

- Aşağıdaki beyitlerin tamamında ise asıl ünlem ifadesi gramer kitaplarında da kabul görmüş ve ünlem denince akla ilk gelen seslenme ve hitap ifadesi olmuştur. Vericinin alıcıya ‘iy fülân, iy dede, yâ Allah, iy lâtif...’ şeklinde ifade ettiği söyleminde doğrudan bir hitap vardır. İçerisinde ünlemin yer aldığı beyitlerin hepsi esas işlevini korumuştur:

Hem bişinçi bâb içinde on latîf

Dâsitân var pür letâyif iy harîf (11/4)

“Ey arkadaş! Beşinci bölümde inceliklerle dolu on kıssa vardır.”

Kim Çalap bunçaya ad urdı sekiz

Nitekim uçmak sekizdür iy ‘azîz (13/2)

“Allah bunun gibi şeylere sekiz olarak ad verdi. Ey aziz kişi! Nitekim sekiz cennet vardır.”

‘Acz-ıla pes bir niyâz itdi hak’a

Eytdi yâ Allah u yâ hayy u Bekâ (27/2)

“Sonra acizlik içinde Hakk’a yalvardı; ey Allah, ey her zaman diri ve ebedi olan diye söyledi.”

*Ol imâm oldu vü biz uyduk aya
Anuñ-ıla varuruz senden yana (33/9)*

“O önderimizdir, ona uyduk, ey Allah’ım biz sana onunla varırız.”

Ünlemler her türlü duyguyu ve heyecanı ifade ettikleri gibi kimi zaman seslenme ve hitap olarak kullanılan sözcükler olarak yansımaktadır. Ünlemler, Tanrı’ya seslenmeyi ifade eden bir haykırış şekli olmasının yanı sıra birine kibarca seslenme şekli de olabilmektedir.

- Herhangi bir konuya dikkat çekerken ünlemden yararlanılan aşağıdaki beyitlerde esas husus “bak, dinle, görseñe...” gibi fiillerde yer alan uyarı ile gelen istek ifadesidir. Şeklen istek olarak görülen bu ifadelerde net olarak ünlem söz konusudur. İşlevsel değerlendirilen bu beyitlerde dikkat çekme işlevi şu şekildedir:

*Bak bu azrak-pûş sũfi çarhına
Kim bilesin kendü ne’ymiş çarhı ne (17/6)*

“Gökler giyinmiş sũfi gibi olan feleğe bakıp da, kendinin ve dönüşünün ne olduğunu bir öğren.”

*Görseñe sol kazı kim gelür geçer
Cümle bir kulavuza uymuş uçar (115/5)*

“Gelip geçen ve hepsinin bir kılavuza uyup uçtuğu şu kaz sürüsüne bir baksana!”

*Bu meseldür bize ma’nî gösterür
Bir gözet bu ma’niyi kanda varur (103/7)*

“Bu bize hikmet ve ibret gösteren bir örnektir; sonu nereye varacak buna baksan iyi olur.

- Aşağıdaki beyitlerdeki ünlemlerde var olan duruma dikkat çekilmiştir. Ünlem burada sorudan yararlanarak oluşmuştur:

*Kim niçe bir oldu cümle enbiyâ
Niçe geldi degmesi bir ma’niye
Her biri bu birlik içre gör nedür
Dinle imdi kim hikâyet nitedür (73/3-4)*

“Bütün peygamberler nasıl bir oldu; her biri bir manaya nasıl geldi? Her birinin bu birlik içinde nasıl olduğuna bak; bu hikâyenin neye işaret ettiğini dinle.”

“Sakin” anlamı vermek, dikkati çekmek için kullanılan veya uyarı belirten bir haykırış şekli olan ünlem beyitlerde karşı tarafın dikkatini çekmek için kullanılan bir hitap şekli olarak belirmektedir.

- Aşağıdaki beyitlerde de Allah’ın varlığını doğa, canlı ve cansız varlıklar, gökyüzü, etrafta olan biten her şey ile kanıtlama söz konusudur. Bu kanıtlama işlemi yapılırken ünlemden yararlanılmıştır:

*Levhi gör kim yüzini dutmuş bakar
Allah adı yazıla dip intizâr
Gör kalem niçe döner baş üstine
Ol semâ’da hõş kelâm dip dõstına (17/10,11)*

“Allah adı yazılsın diye bekleyen ve yönünü ona döndüren Levh’i de gör. Kalemin baş aşağı nasıl döndüğüne ve bu dönüşte dostuna neler söylediğine bir bak!”

*Ol dimekden çün bu dehlü mülk olur
Olmasa bu mülk nesi eksilür (25/7)*

“Ol deyince bu şekilde varlık meydana gelir; bu mülk olmasa onun neyi eksik olur ki!”
Soru yoluyla ispatlama işlevi söz konusudur.

*Kâbe-kavseyn oldı menzilgâh aña
Gör ne devlet virdi ol Allah aña (45/7)*

“Onun durağı Allah’a en yakın yer oldu; Allah’ın ona nasıl bir yücelik verdiği bak.”

*Kim niçe bir oldılar öñden sona
Göstereyüm mislini senden saña (71/1)*

“Onların ömürleri boyunca nasıl bir olduklarını ve sendeki benzerliği göstereyim.”

İspatlama, anlam olarak gerçeği gün yüzüne çıkarma işlemi veya bilinen bir gerçeği tanık göstererek eldeki delilleri kuvvetlendirme (Somuncu 2019: 232) şeklinde tanımlanabilir. Kanıt göstererek bir şeyin gerçek yönünü ortaya çıkarma, ispatlama ifadesini karşılamaktadır. Elbette ki bir beyitte tek bir işlevden bahsetmek mümkün değildir. İşlevlerin birçoğu birbiriyle ilişki içerisinde. Ama esas olan baskın ve en belirgin olan işlevdir. Bu sebeple beyitte bilgi verme veya açıklama işlevleri var olsa da baskın işlev ispatlama işlevidir.

- Ünlem, çok kapsamlı ve gramerin diğer bütün konularıyla bağlantılı bir kategoridir. Aşağıdaki beyitlerde ünlem soru yoluyla gün yüzüne çıkmaktadır. Soru ile gün yüzüne çıkan ünlemde var olan durumu pekiştirme söz konusudur:

*Kanı lâyıık göz ki sini boylaya
Kanı arı dil ki zikriñ eyleye (31/1)*

“Görebilecek göz nerede ki seni eksiksiz görsün, seni anlatacak temiz bir dil var mı?”

*Tâ gönüller uymayınça bir yire
Rahmetine Tanrı’nuñ kanda ire (95/2)*

“Gönüller bir yere bağlanmayınca Tanrı’nın lütfuna nasıl erilebilir?”

Beyitte ünlem, herhangi bir teklife, soruya verilen olumlu cevabı ifade etmek için kullanılan bir haykırış şekli iken bazen de söylenen sözdeki soru ifadesini kuvvetlendirmeye ya da söze soru ifadesi kazandırmaya yarayan bir haykırış şeklidir.

- Emir ekinin kullanıldığı aşağıdaki beyitte ise aynı zamanda bir ünlem cümlesinin yer aldığı görülmektedir:

*Niçe kim diri olasın kıl didi
Kullık eyle kulluğunu bil didi (89/10)*

“Peygamber yaşadığım müddetçe; kul, kulluğunu bil ve kulluk eyle dedi.”

Bir ifadenin emir olabilmesi için mutlaka komut ifadesini içinde barındırması gerekmektedir. Emir ifadesinde buyurucu ve eyleyici arasında statü veya güç yönünden derin bir farklılığın yer alması söz konusudur. Germonoviç, emir kipinden doğan ve duyguları ifade eden ikinci büyük ünlemler grubunun ‘emir (imperativ) ünlemleri’ olduğunu savunmaktadır (Germonoviç 1966: 13). Bu ünlemler, duyguları ifade eden

ünlemlere göre anlamsal yönden, metindeki işlevleri yönünden ve çoğunlukla da yapısal açıdan büyük farklılık taşımaktadır. İmperativ ünlemler, bir duyguyu değil bir dileği ya da isteği belirtmektedir. Bu ünlemler bir emir, komut, tavsiye ifadelerine karşılık gelmektedir.

- İstek, günlük hayatta samimiyet derecesi bulunan ve bu samimiyete nazaran insanların birbirinden bir şey isterken sıklıkla tercih ettikleri, fakat emir ifadesi kadar keskin, rica kadar da kibar olmayan bir kavram alanıdır (Aslan Demir 2008: 16). Daha çok eşit konumlarda bulunan insanlar arasında gerçekleşen bazen de daha üst mercilerde bulunan insanlara yöneltilen ve yöneltilen isteğin de zorunluluk derecesi az bulunan bir semantik alan (Usta 2013: 141) olarak tanımlanabilecek istek kavramı, Garibnâme’de yer alan ünlem cümlelerine şöyle yansımıştır:

*Cân u ten çün bu işe kâyim dura
Devleti ayrılmadın dâyim dura (41/8)*

“Can ve ten bu işe devamlı hazır olsun; saadeti ayrılmaksızın sürüp gitsin”

*Cân içinden dogâ ol cân güneşi
Ten içinde kona ol devlet kuşu (41/9)*

“O can güneşi canın içinden doğsun da, o devlet kuşu, o kutlu vücutta yer tutsun.”

*Cân güneşi ire cümle cânlara
Hem bu cândan sâye düşe tenlere (41/10)*

“Can güneşi bütün canlara vursun da; bu candan her bir bedene gölge düşsün.”

*Bir dahı anuñ bigi yüz kanda var
Cümle cân ol yüz-içün olsun nisâr (83/1)*

“Onun güzel yüzü gibi bir yüz nerede bulunur; bütün canlar onun için feda olsun.”

Beitler incelendiğinde görülüyor ki ünlem ifadesi kısmî bir seslenme kavramı ile kaynaşmış ve istek işlevini gün yüzüne çıkarmıştır. Ünlem dilek kipinde kullanılmış fiiller ile beraber, o fiildeki “emir” veya “istek” ifadesini kuvvetlendirmektedir.

- Var olan bir konu veya durum hakkında açıklama yapılmaksızın sadece bilgilendirme amacıyla söylenen söz ünlem cümlelerinde bilgi verme işlevini ortaya çıkarmıştır:

*‘Akl-ı küldür adı ma ‘rûf ol kuluñ
Kamu kuldan öñ gelüpdür ol bilüñ (15/9)*

“O varlığın adı akl-ı kül olarak bilinir, onun her şeyden önce yaratıldığını biliniz.”

*Pes bilüñ kim kanda birlik var-ısa
Kim kimüñle ikiliksüz yâr-ısa
Devlet-i her dü cihân anlardadur
Anlaruñ menzilleri cânlardadur (67/10-11)*

“Şunu biliniz ki, nerede birlik varsa, kim kiminle benlikten geçip Allah için sevişirse; iki cihanın saadeti onlara verilmiştir; onların durakları dostların kalbidir.”

*Birliğe bitmek bilüñ kim yahşıdur
Hak didârı birikenler bahşıdur (105/9)*

“Birliğe inanıp bağlanmak ne güzeldir; Allah’ın yüz göstermesi birikenler için bir lütuftur, bunu böylece biliniz.”

Beyitler incelendiğinde Allah'ın varlığı, birliği, kudreti hakkında bilgi verilip, Allah yolunda gitmenin insana saadet kapılarını açacağı hakkında söyleme bulunulduğu görülmektedir. Emir kipi ile seslenmenin gerçekleştirildiği ünlem cümlelerinde bilgi verme işlevini esas işlev olarak değerlendirmek mümkündür.

- Herhangi bir duygu, düşünce veya yaşanmışlık çerçevesinde olmaksızın var olan duruma teslim olma ve bu durumdan da memnuniyeti ifade eden kabullenme ifadesi aşağıdaki beyitlerde ünlem cümlesi ile harmanlanmıştır. Allah'ın varlığının ve birliğinin hiç şüphe olmaksızın kabullenilişi emir ekleri ve ünlem ile ortaya çıkmaktadır:

*Yaradan iki cihân bünyâdın ol
Âşikârâ vü nihân kamusın ol (35/6)*

“Gizli olsun, açık olsun her iki dünyanın yaratıcısı da odur.”

*Bil kim ol demden berü cümle gelen
Bir suratdur hak yolına yâr olan*

“Bil ki o zamandan beri kim geldiyse, Hak yoluna kendini adayan bir vücut olacaktır.”

- Nesneyi veya durumu olduğundan daha büyük veya önemli gösterme, var olan durumda aşırılığa kaçma, olayları gerçeklerin ötesine taşıma kavramlarını içinde barındıran abartma ifadesinin, aşağıda yer alan ünlem cümlesinde gerçekleşmesi zor olan bir durumu gerçek boyutların ötesine taşıdığı görülmektedir:

*‘Âşık it hak döstuna kendüzünü
Toprag eyle ayagında yüzünü (43/10)*

“Allah'ın dostlarına âşık ol, onların ayağında yüzünü toprak eyle. Geçtikleri yerlere yüzünü sür.”

Beyitte yer alan abartma ifadesi ünlemle beraber pekişmiştir. Dinleyici veya alıcının yüzünü toprağa sürmesi veya yüzün toprak hâline gelmesi normal şartlarda söz konusu olmamaktadır. Burada durum abartılarak Allah'ın dostlarının kıymetlerinin bilinmesi gerektiği vurgulanmıştır.

- Garibnâme'de beyitlerin tamamında Allah'a yönelik bir methetme söz konusudur. Nida aracılığıyla oluşturulan ünlem cümlelerine şöyle bir bakıldığında Allah'ın hep yüceltildiği görülmektedir:

*İy Hudâvendâ senüj lutfuñ delim
Sensin âhir hem hakîm ü hem 'Alîm (27/11)*

“Ey Allah'ım senin sayısız lütfün var; her zaman her şeyi bilen ve hükmü elinde tutan sensin.”

*Cümle varlık bes senüñdür yâ Celîl
Evvel ü âhir saña sensin delil (29/9)*

“Ey büyükler büyüğü, bütün varlık senindir. Önde ve sonda sana delil sensin.”

Seslenme ünlemiyle yapılan övme işlemi, beyitlerde bir coşkuyla ifade alanı bulmuştur.

*Zîhi kudret zîhi 'ibret zîhi hâl
Zîhi lutf u zîhi fazl-ı bî-misâl (37/3)*

“Ne güzel kudret ne iyi ibret, ne hoş hâl, ne iyi lütuf, benzeri bulunmayan ne hoş erdem.”

Beyitte, *zîhi ... zîhi* yapısında yer alan ünlem ifadesi sevinç ile gelen coşku gösterirken aynı zamanda övme işlevini de ortaya çıkarmaktadır. Bu ifadeler teşekkür ve övgüye karşı söylenen bir alçak gönüllülük sözüdür.

- İyi temenni işlevi aşağıdaki istek cümlelerinde şu şekildedir:

*Rahmetiyle hoş duta Allah sizi
Dôstına bağışlaya kamumuzu (55/9)*

“Allah sizi rahmeti ile sevindirsin ve hepimizi sevgili Peygamber’ine bağışlasın.”

*Bunları açmak göñüller saykalı
Ol Ebubekr ü ‘Ömer ‘Osmân ‘Alî
Dilümüzden adları eksilmesün
Göñlümüzden dadları kesilmesün (61/8-9)*

“Ebubekir’i, Ömer’i, Osman’ı ve Ali’yi anıp, zikretmek gönülleri parlatır. Onların adları dilimizden eksilmesin, manevi zevkleri gönlümüzden eksilmesin.”

*Kim bu sözden ma‘nidür maksûdumuz
Rûzı kılsun kamuya ma‘bûdumuz (87/5)*

“Bizim bu sözden kasdımız manadır, işin aslını anlayıp anlatmaktır; bunu Allah herkese nasip etsin.”

*Hak bizi ayırmasun ol kapudan
Evvel âhir gitmeyelüm tapudan (105/10)*

“Yüce Allah bizi o kapıdan ayırmasın ve biz, ömrümüz boyunca hiçbir zaman ona hizmetten ayrılmayalım.”

Dua ve iyi temenni ifadelerinde verici, alıcının şansının yüksek olması, kötü kimselerin şerrinden korunması, sıkıntı ve zorluklarla karşılaşmaması gibi birçok güzel niyeti barındırmaktadır. Yalnız anlam sınırları aynı olsa da bu iki işlevi birbirinden ayıran ince bir çizgi bulunmaktadır. İyi temennide dolaylı, duada ise doğrudan istek söz konusudur. Bu sebeple iki işlev farklı başlıklarda ele alınmıştır. Ayrıca iyi temennide alıcıdan veya dinleyiciden görülen bir iyilik söz konusudur. Alıcı hakkında iyi ve güzel dileklerde bulunulur. Elbette ki bu işlevin esasında yer alan ünlemde istek ifadesi vardır. Fakat baskın olan işlev ele alınmaktadır.

- Aşağıdaki ünlem cümlelerinde duayı barındıran bir anlam söz konusudur. Beyitlerde doğrudan Allah’tan istenilen bir dilek söz konusudur. Bu işlevde dikkat çekici taraf seslenme unsurunun göz önünde bulunmasıdır. Ünlem ifadesi nida ile pekiştirilmiş, beyitler bir bütün olarak duayı kapsamaktadır:

*Bilürüz kim biz üküş kılduk günâh
Sen kerîmsin yarlığa iy pâdişâh (31/11)*

“Biz pek çok günah işledik bunu biliriz, sen cömertler cömerdisin. Ey yüce Allah! Bizi bağışla!”

*Ol habîb ‘üñ hurmetiyçün iy Kerîm
Kamuya sen rahmet eyle iy Rahîm (35/2)*

“Ey cömertler cömerdi! O sevgili Peygamberinin hatırına her bir varlığı ve bütün insanları sen koru.”

*İy Hudâyâ dogru yoldan ırmagıl
Ol şefâ 'atdan bizi ayırmagıl (57/8)*

“Ey Allah’ım bizi doğru yoldan ayırma ve şefaatten mahrum etme.”

*İy Hudâyâ rûzı kılğıl birliğı
Kamuya ol saña lâıyk dirliğı (97/1)*

“Ey Allah’ım! Sen bize birlik olmayı nasip et, herkese sana lâıyk şekilde yaşayacağı bir hayat ver.”

*İy Hudâyâ dogru yoldan ırmagıl
Tevfikunđan sen bizi ayırmagıl (101/2)*

“Ey Allah’ım bizi doğru yoldan ayırma ve yardımını esirgeme.”

Beyitlerde görüldüğü üzere ‘iy Hudâ, iy Kerim, iy padişâh...’ gibi seslenme unsurları ile alıcı vericiden kuvvetli bir istekte bulunmaktadır. Bu istek beyitlerin tamamına hâkim bir durumdur. Dua, yaratıcıdan istenen bir talep olması sebebiyle Garibnâme’nin tamamında, Allah’tan istenen bir durum veya Allah’a yakarışın olduğu tüm beyitlerde, hem esas unsur ünlem ve seslenmedir hem de yakarış ve taleptir. Bu sebeple beyitlerde anlam ve işlev yönünden de dua söz konusudur demek mümkündür.

- Aşağıdaki beyitlerde bulunan ünlemlerin cümleye yol gösterme ve tavsiye anlamı kattığı görülmektedir. Bir şeyin, bir kimsenin, bir durumun iyi ve yararlı olduğunu dinleyiciye / alıcıya ifade etme olarak tanımlanabilecek tavsiye kavramı, yararlı olunabilecek bir düşüncenin karşı tarafa sunulması veya önerilmesi durumudur. Öğüt veya nasihat kavramından daha esnek bir yapıya sahip olan tavsiye kavramında söylenenin dinleyici veya alıcının keyfiyetine bırakılması söz konusudur. Yol gösterme ve tavsiye işlevli ünlem cümleleri şu şekildedir:

*İy ‘Âşık sen birliğe virgil gönül
Kim olasın rahmet evinde kabul (95/10)*

“Ey Âşık! Sen birliğe gönül ver de lütuf ve ihsanlar evinde ağırlan.”

Beyitte seslenme ifadesi ilk dikkat çeken hususiyettir. Ünlemin yer aldığı beyitte konuşucu dinleyicinin Allah yolunda ilerlemesi neticesinde çeşitli nimet ve iyilikler sahibi olacağını ifade ederek tavsiyede bulunmaktadır.

*Evvel âhir devleti kâyim-durur
İşidün ol devlet issi kim-durur (59/4)*

“Onun saltanatı her zaman ayaktadır, o saadet sahibi kutlu kişinin kim olduğunu işitin.”

Konuşucu istek ekleri aracılığıyla ve ünlem ifadesi ile dinleyiciye tavsiyede bulunarak Allah’tan haberdar olunması gerektiğini vurgulamaktadır.

- Ünlem ifadesi aşağıdaki beyitlerde emir kipinin eksiz çekimi ile pekiştirilmiştir. Allah’a varmanın yolunun ancak dinî yönü kuvvetli olan insanlar ile olan muhabbetten geçtiği veya Hz. Muhammed’in yaşadıklarının dinleme veya öğrenme şartıyla İslamiyet’in anlaşılacağı ifade edildiği beyitlerde şarta bağlanan bir durum söz konusudur:

Çün ulular sohbetine giresin

Eyle bil hak hazretine iresin (111/11)

“Uluların sohbetine girdiğin zaman artık kendini Allah’a ulaşmış bil.”

Dişle imdi Mustafâ ahvâlini

Kim ne-y-ile açdı İslâm yolını (63/10)

“Muhammed’in aleyhisselam hâllerini işit de, İslâm yolunu ne ile nasıl açtığını anla.”

- Aşağıda yer alan beyitte ünlemin cümleye kattığı anlamın emir olduğu görülmektedir:

Siz dahi istey Resûl hoşnûdlığın

Kim bulasız Tanrı’nı hoş dutduğın (55/8)

“Siz de Peygamber’in rızasını isteyin ve Tanrı’nın hoş tuttuklarından olun.”

Beyitte yer alan emir ifadesinde Allah’ın sevdiği kulu olunabilmesi için yapılması zorunlu veya gerekli olan bir durumdan bahsedilmektedir. Sert bir ifadenin yer aldığı ünlem cümlesinde emir işlevinin ağır bastığı tespit edilmektedir.

Sonuç

Ünlemler konuşucunun veya anlatıcının ifadesine ruh, ahenk ve renk katan dil öğeleridir. Bir ünlemin bazen bir cümle hatta bir paragraf kadar anlatım gücüne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Keskin bir anlatım gücüne sahip olan bu dil ögesi konuşma dilinde vurgu, tonlama, jest ve mimikten yardım alırken yazılı anlatımda metinde varsa noktalama işaretlerinden yardım alır. Noktalama işareti bulunmayan eski metinlerde ise bu durum metin bağlamının yardımına ihtiyaç duymaktadır.

Ünlem, işlev yelpazesi geniş bir ifade alanına sahiptir. Sevinci, memnuniyeti, mutluluğu, gücenmeyi, kızmayı, üzüntüyü, şaşkınlığı, hayal kırıklığını, bıkkınlığı, isteği, hayali, çaresizliği, yalvarmayı, öfkeyi, şüpheyi, nefreti ve daha birçok duyguyu yansıtmaktadır. Aynı zamanda istek kipinde kullanılmış fiillerde yer alan emir veya istek ifadelerini kuvvetlendirmektedir. Garibnâme’deki ünlemlerin metin bağlamında incelenip işlev yönünden metne kattığı anlamın işlendiği bu makalede, ünlemlerin beyitte yer alan diğer dil öğelerinden de yararlanarak duyguları ve sevgileri ifade eden uyarı veya ikaz, seslenme, dikkati çekme, ispatlama, soru yoluyla pekiştirme, emir, istek, bilgi verme, öğüt, yol gösterme ve tavsiye, kabullenme, övgü, dua, iyi temenni, gibi çok çeşitli işlevlere sahip oldukları tespit edilmiştir.

Cümlenin ifade gücüne güç katan ünlemlerin Garibnâme’de yine aynı görevi üstlendiği görülmüştür. Metinde yer alan ünlemler anlamın belirginleşmesine önemli katkı sağlamıştır. Semantik anlamda bir istikrarsızlığa sahip olan ünlemlerin bir beyitte bir anlamda kullanılırken başka bir beyitte aynı ünlemin metin bağlamında başka bir anlamı bulunmaktadır (‘dişle’ 63/10- 73/3-4).

Tek bir beyitte sadece bir işlevin olamayacağını söylemek mümkündür. Bu sebeple çalışmada daha çok baskın işlevin esas alınması söz konusu olmuştur. Sınırları keskin çizgilerle ayrılamayan ünlem cümlelerindeki işlev araştırılması yapılırken eksiz emir çekimlerinin en belirgin gramer kategorisi olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- AKDEMİR, Yılmaz; İSİ, Hasan (2017). "Erken Ortaçağ Türkçesinde Dini Terminoloji Oluşturma", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, Özel sayı 2, s.192-224.
- AKSAN, Doğan (1999). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ATABAY, Neşe; ÖZEL, Sevgi; KUTLUK, İbrahim (2003). *Sözcük Türleri*, İstanbul: Papatya Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BİLGEGİL, Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BROCKELMANN, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Brill Archive.
- CÜNDİOĞLU, Dücan (2011). *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlamın Tarihi*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*, Erzurum: Eser Basım Yayınları.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri Osmanlı Türkçesi* (çev. A. U. Elöve). İstanbul: MEB Yayınları.
- EKER, Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*, 6. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- EMRE, Ahmet Cevat (1931). *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- EMRE, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: TDK.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- EYNEL, Sema (2018). *Özbek Türkçesinde Ünlemler* (Art Zamanlı Bir İnceleme), Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Uşak.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB Yayınları.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1978). "Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü", Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türk Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KOÇ, Nurettin (1996). "Yeni Dilbilgisi", İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- KONONOV, Andrey Nikolayevič (1956). "Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka", SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, Moskova-Leningrad.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- GERMANOVIÇ, A.İ., (1966). "Mejdometiya russkogo yazıka", Radyanska škola, Kiev.
- GRÖNBECH, K. (2011). *Türkçenin Yapısı*, çev: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000). "Türkçe El Kitabı", Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNAY, Doğan (2007). *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- GÜNEŞ, Sezai (1997). "Türk Dili Bilgisi", İzmir: Altındağ Matbaası.
- SOMUNCU, Melike (2019). *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- TDK, (2011). *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDK, (2008). *Yazım Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDK, Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim Adresi ve Tarihi: <https://sozluk.gov.tr/>, 23.11.2019).
- TİKEN, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiilleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOKLU, Osman (2011). *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- USTA, Çiğdem (2013). *Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

- VARDAR, Berke (2002). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VİNOGRADOV, Victor (1972). “Russkiy yazık”, “Mejdometiya, ih grammatičeskiye osobennosti i ih semantičeskiye razryadı” (Eriřim Adresi ve Tarihi: <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5310&0a0=6#s001>; 09.12.2019).
- YAVUZ, Kemal (2000). *Garipnâme Metin, Günümüz Türkçesine Aktarımı ve Tıpkıbasım*. 4. Cilt, İstanbul: TDK Yayınları.

TÜRKÇEDE KANITSALLIK VE BİLGİ KIPLIĞI AYRIMI

The Differentiation of Evidentiality and Epistemic Modality in Turkish

Melike ÜZÜM*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 83-102

Öz: *Bilgi kipliği* (epistemic modality) ve *kanitsallık* (evidentiality) kategorileri üzerine yapılan incelemeler genel olarak değerlendirildiğinde; “bağımsız kategoriler”, “birbiriyle ilişkili, aynı kategorinin alt birimleri” ve “bilgi kipliğinin bir alt kategorisi olarak kanitsallık” şeklinde üç farklı yaklaşım olduğu görülür. Kanitsallık işaretleyicilerinin bazı durumlarda bilgi kipliği açısından yorumlamaya açık olması nedeniyle ortaya çıkan bu karışıklık; kavramların Türkçeye aktarımını zorlaştırmıştır. Bilgi kipliği ve kanitsallık hakkındaki tartışmalara Türkçe verilerle katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada; öncelikle konu hakkındaki görüşler tartışılmış, *kanitsallık* ve *bilgi kipliği* kategorilerinin örtüştüğü ve farklılık gösterdiği durumlar, bir işaretleyicinin farklı kategoriye gelişmesi ve gelişme yönü edimsel yaklaşımla incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, bu kategorilerin birbirinden bağımsız incelenmesinin gerekliliği; anlam değişimi, olumsuzlama, kaplam ve tutum bildirimini açısından değerlendirilerek ortaya konmuştur. Çalışmada kullanılan örnekler, Türkçe Ulusal Derlemi’nden (TUD) alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: bilgi kipliği, kanitsallık, çıkarımsallık, anlam değişimi, olumsuzluk.

Abstract: In previous studies, epistemic modality and evidentiality categories were evaluated in different ways; presented in the same category, seen as unrelated, or evidentiality was classified as a subcategory of epistemic modality. This complex situation, stemming from the fact that evidential markers allow interpretation in terms of epistemic modality in some cases, made it difficult to transfer the concepts into Turkish. In order to contribute to the discussions about these concepts with Turkish data, in this study, first different views on the relationship between evidentiality and epistemic modality were discussed, the cases where the categories of evidentiality and epistemic modality overlap and differ, the development of a marker into different categories and the direction of its development were analyzed with a pragmatic approach. In the consequences of the analysis, the necessity of classifying these two categories separately was argued in terms of meaning change, negation, extension, and declaration of attitude. The investigation is primarily based on data drawn from the Turkish National Corpus (TNC).

Keywords: epistemic modality, evidentiality, inferentiality, semantic change, negation.

* Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. melikeuzum@baskent.edu.tr ORCID: 0000-0002-2338-8066 Gönderim Tarihi: 25.12.2019/ Kabul Tarihi: 14.01.2020

1. Giriş

Birbirine yakın anlamlar, eş zamanlı ve art zamanlı olarak aynı dilbilgisel işaretleyiciyle ifade edilen fakat farklı anlamlara gelişen bir birliktelik eğilimi gösterirler. Bundan dolayı eğer iki farklı anlam; tutarlı olarak farklı dillerde bir işaretleyicinin iki ayrı kullanım alanı olarak ortaya çıkıyorsa, bu anlamların kullanılan işaretleyicinin (gösterge) evrensel kaplamı içinde birbirine yakın alanlarda oldukları kabul edilir (Plungian 2001: 350). Kanıtsallık ve bilgi kipliği arasında bu tür bir ilişkiden söz edilebilir. Yapılan araştırmalarda genel olarak; bilgi kipliği ve kanıtsallığın aynı kategori içinde ele alındığı, kanıtsallığın bilgi kipliğinin bir alt kategorisi olarak sınıflandırıldığı ya da birbiriyle bağlantısız kategoriler olarak değerlendirildiği görülür. Ancak kanıtsallığa odaklanan ayrıntılı araştırmalar sonucu, aralarındaki farklar ve benzerlikler belirlenmiş; ayrı kategoriler olarak ele alan incelemeler önem kazanmıştır (de Haan 1999; Faller 2002; Aikhenvald 2004; 2018).

“Evidentiality” ve “epistemic” terimleri Türkçeye farklı şekillerde aktarılmıştır. “Evidentiality” için *kanıtsallık, delile dayalılık, tanıtıcılık* vb. kullanımlar görülürken, “epistemic modality” için *epistemic kiplik* ya da *bilgi kipliği* kullanılmaktadır. Bilgi aktarımının tam olarak “epistemic modality” terimini karşılayıp karşılamadığı tartışılabilir. Çalışmada, yaygın kullanımlarından dolayı *bilgi kipliği* ve *kanıtsallık* terimleri tercih edilmiştir.

Türkçede kanıtsallık ve bilgi kipliği kategorileri belirli bir çerçevede ele alınmıştır (Akerson 1994; Kerslake 1996; Csató 2000; Johanson 2000; 2018; Demirci vd. 2010; Corcu Gül 2010; Kerimoğlu 2011; Demir 2012; Hirik 2014; Kamacı Gencer 2018) ancak karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir. Yapılan çalışmalarda en kapsamlı ve bütüncül bakış açısıyla sunulan inceleme Corcu Gül’e aittir. Corcu Gül çalışmasında, sormaca yoluyla örneklem alanını oluşturmuş ve Palmer’ın sınıflandırmasını temel alarak kanıtsallığı kipliğin alt kategorisi olarak kabul etmiştir (2010). Ancak daha önceki çalışmalardan farklı olarak sunulan bu çalışmada, bu iki kategoriye yönelik farklı yaklaşım ve sınıflandırmaların ortaya çıkma nedenleri, Türkçedeki kullanımlara bakarak işaretleyicilerin anlamsal ve işlevsel değişim özelliklerinin açıklanması ve kanıtsallığın neden kiplikten bağımsız bir kategori olarak incelenip incelenemeyeceği konuları alanyazındaki tartışmalardan hareketle ele alınmıştır. Araştırma kapsamında şu sorulara odaklanılmıştır:

Kanıtsallık ve bilgi kipliği için ayrı işaretleyiciler var mıdır? Bu iki kategorinin kullanımında ayrılan ve örtüşen durumlar nasıl değerlendirilebilir? Bu kategorilere ait işaretleyiciler birbirlerinin alanına gelişebilir mi? Eğer geliyorsa gelişimin yönü nasıldır? İfadedeki diğer unsurlar bu iki kategorinin birlikte ortaya çıkmasını ya da çıkmamasını etkiler mi? Bu sorular çerçevesinde alanyazındaki tartışmalar değerlendirilerek anlam değişimi, olumsuzlama, kaplam ve tutum bildirimini açısından karşılaştırmalı olarak seçilen örnekler incelenmiş ve bu kategorilerin ayrı kategoriler olarak değerlendirilmesinin gerekliliği ortaya konmuştur (de Haan 1999; Nuyts 2001a: 27; Faller 2002; 2011; Aikhenvald 2004; Cornillie 2009; Rentzsch, 2015: 24). Araştırmanın kapsamını sınırlandırmak amacıyla konuşucu ve kılıcı ilişkisi, söylemin kuruluş yapısı gibi konular kapsam dışında tutulmuştur.

2. Yöntem

Çalışmada; teorik çerçevenin oluşturulmasında kanıtsallığı ayrı bir kategori olarak ele alan de Haan (1999), Faller (2002, 2011) ve Aikhenvald'ın (2004; 2018) görüşleri temel alınmıştır. Ayrıca diğer görüşler, Türkçe örnekler üzerinden tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

Kanıtsallık ve bilgi kipliği işaretleyicilerinin Türkçedeki kullanım örnekleri için yazılı ve sözlü dile ait geniş bir veri alanı sunan *Türkçe Ulusal Derlemi*'nden (TUD) yararlanılmıştır (Aksan vd. 2012). Örneklerin seçiminde bu iki kategorinin bir işaretleyicide örtüşme, bağımsız olarak kullanılma ve birbirlerine gelişme durumlarını göstermesine dikkat edilmiştir.

Çalışmanın inceleme bölümünde, edimsel yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşımla işaretleyicilerin kaplamaları, anlam değişimleri, olumsuz kullanımlarındaki işlev değişimi ve tutum bildirip bildirmemeleri ele alınmıştır. Kanıtsallık bildirimiminin Türkçe için zorunlu olup olmadığı, iki kategorinin ayrı işaretleyicilerle gösterilip gösterilmediğini ortaya koymak için ise karşılaştırmalı yönteme başvurulmuştur.

3. Alanyazın

Konuşucu, iletisinde bilgiye ulaşma yolunu çeşitli araçlarla işaretleyerek alıcıya bildirebilir; dolaylı, doğrudan, duyu organlarıyla algılayarak, aktarım yoluyla vb. Dilbilimde bu durum, kanıtsallık bildirimi olarak ele alınır ve birçok dilde görülür. Bu nedenle kanıtsallık evrensel bir kategori sayılabilir (de Haan 1999; Cornillie 2009; Aikhenvald 2018). Bilgi kipliği ise, konuşucunun önerme hakkındaki inanç, bilgi ve olgusallıkla ilişkili olarak ürettiği ifadeye kattığı yorumdur. Bilgi kipliğini dilbilimciler bir ifadenin içerdiği önermenin olgusallığına karşı kararlılığının derecesi olarak tanımlamaktadır (Bybee ve Fleischman 1995: 4). Söz konusu olan ifadeye atfedilen doğruluk ya da olgusallığa yakınlık konuşucuya göre değişen, yani göreceli bir değerdir (Frawley 1992: 407). Çizilen bağlamda bilgi kipliği işaretleyicileri, ifade edilen önermenin olgusallığına yönelik konuşucunun güvenini ya da güven eksikliğini göstermektedir (Coates 1995: 55).

Alan yazınında iki kategoriye ilişkili olarak ele almalarının sebebi kanıtsallık işaretleyicisinin kullanıldığı bağlama göre bilgi kipliği açısından yorumlamaya açık olmasıdır. Nitekim yakın zamana kadar kanıtsallığa *kiplik* konusu altında yer verilmiştir (Bybee 1985: 184; Palmer 1986; 2001: 22; Frawley 1992: 407; Ruhi vd. 1997: 105; van der Auwera ve Plungian 1998: 85; Johanson, 2003: 273; Kılıç 2004: 1; 2005; Corcu Gül 2010; Balcı 2012: 104; Hirik 2014). Bu kategorileri ilişkilendirerek inceleyenler, her ikisinin de daima bilginin kaynağını, kanıtı ya da kanıtın doğrulanması gibi içerikler taşıdığını ve olgusallığa yakınlık derecesini ifade ettikleri için birlikte alınması gerektiğini ileri sürerler. Corcu Gül ise bu ilişkinin önerme ile kullanılmalara dayandığını belirtir (2010: 26).

Boye farklı bir yaklaşımla bu iki kategori hakkındaki bütün görüşleri değerlendirerek bir öneri sunar. Önerisinde Boye, kanıtsallık ve bilgi kipliğini ayrı kategoriler olarak kabul eder. Bu iki kategoriye birbiriyle ilişkilendirerek *epistemisite* (epistemicity) başlığı altında toplar. Çalışmada, kanıtsallık; bilginin kaynağı, delil, doğrulama ya da bilgisel doğrulama (epistemic justification) ile; bilgi kipliği

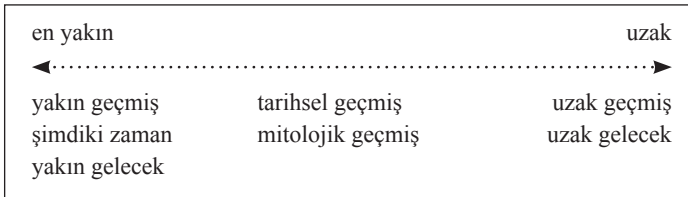
kesinliğin dereceleri, ifadeye bağlılık ya da bilgisel dayanak (epistemic support) ile ilişkilendirilerek tanımlanır. Epistemisite ise bilgisel doğrulama ve bilgisel dayanak kavramlarını içeren *doğrulamalı dayanak* (justificatory support) kavramı temelinde, bilgi kipliği ve kanıtsallığın alt kategorileriyle tanımlanır. Bu kavramla Boye iki kategori arasındaki ilişkiyi göstermek için ortak bir alan oluşturur (2012: 2-3). Marin Arrese de kanıtsallığın epistemik doğrulama gerektirdiğini destekler, karşılaştırmalı dil incelemelerini Boye'nin belirlediği epistemisite kavramının altında ele alır (2017).

Kılıç, farklı görüşlerin varlığını iki kategorinin de bilgidan hareketle açıklanmasıyla ilişkilendirir (2004: 1-2; 2005: 69-70). Johanson ise kanıtsallığın taşıdığı dolaylılık ve belirsizlik anlam alanından kaynaklandığı görüşündedir. Ancak Johanson kategoriler arasında yakın bir ilişki olduğunu belirtirken Türkçedeki dolaylılık ya da kanıtsallık işaretleyicisi *-mİş*'in asıl anlamının bilgisel değer belirtmek olmadığına da dikkat çeker. Ayrıca *-mİş* içeren bir önermede bilginin kaynağının birincil olmadığını fakat kapsamsal olarak ortaya çıkabileceğini belirtir (2000; 2018). Türkçedeki bu gelişimin diller arası bir özellik olduğunu söyleyen van der Auwera ve Plungian, bitmişlik bildiren bir işaretleyicinin kanıtsallığa gelişmesinin beklenen bir durum olduğunu görüşündedirler (1998: 85).

Özellikle Türkçe üzerine alanyazında görüşleriyle önemli bir yere sahip olan Rentzsch (2015: 24), kanıtsallık ve bilgi kipliğinin farklı anlam alanlarına işaret ettiklerini kabul eder, zaman zaman zorunlu olmayan işlevsel okuma ya da zorunlu anlamsal bir bileşen olarak kanıtsallık işaretleyicilerinin *bilgisel tamamlayıcı* (supplement) taşıyabileceği görüşünü savunur. Aksi yönde bilgisel unsurlar da ikincil okuma olarak kanıtsallığı çağrıştıracaktır. Rentzsch'e göre asıl sorun işlevsel olarak kanıtsallık ve kiplik arasında bir sınır çizmektir. Bu görüşüyle kanıtsallığın kiplik içinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmasına dikkat çeker (2015: 226).

Kanıtsallığın bilgi kipliğiyle ilişkisini somutlaştırmak amacıyla Willett kanıtsallık işaretleyicilerinin olgusal dünyayla ilişkisini bilginin kaynağı ve yargının olgusalığa yönelik kuvveti açısından değerlendirerek şemalaştırır. İlk şemada (major parameters); duyular yoluyla elde edilen kanıtsallığı en güvenilir bulurken, aktarım yoluyla elde edilen kanıtsallığı orta dereceli ve mantık yürütmeye dayanan çıkarımsal kanıtsallığı en az güvenilir olarak kabul eder. Bu şemaya göre duyularla elde edilen kanıtı dayalı ifade olgusalığa yakınken, aktarımsal ifade daha düşük seviyede olgusalığa yakın olup hem kesinlik hem olasılık bildirebilir, çıkarımsal ifade ise daha çok olasılık bildirmekle birlikte şüphe de bildirebilmektedir. Kanıtsallık türlerinin değerlendirildiği şemada gelişigüzel çizilmiş ve anlam alanı olarak eğilimli oldukları yönler de belirtilmiştir. İkinci şemada ilgili parametreler olarak zamansal yakınlık ve uzaklık ölçeği verir (Willett 1988: 86-87).

Şekil 1. Willett'in (1998) şeması

Şekil 1’de en yakında verilen; *yakın geçmiş*, *şimdiki zaman* ve *yakın gelecek* olgusallığa yakın bir değer taşıırken uzaklaştıkça ikinci sekmeye *tarihsel geçmiş* ve *mitolojik geçmiş* orta düzeyde bir olgusallık değeri taşır. Ölçeğin üçüncü sekmesinde ise *uzak geçmiş* ve *uzak gelecek* olgusallık açısından düşük bir değeri işaretler.

Kanıtsallık ve bilgi kipliği arasındaki ilişkiyi Willett’ten farklı ele alan Nuyts bu iki kategori arasında yakın bir ilişki kurar (2001b: 386). Ona göre öznellik bilgisel alan ve kanıtsal alan arasında ayırıcı değildir, bilgi kipliği ile işaretlenen ifade güçlü bir kanıt dayanıyorsa nesnel, zayıf bir kanıt dayanıyorsa öznedir (Lyons 1977: 797). Buna göre ne kadar güçlü delillere dayanırsa konuşucunun ifadesi o düzeyde nesnellüğün alanında yer alacaktır. Öznellik ve nesnellik ayrımının bilgiselliğin iki alt alanı değil, bilgi kipliği ve kanıtsallık arasındaki etkileşime dayalı bir yorumlama olduğu görüşünü açıkça ortaya koyar. Bu görüşüyle Lyons’ın bilgi kipliği içinde değerlendirdiği öznellik-nesnellik ayrımından farklı bir yaklaşım sergiler.

Hint Avrupa dillerinden farklı bulgular sunan ve eklemeli bir dil olan Cuzco Quechua üzerine inceleme yapan Fallor (2011), çıkarımsal ve çıkarımsal olmayan kanıtsallık ayrımı yapar: 1. Çıkarımsal kanıtsallık, konuşucu tarafından büyük olasılıkla gerçek olmayan varsayımlara dayanan ve yanlış olma potansiyeline sahip bilgi kaynağı olarak algılanan bilinçli çıkarım sürecine dikkat çeker. 2. Çıkarımsal olmayanlar ise, kiplik temeldeki önermelerin edinilme yolunu bildirir. Fallor, açık bir şekilde çalışmasında bilgi kipliğinin kanıtsallığın alt kategorisi olamayacağını belirtir. Eğer bilgi kipliği işaretleyen unsur bireysel ya da topluluğun bilgisine atıfta bulunuyorsa, aktarım kesinlikle bilgi kipliğine girmez. Diğer yandan bilgi kipliğinin de kanıtsallığın bir alt kategorisi olarak değerlendirilemeyeceğini, bilgi ile ilgili eylemlerin ve olgusallığın derecelerini işaretleyen sözcüklerin (*belki, kesinlikle* vb.) bilgi kipliği kategorisine girdiğini ancak bu sözcüksel işaretleyicilerin kanıtsallık bildirmediğini belirtir.

4. İnceleme

4.1. Kanıtsallık ve Bilgi Kipliği Arasındaki Farklılıklar

Bu başlık altında öncelikle konu hakkındaki görüşler ve yaklaşımlar değerlendirilerek iki kategori arasındaki farklar tartışılacaktır. Tartışma sonucunda belirlenen farklılıklara dayanarak ayrı kategoriler olarak kabul edilmeleri ile ilgili gerekçeler sunulacaktır.

4.1.1 Anlam

Kanıtsallık ve bilgi kipliği arasındaki ilk göze çarpan özellik farklı anlam değerlerine sahip olmalarıdır. Anlamsal açıdan bilgi kipliği ifadeye konuşucunun bağlılığını gösterirken (konuşucunun ifadenin sorumluluğunu alma, doğruluğu hakkında güvence verme, gerçek olma olasılığını derecelendirme vb.) kanıtsallık ifadedeki bilgi için kanıtın niteliğini, kanıtı ulaşma yolunu belirtir. Konuşucu, kanıtsallık işaretleyen bir ögeyi tercih ederek ifadesi hakkındaki olgusallığa yakınlık derecesi ya da doğru olup olmadığına (zorunlu olarak) ilişkin olmaksızın bilgiyi elde etme yollarını işaretlemektedir (Johanson 2000; 2018; Aikhenvald 2004: 179; 2018:5-

6). Oluntu (state of affairs) açısından açık bir şekilde doğruluğunu ya da yanlışlığını değerlendirme bildiriminde bulunmaz (Nuyts 2001a: 27). Diğer bir ifadeyle konuşucu, bilgi kipliğiyle önermenin olgusal durumuna yönelik kendi bilgisi temelinde yargılarını açıklayarak bilginin değerini, kanıtsallık işaretleyicileriyle ise önermenin olgusal değerine dair sahip olduğu kanıtlara işaret ederek bilginin kaynağını esas alır (Palmer 2001: 8; Kılıç, 2004: 2). Bu iki farklı alanın aynı işaretleyici üzerinde örtüşmesi ise zorunlu değildir, fakat olası bir durumdur.

(1) *Kızmış olduğu yüzünden belli idi.* (Gonca 2002, TUD)

Örnek 1’de *belli* “görme yoluyla bu kanıtla ulaşılabileceği” kodlamasını yapar. Genel olarak *belli* kullanımı bütün duyu organlarıyla erişebilecek kanıtın varlığını işaretler. Bağlam hangi duyu organıyla erişildiğini açık hâle getirir. Sözcüğün kökeni hakkındaki görüşler de kanıtsallık bildirdiğini ve bilginin hangi yolla edinildiğini gösteren bir işaretleyici olduğunu doğrular.¹

4.1.2 Olumsuzluk

Olumsuzluk kategorisi içinde bilgi kipliği ve kanıtsallık arasında farklılık olduğu görüşü vardır. Bu görüşe göre bilgi kipliğinin aksine kanıtsallık olumsuzluk kapsamında oluşamaz (de Haan 1999: 85). Fakat Aikhenvald bu durumun sadece bazı dillerde olduğunu, bir özellik olarak genelleştirilemeyeceğini de Haan’a göndermede bulunarak açıkça belirtir (2004: 256). Aikhenvald, Akha dilinden “Onu kimin dövdüğünü bilmiyorum/göremiyorum” şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz bir örnek verir. Bu ifade olumsuz anlamda bilgi aktarır, ancak duyu organlarıyla olay ya da durum hakkında bilgi elde edilemediğini alıcıya bildirir. Kanıtsallık bildiren eylemlerin olumsuz şekillerinin kanıtsallık kapsamına girip girmediği tartışılabilir. Bununla ilişkili olarak Aikhenvald bazı dillerde olumsuzlukta kanıtsallığın nötrleştiği görüşündedir. Türkçede *-miş* için düşündüğümüzde ise *işe gelmiş* ve *işe gelmemiş* aynı şekilde kanıtsallık bildiriyor görünmektedir. Corcu Gül (2010: 40) bu görüşü kanıtlayan örnekler sunmakla birlikte “...söylemedi” kullanımında kanıtsal bildirim olumsuzlandığı görüşündedir. Ancak olumsuzlama ya da yokluk bildirimi bilginin kaynağını içermez, eylemin gerçekleşmediği ya da var olmadığını bildirir. Bu nedenle edimsel yaklaşımla incelendiğinde kanıtsallık anlam içeriğine sahip eylemlerin her zaman kanıtsallık bildirmediği görülür. Bu eylemlerin kullanımına bakıldığında de Haan’ın olumsuzluk kapsamında kanıtsallığın ortaya çıkmadığı ve Aikhenvald’in nötr değer taşıdığı görüşleri birlikte düşünülerek bu görüşlere Türkçe veriler üzerinden eklemeler yapılabilir. Çünkü Türkçede olumsuzlama durumunda sözcüksel işaretleyiciler kanıtsallığın alanına girmezken, *olumsuzluk* + *-miş* kanıtsallık bildirir.

1 Tietze, *bellü* madde başını “bilinen, muayyen, tanınmış” şeklinde tanımlar. Sözcüğü ise *bel* “işaret” + isimden sıfat yapan *-li* şeklinde çözümler. Kullanım örneklerinde *bellüdür* (...) için “aşıkâr”, *belli* başlı ikilemesi için “başlıca”, *belli belirsiz* için “farkedilmeyecek kadar az veya yavaş”, *belli et-* için “göstermek” karşılıklarını verir (2002: 238). Uygurcadaki *belgü* “belgi, işaret, fâl, nişan”, *belgür-* “belirmek, görünmek, göstermek”, *belgülg* “belirli, görünen, alametli, tanınan” kullanımlarıyla ilişkilendirilebilir (Caferoğlu 1968: 38, von Gabain 2007: 267). *Belgü*’yü von Gabain *bel-* eylem kökü ve *-gü* eylemden isim yapım ekiyle, *belgür-*’ü de *bel-* eylem kökü ve *-gür-* eylemden eylem yapım ekiyle açıklar.

- (2) “Offf...” *Dış kapı açılıyor, duyuyorum. Demir mandalın sesi yankılanıyor ve kulağıma kadar geliyor.* (Karmaşa 2001, TUD)
- (3) *Geceleri ya uyum kaçıyor, ya da uyuyunca top patlasa duymuyorum.* (Kapıda Bir Gül Açtı 1992, TUD)
- (4) *Henüz çöp arabası gelmemiş.* (Saadet Asrından Damlalar 2008, TUD)

Örnek 2 ve 3’te *duy-* eylemi ilk bakışta sözcüksel kanıtsallık işaretleyicisi olarak değerlendirilebilir. Ancak örnek 2’de dış kapının açıldığı bilgisine duyma yoluyla erişim bilgisi işaretlenirken örnek 3’te aynı eylem bilginin kaynağıyla ilgili değildir ve gerçekleşmeyen bir durum (bilgiye ulaşamama) ifade edilir. Örnek 4’te ise bilginin dolaylı yolla elde edildiği; çıkarım ya da aktarıma dayalı olduğu bildirilir. Bağımlı biçimbirim *-mİş* ve bağımsız biçimbirimler arasındaki bu fark olumsuzlamanın kapsama (scope) alanıyla ilgilidir. Olumsuzlanan önermeye gelen *-mİş* ifadenin tümünü kapsar. Ancak sözcüksel işaretleyiciler olumsuzlamanın kapsamına girerek kanıtsallık bildirimini işlev alanından çıkar.

4.1.3 İşaretleyici

Kanıtsallık ve bilgi kipliği sözcüksel işaretleyiciler bakımından da ayrılıklar gösterir. Bilgi kipliğinde ihtimal, olasılık, şüphe, tereddüt bildiren sözcüksel işaretleyiciler birincilken (*san-, inan-* vb.) kanıtsallıkta bilgiye ulaşmamızı sağlayan işaretleyiciler (*gör-, duy-, tat, söyle-, de-* vb.) birincildir. Sözcüksel işaretleyicileri değerlendirebileceğimiz diğer bir konu da belirteçlerin sözcüksel anlamlarına göre kanıtsallık ve bilgisel anlam taşımalarıdır. Kanıtsallık ve bilgi kipliği bildiren sözcüksel işaretleyiciler, bu iki kategorinin aralarındaki farkların ve örtüştüğü durumların görülebileceği örnekler sunar. Örneğin *güya, sözde, iddiaya göre, varsayıldığı gibi, görünüşe göre², belli* vb. belirteçlerin sözlük anlamlarına bakıldığında kanıtsallık içeriği taşıdıkları görülür. Ancak kanıtsallıktan bilgi kipliğine gelişim örnekleri olarak da değerlendirilmeleri gerekir. Bu belirteçler duyu organlarıyla edinilen bilgiyi gösterirken belirli bağlamlarda sık kullanılarak şüphe ya da bilgiye güvenmeme anlamlarını kazanmışlardır. Örneğin bunlardan “güya” ve “sözde” sözcüksel işaretleyicileri kanıtsallık bildirimini arka planda bırakarak bilgi kipliği işaretleyicisi olarak kullanımlarının ön plana çıktığı görülür.

- (5) *Dükkân azıcık genişletilmişti. Sözde benim gibileri daha çok çekecekler... Askularda iğrenç giysiler asılıydı.* (Aralık 1999 2004, TUD)
- (6) *Yönetim çok sıkıymış orada. Bir hafta hücrede tutmuşlar. Tel örgü arkasından seslerini duyurmaya çalışarak sözde konuşabiliyormuş tutuklularla yakınları.* (Siyah-Beyaz 1993, TUD)
- (7) *Aylarca çalıştılar bu insanlar. Çünkü o da çok basit bir kaçakçılık olayı diye ortaya çıkmıştı. İşte İtalya’ya mobilya yollamışlar sözde, mobilyalar kereste çıkmış.* (Yerel Gazetecilik, Televizyonculuk ve Radyoculukta Meslek İçi Eğitim 1998, TUD)

2 *Görün-* eylemi ve bu eylemden türetilen *görünüşte, görünüşe göre* vb. kullanımlar dolaylı kanıtsallık altında değerlendirilir (Marin Arrese 2017: 207).

- (8) *Anayasal düzenleme böyle olduğu sürece; “Yargıçlar görevlerinde bağımsızdır, onlara hiçbir organ, makam, merci ve kişi buyruk veremez, genelge gönderemez, öneri ve etkilemede bulunamaz” kuralı sözde kalır; yargının bağımsızlığı tartışmasının asla sonu gelmez.* (Adalet Biraz Es Geçiliyor 2009, TUD)
- (9) *Üzerime giydiklerim, kendimce kalın şeylerdi güya ama pek bir işe yaramadılar. Ayaklarım yol boyunca hiç ısınmadı.* (Hindistan Beni Çağırıyor 2007, TUD)
- (10) *Sonra Naciye buna bir mektup gösterdi, güya gerçek annesi Zeynep’in adresini bulmuş.* (Hakiki Muhabbet 2009, TUD)

Yeni Tarama Sözlüğü’nde “sözde”, “sözde uz olmak” madde başında geçer ve “belagatli güzel sözlü olmak” şeklinde açıklanır (Dilçin 2009: 204). Ancak “söylenilen şey” anlam içeriğinden “farklı yollarla edinilen bilgiye inanmama” anlamına gelişmiştir. Verilen ifadelerde görüldüğü gibi “sözde” sözcüğü “güya” ile benzer şekilde kullanılmaktadır. Örnek 6 ve 7’de “sözde”nin olgusalılığına inanılmayan, şüphe edilen bir durum bildirimini işaretlemek için kullanıldığı görülür. Bu ifadeler kanıtsallık bildiriminden uzaktır. Örnek 5 ve 8’deki kullanımlarda bilginin kaynağına atıfta bulunarak “sözlü olarak söylendi, sözcelendi, duyarak bu bilgi edinildi” anlamının kaplamında yer alan “duydum ancak olgusalılığına yönelik şüphe duyuyorum” okumaları yapılabilir. İki farklı okuma iki ayrı kategoriye yöneliktir. İlkinde konuşucunun bilgiyi duyu organıyla edindiği okuması yapılırken, ikincisinde bilgiye yönelik tutumu görülür. Tutum konuşucuya göre değişebilir ancak bilginin kaynağı konuşucuyla ilişkili ama kiplik gibi tutuma dayalı değildir.

“Sözde” ve “güya”nın benzer kullanımları ve kullanım alanını açıklamada, “güya”nın sözlüklerdeki tanımları önem taşımaktadır. *Kamus-ı Türki*’de (1899: 1219) *güyā* Farsça kökeni belirtilerek iki madde başında açıklanır. Birincisinde “sanki, sözde [başkasının tasdik olunmayan esassız sözü nakl olunurken kullanılır] ve “zannedersen ki, imiş gibi” karşılıkları verilerek örneklendirilir: 1. “güya” bu işi kendisi görmüş...2. resmini gören “güya” kendisinin karşısında imiş gibi olur. İkinci madde başında ise sıfat işlevi belirtilerek “söyleyen, lakırdı söyler, kail, mütekellim: Hazret-i İsa beşikte *güyā* oldu” açıklaması ve örneği verilir. “Sözde” ve “güya” sözcüksel işaretleyicilerinin anlam alanının gelişimi ile ilgili olarak Farsçadan kopyalanan *güyā* için Steingass (1998: 1107) birincil anlamının “konuşarak, konuşmacı, konuşkan, iyi sesli enstrüman vb.” olduğunu ve bu anlamlardan “sanki, muhtemelen, görünüşte vb.” anlamlara geliştiğini belirtir. Steingass’ın verdiği anlamlardan *Kamus-ı Türki*’de de görüldüğü gibi ikincil olanı Türkçeye kopyalanmıştır. Ancak Farsça içindeki anlam gelişimine bakıldığında Türkçedeki “sözde” ile benzer bir yol izlediği görülür. Steingass’ın “güya” hakkındaki açıklamaları ve Türkçede “sözde” ve “güya” kullanımları temelinde “sözde” ve “güya” sözcüklerinin kanıtsallık işaretleyicisinden metaforlaşma yoluyla bilgi kipliği işaretleyicisine gelişmiştir. Bu gelişim sürecinde, olgusalılık dışı dünya hakkında konuşma imkânı veren “söz”ün olgusal dünyada karşılığı olmayan durumlar için sık kullanımı sonucu yeni bir anlam kazandığı söylenebilir. Bu tür bir gelişimin gerçekleşmesi de kanıtsallık ve bilgi kipliğinin ilişkili ancak ayrı kategoriler olduğunu doğrular niteliktedir. Çünkü kanıtsallıktan bilgi kipliğine gelişen bu işaretleyiciler anlam değişimiyle işlev değişikliği de göstermişlerdir.

Diğer yandan *muhtemel*, *büyük olasılıkla*, *galiba* vb. sözcüksel işaretleyicileri ise sadece bilgisel anlam taşıyan sözcüklerdir (Boye 2010; Hennemann 2012: 151,157). Fakat yine kaplamsal olarak bağlama göre iki anlam alanını birlikte taşıyan kullanımlarla karşımıza çıkabilirler. Örneğin “görünüşte, görünüşe bakılırsa ya da görünüşe göre” kullanımları görme yoluyla elde edilmiş bir bilgiyi işaretlerken kaplam olarak bilgisel anlam da taşıyabilirler ve *muhtemelen* ya da *galiba* gibi yakın değerdeki bir bilgisel işaretleyiciyle birlikte kullanılamazlar. *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*’nda (1935) da “görünüşte” ve “görünüşe” sözcükleri “galiba”ya karşılık verilmiştir. Bu nedenle aynı değerde, dilde birlikte var olan sözcükler olarak kabul edilebilir.

- (11) **Görünüşe bakılırsa**, bu ilk elde bir nesne yatırımının sonucu değildir; dolaysız ve doğrudan bir özdeşleşmedir ve her türlü nesne yatırımdan önce gerçekleşiyordur. (Kaptırılmış İdeal- Mai ve Siyah Üzerine Psikanalitik Bir Deneme 1996, TUD)
- (12) *Ve dediğim gibi, bu hatunların, ne bir çıkarları vardı ne de bir beklentileri, üstelik **görünüşe göre**, hemen (hemen) tümünün parasal durumu bizimkinden daha iyi, özellikle daha güvenliydi.* (Yıllara mı Çarptı Hızımız 2008, TUD)

Görünüşe bakılırsa ya da ... *görünüşe göre*, hemen (hemen) tümünün parasal durumu bizimkinden daha iyi... \approx ... *muhtemelen* hemen (hemen) tümünün parasal durumu bizimkinden daha iyi... Bu iki kullanım *gör-* eyleminden türetilerek anlamsal genelleme (semantic generalization) yoluyla kiplik değer kazanmıştır (Bybee ve Pagliuca 1985). Sadece kanıtsallık işlevine sahip işaretleyici daha soyut bağlamlarda kullanılarak “görünenin yanıltıcı olabileceği” anlamını da işaretler hâle gelmiştir. Bu kullanımlarda daha sonra değineceğimiz bilgi kipliği ve çıkarımsal kanıtsallığın örtüşmesi söz konusudur. Konuşucu gözlemlerini temel alarak yargıda bulunur ama bu yargısı bilgi kipliği açısından değerlendirildiğinde olgusalığa yakın şüphe bildirimiyken kanıtsallık açısından görme yoluyla elde edilen bilgi şeklinde değerlendirilebilir.

Bu ayrılıklara rağmen belirtildiği gibi bazı dillerde zorunlu olmasa da bu iki kavram alanının bir işaretleyicide örtüşmesi mümkündür. Türkçe de bu dillerden biridir.

4.2. Kanıtsallık ve Bilgi Kipliğinin Birlikte Kullanımı

Alanyazında kanıtsallık ve bilgi kipliği arasındaki farklılıklar açıklansa da işlevsel olarak birlikte kombinasyonları (alt anlamlılık, anlam genişlemesi ve örtüşme) oldukça sık görülür (Cornillie 2009: 47).

4.2.1 Kaplam

Dolaylılık işaretleyicileri olarak da adlandırılan kanıtsallık işaretleyicileri kiplik işaretleyicileri gibi önerme ile kullanılır (Johanson 2000). Ancak önermedeki yargının olgusalılığı, doğruluk derecesi ya da güvenilirliği hakkında doğrudan bilgi vermez. Buna karşılık kanıtsallık işaretleyicilerinin çeşitli kullanımları ve birincil anlamının edimsel düzeyde ortaya çıkan kaplamları olarak bilgi kipliği yorumlaması yapılabilir.

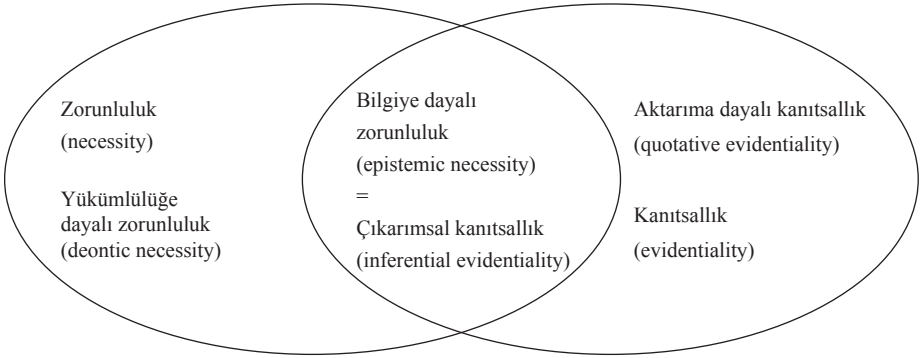
Örneğin kanıtsallık işaretleyicilerinin yorumlanmasıyla “az güvenilir” bir kaynak olarak değerlendirilen kanıta dayanan ifade, ikincil düzeyde bilgi kipliği açısından değerlendirilebilir (Rentsch 2011: 82).

Kanıtsallık ve bilgisel anlamın bir işaretleyicide örtüşmesi konusundaki görüşler üç maddede toplanabilir:

- Bilgi kipliğinin kanıtsallık işaretleyicisinden türeyebileceği;
- Kanıtsal değer her zaman doğasında bilgisel anlamı bulundurduğu³
- İlk görüşe zıt olarak bilgisel anlamın kanıtsal bildirimden önce ortaya çıktığı varsayımına dayanan yorumlar da vardır. Bu görüşü benimseyen araştırmacılar, iki kavram alanının birlikte ortaya çıktığı durumları değerlendirerek hangi kavramın birincil kabul edileceğini bağlamla ilişkilendirirler. Örneğin alıcı diyaloga göre delile odaklanıp bilgisel anlamı uzak tutmayı seçebilir (de Haan 1999: 94).

Cornillie, birinci görüşü daha mantıklı bulduğunu açıkça belirtir. Bu durumu şu şekilde şemalaştırır (2009: 48-49):

Şekil 2. Kiplik ve Kanıtsallık İlişkisi

Şekil 2’de görüldüğü gibi kanıtsallık içinde açıkladığımız bazı ifadelerin kiplik kategorisi ile kesişim kümesinden söz edilebilir. İki kategorinin örtüştüğü anlam alanından hareket edersek doğrudan delile dayanan çıkarımların genellikle güçlü bir şekilde bilgisel yaklaşımla konuşucunun ifadesine bağlılığını gösterebileceği söylenebilir (Cornillie 2009: 51). Buna karşın konuşucunun doğrudan bilgi elde etmediği durumlarda ise belirsizlik ve olasılık ortaya çıkar. Başka bir deyişle konuşucunun hipotezinin kaynağı belirli olduğunda bilgi kipliği işaretleyicisi daha çok kanıtsal özellikleri bünyesinde bulundurur (Plungian 2001: 354).

Yukarıda belirtilen ikinci görüşe göre ise kanıtsallık işaretleyicisinde her zaman bilgisel değer görülebilirken, bilgi kipliği işaretleyicisi kanıtsallık değeri taşımaz. Bu nedenle kanıtsallığın içinde bilgi kipliği değeri taşıdığı düşünülür. Bu görüşü savunanlar, bilginin nasıl elde edildiğine bağlı olarak güvenilirliğine de gönderme

3 Frawley, Palmer’in 1986 çalışmasında yaptığı sınıflandırmadaki yargı ve kanıtsallık ayırımında kavramsal bir farklılığın olmadığı, bilgi kipliği taşıdığı düşünülen ifadelerin belirli derecelerde kanıtsal olduğu görüşündedir (1992: 411).

yapıldığını kabul ederler. Örneğin dolaylılık sonucu olayın olgusallığı hakkında belirsizlik, varsayım ve tereddüt anlamları ortaya çıkar ve kanıtlara kişisel olarak ulaşılmadığı şeklinde yorumlanabilir, ancak bu anlam alanını işaretlemek dolaylılığın birincil görevi değildir (Csató 2000: 37; Johanson 2000: 69-70; 2003: 283). Bu nedenle kanıtsallık içinde bilgisel anlam taşır diyemeyiz. Diğer yandan başka bir görüşe göre konuşucunun görme yoluyla⁴ elde ettiği bilgi, aktarım yoluyla elde ettiği bilgiye (reported speech, inferential, presumptive) göre daha güvenilirdir (Palmer 2001: 50). Bu yaklaşımlar aşağıdaki örnekler üzerinde değerlendirilebilir.

(13) *Bu kadınla birlikte evine gittim ve söylediklerinin doğru olduğunu gözlerimle gördüm.* (Bizimkisi Zor Zanaat 1990, TUD)

(14) *Yayınevi, bunun kitabın içeriğini zayıflatan bir etkiye neden olacağını söylemiş.* (Aktüel 2008, TUD)

Örnek 13’de birincil olarak görme yoluyla elde edilen bilgiye işaret edilir. İkincil olarak bu bilgiye konuşucunun görerek ulaşması bilginin güvenilirliğini alıcı açısından artırır. Ancak burada konuşucu kendi bilgisine yönelik bir tutum bildirmez. İfadede “... söylediklerinin doğru olduğu bilgisini görme yoluyla edindim”. Ayrıca “gözlerimle” kullanımının anlama etkisi sorgulanabilir. Bu belirteçle birlikte ifadede “görülerek edinilen bilgiye inanma” anlamı yüklenmiştir. Sadece *gör-* eylemi kullanılsaydı, bilgi kipliği okuması yapılamazdı. Çünkü konuşucu ayrıca “gözümle gördüğüm şeye inanırım” tutumunu bildirmemektedir. Bu nedenle belirtece ihtiyaç duyar. Örnek 14’de ise birincil, duyarak bilgiye ulaşıldığı işaretlenir ve konuşucu bilginin sorumluluğunu üstlenmez bu nedenle aktarmayı tercih ettiği söylenebilir. Her iki örnekte de kanıtsallıkla birlikte ortaya çıkan bir bilgi kipliği değeri görülmez.

Kanıtsallıktan hareket eden çalışmalardan farklı olarak Nuyts (2001b: 393) bilgi kipliğinin kapsamına odaklanır. Çalışmasında bilgisel bildirimlerdeki öznelliği (subjectivity) ve nesnelliği (objectivity) bilgi kipliği ve kanıtsallık arasındaki etkileşimle açıklar. Eğer konuşucu bilgisel değerlendirme yapmak için matematiksel ya da güvenilir bir delile sahipse nesnel; belirsiz, zayıf ya da sezgisel bir delile sahipse öznel bir değerlendirmede bulunur. Diğer bir yöntem olarak ise sadece konuşucu bazı delillere ulaşır ve bunlardan bir çıkarım yapar ya da daha geniş bir grup tarafından bilinen kanıtlara ulaşır ve bunlardan grupla aynı çıkarımda bulunur. Burada ilk durumda konuşucu kişisel olarak bilgi kipliği ile işaretlediği ifadesinin sorumluluğunu alır, ikinci durumda bu sorumluluğu kendisiyle aynı çıkarımda bulunan grupla paylaşır. Nuyts’un bu bulguları iki kategorinin örtüştüğü durumlarda kullanılabilir ancak bu kategorilerin birlikte ortaya çıktığı görüşünü destekleyen açıklamaları örnek 13 ve 14’te görüldüğü gibi doğrulanamaz.

4.2.2 Anlam Değişimi

Yukarıda verilen gerekçeler dışında kanıtsallık ve bilgi kipliğini ilişkili kategoriler olarak değerlendirmemizin sebeplerinden biri de kanıtsallığın zaman ve

4 Johanson “perceptive uses” olarak açıkladığı duyu organlarıyla doğrudan elde edilen bilgiyi de dolaylı kabul etmektedir (2000: 65-66). Bunu konuşucunun olay olurken ya da olduktan sonra farkına varmasıyla ilişkilendirir.

görünüş biçimbirimleriyle izlediği ortak yoldur. Kanıtsallık görünüş ya da zaman bildiren biçimbirimlerden gelişebilir (Bybee 1994: 95). Örneğin Türk dillerinde dolaylılık işaretleyicilerinin işlevleri, dolaylılık anlamının *sınır sonrası* (postterminal) görünümüne dayanır (Johanson 2003: 277). Bunun en iyi bilinen örneği *-mİş*'tir. Benzer şekilde de Haan (1999: 103) da kanıtsallık işaretleyicilerinin dillerde şahıs, sayı ve zaman olarak çekimlenmesinin, kökenlerinin zaman biçimlerine dayanmasıyla ilişkilendirir. Örneğin Orhon Türkçesinde *-mİş* görünüş bildirimi için kullanılmıştır:

(15) *Kişi oğlu kop ölgäli törimiş* (KT K 10, Tekin, 2016: 171)

“İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış.”

Örnek 15’de “töri-” eylemini konuşucu sınır sonrası ya da bitmişlik bakış açısıyla işaretler. Türkçenin yapısı gereği teklik 3. şahıs bildirimi sıfır biçimbirimle işaretlenir. Daha sonra bu işaretleyici hem kanıtsallık hem de bilgi kipliği işaretlemek için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bilgi kipliği okuması bilginin kanıtı dayanmasıyla ilişkilidir. Mantık yürütme yoluyla elde edilen bilgiye konuşucu tereddütte yaklaşır, çünkü olgusal durum belirsizdir. Bu nedenle örtüşme durumu, kanıtsallık işaretleyicisinin bilgi kipliği açısından yorumlanması olarak değerlendirilebilir. Eylemlerde de aynı gelişim yönü görülür (bk. 4.1.3 İşaretleyiciler). Aşağıda çıkarımsallık başlığı altında daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4.2.3 Çıkarımsallık Bildirimi

Kanıtsallık işaretleyicilerinin görünüş işaretleyicilerinden gelişmesinin yanı sıra bilgi kipliği de görünüş işaretleyicilerinin anlam alanından faydalanılır. Örneğin *geçmiş* (perfect) işaretleyicileri olayın arkasından kalan izleri çağrıştırmaları nedeniyle çıkarımsallık işaretler hâle gelebilir (Willett 1988: 81; Üzüm, 2019: 60-62). Bilgiye mantık yürütme sonucu erişildiği ve çıkarıma dayalı olması sebebiyle önermeye konuşucunun güveninin düşük olması sebebiyle iki kategori bir işaretleyicide örtüşür. Çıkarımsallıkta örtüşen bu kategorilerin hangisinin önce geliştiği ya da birlikte ortaya çıkıp çıkmadıkları sorgulanabilir. Bunun için tarihî metinlerdeki kullanımların incelenmesi gerekir.

Türkçede yaptığı incelemelerde kanıtsallığı bilgi kipliğinin özel bir durumu olarak kabul eden Aksu Koç ve Slobin çıkarımsal kanıtsallığın, geçmiş bir sürecin mevcut sonuçlarına bakarak yorumda bulunmaya dayanması sebebiyle hem bilgi kipliğiyle hem de kanıtsallıkla ilişkili olduğu görüşüne katılırlar. Bu ilişkinin sonucu olarak çalışmalarında, Türkçede zaman, görünüş ve kipliğin *-mİş*'ta birleştiğini açıkça belirtirler. Aksu Koç ve Slobin’e göre çekirdek anlamını tanımlanmayan süreç oluştururken, edimsel düzlemde ortaya çıkan anlam alanı hazırlıksız zihin için yeni bir durum olarak tanımlanabilir (1986: 248).

Plungian, kanıtsallık ve bilgi kipliğini birlikte işaretleyebilen dillerin *kipselleştirilmiş kanıtsal sisteme* sahip olduklarını belirtir (2001: 352). Bu görüşe göre kanıtsallık beraberinde bilgi kipliğini de getirir. Sistemin açıklanmasında özellikle çıkarımsal kanıtsallık ve bilgisel zorunluluğun örtüştüğüne değinilir ve kiplikle kanıtsallık arasında kapsayan bir kategori olarak ele alınır (van der Auwera ve Plungian 1998: 85-86).

Palmer, Cornillie'nin şemasında kesişim kümesinde gösterilen çıkarımsallık alanına işaret ederek, çıkarımsallığın bir alt kategori olarak hem kanıtsallıkta hem de bilgi kipliğinde bulunduğu görüşünü destekler. Örneğin İngilizcede çıkarımsallık *must*'la bildirilir ve genellikle kanıta dayalı bir yargı ileri sürer (Palmer 2001: 8). *Must* karşılığı Türkçede *ol+mAlı* ya da *-mİş* ile örneklendirebiliriz.

(16) *Sara'dan bir çığlık yükseliyor. Dizini kapıya çarpmış olmalı.* (Küçük Şeytan-İstanbul Dörtlüsü 3 1999, TUD)

(17) *Onu babası kırmızı fesi, mavi bir püskülü, üşümesin diye paltosu -demek sonbahar gelmiş-, boynunda atkısı, rutubetten korusun diye lastikli ayakkabılarıyla hatırlıyordu.* (Kırık Deniz Kabukları 1993, TUD)

Örnek 16'da verilen bağlamda bir çığlık sesi duyulur ve konuşucu çıkarımda bulunur. Burada önerme "kapıya çarpmış olma durumu"dur. Konuşucu bu önermenin çıkarıma dayalı olduğunu *olmalı* ile işaretler. Burada *-mİş* önermenin bir parçasıdır ve sonrasında gelen işaretleyici tümcenin tamamını kapsar. Örnek 17'de da benzer şekilde delillere bakarak konuşucu sonbaharın gelmiş olabileceğini düşünür ve çıkarım bildirimini *demek* sözcüksel işaretleyicisi ve *-mİş*'la işaretler. Bu ifadede *demek* kullanılsa da *-mİş* ile çıkarım anlamı sağlanır. İki örnekte de konuşucu delilin varlığını ve bu delillerin temelinde yargıda bulunduğunu bildirir. Örnek 16'da *ol+mAlı* ve örnek 17'de *-mİş* mantık yürütme yoluyla elde edilen bilgiyi ve bu bilginin delillere dayanan bir tahmin olduğunu işaretler. Sonuç olarak çıkarım bildirimini için kullanılan aynı işaretleyici hem bilgisel hem de kanıtsal anlam taşıyabilir. İkisi için de çıkarım ifadesini kullansak da işaret ettikleri noktalar farklıdır: "Duyma yoluyla yargıda bulunuyorum fakat deliller yeterli değil, bu yüzden mantık yürütme yolunu takip ediyorum sonucunda çıkan bilgi gerçek olmayabilir". Hem bilgisel anlam hem de kanıtsallık için delil önemlidir fakat ikisinin de delile ihtiyaç duyması aynı yolu izlediği ya da aynı ürünü verdiği anlamına gelmemektedir. Bundan dolayı iki kategori farklı yaklaşımlar ve sorgulamalar gerektirir.

4.2.4 Kanıtsallık İşaretleyicilerinin Derecelendirilmesi

Kanıtsallık ve bilgi kipliği ilişkisine yönelik farklı bir yaklaşım geliştiren Givon (1982: 44), bilgiyi gerekçelendirmek için bilgi felsefesinin dilde kanıtsallığa dayalı bir ölçüğe ihtiyacı olduğunu söyler. Buna dayanarak kanıtsal hiyerarşiye dayalı bir olgusal ölçütü hazırlar:

Kişi/ gösterici hiyerarşisi: konuşucu > dinleyici > 3. kişi

Algı /kaynak hiyerarşisi: görsel > duyma > diğer duyular > hissetme

Doğrudanlık hiyerarşisi: duyular > çıkarım

Yakınlık/Mesafe: olay yerine ya da olaya yakın > uzak

Givon'un ölçüğünde yer alan kişi ölçütü Türkçedeki kanıtsallık işaretleyicilerinin kullanımına dayalı olarak şu şekilde değerlendirilebilir:

- (18) *Dayımı **gördüm** son nefesini verirken, tanıyamadım.* (Kompozisyon 2009, TUD)
- (19) *Aha! **gördün** işte geçenlerde, tayini çıkanların halini.* (Yüreğim Üniforma Giymedi 1993, TUD)

Örnek 18 ve 19’da farklı şahıs çekimleriyle *gör-* eyleminin kullanımı verilmiştir. *Gör-* eyleminin TUD’da ikinci şahıs çekiminin sorgulanmasında “gördün mü...” ya da tümce başında “gördün...” şeklinde dinleyiciden bir doğrulama bekleyen ifadelerde kullanıldığı görülmüştür. Çünkü konuşucu, dinleyicinin görme eylemini gerçekleştirdiğine dair yargıda bulunurken bu önermeye şüpheyile yaklaşır. Dinleyicinin gördüğünü onaylaması, doğrulaması beklenir. Bu nedenle Givon’un verdiği hiyerarşi göz önünde bulundurularak kanıtsallık bildiren eylemlerin kullanımında birinci şahıs çekiminin olgusalığa en yakın olduğu söylenebilir. Ancak yine burada bilgiye yönelik yaklaşım konuşucu ile ilişkilendirilebilir.

- (20) *Türkçe konuşmalar **duydum** ya, oh.* (İnternet Canavarı 1998, TUD)
- (21) *-Ürün’le aramızda konuşuyorduk Can. Bizi **duydun** galiba.* (Bisikletliler Güneş Ülkesinde 1998, TUD)

Örnek 20 ve 21 de 18 ve 19’a benzer şekilde kullanımlardır. Örnek 21 ikinci şahıs çekiminin doğrudan bilgi kipliğiyle ilişkilendirilemeyeceğini açık bir şekilde örneklendirir. Görüldüğü gibi konuşucu *galiba* bilgi kipliği işaretleyicisini kullanmaya ihtiyaç duyar. Çünkü iki kategorinin farklılıklarında ele alındığı gibi kanıtsallık işaretleyicilerinin bilgi kipliği açısından değerlendirilmesi ikincildir. Örnek 20’de konuşucunun ifadesinin sorumluluğunu alarak olgusalığa yakın ya da olgusal bir ifade oluşturduğu, örnek 21’de ise konuşucunun ikinci şahısla çekimlediği yargısının olgusalıktan uzaklaştığı görülür.

- (22) *Otururken burda, birden **anladım** ki benim yerim burası.* (Toplu Oyunları I 1997, TUD)

Örnek 22, Givon’un doğrudanlık hiyerarşisine göre çıkarım bildirimini örneklendirmektedir. *Gör-*, *duy-* ve *anla-* eylemlerinin verilen örneklerdeki kullanımları karşılaştırıldığında *gördüm*, *duydum* olgusal ya da olgusalığa yakın kabul edilebilir. *Anladım* ise mantık yürütmeye dayalı olduğu için kanıtlar daha belirsizdir. Bu nedenle doğrulanması da diğerlerine göre daha zordur.

Givon’un yakınlık ve mesafe ölçütüne göre ise aktarılan bir ifade görme yoluyla algılanan, doğrudan kişisel bir delile dayanan ifadeden daha az güvenilirdir ya da görme duymaya göre hiyerarşik üstünlüğe sahiptir, olaya yakınlık (zamansal) uzaklığa göre hiyerarşik açıdan olgusalığa ya da kesinliğe daha yakındır (1982: 44).⁵ Oluşturduğu bilgisel ölçüğe göre yeterli kanıtı sahip bir bilginin⁶ (ön koşullu veya uzak

5 Nuyts da aktarıma dayanan ifadeleri, kişisel delile dayanan ifadelerden daha az güvenilir olarak değerlendirir (2001a: 27).

6 Bu tür bilgi kipliğiyle işaretlenen ifadeler kültür içinde paylaşılan genel bilginin büyük bir kısmını, önsel bilgiyi (a priori), sözlüksel bilgide kodlanmış bilgileri içine alır. Givon bu ifadelerde kanıtsallığa oldukça nadir ihtiyaç duyulduğunu vurgular (1982: 42).

geçmiş) ve hipoteze dayalı düşük bir kesinlik derecesine sahip (örneğin gelecek zaman işaretleyicisi bulunduran) bilginin ifade edilmesinde kanıtsallık işaretleyicisine ihtiyaç duyulmaz. Fakat Givon, bilgi kipliğinin orta derece katmanında kanıtsallığa ihtiyaç duyulacağını belirtir (1982: 42). Bunun nedeni daha önce de değindiğimiz gibi bu katmandaki ifadelerin belirsizliğin söz konusu olduğu durumlardan oluşmasıdır. Ancak hangi duyunun daha güvenilir olduğunun hiyerarşisini kurmak oldukça güçtür. Bilgiyi edinme yolunun güvenilirliği duruma göre değişkenlik gösterir. Örneğin uzaktaki beyaz toz için tat alma yoluyla edinilen bilgi görmeye göre daha güvenilirdir. Bu nedenle bilginin kaynağına Palmer'ın (1986) ve Givon'un görüşlerini değerlendiren Frawley ise bilgisel olarak nitelendirilen bir ifadenin farklı düzeylerde kanıtsal olduğu görüşünü destekler (1992: 411). Konuşucunun ortaya attığı kanıtın niteliği ve nasıl seçildiği sorunlarını ise yine yukarıda verilen Givon'un kanıtsallık işaretleyicisi bulunduran ifadelerin bilgisel değeri hakkındaki ölçeğiyle açıklar. Buna göre dillerin ifadenin dayandığı kaynağı açıkça belirtmek zorunda kaldıklarında konuşucularını (Givon'un ölçeğine göre orta dereceli kesinlik/gerçeklik önermelerinde olduğu gibi) kanıtsallık ölçeklerinden hareketle kanıt seçmeye zorladığını düşünür. Ancak göz ardı edilen konuşucu kanıtı işaretlerken tutumunu bildirmeyebilir. Buna karşılık konuşucunun işaretlediği bilginin kaynağına göre alıcı ifadeye yönelik tutum geliştirebilir.

Bilgi kipliği ve kanıtsallık ilişkisinde ayrıca ele alınması gereken bir konu da kanıtsallığın bir alt kategorisi olan aktarım ifadelerinin bilgisel anlam taşıdığı ve bilgi kipliği açısından değerlendirilebileceği görüşüdür. Bu konuda Givon (1982: 27-28) Kinya Riwanda dilinde “söyle-” eylemiyle aktarılan dolaylı bir ifadeye konuşucunun yargısına olan güvenini bildirmek için ya da nötr değerde aktarım olduğunu göstermek için farklı tümleyiciler (complementizer) kullanıldığını belirtir. Bir tümleyici konuşucunun aktarılan ifadeye şüphesini işaretlerken diğer tümleyici ifadenin doğruluğu açısından tarafsızlığını bildirir. Türkçede ayırıcı bir tümleyici olmadığı için bu konu üzerinde durulmayacaktır. Kısaca “söyle-” eyleminin kullanımı şu şekilde yorumlanabilir:

(23) *Sayar, şenliğin beş yıldır hiç aksamadan sürmesinde büyük payı bulunan Özdem Petek'in de gelişmelerden büyük üzüntü duyduğunu ve bu üzüntüyü şenliğe katılacak tüm sanatçıların paylaştığını söyledi.* (Cumhuriyet Gazetesi 2005, TUD)

Örnek 23'te *söyledi* ile aktarımın tercih edilmesi konuşucunun “yorum yok” ya da “şüpheliyim” sezdirimi yapmak istediği şeklinde yorumlanabilir. Ancak bağlam içinde bir gazete haberi olmasından dolayı “yorumsuz olarak haberin aktarımı” şeklinde değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir (Marin Arrese 2017). Bu çalışmada “söyle-, de- vb.” eylemlerle kurulan ifadelerin kapsamsal olarak bilgisel değer taşıdığı kabul edilerek, bu ifadeler ayrıntılı olarak yer verilmemiştir.

4.2.5 Diğer Durumlar

Kanıtsallık bildirimini parçalarüstü sesbirimlerle de işaretlenebilir. Vurgu ve tonlamaya dayalı bilgi kipliği ve kanıtsallık ilişkisiyle ilgili olarak Demir Türkçeden

örnekler sunar. Demir, “Ne güzel olmuşsun”, “Ne kadar büyümüşsün”⁷ örneklerinde birincil kanıtsallık işaretleyicisi *-mİş*’ın bağlam veya vurgunun yardımıyla bilgisel kaplamalara işaret ettiğini söyler (2012: 103). Temürcü, bu tür kullanımları kanıtsallıkla bilgi kipliğinin örtüştüğü durumlar arasında değerlendirir ve “yeni bilgi” (new information) adı altında verir (2011: 117). Ancak Plungian konuşucunun beklenmeyen bir durum karşısında ifadesinde dilbilgisel açıdan kanıtsallık işaretleyicisi kullanmasının kanıtsallıkla ilgili olmadığını ve bilginin kaynağıyla, yani kanıtsallıkla değil konuşucunun beklentisiyle ilgili yargısını taşıdığını ileri sürer. Konuşucunun tutumuna ilişkin gördüğü bu ifadeleri kiplikle ilişkilendirir (2001: 355). Kanıtsallığın çok ayrıntılı olmadığı dillerde çok anlamlılık sebebiyle bu tür kullanımlara rastlanabilmektedir (Aksu Koç ve Slobin 1986: 163-164; Johanson 2000: 67).

Plungian ve Aksu-Koç’un yorumları çerçevesinde Demir’in verdiği ifadeleri ayrı ayrı değerlendirirsek ilk ifade hayret bildirimi vardır ve konuşucu güzel olma sürecini gözlemlememiştir. Mevcut değişim konuşucu için yeni bilgidir. İkinci ifade ise hayretle birlikte mevcut bilginin yetersizliğine işaret edilerek üzerine yeni bilgi eklenir. Konuşucu büyüdüğünün farkında olmadığını ve süreci takip etmediğini, konuşma anındaki duruma bakarak bu yargıda bulunduğunu bildirir. İkisi de öznel ifadelerdir, fakat birincisinde ispatlanamayacak bir yargı varken ikinci örnekte nicel olarak gerekçelendirilebilecek bir yargı kullanılır. Hayret bildiren (mirativity) bu iki ifade zihinde yeni bir bilginin kodlanma sürecinin dile yansımaları olarak yorumlanabilir. Konuşucunun bilgi eksikliğine gönderimde bulunduğu ve yeni bilgi kodlama süreciyle ilişkilendirdiğimiz hayranlık ve şaşkınlık ifadelerinin kanıtsallıktan ziyade bağımsız bir kategori ya da kiplik kategorisi içinde değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir. Çünkü bu tür ifadeler kanıtsallık bildirmez.

Alanyazında sıklıkla görülen kanıtsallık işaretleyicilerinden farklı olarak Özmen Veld (2006) *-DI*’yı da kanıtsallık içinde değerlendirir. Çalışmasında *-DI* ve *-mİş*’ı bilgi kipliğiyle ilişkilendirerek güvenilirlik derecelerini karşılaştırır. *-DI*’nın alıcıya ifadenin görsel bir kanıtı dayandığını ve görsel kanıtın oluşturduğu ölçekte en yüksek değeri taşıması sebebiyle yüksek güvenilirlik “zorunlu doğruluk”, *-mİş*’ın ise kanıtsallık işaretleyicileri arasında düşük bir değer “olası doğruluk” taşıdığını belirtir. Özmen Veld’in *-DI*’yı bir kanıtsallık işaretleyicisi olarak değerlendirmesi tartışılabilir. Ancak *-DI*’nın görsel kanıt için kullanıldığı görüşünü çürüten kullanımlar vardır. Johanson’un (2003: 282-283) da belirttiği gibi görülmeyen, tanık olunmayan olaylar için de biz bu işaretleyiciyi kullanmaktayız:

(24) *Babası İdris 1 aylıkken Birinci Dünya Savaşı’na katıldı. Önce Yemen sonra Çanakkale cephelelerinde savaştı. Ağır yaralanarak gazi oldu.* (Eski Tüfeklerin Sonbaharı 1996, TUD)

Örnek 24’te tanık olunmayan ancak çoğunluk tarafından kabul gören bir durum *-DI* ile işaretlenmiştir. Özellikle tarihî olayların anlatımında *-DI* tercih edilir. Bu yolla bilgisel değer olarak olgusallık bildirimi işaretlenirken bilginin kaynağına yer verilmez.

7 Genellikle *yeni bilgi*, “mirative” ve “admirative” altında verilir ve kanıtsallıkla ilişkili ancak kanıtsallıktan farklı değerlendirilir. (Kanıtsallıktan farklılığını savunular için bk. Aikhenvald 2004: 196-215).

5. Sonuç

Türkçede her ifade kanıtsallık işaretleyicisi taşımak zorunda değildir. Çünkü konuşucu, bilginin kaynağı hakkında bildirimde bulunmadan ifadesini oluşturabilir. Bu nedenle kanıtsallık, dilbilgisinin zorunlu bir parçası olarak düşünülemez.

Yukarıda gerekçelendirildiği gibi kanıtsallık ve bilgi kipliği birbiriyle ilişkilidir, ancak aynı kategori içinde değerlendirilemez:

-Bu iki kategori aynı işaretleyici üzerinde örtüşebilir, birbirine gelişebilir ya da birbirinden bağımsız olarak ifadede kullanılabilir. Ancak aralarındaki gelişim yönüne bakıldığında gelişimin tek yönlü olduğu, kanıtsallık işaretleyicisinin bilgi kipliği işaretleme işlevini kazandığı görülür: *sözde, demek, görünüşe göre, ...görüyorum* vb.

-Kanıtsallığın doğasında bilgi kipliğini zorunlu olarak taşıdığı görüşü Türkçe için geçerli değildir. Her ikisinin de işaretlendiği ya da sadece birinin işaretlendiği örnekler bu görüşümüzü desteklemektedir. İki kategorinin birlikte işaretlenmesi durumunda hangi kategorinin birincil olduğunu bağlam belirler. Diğer yandan kanıtsallık işaretleyicilerinin bilgi kipliği açısından yorumlanması kapsamsal olarak mümkündür.

-Bu kategorilerin ayrı değerlendirmesinin bir sebebi de kanıtsallığın zaman ve görünüş işaretleyicileriyle izlediği ortak yoldur. Kanıtsallık işaretleyicisi görünüş ya da zaman bildiren unsurlardan gelişebilir. Türk dillerinde dolaylılık işaretleyicilerinin işlevlerinin sınır sonrası ya da bitmişlik bakış açısına dayanır. Örneğin *-mİş* kanıtsallık bildirirken *olabilir bilgi* kipliği işaretleyicisidir. Bu çalışmada *-mİş*'in bilgi kipliği açısından okunması örtüşme olarak değerlendirilmiştir. Tarihi metinlerdeki kullanımlarına bakıldığında görünüş işaretleyicisi olarak işlev gören *-mİş*'in zamanla kanıtsallık işaretleyicisine geliştiği görülür. Kanıtsallık işaretleyicisi olarak kullanımında *-mİş*, mantık yürütmeye dayalı çıkarım bildirimlerinde bilgi kipliği okumalarına da izin verir. Aktarım ve çıkarım ifadelerindeki kullanım farklılığı Türkiye Türkçesinde bu işaretleyicilerin birincil işlevinin kanıtsallık bildirim olduğu gösterir: *Annem eve gelmiş* (çantasını gördüm), *Annem eve gelmiş* (babam söyledi). Ancak bilgiye yönelik yaklaşımın değiştirilmesi ve bilginin olgusal değerinin sorgulanmasıyla bilgi kipliği açısından da ikincil olarak değerlendirilebilir. Çünkü konuşucu bilgiye dolaylı ulaştığını işaretlemek yerine olgusal kabul edilebilecek *Annem evde* tümcesini de tercih edebilir ve bu kullanımda kanıtsallık bildirim yoktur.

-Olumsuzlama açısından bakıldığında Türkçede iki farklı durum görülür. Olumsuzluğun kapsamına giren sözcüksel işaretleyiciler kanıtsallık bildirmezken, bağımlı biçimbirim *-mİş* olumsuzluğu kapsamına alarak kanıtsallık bildirebilir: *Duymadım* (kanıtsallık bildirmez), *Çözmemiş* (kanıtsallık bildirir).

Sonuç olarak alan yazınındaki görüşler göz önünde bulundurularak bu kategorilerin Türkçede görünümüne bakıldığında her kanıtsallık işaretleyicisinin bilgi kipliğini içerdiği söylenemez ya da bilgi kipliği taşıyan bütün ifadeler kanıt için bir gönderimde bulunmaz, ancak bazı durumlarda örtüşürler. Bu nedenle bu kategoriler hiyerarşik olarak birbirinin alt kategorisi olarak değerlendirilmemelidir. Birbirinden bağımsız, ancak ilişkili olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- AIKHENVALD, Alexandra Y. (2004). *Evidentiality*, Oxford: Oxford University Press.
- AIKHENVALD, Alexandra Y. (2018). “Evidentiality, The framework”, *The Oxford Handbook of Evidentiality* (Haz. A. Y. Aikhenvald), Oxford: Oxford University Press. 1-43.
- AKERSON, Fatma (1994). “Türkçede Yüklem, Görünüş, Zaman ve Kip”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi VIII. Dilbilim Kurultayı Bildiriler Kitabı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 79-88.
- AKSAN, Yeşim vd. (2012). “Construction of the Turkish National Corpus (TNC)”, *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*, İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>
- AKSU KOÇ, Ayhan, SLOBIN, Dan I. (1986). “Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish”, *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology, Volume XX* (Haz. W. Chafe ve J. Nichols), USA: Ablex Publishing Corporation, s. 159-167.
- BALCI, Ayla (2012). “Biçimbilim IV: Çekimsel Biçimbilim”, *Genel Dilbilim I* (Haz. S. Özsoy, Z. Erk Emeksiz), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 90-127.
- BOYE, Kasper (2012). *Epistemic Meaning, A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study*, Berlin: De Gruyter Mouton.
- BYBEE, Joan (1985). *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- BYBEE, Joan, FLEISCHMAN, Suzanne (1995). “Modality in grammar and discourse: An introductory essay”, *Modality in Grammar and Discourse* (Haz. J. Bybee ve S. Fleischman), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, s. 1-14.
- BYBEE, Joan, PAGLIUCA, William (1985). “Cross-Linguistic Comparison and the Development of Grammatical Meaning”. *Historical Semantic and Historical Word-Formation* (Haz. Jacek Fisiak), Berlin: De Gruyter, s. 59-85.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CINQUE, Guglielmo (2002). A “Note on Mood, Modality, Tense and Aspect Affixes in Turkish”, *The Verb in Turkish* (Haz. Eser Erguvanlı Taylan), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, s. 47-59.
- COATES, Jennifer (1995). “The Expression of Root and Epistemic Possibility in English”, *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Language* (Haz. J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagluica), Chicago: University of Chicago Press, s. 17-53.
- CORCU GÜL, Demet (2010). *Tamtsallığın Durum ve Anlambilimsel Sunumu: Türkçede Tanıt Türleri* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CORNILLIE, Bert (2009). “Evidentiality and epistemic modality on the close relationship between two different categories”, *Functions of Language*, S. 16:1, s.44-62.
- CSATÓ, Éva Agnes (2000). “Turkish mış- and ımış-items. Dimensions of a functional analysis”, *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 29-44.
- DE HAAN, Ferdinand (1999). “Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries”. *Southwest Journal of Linguistics*, S. 18 (Haz. L. Johanson ve B. Utas), s. 83-101.
- DEMİR, Nurettin (2012). “Türkçede Evidensiyellik”, *bilig*, S. 62, s. 97-118.
- DEMİRCİ, Kerim vd. (2010). “Delile Dayalılık Bakımından Türkiye Türkçesi ile Bazı Kızılderili Dillerinde Basit Çekimli Geçmiş Zamanlar”. *Turkish Studies*, S. 5/1, s. 281-293.
- DİLÇİN, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- FALLER, Martina T. (2002). *Semantics and Pragmatics of Evidentials in Cuzco Quechua* (Yayımlanmamış doktora tezi), Stanford: Stanford Üniversitesi.

- FALLER, Martina T. (2011). "A possible worlds semantics for Cuzco Quechua Evidentials", *Proceedings of SALT 20* (Haz. N. Li ve D. Lutz), Ithaca: CLC Publications, s. 660-683.
- FRAWLEY, William (1992). *Linguistic Semantics*. Hillsdale: N. J. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- GIVON, Talmy (1982). "Evidentiality and epistemic space". *Studies in Language*, S. 6/1, s. 23-49.
- HENNEMANN, Anja (2012). "The epistemic and evidential use of Spanish modal adverbs and verbs of cognitive attitude". *Folia Linguistica*, S. 46/1, s. 133-170.
- HİRİK, Seçil (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri* (Doktora Tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- JOHANSON, Lars (2000). "Turkic indirectives", *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages* (Haz. L. Johanson ve B. Utas), Berlin/New York: Mouton de Gruyter, s. 61-87.
- JOHANSON, Lars (2003). "Evidentiality in Turkic", *Studies in Evidentiality: Typological Studies in Language 54* (Haz. A. Y. Aikhenvald ve R. Dixon), Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 273-290.
- JOHANSON, Lars (2018). "Turkic indirectivity", *The Oxford Handbook of Evidentiality* (Haz. A. Y. Aikhenvald), Oxford: Oxford University Press, s. 510-524.
- KAMACI GENCER, Duygu (2018). *Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Yayınları.
- KERSLAKE, Celia (1996). "The semantics of possibility in Turkish", *Current issues in Turkish linguistics* (Haz. Bengisu Rona), Ankara: Hitit Yayınları, s. 85-103.
- KILIÇ, Filiz (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KILIÇ, Filiz (2005). Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S 1, s. 68-113.
- LYONS, John (1977). *Semantics II*, Cambridge: University Press.
- MARIN ARRESE, Juana I. (2017). "Multifunctionality of evidential expressions in discourse domains and genres, Evidence from cross-linguistic case studies", *Evidentiality Revisited: Cognitive Grammar, Functional and Discourse-pragmatic Perspectives [Pragmatics & Beyond New Series 271]* (Haz. J. I. Marín-Arrese, G. Haßler ve M. Carretero), Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, s. 195-223.
- NUYTS, Jan (2001a). *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- NUYTS, Jan (2001b). "Subjectivity as an evidential dimension in epistemic modal expressions", *Journal of Pragmatics*, S. 33: s. 383-400.
- ÖZMEN VELD, Neslihan (2006). "Anlamsal ve Edimsel Düzlemde Türkçede Tanıtsallık", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 3/2: 00-00.
- PALMER, F. Robert (1986). *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PALMER, F. Robert (2001). *Mood and Modality* (2. Baskı), Cambridge: Cambridge University Press.
- PLUNGIAN, Vladimir A. (2001). "The place of evidentiality within the universal grammatical space", *Journal of Pragmatics*, S. 33. s. 349-357.
- RENTZSCH, Julian (2011). "Modality in the Baburnama", *Turkic Languages*, S. 15/1, s. 78-123.
- RENTZSCH, Julian (2015). *Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- RUHİ, Şükriye vd. (1997). "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Dilbilim Araştırmaları* (Haz. Kamile İmer vd.), Ankara: Keçiçe Yayınları, s.105-111.

- STEINGASS, Francis Joseph (1998). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*, Beirut/Lebanon: Typopress.
- Şemseddin Sâmî (1899). *Kamus-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEMÜRÇÜ, Ceyhun (2011). “Grounding in terms of anchoring relations, Epistemic associations of ‘present continuous’ marking in Turkish”, *Cognitive Approaches to Tense, Aspect, and Epistemic Modality*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, s. 109-136.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (Cilt 1 A-E), İstanbul: Simurg Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1935). *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- ÜZÜM, Melike (2019). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- VAN DER AUWERA, Johan ve Vladimir A. Plungian (1998). “Modality’s Semantic Map”, *Linguistic Typology*, S. 2, s. 79-124.
- VON GABAIN, Annamaria (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- WILLETT, Thomas (1988). “A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality”, *Studies in Language*, S. 12, s. 51–97.

KUTADGU BİLİĞ’DE OLUMLU VE OLUMSUZ DUYGULAR

Positive and Negative Emotions in Kutadgu Bilig

Nigâr KALKAN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 103-138

Öz: Duygular içinde yaşadığımız kültürün beklenti ve düşünceleriyle şekillenmektedir. Bu çalışmada Türk kültürünün ve Türk dilinin temel eserleri olan “Eski Türk Yazıtları”, 11. yüzyıldan günümüze ulaşan “Divânu Lügâti’t-Türk” ile “Kutadgu Bilig”de geçen “mutluluk, aşk, acı, korku, şüphe, keder, haset, utanma, öfke, kaygı, heyecan, neşe, öç, övünme, huzur, iğrenme vb.” duyguları bildiren kelimeler ve anlam özellikleri incelenmiştir. Kutadgu Bilig’de yer alan duygu bildiren kelimelerin geçtiği dizelerden hareketle Yusuf Has Hâcib’in Türk kültür yapısı içinde 11. yüzyıldan günümüze neler ulaştırdığı belirlenmeye çalışılmıştır. Eski Türk Yazıtları ve Divânu Lügâti’t-Türk’te geçen duygularla mukayese edilmiş ve tarihî süreçte Türk kültürü içinde duyguların nasıl ifade edildiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Her dil, bir milletin dünya görüşünü içeren ve onu taşıyan bir sistemdir. Türk diline ait dünya görüşüyle yazılmış eserlerde, hayat içinde önemli bir yere sahip olan duyguların Türk kültürü içindeki yeri ile ilgili bazı çalışmalar yapılmış olsa da “mutluluk, pişmanlık” dışında Kutadgu Bilig’de duyguların hangi özelliklerle anlatıldığı belirlenmemiştir. Bu çalışmada duyguların eserdeki yeri dil-kültür ilişkisi içinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türk dili, Kutadgu Bilig, duygular, dil-kültür ilişkisi.

Abstract: Emotions are also interwoven with the expectations and thoughts of the culture we live in. In this study, Old Turkic Inscriptions, the emotive words (happiness, love, pain, fear, doubt, grief, envy, embarrassment, anger, anxiety, excitement, joy, vengeance, boast, peace, disgust, etc.) and meaning features in Divanu Lügati’t-Türk and Kutadgu Bilig, which reached to the present day from the 11th century, will be examined. In the study, it will be stated what Yusuf Has Hâcib has achieved in the Turkish cultural structure from the 11th century to the present day based on the lines that express emotive words in Kutadgu Bilig. It will be compared with Old Turkic Inscriptions and emotion evaluations in Divanu Lügati’t-Türk and it will be tried to determine how emotions are expressed in Turkish culture within a historical process.

Every language is also a system that includes and carries the world view of a nation. Although some studies have been done about the place of emotions which is of capital importance in life in Turkish culture in the works written with the world view of Turkish language, the emotions in Kutadgu Bilig other than happiness and regret have not been included. Examining the characteristics of emotions in Kutadgu Bilig, Turkish emotion culture will be explained in terms of language-culture relationship.

Keywords: Turkish language, Kutadgu Bilig, emotions, language-culture relationship

* Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, nkalkan@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2867-9348 Gönderim Tarihi: 17.04.2020/ Kabul Tarihi: 29.04.2020

Giriş

Dil, duygu ve düşüncelerin aktarılmasını sağlayan en etkili iletişim aracıdır. Bu aktarımdaki unsurlardan biri olan duygu, Türkçe Sözlük (TS)'te, "1. Duyularla algılama, his. 2. Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim. 3. Önsezi. 4. Nesnelere veya olayları ahlaki ve estetik yönden değerlendirme yeteneği. 5. Kendine özgü bir ruhsal hareket ve hareketlilik." olarak tanımlanır (TS, 729).

"Duygu" kelimesinin tanımında İngilizcedeki anlam karşılığı olan "emotion" kelimesinin Latince "hareket etmek, dışarı çıkmak" anlamlarına gelen "emovere" (Ahmed 2004: 21) kelimesinden türediği açıklamaları dikkat çeker. TS'deki tanımda da duygunun hareket etme vasfı belirtilmiştir. Duygu teriminin anlamı konusunda araştırmacıların farklı tanımları bulunmaktadır. Duygu; fizyolojik ve psikolojik bir bütünlükten kaynaklanan, belirlenmesi zor bir kavram ve bedenün işareti olarak değerlendirilir.

Duygu teriminin anlamının tam belirlenememesi duyguları incelemede de zorluklara sebep olmaktadır. Kavramın tanımlanamaması farklı nedenlere bağlıdır. Tanımlamadaki karmaşaya yol açan sebeplerden bazılarını Er, duygunun öznel niteliği, nedeni, hedefi, süresi, yoğunluğu olarak sıralar (2006: 23).

Duyguların pek çok işlevi vardır ve bunlar insan yaşamını şekillendirir. Bu işlevlerden bazıları şöyle sıralanabilir: Duygular uyuma yöneliktir; tüm insan sisteminin hedeflerinde, tatmin edici ve güvenli koruyucular olarak işlev görür. Davranış tarzları ile ilgili bilgiyi sağlar; bu anlamda bir çeşit davranış eğilimi oluşturur. Güdüleyicidir. Bireyin ihtiyaçlarını karşılamada bireye gerekli olan itici güçtür. Duyguların yaşamı koruma ile ilgili önemli fonksiyonlarından dolayı bütün sistem üzerinde zorlayıcı bir etkisi vardır. Kendini ifade etme şekillerinden biridir. Çok kısa bir zaman içerisinde bazen anlık olarak hiç vakit harcamaya gerek kalmadan organizmaya bilgi verir (Çeçen 2002: 167-168).

İfade kolaylığı da sağlayan duyguları oluşturan iki temel bileşen vardır. Bunlardan biri psikolojik uyarı, diğeri ise bu uyarıcıyı kişinin vasıflandırma şeklidir. Kızgınlık veya sevinç, sevgi veya tedirginlik gibi duyguları hissetme şeklinin büyük ölçüde duyguların nasıl vasıflandırıldığına bağlı olduğu deneylerle gösterilmiştir. Bu vasfın temeli ise kişinin çevresini *okuma* tarzına dayanmaktadır (Condon 2000: 36). Yani duygularda çevresel etkilerin yeri büyüktür.

Çeşitli kuramlar esasında, birçok araştırmacı, temel, benzer ve farklı duyguların neler olduğuna dair sınıflandırmalar yapmaya çalışmışlardır. Toplumsal, kültürel, tarihsel bağlamla iç içe bulunan, değişken bir yapıya da sahip olan duygular farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Duyguların hoş olma-hoş olmama, olumlu veya olumsuz, iyi ve kötü, birincil duygular ve yüksek duygular olarak sınıflandırıldığını söyleyebiliriz.

Temel veya birincil olarak kabul edilen duyguların neler olduğu konusunda da araştırmacılar arasında bir fikir birliği yoktur. "Büyük beşli" (the big five) denen beş duygudan söz edilmektedir. Bunlar; *öfke, korku, üzüntü, tiksinti ve mutluluktur* (Er 2006: 25). Temel (birincil) duygular olarak değerlendirilenler şöyle sıralanabilir: *öfke, tiksinti, cesaret, neşesizlik, arzu, umutsuzluk, korku, nefret, umut, sevgi, üzüntü, hayret,*

mutluluk, merak, keder, dehşet, endişe, şaşırma, suçluluk, kıvanç, bağlılık, acı, zevk, panik, küçümseme, utanç.

Duyguların sayısı oldukça fazladır ve bu sayıyı kesin belirlemek mümkün değildir. Olumlu duygu, insanın toplumla daha iyi ilişki kurmasını sağlayan, yaşama anlam veren duygulardır. Olumsuz duygular ise insanın toplumla ilişkisini engelleyen, çeşitli fizyolojik ve psikolojik rahatsızlıklara da neden olabilecek duygulardır ve en önemli özelliği de paylaşıldıkça pekişmesidir. Bu sebeple insan haklı ve mantıklı değilse olumsuz duyguyu paylaşmamalıdır (Tarhan 2010).

Dilde olumsuz duyguların olumlu duygulardan daha kapsamlı şekilde betimlenebildiği gösterilmiştir (Hacızade 2012: 7). Temel duygular arasında sayılan duygulardan pek çoğu da olumsuz duygudur: *dehşet, acı, nefret, öfke, tiksinti, neşesizlik, korku, keder, endişe, suçluluk* vb.

Duygular insanın sahip olduğu çok karmaşık, anlaşılması ve aktarılması en zor yapılardan biridir. Bu nedenle duygunun yansıtılması (ifade edilmesi, dile getirilmesi, aktarılması) oldukça zordur. Duygunun dışı vurumu ya da aktarılması dille veya bedensel tepkilerle gerçekleşebilir. Dille aktarılan duygular insanın fizyolojik ve psikolojik durumunun bir yansımasıdır. Bu nedenle; duygu dili, tıpkı duygular gibi, insandan insana farklılık göstermektedir. Duygular her insanda farklı şekilde yansıtılsa da her dilde insanın sahip olduğu duygu durumunu betimleyebileceği ortak dil araçları bulunmaktadır. Böylece kişi hem kendi duygularını aktarmakta hem de başkalarının duygularını yorumlayabilmektedir (Hacızade 2012: 9).

Bireydeki bir izlenim olarak değerlendirilen duyguların şekillenmesinde zihin ve bedenın yanı sıra kültürlerin etkisi de oldukça fazladır. Duygular, kültürün beklentileriyle ve düşünceleriyle ilgili olduğu için farklılık göstermektedir. Duyguların kelimelerle ifade edilmesi bazen zor olabilir.

İnsanların kendini tanıması ve tanıtmasında, hayatı değerlendirmede de duyguların aktarımı söz konusudur. Hatta duygu olmadan insanların kendisini anlatmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir (Tarhan 2010: 46). Her dilde söze dökülmüş olan duygu göstergeleri vardır. İnsanın dünyayla ve kendisiyle olan duygusal bağınyansıtın birimler her halkın kültür özelliklerini yansıtmaktadır (Hacızade 2012: 9).

Her kültürde olabilecek duyguların adlandırılması da bazı dillere özgüdür. Mesela “sevdiğimiz bir kişinin kucağına sığınıp sevilip avutulmak istemek” diye tanımlanan ve Japonya’da *amae* (Smith 2018: 38-40) olarak adlandırılan duygunun diğer dillerde bir kelime karşılığının olmadığı belirtilmektedir. Bu da Japonya dışındaki toplumlarda insanların birbirlerinin desteğini kabul etmekte zorlandığının bir işareti olarak değerlendirilmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada Kutadgu Bilig’de (KB) geçen duygu bildiren kelimelerin belirlenmesi ve duyguların eserde nasıl değerlendirildiğinin anlatılması amacıyla hazırlanmıştır. Öncelikle Türk dilinin ilk kaynakları olan Eski Türk Yazıtları (ETY) ve Türk-İslam kültürünün ilk dönemi olan 11. yüzyıldan günümüze ulaşan Dîvânu Lügâti’t-Türk’te

(DLT) geçen duygu bildiren kelimeler ve anlamları verilmiştir. Daha sonra Kutadgu Bilig'deki duygulara ait kelimeler yazılmıştır. Duyguların anlatıldığı dizelerden hareketle Yusuf Has Hâcib'in Türk kültür yapısı içinde 11. yüzyıldan günümüze neler ulaştırdığı belirlenmeye çalışılmıştır.

KB'de duyguların yer aldığı pek çok dize mevcuttur. Bu dizelerde anlatılan duygulara ait açıklamalar çalışmamızda yorumlanarak yazılmıştır. Yorumların hangi dizeye ait olduğu da yay ayraç içinde gösterilmiştir. Dizelerle ilgili verilen sayılar, Reşit Rahmeti Arat'ın hazırladığı ve 1959'da yayımlanan *Kutadgu Bilig II, Tercüme* adlı eserindeki sıralamaya aittir.

Çalışmada duygu kavramlarının ad alanlarında anahtar kelimeler belirlenmiştir. Bazı duyguların anlatımında çoklu adlar tercih edilmiştir. Başlıklarda duygu adlandırması olarak *sevinç, üzüntü, korku* gibi ad şekilleri esas alınmıştır. Duygu bildiren bu kelimelerin öncelikle Türkçe Sözlük'te nasıl tanımlandığı yazılmış daha sonra o duygunun temel özellikleri anlatılmıştır.

Araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda sayısız duygu olduğu belirtilmiş ve farklı özellikler dikkate alınarak duygular sınıflandırılmıştır. KB'de çok sayıda duygu yer almaktadır. Tespit ettiğimiz duyguların KB'de anlatılma özelliği dikkate alınmış ve duygular “Olumlu Duygular” ve “Olumsuz Duygular” olarak sınıflandırılmıştır.

İnceleme

Yusuf Has Hâcib'in 1069'da yazdığı Kutadgu Bilig bir “siyasetname” (yönetim kuramı yazısı), bir “pendname” (öğüt yazısı), bir “ütopya” (Dilaçar 1995: 24) olarak değerlendirilmiştir. Din, mitoloji, dinler tarihi, felsefe, ruhbilim, bilgi kuramı, eğitim-öğretim, aile düzeni, ahlâk, kadın, içki, atasözü bilimi, yasa, töre bilgisi, devlet ve saray örgütü, siyaset ve diplomatlık, ordu, tarih, coğrafya, tören ve şölen düzeni, sofrâ görgüsü, ulusal spor ve oyunlar, düş yorma, gökbilim, matematik, zooloji, edebiyat, şiir sanatı, sahne sanatı, sağlık bilgisi, aççılık, tarım, hayvancılık ve ürünler, el sanatları, maliye, para, ulaşım gibi konuların anlatıldığı bir ansiklopedi kabul edilmiştir (Dilaçar 1995: 145). Bu ansiklopedide yer alan hususlara duyguları da ilave edebiliriz.

Ercilasun, KB'de ana temin “ideal insan” olduğunu belirtir ve Hâcib'e göre ideal insanın özelliklerini “bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş insandır.” cümlesiyle açıklar. Bu vasıf ve huyları açıklarken din, ilim, sosyal hayat, kişinin karakter özellikleri gibi pek çok özelliğin önemini vurgular. İdeal insanın merhamet duygusuna da sahip olması gerektiğini belirtir (2004: 309).

Duygular, sadece kişinin kendi yaşamını sürdürmesi için gerekli değildir. Toplumun varlığı ve toplumsal ilişkilerin sürdürülüp korunması da büyük ölçüde duygularla bağlantılıdır. Duyguların kişisel ve toplumsal önemini irdeleyen sosyolog Norman Denzin, “Duygusalık kişi ile toplumun kesişiminde yatar, çünkü insanlar her gün deneyimleyip hissettikleri duygular yoluyla ve kendilerini hissettikleriyle toplumlarına bağlanırlar. İnsanla ilgili tüm disiplinlerde duygusallığın incelenmesine merkezî bir

yer vermenin zorunlu olmasının nedeni budur; çünkü insan olmak duygusal olmak demektir.” değerlendirmesini yapar (Lupton 2002: 15; Hacızade 2012: 10). Yusuf Has Hâcib de KB’de insan ve yaşamla ilgili pek çok disiplini anlatırken duygulara da yer vermiştir. Duygu anlatımında Hâcib genel bir dil kullansa da “pişman olmuş kişi, alçak gönüllü kişi ne der dinle” ifadesinde olduğu gibi kendisi için de duygu bildiriminde bulunur. Bu dizelerden sonra da yaşadığı duygu ile ilgili açıklamalara devam eder. Bu, hem olumlu hem olumsuz duygularda görülür. Hâcib kendi bildiği, yaşadığı duygularla yani duygusallığı ile Denzin’in açıklamalarında belirttiği üzere insan olma vasfını ortaya koymuş iyi ve erdemli bir insan ve toplum için duyguların özelliklerini KB’de ayrıntılarıyla anlatmıştır.

Hâcib’in metin kurgusunda yapmış olduğu bu anlatım biçimi duygu ortaklığı ve paylaşımını da sağlamaktadır. Duygularla ilgili KB’de “*köñüldeş*” ve “*örüglük*” kelimeleri dikkat çekicidir. *Örüglük* “itidal, sükûnet” olarak anlamlandırılmıştır. *İtidal* “Duygu, düşünce, ahlâk ve davranışlardaki denge anlamında bir terim.” (Çağrı 2001: 456) diye tanımlanmıştır. Eserde duygularda da bir denge olması gerektiği belirtilmiş hem *sevînc*, *sevgi* gibi olumlu duygularda hem de *öfke*, *nefret* gibi olumsuz duygularda aşırıktan uzak durulması gerektiği vurgulanmıştır.

KB’de *köñüldeş* “gönül arkadaşı” kelimesi, *köñüldaş* “gönül arkadaşı” (DLT, 739) olarak DLT’de de geçer. Günümüz Türkiye Türkçesinde de *gönüldaş* “duyguları aynı olanlardan her biri, candan dost” (TS, 966) diye tanımlanmıştır. Türkçenin farklı dönemlerinde aynı anlamla kullanılan bu kelime duyguların bireyin dışındaki kişilerle paylaşılabilirdiğinde dostluk ve yakınlığın ortaya çıktığını da göstermektedir. KB’de de duygular sadece bireyi ilgilendiren bir özellik olarak değerlendirilmemiştir.

İnsanın varlık amacı, doğru yaşayıp mutlu olmaktır. Hayatımızın duygu, düşünce ve davranış alanları vardır. Kişinin bu üç alanda attığı adımlar, verdiği kararlar ve ürettiği çözümler onun şahsiyetini oluştururken aynı zamanda o kimseyi mutluluğa taşıyan sonuçları da doğurur (Tarhan, 2010: 29). Bir duygu olan mutluluğa insanı ulaştıracak üç unsurdan biri de duygulardır. KB’de Allah insana akıl, bilgi, anlayış, gönül (147, 149) vermiştir. “Kalpte oluşan duyguların kaynağı” (TS, 963) olarak tanımlanan gönül (duyguların kaynağı) de bilgi, akıl ve anlayışla birlikte KB’de insanları mutluluğa taşıyacak kavramlardan biridir.

Duygular insan yaşamının ilk evrelerinden son anına kadar, pek çok zaman diliminde bireyin kişisel tecrübelerine eşlik ederler. Günlük yaşamın gerektirdiği birçok davranış türünün öncesinde veya sonrasında farklı şekillerde yer alarak, insanı birçok açıdan etkileyebilecek bir potansiyele sahip olan duygular, hem psikolojik hem de fizyolojik yönleriyle bir bütün olarak insan yaşamının önemli öğeleri arasında yer alır. Duygulardan arınmış bir yaşam tasvir etmenin çok güç bir durum olduğu rahatlıkla söylenebilir (Cüceloğlu 2012: 262). Hâcib de yaşamın içinde çocuk, yetişkin, hükümdar, kul, meslek erbapları, kadın, erkek yani herkesin yapması ve yapmaması gerekenleri anlattığı KB’de duygulara da yer vermiştir. “Mutluluk Bilgisi” olan KB’de tespit ettiğimiz duygular şunlardır:

1. Olumlu Duygular

1.1. Cesaret

Cesaret “güç veya tehlikeli bir işe girerken kişinin kendinde bulunduğu güven; yüreklilik, yiğitlik, yürek ve göz peklığı; cüret; atılganlık” olarak tanımlanır (TS, 456) Cesaretin dört temel erdem olan ihtiyat, adalet, ölçülülük ve metanet etrafında şekillendiği ve uğruna anıtlar bile dikildiği belirtilmektedir (Smith 2018: 62-64). Cesaretin toplum tarafından teşvik edilen bir duygu olduğu da söylenebilir.

Cesaret göstermenin bir refleks değil, arkasında bir düşünceyi barındıran kararlı bir tutum olduğu vurgulanarak cesaretin korkunun olmadığını göstermediği ifade edilir. Cesaret göstermek, kaçınılması ve göze alınması gereken şeyi bilmek, korku verici olan şeyle mücadele etmek ve mücadelenin yollarını düşündürmektir (Bal 2018: 94). Yani düşünmek cesaretin en önemli unsurlarından biridir.

DLT’te *kezik* “cesaret”, *yüreklen-* “yüreklenmek, şecaat göstermek”, *yüreklilik* “insanlardan sebatlı, cesur ve yürekli olan” kelimeleri bu duyguya işaret etmektedir.

KB’de ise *şat*, *kür yüreklilik*, *yürek*, *yüreklilik bol-* “cesaret almak” ifadeleri cesareti anlatmaktadır.

KB’de cesaret korkak kişilerin bile cesur olanla birlikte olduğunda kazanılacak bir duygudur (2045). Yani sonradan da kazanıldığı kabul edilmektedir.

Halka hâkim olmanın gereklerinden biri de cesarete sahip olmaktır (2044, 5911). Bu duyguya sahip kişinin hiçbir konuda endişe etmemesi gerektiği belirtilmektedir (2055). Cesaret ve akıl arasında bir ilişki vardır ve akıl bu duygudaki en önemli unsurdur. KB dizelerinde de akıl ve cesaret bir arada şöyle dile getirilmektedir:

Ajun tutğuğa er ukuşluğ gerek, / Bodun basğuğa ög gerek hem yürek

“Dünyayı elde tutmak için insan anlayışlı olmalıdır; halka hâkim olmak için ise hem akıl hem cesaret gerektir.” (217).

Cesaret eserde az yer almış olsa da KB’de ele alınan dört temel unsurdan biri olan akılla bir arada anlatılmış ve büyük bir öneme sahip olmuştur. Bir bağlaç olan “*hem... hem..*” ile akıl ve cesaretin birlikte verilmiş olması da bu bağı kuvvetlendirmiştir. ETY’da da kağanın en temel özelliği bilgili ve alp olmasıdır. Türk kültürü içinde sadece cesaret ve kahramanlık değil akıl ve düşünce de lider olmanın gereği kabul edilmiştir.

1.2. Güven

İnsanın doğuştan beri aradığı duygu (Tarhan 2010: 76) olan *güven* “korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itimat; yüreklilik, cesaret” (TS, 1012) olarak tanımlanır.

Korku, kuşku, cesaret duyguları ile bağ kurularak tanımlanan güven duygusu itaatle de ilgilidir. Bir kişide iki farklı itaat oluşturularak o kişinin güveni kazanılabilir. Sevgiyeye dayalı olan gönüllü itaat ve korku temelindeki gönülsüz itaat vasıtasıyla güven oluşturulabilir. Dinler ve inanç sistemlerinde gönüllü bağlılık güven doğurmaktadır. Bu güvende de öncelikle kalpten bağlanma önem kazanmaktadır (Tarhan 2010: 81-

82).

Bu duygu için DLT’te *igeş-* “birbirine güvenmek”, *işen-* “güvenmek, itimat etmek”, *köni* “güvenilir kişi” kelimeleri kullanılır.

KB’de ise *küven-*, *küvenç*, *inan-*, *işan-*, *işen-*, *küvezlen-*, *imin bol-* kelimeleri bulunmaktadır.

KB’de güven duygusu genellikle olumsuzluk üzerinden “güvenme” emriyle anlatılmaktadır. Buradaki emir, bir korkuya da sebep olmaktadır. Bu da kişinin daha temkinli olmasını sağlayacaktır. Aşağıdaki dizelerde de olduğu gibi dünyada olacaklara karşı ikazda bulunmak için güvenmek fiili olumsuz bir yapıyla kullanılmıştır.

Küvenme bu kutka kelir hem barır, / İnanma bu devlet berür hem alır

“Bu saadete güvenme, geldiği gibi gider;bu devlete inanma, verdiği gibi alır.” (694).

Kimlere güvenmek gerektiği de KB’de belirtilmektedir. Hazinedar (2750) güven duygusunu oluşturacak biri olmalıdır. İnsanın özellikle doğru ve olgun insanlara güvenmesi gerektiği telkininde bulunulurken aslında kişinin kendisine güvenmesinin daha önemli olduğu söylenmiştir (2850, 3496). KB’de asıl güvenilmesi gerekenin Allah olduğu ancak Allah için yapılan ibadetlerin çokluğuna da güvenmemek gerektiği dile getirilmektedir (6631, 3674).

Dünyanın ve hayatın gelip geçici olması benzetmelerle de daha belirgin hâle getirilerek dünyaya güvenmemek gerektiği belirtilmiştir (1332). Ayrıca, dünyadaki saadete, mala, askere, orduya, huzura, güce; beyler tarafından gösterilen güler yüze ve teveccühe; hizmetin çokluğuna güvenmemek gerektiği pek çok dizede (550, 1091, 1093, 1403, 1424, 4090, 4755, 5175, 5214, 5215, 5926, 5323) dile getirilmiştir.

1.3. Hasret

Hasret sadece “özlem” (TS, 1054) olarak tanımlanırken *özlem* ise “bir kimseyi veya bir şeyi görme, kavuşma isteği, hasret, tahassür” (TS, 1870) olarak açıklanmaktadır.

ETY’de *yoğla-* “özlemek”; DLT’te *östük-* “özlem ve ihtiras duymak” kelimeleri bu duygu için kullanılan kelimelerdendir. KB’de *üdik* ve *küse-* kelimeleri hasret/özlem duygusu için kullanılmaktadır.

Ögdülmüş Hasret, diğer duygulara göre eserde daha az yer almaktadır. KB’de “Zevk nedir?” sorusuna Ögdülmüş’in verdiği cevap da bu duyguyla ilgilidir. KB’de zevk, hasret duygusunun kuvvetli hâlidir (1892). Ayrıca geçmişe ve gençliğe duyulan bir his olarak dile getirilen hasretin sonraki evresi pişmanlıktır. Bu da KB’de şu dizelerle ifade edilmektedir:

Küser men yigitlikke öknür özüm, / Ökünçüm asığ yoğ kesermen sözüm

“Sonra gençliğin hasretini çeker ve pişman olursun ama son pişmanlık fayda vermez; sözüm bu kadar.” (363).

Bu duygu daha çok ve Ogdurmuş arasında söz konusudur. Birbirlerinden ayrıldıklarında kavuşmayı özleyen karakterlerden Ögdülmüş, insanın sağ ve sağlıklı olduğu sürece sevdiklerini arayıp bulabileceğini ifade eder. Eserin beyit sayısı

düşünüldüğünde metnin ortalarında yapılan bu açıklamalar hayata bakışı, özlem duygusuyla nasıl baş edileceğini göstermektedir (3312, 3313, 3314). Ancak eserin son beyitlerinde anlatılan olayda Odgurmuş ölür. Ögdülmüş Odgurmuş'a yas tutarken mezarına gittiğinde söylediği sözlerde de ölen kişiye duyulan özlem dile getirilmektedir (6300). Ölümden sonra hissedilen yasın evrelerinden biri olan özlemi gidermek için eserde, ölen kişiye ait bir nesneye bakılması tavsiye edilmiştir (6326).

2.4. Hayret, Şaşırma

Hayret kelime anlamı olarak “beklenmedik, garip bir şeyin sebep olduğu şaşkınlık, şaşırma” (TS, 1073) diye açıklanmaktadır. Tanımda belirtilen *şaşırmak* fiili de “ne yapmak gerektiğini bilememek, nasıl davranacağını kestirememek, içinden çıkamamak, herhangi bir durum karşısında şaşkınlık duymak, hayret etmek” (TS, 2207) demektir.

Hayret insanın dış dünya ile olan ilişkisiyle ortaya çıkar ve temel duygulardan biri olup olmadığı konusunda değişik görüşler mevcuttur. Hayret hem olumlu hem olumsuz duygularla bir arada bulunabilir. Ancak bu duygunun olumlu ve olumsuz değerlendirilmesinin kültürlere göre değişeceği ifade edilmektedir (Hacızade 2012: 189-190).

Merak ve hayret bilimsel üretimi oluşturan duygulardır. İnsanların düşünce üretimine duygularını katarak, hayretle hareket ettiklerinde öğrenme ve çalışma isteği duyduğu, bunun da bilimsel çalışmaları ortaya çıkardığı belirtilir (Tarhan 2010: 57).

Bu duygu için DLT’de *ey-*“ hayret etmek”, *tañla-* “şaşırmak”; KB’de de *tañırka-*, *tañla-*, *az-*, *en-*, *tañ er-* “şaşırmak” ve *şaş* “şaşırmış olan” kelimeleri kullanılmıştır.

KB’de hayret anlamsız bir duygu olarak değerlendirilir. Ölüm ve dünyanın gelip geçici olması karşısında (6073, 6074) hissedildiğinde daha anlamsız bulunur. Bilinen gerçeklikler için bu duygunun oluşmaması gerektiği ifade edilmiştir. İnsan hayatı için kesin olan ölüme hayret edilmemesi gerektiği de şu dizelerle anlatılır:

Ölümke tañ ermez toğuglı ölür, / Toğuglı ölür kör kara yer bolur

“Ölüme hayret edilmez, her doğan ölür; doğan ölür ve kara toprak olur.” (1545).

KB’ye göre insan, sevdiklerinin yaptıklarına hayret etmemelidir. Çünkü sevilen kişi her ne yaparsa yapsın seven, bunları bir kusur olarak kabul etmez (3514).

Hayret duygusu yapılan işi farklılaştıran ve ona değer katan bir duygu olarak değerlendirilmez (5433). Dikkatten sonra hissedilen bir duygudur (5691). Dünyanın anlamına vakıf olmak bu duyguya sebep olur (6390). Dikkatin ardından ortaya çıkan hayret duygusu, bilimsel üretimi desteklediği için hayatı da olumlu etkileyebilir. Eserde hayret duygusunun olumlu bir duygu olarak ele alındığını söyleyebiliriz.

1.5. Heyecan

Heyecan “sevinç, korku, kızgınlık, üzüntü, kıskançlık, sevgi vb. sebeplerle ortaya çıkan güçlü ve geçici duygu durumu; coşku” olarak tanımlanır (TS, 1090). Bu duygu psikolojik etkenlerin ve fizyolojinin karışmasıyla oluşmaktadır. Farklı duygu durumları

için de kullanılan heyecan, 19. yüzyılın ortalarında bir duygu olarak ele alınmaya başlamıştır. Öncesinde tıp kitaplarında yaşam özü olan değerlerin kıskırtıldıklarında vücutta dolaşmaya başlayıp beyne ve uzuvlara mesaj gönderme durumu olarak değerlendirilmiştir (Smith 2018: 108).

DLT’de *komi-* “heyecanlanmak ve şiddetli özlem duymak” ve *komit-* “heyecanlandırmak, coşturmak” kelimeleri kullanılmıştır.

KB’de heyecanlanmak için *komi-* ve *könül yilgit-* fiilleri geçmektedir. Heyecan, gönül kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. Gönül “kalpte oluşan duyguların kaynağı” (TS, 963) olduğu için heyecanın diğer duyguların oluşmasını sağlayan temel etken olduğunu söyleyebiliriz. Bu duygunun ortaya çıktığı yer olan gönlün harekete geçmesiyle oluşan duygu yani heyecan KB’de olumlu bulunmamaktadır. Ancak hükümdarın Ögdülmiş’i takdir ettiği bölümde heyecan isteklere ulaşmayı destekleyen bir duygu (3854, 3857, 3701) kabul edilmiştir.

Heyecan süslenmiş bir geline karşı hissedilen bir duygu olarak geçmektedir (3540). Dünyanın güzelliklerine duyulan hisler, KB’de olumsuz duygulardır. Heyecan da KB’ye göre hem olumlu hem olumsuz bir duygudur.

1.6. Huzur

“Dirlik, baş dinçliği, gönül rahatlığı, rahatlık, erinç” (TS, 1117) olarak tanımlanan huzur duygusunu hissedilen bireylerin toplumsal barışı da daha kolay oluşturabileceği belirtilmektedir (Tarhan 2010: 105).

Bu duygu için ETY’de *bâni*; DLT’de *amul* “huzurlu”; KB’de *meñi*, *meñilik*, *erej*, *erejlen-*, *enç- ençlen-*, *ençlik*, *ençrün-* ifadeleri kullanılmıştır.

KB’de huzur en fazla ele alınan duygulardan biridir. Yüze yakın beyit huzurla ilgilidir. Çünkü huzur olumlu duyguların hissedilmesinden sonra kazanılan duygudur. Ayrıca mutluluk ve huzur hep bir arada kabul edilmektedir. Mutluluk insanlar için hayatta temel hedef olarak görülür (682).

Allah’ın varlığına inanmak ve iman etmek huzura kavuşmanın yolu olarak değerlendirilir (26, 3114, 3672). KB’nin sunulduğu Buğra Han’a övgü de (95) huzuru temin etme yollarından biridir.

Huzurda kimlerin önemli olduğu ve bu kişilerin tutum ve davranışlarının huzurdaki rolü de anlatılır. Ülkedeki huzurun temini hükümdarın, yöneticinin ve yardımcılarının ihtiyatlı ve doğru olmasına bağlıdır (448, 819, 1781, 2239, 2260). Yöneticinin en önemli görevlerinden biri de huzuru sağlamaktır (5491, 5504, 5604, 5734). Yöneticilerin huzuru ise onlara gönülden bağlı çalışanlar sayesinde oluşmaktadır (3128).

Huzur iyi veya kötü insanlara özgü bir duygu değildir. Kötülerin de hissedeceği bir duygu olmakla birlikte onlar için geçicidir (918, 2938). İyi insanların ise dünyada bir mağduriyet yaşasalar da öldükten sonra huzurlu olacakları belirtilir (919).

Huzur başka duygularla da mukayese edilerek anlatılmıştır. Huzur, pişmanlığa göre daha kısa süreli bir duygudur (926). Sabır, huzur için anahtardır (1320). Saadet ve servet de huzurun temininde önemlidir (3073). Endişe ve hırs huzurun azalmasına sebep olan duygulardır (6486).

Huzur sadece başka duygularla değil dostluk, düşmanlık gibi konularla ele alınarak anlatılır. Dostluk ve huzur arasında da sıkı bir bağ bulunur. Dostlukların bozulması huzurun kalmamasına sebep olurken düşmanlarla oluşacak dostluk huzuru beraberinde getirecektir (3396, 4230).

Meslekler ve huzur arasında da bir bağ olduğu belirtilir. Döşekçi, kuşçu, aşçı gibi işler, huzuru az meslek grubudur (4149). Derici, boyacı, cilacı ve okçular ise hayatları huzur içinde geçecek olanlardır (4461). Bazı işleri yapanlar ise başkalarının huzurunu sağlar. Bunlar; kadı, hükümdar ve vezirdir (5332). Yapılan işte doğru olmak ve çalışanlara güzel muamele etmek de huzur içinde yaşamının teminatıdır (4438, 4295).

Hayatın her alanında huzurun nasıl oluşacağını, devamlılığının nelere bağlı olduğunu anlatan bu eserde evlilik ve huzur arasında da bir bağ kurulmuştur. Evlenilecekse kişinin kendinden daha aşağıda biri ile evlenmesinin ömür boyu huzuru sağlayacağı söylenmiştir (4481). Huzur için insanın kendisine, söylediklerine hâkim olması şarttır (965, 2692, 4643). Hırslara hâkim olmak, kanaat etmek, ihmalkâr olmamak, edep ve adaba uygun hareket etmek de gerekmektedir (4550, 4559, 4602).

Bu duygu için hem maddi hem manevi özellikler önemlidir. Para, mülk insanları huzura kavuşturacak bir araç olarak anlatılmaktadır. Para iki dünyada da insanın huzurunun teminidir (2747, 3926). Ancak sadece parası olan değil fakir için de huzurun varlığı dile getirilmiştir (6370). Çünkü fakir için de gönül zenginliği söz konusudur ve bu zenginlik huzuru getirmektedir.

Huzur, hissetme süresiyle de değerlendirilmiştir ve gelip geçici bir duygu kabul edilmiştir. Çünkü dünya iki günlük olarak nitelendirilen kısa süre kalmamak yerdür (3618). Dünya ve ahiret arasındaki huzur ilişkisi de önemlidir. Asıl ve daimi huzurun ahirette olduğu dünyadaki huzurun sadece daha sonrası için zahmete sebep olacağı belirtilir (4740, 4809, 4915, 5235, 5317). Bu sebeple, geçici rahatlık huzur olarak adlandırılmaz (5187, 5236). Geçici huzuru yeterli bulan yani sadece dünyadaki huzuru isteyen kişiler bilgisiz olanlardır (6282). Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği dikkat çekilmek için Müslümanların huzursuz oldukları tam tersine inanmayanların ise huzur içinde yaşadıkları da ifade edilmektedir (6481).

Huzurun kolay kolay elde edilemeyeceği, huzura ulaşmak isteyen insanın bir zahmetle karşılaşacağı (432, 434, 5190) dizelerde ifade edilir. Hayatın içinde ve ahirette huzur için gerekli şartlar ayrıntılı olarak pek çok dizede anlatılmakla birlikte eserin son dizelerinde bu duyguya sahip olarak yaşamak için yapılacaklar şöyle dile getirilmiştir:

Tiliñ tüd boğuz yığ udıma üküş, / Közüñ yum kulağ tu bir inçin tura

“Dilini tut, boğazına hâkim ol, çok uyuma, gözünü yum, kulağını tika ve böylece huzur içinde yaşa.” (6643).

1.7. Merhamet, Şefkat

Merhamet, “bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma” (TS, 1657); *şefkat* ise “sevecenlik” olarak tanımlanır (TS, 2221).

DLT’de *kawdın-* fiili “birisine şefkat göstermek ve zararlı şeyleri ondan uzaklaştırmak” anlamıyla yer alırken KB’de şefkat göstermek için *suyurka-* fiili vardır. KB’de merhamet için *bağırsaklık*, *bağırsak* kelimeleri kullanılmıştır.

Merhamet, şefkat ve duygusal empati kavramları birbirini tamamlayan temel duygulardır. Bu üç duygu, insanlar için en iyi sakinleştirici kabul edilmiştir. Çünkü bu duygular oluştuğunda beyin tarafından mutluluk hormonu salgılanır. Mutlu olmak isteyen kişilerin şefkat ve merhamet duygularını daha çok geliştirmeleri gerekir. Merhamet ve şefkat arasında fark vardır. Şefkat karşı tarafın kimlik ve kişiliğini gözetmeden herkese eşit olarak dağıtılan acıma duygusu, sevginin şartsız hâli, art niyetsiz ve saf bir sevgi kabul edilir. Şefkat ise merhametin olgunlaştırılmış hâli, daha ileri bir aşama olarak değerlendirilir ve insan sağlığına faydalı bulunur (Tarhan 2010: 93-98).

Evlad sevgisi, ana babaya saygı ve itaat, yaşlılara, yoksullara, hastalara, sakatlara, kimsesizlere, öksüz ve yetimlere yardım etme gibi erdemlerin merhamet duygusunun yansımaları olduğu kabul edilmektedir (Çağrıçı 2004: 184). KB erdemli, mutlu insan ve toplumun nasıl olması gerektiğini anlatır ve pek çok erdemın kaynağı gösterilen merhamet duygusuna sıkça yer verir.

KB’de merhamet; anne ve babadan daha merhametli olarak nitelendirilen Hz. Muhammed’in Allah’tan sürekli dilediği bir şeydir (41). Bu ifadelerde anne ve babanın da çok büyük bir merhamet sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bir babadan daha merhamet sahibi olan Allah’tır ve bu pek çok dizede dile getirilmektedir (1243, 3771, 4777).

Farklı kavram ve duyguların da merhametle ilişkisi anlatılmıştır. Saadetın vasıfları arasında anne babadan daha merhametli olma özelliği dile getirilmektedir (717). Diğer olumlu duygularda olduğu gibi merhamet yöneticilerin sahip olması gereken duygulardan biridir (1412, 2169, 5471).

KB’de önemli bir yere sahip olan bilgi kavramı merhametli bir kardeş olarak tanımlanmış (317); her konuda insana destek ve yardımcı sayılmıştır.

İnsan, insanlık ve merhamet arasında bir bağ bulunur. İyi insan olmanın şartları arasında merhamet de vardır (3246, 3272). İnsanlık vasfını kazanmak için iki şeyden biri de merhametli olmaktır. Diğeri ise cömert olmaktır (6103). İnsanlığın başı (1945) olarak değerlendirilen merhamete sahip olan kişilerin aziz, bağra basılacak (1946, 1947) insanlar olduğu belirtilmektedir. Ayrıca akrabalar arasında bulunması gerektiği (3298) vurgulanır.

Merhamet sadece insanlara karşı değil tüm mahlûklara karşı olması gereken duygudur (6089). Halk arasında üstünlük sağlayan kişilerde (6102) ve kendini koruyan birinde bu duygu yoktur. Ama başkalarının iyiliği için çalışanlarda (3933) bulunmaktadır.

Merhametin olgunlaşmış hâli kabul edilen şefkat, eserde Hz Muhammed’in vasıfları sayılırken dile getirilmektedir (43). Bu duygu bilgiyi ortaya çıkaran aklın özelliklerinden biridir. Farklı meslekler de şefkatli olma özelliğiyle değerlendirilmiştir. Bu duygu, âlim birinde (1700) yöneticilerde ve aşçıbaşında bulunmalıdır (2830, 1852, 2905). Hatta meşhur bir idareci olarak kalmak için sayılan dört özellikten biri şefkatli olmaktır (5904).

Kimlere karşı şefkatle yaklaşılması gerektiği de yazılmıştır. Fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli olunması istenmektedir (2473) Ama kişinin en fazla kendine karşı şefkat göstermesi gerektiği de vurgulanır (2852).

Şefkatin önemi ve değeri KB'de *Bağırsağka can berse ermez üküş* “Şefkatli bir insana canını dahi feda etsen çok değildir.” (1728) dizesiyle açık bir şekilde anlatılmıştır.

1.8. Neşe, Sevinç

Sevinç, “istenen veya hoş giden bir şeyin olmasıyla duyulan coşku” (TS, 2081) *neşe*, “mutlu olmaktan doğan ve dışa vurulan sevinç, şetaret” (TS, 1766) olarak tanımlanır. İnsan yaşamında çok önemli bir yere sahip olan ve olumlu duygular arasında yer alan sevinç duygusu kişiseldir; bazı kişiler de bu duyguya kuşkuyla bakarlar (Hacızade 2012: 89).

Temel duygulardan biri olan sevinç, Türk dilinin en eski kaynaklarında, ETY’de *bâñilâ-* “sevin-, mutlu ol-”, *ögir-*, *sâbin-* “sevinmek” kelimeleriyle karşımıza çıkar. Bu kelimelerden *ögir-* ve *sâbin-* fiili birlikte kullanılarak sevinme derecesindeki fazlalık anlatılmaya çalışılmıştır. *ögirip sâbinip* ve *ögirip sâbindi* ifadelerinde sevinç; kağan geldiğinde, tahta geçtiğinde hissedilen duygudur.

DLT’de *sewün-* “sevinmek”, *yaru-* “sevindirici bir şeye sevinmek”, *sewin-* “sevinmek”, *sewinç* “sevinç”, *katurgan* “gülen, sevinçli olan ve övünen”, *kıçurmak* “birine sitem edip ayıplamak ve onun üzülmelerinden sevinç duymak” kelimeleri yer almaktadır. DLT’de sevinç için şu dizeler bulunur:

*“İwrik başı kazlayu / Sagrak tolu közleyü
Sakanç kodı kızleyü / Tün kün bile sewnelim”* (DLT, 49).

Bu dizelerin açıklaması da eserde şu şekildedir: “*Diyor ki İbriğin başı kaz boynu gibi dik durmuştur. Kadeh ve göz gibi dolmuştur. Hüznü onun altına gömelim ve gece gündüz sevinelim.*” Burada hüznün yok sayılamayacağı ancak gizlenerek hayattaki sevinçlerin çokça yaşanması gerektiği anlatılır.

Ayrıca DLT’de geçen bir atasözünde de sevinç duygusunun fazlalığı, daha sonra gelebilecek kötülükler karşısında savunmayı bırakmamak için kullanılmıştır. Bu atasözü “*Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur.*”dur. Atasözünün anlamı şöyle açıklanmaktadır. “*Çok sevinçli kişi bir şeye uğrayabilir ve onda üzüntüsü artar. Bir şeyde aşırıya gitmemek için tavsiye edilir.*” (DLT, 499).

KB’de neşe ve sevinç duyguları için şu kelimeler kullanılmıştır: *tarab*, *neş’e*; *sewünç*, *sewinç*, *sewindür-*, *sewin-*, *sewün-*.

Olumlu duygulardan neşe, sevinç KB’de iyiliğin ve doğruluğun karşılığında elde edilen bir duygu olarak değerlendirilmiştir (937, 1255, 1977. 2760, 2862, 3509).

Sevinç ve neşenin nasıl oluşacağı farklı dizelerde dile getirilir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür. Yöneticilerin iyi hareket etmeleri toplumun sevincini sağlayan en önemli kaynaktır (5225). Allah’ın zikri sevinç için yeterli bir iştir (4762). Kılıç kullananları yani mücadele edip hem kendini hem de diğer insanları koruyan kişilerin memnun edilmesi de sevinç içinde yaşamının yollarından biridir (2145). Baba

nasihatini dinlemek sevince ulaşmanın bir diğer yoludur (1568). Ancak sevincin asıl yeri cennettir (5186).

Sevinç ve neşenin kaynağı olarak gaflet de gösterilir ve insanı da gafletin mahvettiği belirtilerek (5270) bu duyguya temkinli bir yaklaşım sergilenir.

Sevinç diğer duygularla ilişkilendirilir. Endişe ve sevinç arasında bir bağ kurulmuş; endişenin sonunun sevinç, sevincin sonunda ise endişe (3550) olduğu belirtilmiştir. Sevinç, keder gibi insanlarla ortak yaşanacak duygudur (4257). Hayatın sevinç içinde geçmesi için hasetten uzak durmak gerekir (4276). Sevinç, kaygıyla birlikte bulunur (434). Her sevincin bir kederi vardır (1087).

KB’de sevinç hissedildikten sonra bir olumsuzluk meydana geleceği ifade edilir. Sevinçten sonra kederin dışında ortaya çıkacak şeylerden biri de beladır (4918). Ayrıca çok sevinerek gülen kişilerin ağlamaya hazır olması gerektiği uyarısında bulunulmuştur (1145).

KB’ye göre mizacın bu duyguda etkisi vardır. İnatçı insanlar için dünyada sevinç yoktur (340); sabırlı insanlar ise sevince ulaşabilirler (1317).

Kadın ve erkekler için de sevinçli anlar farklıdır. Gelin kızlar için zıfak gecesi, cesur erkekler için ise harp günleridir (2380). Gün içerisinde de sevinç için belirtilen bir zaman vardır. Huzur gündüz, sevinç gece hissedilen bir duygu olarak gösterilmiştir (3105).

Bu duyguyu yok eden bazı sebepler de KB’de açıklanır. Bunlar arasında düşman ve ölüm önemlidir. Düşmanı olan insanlar sevinç duygusundan mahrumdur (4187). Ölüm kaygısı da sevinci yok eder (4850).

Psikoloji ile ilgili kaynaklarda sevinç, olumlu duygular arasında kabul edilse de KB’de olumsuz bir duygu olarak belirtilmiştir. İnsanlar için sevincin daha az olduğu vurgulanmıştır. Esere göre her şey bir kaygı sebebidir (6199). Sevinç hissederek katıla katıla gülen kişiler bilgisizdir. Bilgili kişiler sürekli düşünceli olduğu için yüzlerinde sevinç belirtisi yoktur (6612).

Eserin başından sonuna kadar farklı bölümlerde ele alınan sevinç ve neşe için zaman, mizaç, cinsiyet, bilgi gibi pek çok özellik önemlidir.

1.9. Övünme

Övmek “birinin veya bir şeyin iyiliklerini, üstünlüklerini söyleyerek değerini yüceltmek, methetmek, sena etmek” (TS, 1863) olarak tanımlanmıştır.

Övünme, DLT’de *küwen*- “övünmek”, *ög*- “övmek, hamdetmek”, *ögdi* “övgü”, *ögle*- “övünmek”, *ögtür* “övmeye görevini yüklemek, övdürmek”, *ögül*- “övlük”, *ögün*- “kendini övmek, övünmek”, *ögünç* “övünme”, *ögüş*- “birbirini övmek”, *ögüngüçü* “kendini övmek”, *ögüse*- “övmeye niyetlenmek” kelimeleri ile karşımıza çıkmaktadır. DLT’de ayrıca bu duygu için *kıçurgan* “konuğa daima huysuzlaşıp kibir ve övünç gösteren”, *orıla*- “kendini mübalağalı şekilde övmek”, *ögüندی* “herkesin dilinde övülen insan” kelimelerinde görüldüğü üzere söz varlığı içinde anlam ayrıntılarına pek çok kelime bulunur.

DLT övgü, mutluluk kaynağı (DLT, 225) olarak görülmektedir. Ama kendini övmekten kaçınmak gerektiği de “*Ögüngüçü üminde artatur.*” atasözü ile

vurgulanmaktadır. Bu atasözünün anlamı “*Kendini öven, şalvarını kirletir. Yani denendiği zaman övündüğü işi yapamaz ve altını kirletesiye utanır. Bu, kendini övmeyi terk etmek için kullanılır.*” ifadeleriyle açıklanmıştır (DLT, 99).

KB’de övünme için *ögünç*, *küven-* kelimeleri vardır. Bu duygu “sövmek” ile beraber değerlendirilerek insanlardan bir tercih yapması istenmiştir. İyilerin övüleceği, kötülere ise sövüleceği söylenerek iyi olma daha ön plana çıkarılmıştır (239). Övgü, akıllı insanların sözü için (6356) tereddütsüz kabul edilirken herhangi bir sözün hem övülecek hem sövülecek (1020) taraflarının olduğu söylenmekte ve övgü yine karşı bir ifade ile karşımıza çıkmaktadır.

Esere göre kişinin kendiyle övünmesi savunmasız kalmasına sebep olabilir. KB’de düşmana karşı temkinli olunması gerektiği vurgulanırken övünmenin temkinli olmaya mani olacağı vurgusu yapılmıştır (3401).

Övülme, *Ögünçke bolup er özin öldürür* “Öğülmesi için insan kendisini ölüme atar.” (2292) dizesinde de insanlar için kuvvetli ve önemli bir duygu olarak anlatılmıştır.

1.10. Saygı, Hürmet, İtibar

Saygı “değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram” olarak tanımlanır (TS, 2047). *Hürmet* tanımı olarak “saygı” (TS, 1121); *itibar* için ise “saygınlık” (TS, 1231) açıklaması bulunmaktadır.

KB’de *ağırla-*, *ağır tut-* kelimeleri ile ifade edilmektedir. Büyüklere karşı, âlim ve hâkimlere gösterilecek duygudur (4304, 4350). Saygı insanı yüceltecek ve insana mutluluk verecek hislerdendir. Her ne kadar saygı mevkiye ve yaşa itibar etmek olarak değerlendirilmiş olsa da eserin başındaki dizelerinde (264) bilgiye sahip olana karşı duyulması gereken bir his olarak ele alınmıştır. Kadın da saygı duyulacak kişidir (4520).

KB’de bu duygu için *hürmet*, *ağırla-*, *edle-*, *ağır tut-*, *uluğla-* ifadeleri yer almaktadır. Hürmet akıl, bilgi ve fazilete duyulan bir duygu (297, 3013) olarak değerlendirilmiştir. Bilgi ve fazilet aynı zamanda hürmeti ortaya çıkaran kaynaktır. Bu duygu iyilere (2303), saç sakalı düzgün olan ve KB’de haşmetli olarak değerlendirilen erkeklere (2460), akıllı, bilgili, temiz kalpli insanlara (5520), beylere (4085), hükümdara (1504), âlimlere (5552) karşı olması gereken duygudur. Büyüklük veya küçüklük hürmet için gerekçe değildir (4154).

Hürmet karşılıklı hissedilir (4150). Bir kişi kimden hürmet görürse ona hürmet etmelidir (4110). Hürmet görmenin şartlarından biri de başkalarına hürmet etmektir (4281).

İtibar KB’de *ağırlık*, *yara-*, *ulam*; *itibarsızlık* ise *uçuzluk* kelimeleri ile anlatılmıştır. Akıl ve bilgi diğer olumlu pek çok duyguda olduğu gibi itibar için şarttır (289, 1850). Bir beyin, yöneticinin itibar kazanmasında güler yüzlü olması önemlidir (604). Doğruluk ve dürüstlikle içtenlikle bir işte çalışmak, cömertlik da itibarda etkilidir (763, 1028).

İtibar olumlu bir duygu olarak anlatılmakla beraber bu duygunun da diğer duygularda olduğu gibi insanı mağrur ve kabadayı yapabileceği vurgulanarak

ölüm hatırlatılmış (1125) ve insanlar uyarılmıştır. İtibar gelip geçici bir duygudur. Zenginlik itibar kaynaklarından biri (5316) olsa da yine toprak yani ölümlle sona erecek özelliklerden biridir. İnsanın yaratılış sebebi itibardır (4855, 4856). Cennet ve cehenneme gitmek insanın yaşarken yaptıklarına nasıl bağlıysa itibarlı ve itibarsız yaşamak da öyledir. Esasen itibar ve itibarsızlık da dünyadaki cennet veya cehennem olarak görülmüştür.

KB’de itibar edilmeyen kişilerin özellikleri de anlatılmaktadır. Geveze olmak, fesatlık, başka birinin yanında bacakları yayarak oturmak, bağdaş kurmak, yan yatmak, yüksek sesle gülmek, tırnak kesmek itibarı yok etmektedir (1028, 4114, 4115, 4414). Yani adabımuâşeret kurallarına riayet de itibar için gereklidir. Genel anlamda doğru hareket etmek, itibarlı yaşamının yolu kabul edilmiştir (1714).

1.11. Sevgi

Sevgi, “insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu” olarak tanımlanır (TS, 2081). Sevginin bir duygu olarak tüm özelliklerini kapsayan bir tanımlama yapmanın mümkün olmadığı araştırmalarda belirtilir. Bunun sebebi olarak da sevginin anne baba sevgisi, evlat sevgisi, kardeş sevgisi, vatan sevgisi, karşı cinse duyulan sevgi gibi pek çok çeşidinin bulunması gösterilir. Duygular içinde en gizemli duygu olarak nitelendirilen sevgi, doğuştan gelen ancak ifade şeklinin sonradan öğrenildiği bir duygudur. İnsanın hem dünya ile bir olmasını sağlayan, hem de aynı anda onda bütünsellik ve bireysellik duygusunu tatmin eden tek eğilim kabul edilir (Hacızade 2012: 123).

Bu duygu için DLT’de *isiglik* “sevgi ve muhabbet”, *isin-* “sevmek”, *sew-* “sevmek”, *sewüglük* “sevgi” kelimeleri yer almaktadır. DLT’de sevginin gizli de kalamayacağı şöyle ifade edilmektedir:

Kızlep tutar sewüglük adrış küni belgürer

Başlıg közüg yapsama yaşı anıñ sawrukur (Gizli tutulan sevgi ayrılıkta ortaya çıkar. Yaralı ve yaşlı olan göz, gözyaşlarını saklayamaz.) (DLT, 282).

KB’de sevgi için *sewda*, *üdik*, *sew-*, *sewgi*, *sewüg*, *habib*, *esin-* kelimeleri vardır. Sevgi için KB’de *Severmen teyü barça davi kılır, / Bu davika mani negü teg bolur* “Herkes sevdiğini iddia eder; bu iddianın manası nedir?” (1895) sorusu sorulmaktadır. Bu dizelerle sevginin ardındaki duygu ya da sevmeye sebebi sorgulanmakta ve sevginin karmaşıklığı vurgulanmaktadır.

KB’de sevginin nasıl anlaşılacağı farklı dizelerde anlatılmış; bir kişinin sevip sevmediği görme duyusuyla ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Eserde insanın gönlüne bakarak (1898), sevgilinin yüzünde bulunan alameti göz göze gelince görerek (1899) bir kişinin sevgisinin anlaşılacağı belirtilir. Ayrıca sözler ve karşıdaki kişiyi sınamak da bu duygunun olup olmadığını öğrenmeyi sağlar. Sevdiğini söyleyen kişiden onun en sevdiği şey istendiğinde (4210) ve kişinin sözlerindeki manadan (1901) da bu duygu anlaşılabilir.

Dizelerde kimlerin sevildiği de açıklanmaktadır. KB’ye göre alçak gönüllü insanlar (2230), yüzü ve kıyafeti güzel olanlar (2459), nazik kişiler (2623), yöneticilerden de

dili yumuşak ve tatlı olan (3184) sevilir. Sevgi ayrıca insanları dileklerine kavuşturan itici güç olarak da değerlendirilmiştir (5045). Beşeri sevginin dışında ilahi sevgi de eserde bulunmaktadır. Ancak ilahi sevgi şarta bağlıdır. Allah sevgisi için dünya arzularının gönülden çıkması gerekmektedir (4808).

Sevgiyi anlatan şu dizeler de seven ve sevilene bakış bakımından önemlidir.

Negü ter eşitgil bu sevmiş kişi, / Sevügke sevüg 'aybı erdem başı

“Sevmiş insan ne der, dinle; seven nazarında sevgilinin kusuru en büyük fazilettir.” (3516).

KB’de sevgi merak edilen bir duygu olarak anlatılır. Eserde yer alan bazı dizeler de bu merakı giderir. İnsanlar karşı taraftaki kişi tarafından sevilip sevilmediğini, seviliyorsa niçin sevildiğini öğrenmek isterse ne yapmalıdır sorusunun cevapları da KB’de yer alır.

1.12. Takdir, Beğenme

Takdir duygusu, “beğenme, beğenip belirtme, değer verme” (TS, 2247), *beğenmek* ise “iyi ve güzel bulmak” olarak tanımlanır (TS, 294). ETY’de *taplama*-“beğenmemek”, *unama*- “beğenmemek”; DLT’de *tapla*- ve *una*- “kabul etmek, razı olmak” kelimeleri bulunur.

KB’de beğenme duygusu için *yarat*-, *tapla*- kelimeleri yer alır. Beğenmenin olumsuz olan beğenmeme üzerinden anlatılır. Olumsuz uyararla daha fazla dikkat çekilmeye çalışılır. Ölüm için beğenme ya da beğenmemenin söz konusu olamayacağı okura hatırlatılarak ölümün mutlak olduğu ifade edilmiştir (1547). Beğenme duygusu hükümdar ve beylere ait olan bir duygu olarak ele alınmıştır. Hükümdar için yalan beğenilmeyendir (848). Beylerin beğenmeyeceği şekilde davranmada suç kuldadır (11610, 1611).

Takdirde *ağırla*-, *ağır bol*-, *emgeki bil*-, *tağdir* ifadeleri ile KB’de değerlendirilmiştir. Ögdülmiş, yaptıklarıyla hükümdarın takdirini kazanan kişidir (1641, 5628). Takdir edilen kişiye iyi ve kötü her şey danışılabilir (1641). İdareci tarafından takdir edilmek gayreti artırır (2959, 2977). Emeğin takdir edilmesi zorunludur (2971, 2989). Hatta başkasının emeğini takdir etmeyen kişi için “öküz” ifadesi kullanılmıştır (1598). Başka bir beyitte de hayvana benzetilir (2986). Vefa, takdir edilecek özelliklerdendir (5764). *Bu emgek biligli oğul kız kayu* “Bu zahmeti takdir eden oğul kız nerede” dizesinde de oğul kız yani evlat takdir etmekten uzaktır (3384).

1.13. Umut, Ümit

Umut, “ummaktan doğan duygu; ummak ise bir şeyin olmasını istemek, beklemek” (TS, 2417) diye tanımlanır.

Olumlu duygulardan biri olan ümit, motive edici özelliğe sahiptir (Tarhan 59). Ümit, pozitif duygular içinde en önemli duygulardan biridir (Tarhan 66).

Ümit, insanların mutluluğunda büyük bir yere sahiptir. İnsanları, aileleri, toplumları zor dönemlerde ayağa kaldıracak, aynı zamanda da bütünleştirecek olan bir güç ve erdemdir. (Tarhan 86-87).

Ümit ve sabır paralel duygular kabul edilir (Tarhan 132). Bu özellik, KB’de Allah’ın insanlara yardım edeceği bilgisi verilirken dile getirilmektedir. Can çıksa dahi ümidin hep korunması gerektiği belirtilmiştir (2163).

DLT’de *tünül-* “ümit kesmek”, *um-*, *umunç tut-* “ummak, ümit etmek”, *umunç* “umut, ümit”, *umunçlug* “umulan, ümit beslenen kimse”; KB’de ise bu duygu için *umun-*, *umunç*, *um-*, *umunç*, *tönli-*, *tönül-*, *tönüldür-* kelimeleri kullanılmıştır.

KB’de ümit, Allah’ın rahmet göstermeyeceğini asla düşünmemek demektir. Ayrıca bu duygu, ibadetin devamlılığını sağlamaktadır (3651, 3668, 3674). Sadece ibadette değil başka bir işte de devamlılığı sağlayan şey ümit duygusudur (5514).

Kur’an-ı Kerim’de Allah’a kavuşmayı ümit edip buna göre hazırlık yapanlar övülmüş, Allah’a kavuşmayı ummayıp kötülükte devam edenler yerilmiştir (Uludağ 2007: 502). KB’de de Allah’a karşı ümit desteklenir. Allah için *ay umunç* “ey ümidim” ifadesi kullanılmış (4764) ve ümidin Allah’a karşı hissedilecek bir duygu olduğu şöyle vurgulanmıştır:

Uminçim sen ök sen maşa ay umunç, / Uminç kesmegey men saşa ay umunç

“Ey ümidim, bana ümit bizzat sensin; ey ümidim, senden ümidimi kesmeyeceğim.” (6515).

Allah’ın dışında, herhangi bir kişi ya da işten beklenti de ümit demektir. Ancak ümit peşinde koşan kişileri pusuda bekleyen ecelin bulacağı belirtilerek olumsuz bir duygu olarak da gösterilmiştir (6271). Ayrıca sözünde durmayan birinden bir şey umulmaması gerektiği belirtilmiş, o kişiye ümit bağlandığı takdirde ömrün boşa geçeceği ve işin pişmanlıkla sonuçlanacağı ifade edilmiştir (2013).

2. Olumsuz Duygular

2.1. Acı, Azap, Hüzün, Keder, Üzüntü

Bu bölümde farklı kelimelerle ifade edilen duygu aslında *keder* veya *üzüntü* olarak tek bir başlık altında da toplanabilir. *Keder* “acı, üzüntü, dert, sıkıntı, ızdırap, tasa” kelimeleri ile tanımlanmıştır (TS, 1376). *Keder* için yapılmış bu açıklamadaki kelimeler, KB çevirisinde acı, azap, hüzün, üzüntü olarak farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Bu sebeple de başlık sadece *keder* olarak verilmemiştir.

Bu duygulardan *acı*, “herhangi bir dış etken dolayısıyla duyulan rahatsızlık, ızdırap” (TS, 8) olarak tanımlanırken şahsi hatta yalnız bir deneyim, Batı kültüründe bireysel bir duygu olarak değerlendirilmektedir (Ahmed 2004: 43).

Azap “büyük sıkıntı, eziyet, ezinç; İslam inancına göre dünyada günah işlemiş olanlara ahirette verilecek ceza” (TS, 214); *hüzün* ise “gönül üzgünlüğü, gam, keder, sıkıntı” (TS, 1122); *üzüntü* “olması istenilmeyen olaylardan doğan ruh tedirginliği, teessür” (TS, 2461) diye açıklanmaktadır.

Tanımlarda TS’de genellikle duygunun farklı isimlendirmeleri eş anlamlı kabul edilmiş, anlamı açıklanmamıştır. Duyguların yeniden tanımlanmasıyla ilgili çalışmada Bozkurt, üzüntüyü “İnsanın odaklanmasını engelleyen olumsuz bir duygudur. Beklentinin gerçekleşmemesi, insanın muktedir olamadığı durumlarda -ör. ölüm- ortaya çıkan genellikle ağlamayla, yoğun hâlsizlikle, düşüncesini

odaklamamıyla sonuçlanır.” (2014: 32) şeklinde açıklar. Üzüntü, tanımda da belirtildiği üzere duyguların sınıflandırmasında kötü ve olumsuz duygular arasında değerlendirilir. Acı, hayatın önemli bir parçası ve insan olmanın koşulu da kabul edilir (Hacızade 2012: 106).

Üzüntü duygusunun dil birimi olarak farklı ifadeleri olan bu duygular, ETY’de *âzinç* “keder, sıkıntı, azap”; DLT’de *açıt-* “elem vermek, acıtmak (Kötü bir haberle yürekte hissedilen durum için kullanılmıştır.)”; *agrış-* “beraberce acı çekmek”; *sarıl-* “vicdan azabı çekmek”; *eril-* “vicdan azabı çekmek”; *kadgu* “üzüntü, kaygı, gam, hüzün” kelimeleri ile ifade edilmektedir.

Kullanılan kelimeler ve anlamlarına bakıldığında DLT’de geçen *agrış-* fiili “birlikte acı çekmek” dil-kültür bağlamında dikkate değerdir. Acı çekmek Batı kültürü için bireysel bir duygu kabul edilirken bu duygunun Türk kültürü içinde toplumsal ve çoklu da olabileceğini bu fiilin anlam karşılığı ortaya koymaktadır. Bu durum bireyci ve toplumcu kültürler arasındaki farklılık olarak da açıklanabilir.

KB’de *‘azab, emge-* “azap çek-”, *ğamm, sakınç, kaçdu, muñluğ* kelimeleri ile karşımıza çıkmaktadır. Azap bir duygu olarak değil, dini bir inanışla çekilecek ceza olarak değerlendirilmiş ve kötüler için kesin bir son olarak ele alınmıştır (918).

Üzüntü karşıt duyguları sevinç, saadet ile birlikte değerlendirilmektedir. Gelip geçici bir duygu olarak belirtilen üzüntünün devlete karşı gelme sonucunda ve ayrılıkla ortaya çıkacağı dizelerde (677, 681, 1549, 6176, 6197) dile getirilmektedir. Devlete itaat ve üzüntü arasındaki ilişkisi şu dizelerle anlatılır:

Bu kut kayda bolsa boyun bir yaraş, / Kâlı öznesi kutka kaçduñ küreş

“Saadet nerede ise, ona boyun eğ ve kendini beğendir; devlete kafa tutarsan, üzüntü ile boğuşursun.” (681).

KB’de kederin kötülük sebebiyle ortaya çıktığı ve sevincin karşıtı olduğu belirtilir. Ayrıca aile içinde verilen eğitim de bu duyguda önemlidir. Çocukların nazlandırılarak yetiştirilmesi ebeveynler için keder sebebidir ve keder onlar için kaçınılmaz sondur. Bu duygu yöneticilerin tutumu ve özelliğine de bağlıdır ve bir beyin karakterinin kötülüğüyle sürekli hissedilecek olan duygudur. Aile ilişkileri de bu duyguda belirleyicidir. Akrabaların birbiriyle paylaştığı kederin düşünülerek konuşulduğunda hiç hissedilmeyecekken, birbirini kaybedip tekrar kavuşan kişilerde de tam tersine çok kısa bir süre hissedileceği (932, 1087, 1127, 1223, 1549, 1984, 3300, 3336, 4552, 6026, 6343) belirtilmektedir.

Geçici bir duygu olan kederin insan ömründe kalıcı olmadığı ve bir gün yerini gülümseme ve sevince bırakacağı da KB dizelerinde şöyle dile getirilmektedir:

Neçe kaçdu sakınç seni bulmasa, / Yana oğ küler köz neçe yığlasa

“Kaygı ve keder seni ne kadar esir ederse etsin, ne kadar ağlatırsa ağlatsın, bir gün yüzün tekrar gülecektir.” (6343).

DLT’de yer alan *agrış-* fiilinin “beraber acı çekme” manası, KB’de akrabalık ve aile içinde bu duygunun yerinin anlatımıyla örtüşmektedir. Olumsuz duyguların yerini olumlu duygulara bırakacak olmasıyla eserin son dizelerinde de dile getirilen acı, keder birlik ve dayanışmanın duygulardaki rolünü anlatmaktadır. DLT’de, KB’de acı bireysel değildir ve paylaşılan, yerini sevince bırakan bir duygudur. Bugünkü Türkiye

Türkçesinde kullanılan “*acıımı almak*” deyimini de acı duygusunun günümüzde de DLT ve KB’deki gibi değerlendirildiğini göstermektedir.

2.2. Gurur, Kibir

Gurur, “kendini beğenme, büyülenme, benlik, kibir; övünme, kurum, çalım” (TS, 993) olarak tanımlanır.

Gurur duygusu olumlu ve olumsuz yönleriyle iki şekilde değerlendirilmektedir. Olumlu olarak onur, izzet, şeref, haysiyet, özgüven olarak ifade edilen gurur değerlilik duygusuna paralel görülmektedir. Bu anlamlandırma, gururun olumlu çağrışımlarının fark edilmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Olumsuz çağrışım yapan gurur duygusu ise kibir, böbürlenme, kasılma gibi aşırıya kaçmış, yani kibire yakın bir duygu olarak değerlendirilmektedir. Gurur ayrıca adaleti önleyen, hiçbir zaman insan aklının önüne geçmemesi gereken bir duygu kabul edilmektedir (Tarhan 2010: 122-151).

Kibir; “kendini beğenme, başkalarından üstün tutma, büyülenme, benlik, gurur” diye tanımlanır (TS, 1439). Hem gurur hem kibir tanımlamaları eş anlamlı ve eşdeğer kavramlar olarak tanımlanmış olsa da gurur ve kibir arasında olumlu ve olumsuz yaklaşımlarda farklılıklar bulunmaktadır. Gurur bir yönüyle olumlu bulunurken kibir her ne olursa olsun olumsuz duygu olarak görülmektedir.

Kibir; böbürlenme, aşırıya kaçma şeklindeki haksız gurur duygusudur (Tarhan 2010: 156). Gurur, doğru yerde ve zamanda gösterildiğinde olumlu bir duygu olarak değerlendirilir. Kibir duygusunun insanları yalnızlaştırdığı, küçük şeylerden zevk alamadığı için zamanla mutluluğu da hiç yaşayamadıkları öne sürülür (Tarhan 2010: 157-158).

Gurur ve kibir için DLT’de *küwez* “kibir, kibirli”; *küwez bol-* “kibir göstermek”; *küwezlik* “kibirleşme şımarma” kelimeleri geçmektedir.

DLT’te bilgi ve ilim konusunda kibrin yeri yoktur ama dayanıklı ve yürekli kişiler aynı zamanda kibire de sahiptir. Bu da şiir dizeleri ile eserde şöyle ifade edilmektedir.

Öğren anıñ biligin künde añar baru

Kotkılın tapıngıl kodgıl küwez naru “Oğluna öğüt vererek diyor ki: Bilge ve bilgin bir adama rastlarsan ona her gün git ve ondan hikmet öğren. Alçak gönüllülükle ona hizmet et; kibri bırak.” (DLT, 273).

DLT’deki gurur ve kibir için atasözü de bulunmaktadır. Bu konudaki atasözü ve anlamı şu şekildedir: “*Kim kür bolsa küwez bolur. Anlamı şudur: Kim dayanıklı ve yürekli olursa kibirli olur.*” (DLT, 142)

Eserde ilim ve öğrenme konusunda kibrin olmaması gerektiği aşağıdaki dizelerde ve dizelerin anlamında şöyle ifade edilmektedir:

Erdem tile öğrenipen bolma küwez

Erdemsizin öğünse ejmegüde eñer. Diyor ki: Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır (DLT, 115).

DLT’de yer alan örnekler göre kibir öğrenme aşamasında ve ilim sahibi kişilerin yanında, terk edilmesi gereken duygudur. Kibirle ilgili özellikler bir atasözü hâline gelerek genel bir hüküm kazanmıştır.

KB’de gurur duygusu için *fuzulluk*, *küvezlik* “kibir, gurur”; *kögüzlüg*, *küvez* “mert, kibirli, gururlu”; *küvezlen-*, *köñül kötür-*, *üküş küven-*, *eğın kötür-*, *kögüz ker-* “gururlanmak” kelimeleri vardır.

Bu duyguyu ifade eden kelimelerden *küvezlik* “kibir ve gurur” olarak aktarılmıştır. KB’de her iki duygu da kişinin uzak durması gereken duygular olarak değerlendirilmiştir. Hatta gururlanmanın tiksinti vereceği belirtilmiştir. Gurur ve kibir başkalarını incitebilecek bir duygudur ve gurura ve kibre sahip kişilerin kendilerinden yaşça veya mevki olarak aşağıda olanların eğlencesi olabileceği ifade edilerek olumsuz bir duygu olduğu anlatılmıştır (1377, 4553, 707). Tiksintiye sebebiyet vereceği aşağıdaki dizelerle şöyle ifade edilmektedir:

Küvezlenme artuğ turı bolğa sen / Saran bolma artuğ söküş bulğa sen

“Çok gururlanma, herkes senden tiksindir; çok hasis de olma, sana söverler.” (4553).

Gurur karşıt duygusu olan alçak gönüllülükle mukayese edilmiştir. Gurur ve alçak gönüllü olma arasında DLT’de de bir bağ söz konusudur. KB’de gurur, faydasız kabul edilmiştir. Gururlu kişilerden insanların soğuyacağı da dizelerde anlatılmıştır (2120). Gururla insanların bir şey kazanamayacağı da: *Küvezlik bile kökke ağmaz kişi* “Gurur ile insan göğe yükselmez” (2119) dizesiyle vurgulanmıştır.

Hizmet, varlık, zenginlik ya da ibadetin çokluğunun da gurura sebep olmaması gerektiği belirtilerek gururlanmanın hem bey nezdinde hem de Allah katında makbul olmadığı söylenmiştir. Gururun kişiyi Allah’tan uzaklaştıracağı ifade edilmiştir (3255, 4091, 5214, 6372, 6373).

Kibirli insanların etraflarındakilerce sevilmeceği, itibar göremeyeceği bu sebeple de işlerinin yolunda gitmeyeceği uyarılarında bulunulmuştur. Ayrıca adap ve edep kurallarının dışında bir durum olarak değerlendirilmektedir (1706, 2077, 4111).

Kibir ve gururun olmaması gerektiği, *Küçiğe küvenip kögüz kergüçi, / Yoritumadı bir çibunğa alın* “Kuvvetine güvenerek, kibirlenen kimse bir sineğe bile çare bulamadı.” (5215) dizeleriyle anlatılır. Kibirli kişilerin küçük ve hoş bulunmayan bir hayvanla bile baş edemeyecek kadar aciz biri olarak anlatılmasıyla bu duygudan uzak durulmasının gerekliliği pekiştirilmektedir.

2.3. Haset, Çekememezlik, Kıskançlık

Haset; “çekememezlik, kıskançlık, günü” (TS,1053); *kıskançlık* “bir kimse bir üstünlük gösterdiğinde veya sevilen birisinin, başkası ile ilgilendiği kanısına varıldığında takınılan olumsuz tutum, güncülük, hasetçilik, hasetlik, hasutluk” (TS, 1424) olarak açıklanmaktadır.

Haset, yıkıcı kıskançlık (Tarhan 2010: 178), kıskançlık ise yalın bir kavram ya da duygu değil, duygular ve tepkiler karmaşası (Demirtaş, 182) kabul edilmektedir.

Kıskançlık, insanın en çok gizlediği duygulardan biri olarak değerlendirilmekte ve bazı kişilerin doğuştan kıskançlık eğiliminde oldukları hâlde bunu gizledikleri ve gizlenmesinin kişide gerilime sebep olduğu ortaya konmaktadır. Ayrıca ilkel ve eğitilmesi gereken bir duygudur (Tarhan, 2010: 177).

Kıskançlık, açık bir gerçeği bile reddetme ihtimali doğurduğu için, kıskanç insanların gerçeği etraflıca göremedikleri ve yanlış algılamada bulunabildikleri için aldıkları kararlara da itimat edilemeyeceği de eklenmektedir (Tarhan 2010: 80).

Duygular toplumlara ve kültürlere göre farklılık gösterebilmektedir. Haset duygusunun da Doğu toplumlarında Batı toplumlarından daha fazla görüldüğü belirtilmektedir (Tarhan 2010: 178).

ETY’de *suk* “haset, kıskançlık, hırs, öfke; *küni* “haset, kıskançlık”; DLT’de *tepiz* “kıskanç”, *teyizlik* “kıskançlık”, *teyse-*, *teyze-*“kıskanmak”, *kirtüç* “kıskanç”; KB’de *tapsula-*, *teyse-*, *teysegüçi*, *teyiz-*, *teyizlik*, *kirtüç* kelimeleri bu duygular için kullanılmıştır.

Psikoloji alanında yapılan çalışmalarda kıskançlık ve yaş arasında bir bağ olduğu vurgulanmaktadır (Demirtaş, 183). KB’de de yaş ile çıkacak olan kıskançlık hem küçüklerin büyükleri kıskanması hem de büyüklerin kendilerinden daha aşağıda olanları kıskanması şeklinde yer almaktadır (4248, 4250). Bu dizelerde kıskançlık sebebiyle ortaya çıkacaklar da şöyle dile getirilmektedir.

Seniñde kiçiğñ sana tapsula, / Tilemegey edgün teyizlik bile

“Senden küçükler sana haset ederler; çekememezlik yüzünden, senin iyiliğini istemezler.” (4250).

KB’de büyük ve küçük arasındaki kıskançlığın yanında birbirine denk olanlarda da bu duygunun oluşabileceği belirtilir (4249). Bu duygu insanların genel bir özelliği olarak görülmekte ve kıskanç olan kişilerin daima bir olumsuzlukla, dertle karşılaşacağı vurgulanmaktadır (1302).

Kıskançlık, bir metaforla “et yiyici” (194) olarak açıklanmıştır. Kıskançlık insanı eriten ve yiyici bir duygudur; bundan uzak durmak gerekir. Çünkü iyilik ve kötülük hükmü Allah’a aittir ve bu duruma da insan ne kadar haset etse de engel olamaz (4252, 4254). Ayrıca bir hastalık kabul edilir ve kıskançlığın uzun süre tedavi gerektirdiği eserde dile getirilir (4253).

Her mevki ve her yaşta ortaya çıkabilecek olan bu duygu, yönetim ve iktidara yakın olma isteğiyle de ortaya çıkmaktadır. Bu durumun kavgayı da beraberinde getireceği uyarısı yapılmıştır (4247).

KB’ye göre kıskançlık uzak durulması gereken olumsuz bir duygudur. Mutluluğa engeldir. Mutlu olmak isteyenlere de şu dizelerle seslenilmiştir:

Sevinçin tiriglik bulayın tесе, / Kişiğ tepsemegil katığlan usa

“Hayatını sevinç içinde geçirmek istersen, mümkünse, insanlara haset etmemeye gayret et.” (4276).

2.4. Hırs, İhtiras, Açgözlülük

Hırs, “sonu gelmeyen istek, aşırı tutku; öfke, kızgınlık” (TS, 1094) şeklinde açıklanırken *ihtiras* duygusu, “aşırı güçlü istek; tutku” (TS, 1160); *açgözlülük* ise mala, yiyeceğe ve içeceğe doymak bilmeme durumu için kullanılarak “harislik, tamahkârlık, tamah” (TS, 14) olarak tanımlanır.

Hırs, psikolojik bakımdan; doymak bilmeyen bir açlık, sınırsız bir tatminsizlik durumu olarak açıklanır (Dölek, 51). Bu duygunun hayattaki beklenti seviyesini belirleyeceği ancak aşırılığının olumsuz bir duyguya dönüşeceği belirtilse de azim şeklinde olumlu bir özelliğe dönüşebileceği ve bunun da sağlıklı bir durum olduğu ifade edilir (Tarhan 2010: 133).

DLT’de *suk* “açgözlü, doymaz”, *sukluk* “yemek vb. şeylerde hırs, açgözlülük” kelimeleri kullanılmıştır. Eserde *suk ernek* “işaret parmağı” tamlamasından sonra yapılan açıklama ilginçtir. Bu parmak yemek yemeye ilk başladığı için hırslı bir parmak olarak nitelendirilmiştir (DLT, 401).

KB’de *harislik* ve *sukluk* ve *aç* kelimeleri kullanılmıştır. Eserde açgözlülük de kıskançlık gibi tedavisi olmayan bir hastalık olarak tanımlanmıştır (2002). Bu duyguya sahip kişiler; çığ tavrılı, yemeğe elini sokup berbat eden yani her işe dâhil olmaya çalışanlardır (2847, 2848). Yemeğe elini sokma ile açgözlülüğün anlatımı, DLT’deki *suk ernek* açıklaması ile benzerlik gösterir.

Açgözlülük; beylik taslamak, aceleci olmak, zulmetmek ve yalan insanı mahveden işlerdir (849, 4107). Halkın bağrını yani halka ait olan en temel özellikleri ortadan kaldıran bu duygu, insanları tuzağa düşürür (3565). Ayrıca kıskançlık gibi yiyici bir duygudur (3110).

Açgözlü insanlar için dilenci ifadesi kullanılmıştır (2613). Zenginlik ve fakirlik, bey ve kul olma da açgözlülükle ilişkilendirilmiştir (2615, 2619, 2724, 5386, 5387). Bey ya da zengin açgözlü ise o fakirdir. Açgözlü bir bey olmaktansa gözü tok kul olmak yeğ tutulmuştur (2620). Zıtlıklarla bir anlatım kurularak anlam daha açık hâle getirilmiştir.

Açgözlülük ve meslekler arasında da bağ kurulmuştur. Kâtiplerin açgözlü olmaması gereklidir (2721, 2725). Açgözlü olan birinin mevki sahibi olduğunda düzeni bozacağı uyarısı da yapılmıştır (5305).

Bu duyguya sahip olan, KB’ye göre nefesine esir olan kişi (2723) bundan ancak ölümle kurtulabilir (2616, 5390). Açgözlülük, hırs dünyada, kişiye zarar veren ve asla kurtuluşu olmayan olumsuz bir duygudur. Dünya işlerine açgözlülükle yaklaşmanın insanda ruhu karartacağı ve pişmanlığa sebep olacağı belirtilir (6092). KB’de hırs, ihtiras, açgözlülük insanın kul olmasına yol açan duygulardır ve bunlardan kurtulmak gerekir (4522, 4729, 4731).

Açgözlülük sevilmeyen, beğenilmeyen bir duygu olarak farklı dizelerde ifade edilse de bu duyguya sahip olanlara acımak gerektiği söylenmektedir (5388). Mutluluk bilgisi veren esere göre mutluluğun kaynaklarından biri de açgözlü olmamak, olana kanaat etmektir (5389).

2.5. Kaygı, Endişe, Şüphe

Kaygı; “üzüntü, endişe duyulan düşünce, tasa; genellikle kötü bir şey olacakmış düşüncesiyle ortaya çıkan ve sebebi bilinmeyen gerginlik duygusu” (TS, 1363); *şüphe* sadece “kuşku” (TS, 2233) olarak tanımlanırken *endişe* de başka duygu bildiren kelimelerle “tasa, kaygı, kuşku, korku” (TS, 798) diye açıklanmaktadır.

Bu duygular için EYT’de *sakin-* fiili “endişelenmek, kaygılanmak”; DLT’de *kadgu, kadgur-, kadgulan-, sakinç*; KB’de *sakinç, kaçğur-, ağruk, gamm, kaçğu*; şüphe için *sizik, uduşek, şübhe* kelimeleri yer alır.

Kaygı olumsuz bir duygu kabul edilse de araştırmalarda bu duygunun insan hayatına olumlu etkileri de olduğu ifade edilmektedir. Nöropsikolojideki gelişmelerle birlikte başkaları hakkında kaygı hissetmenin insan olmanın ölçütü olduğu ve beraber yaşama bilincini oluşturduğu ortaya çıkmıştır (Tarhan 2010: 24). Kaygı ve üzüntü, insanın psikolojik dengesini bozan bir olay yaşandığı zaman verilen ilk tepki kabul edilir (Tarhan 2010: 192).

İnsan olmanın bir göstergesi sayılan kaygı, KB’de Hz. Muhammet’in kendisi dışındaki kişiler için, inanlara karşı hissettiği bir duygudur (40). Bundan dolayı da takva sahibi olanların yani iyi insanların da başkaları için kaygılanması gerektiği söylenmiştir (2463).

KB’de kaygı belirli bir zamanda hissedilmez. Günlük bir rahatlığın ardından bile gelebilecek duygudur (913). Ancak yaşa bağlı ortaya çıkabilir. Aytoldı’nın hükümdara cevabı bölümünde ihtiyarlıkla beraber duyguların sevinçten endişe ve kaygıya gidişi anlatılmaktadır (1074). Yaşla da ilişkilendirilen bu duygu farklı sebeplerden kaynaklanabilmektedir. KB’de insanoğlu için her şey kaygı kaynağıdır (6199). Sıradan bir kişi için karın doyurma kaygısı (4325, 4327) vardır. Ölüm de kaygıyı (4850) ortaya çıkarmaktadır. Ama en derin kaygı da firak (ayrılık) kaygısıdır (6203). Rüyalar da keder ve kaygının başlangıcı kabul edilmiştir (6025).

Yapılan iş ya da mal mülk de bu duyguya sebep olmaktadır. Yöneticilik kaygı veren bir iş olarak değerlendirilmiştir (2148). Kaygılanılacak şeylerden biri maldır ancak bu kaygının geçmesi için iyi hareket etmek gerekir (1305). Ancak yiğit biri için kuvvet, cesaret ve savaş aletleri varsa mal endişesi yoktur (2055).

Kaygı ve endişe de farklı duygularla ilişkilidir. Bu duyguların geçmesi ve huzurun kazanılması için sabır (1320) lazımdır. Endişe ve kaygı sevinçle beraber değerlendirilir (434). Endişe sevincin ardından gelen duygulardan biridir (3550). Keder ve kaygının güzel duygular gibi paylaşılması gerekir (4257).

Esere göre bu dünyada endişeden başka bir şey bulunmamaktadır. Bu da dizelerde şöyle ifade edilmektedir:

Tünek ol bu dünya ay dünya begi, / Tünek içre bolmaz sakinçta öñi

“Ey dünya beyi, bu dünya bir zindandır; zindan içinde endişeden başka bir şey bulunmaz.” (5185).

Yukarıdaki dizelerde de açıkça anlatıldığı üzere eserde, endişenin kaynağı dünya ve dünya işleridir. Dünyayı seven kişi de bu duygudan dolayı zayıflar (3549). Elbette burada fizikî değil konum ve vasıf bakımından bir zayıflama söz konusudur. Endişe, zayıflatıcı özelliğinin yanında düşman için dilenen bir duygu olarak tarif edilmiştir. Bu duygu kişinin kendisine değil düşman olan tarafa yardım etmektedir. Ayrıca diğer olumsuz duygularda olduğu gibi kişinin göreceği zararları anlatmak için metaforlardan faydalanılmıştır. Endişe de eritici ve yok edici bir duygu olarak anlatılmıştır (944).

Dostluk ve endişe arasında da bir bağ vardır. Menfaat gözetmeyen bir arkadaşla kaygısız bir şekilde yaşanabileceği (4217) belirtilmiştir.

Şüphe konusunda “Sana şüphe veren şeyi bırak, şüphe vermeyene bak.” hadisindeki (Özafşar 2013: 433) uyarı ile KB’deki değerlendirme ortaktır. Esere göre de helal ve haram için hesap ve ceza bellidir ancak şüpheli için bir değerlendirme yapılamayacağından kesinlikle uzak durulması gerekmektedir (3546, 3547). KB’de dünya malları ve yiyecekler için de şüphe söz konusudur. Bu sebeple yeme, içme işini yapacak kişilerden de şüphe duyulmamalıdır (2826).

Şüphe, daha çok şüphe duyulmaması gerekenler üzerinden “*sezik tutmağıl*”, “*seziksiz*” ifadeleri ile anlatılmaktadır (4256, 10, 179, 2118, 2137, 2182, 4214 gibi). Kesin hükümlerin ortaya çıkmasını sağlayan “*seziksiz* (şüphesiz)” ifadesiyle en çok tekrarlanan konu ölümdür.

2.6. Kin, Öç

Kin, “birine karşı duyulan öç alma isteği, garaz” (TS, 1443), *öç* ise “kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteği ve işi, intikam” (TS, 1835) olarak tanımlanmaktadır.

Öç alma yani kin duygusu, inatçı ve zihinde yük hâline gelen bir duygu olarak görülmektedir. Bu duygunun özellikle militarist felsefenin hâkim olduğu toplumlarda çok yaygın olduğu ve bazı kültürlerin kini beslediği belirtilmektedir (Tarhan 191-192).

Öç ve kin için DLT’de *öç*, *öç al-*, *öç öte-* “öç almak”, *öçlüğ* “öç sahibi olan”, *öçüt* “intikam ve kin”, *kek* “kin”, *keklig* “kin sahibi olan”, *kekteş-* “kin gütmek”; KB’de *öç*, *kek* “kin, öç”, *hasım kıl-*, *öç sür-*, *öç kıl-*, *öçe-* “kin gütmek, öç almak” kelimeleri kullanılmıştır.

DLT’de *öç*, uzak durulması gereken bir duygu olarak anlatılmaktadır. Öç kelimesinde verilen örnekte şöyle geçmektedir:

“*Öç kek kamug kişiniñ yalñuk üze alım bil / Edgüliküig ugança elgin bile telim kıl*
Anlamı şudur: Öç bir borç gibi senden istenir, bunun için ondan sakın ve dikkatli ol; yabancı ve yolculara gücün yettiği kadar iyilik et.” (DLT, 20).

DLT olduğu gibi KB’de *kin* ve *öç* uzak durulması gereken duygulardan biri olarak gösterilmektedir (1433, 3428). Müslümanlar arasında sevgi, kardeşlik ve dayanışmanın önemine dikkat çeken hadislerde onların birbirine karşı kin, haset gibi duygular beslememeleri istenmiştir (Çağrıncı 2002: 30).

KB’de bu duygunun değerlendirilmesinde hadislerdeki uyarının etkisi görülse kumandanın özellikleri sayılırken onun *öç* ve kin sahibi olması gerektiği söylenmiştir (2312).

KB’de *öfke* ve kin birbirine bağlıdır. Karın doyurmak için ortaya çıkan *öfke*, uzun süreli bir kine dönüşür (4651). Kin pek çok alanda kendini gösterebilir. Nefis ve hava düşman olarak nitelendirilmiş ve bir gün insandan *öç* alacak kuvvetler kabul edilmiştir (4911). Dünya malının ise dine karşı bir kini bulunmaktadır (3539). Hazine ve ordu, beylerin *öç* alması için gerekli unsurlar olarak anlatılmıştır (5462).

Sadece başkalarından değil insan kendi vücudundan de öç almalıdır. Yani vücudun ona yaptırmak istediği şeylerden uzak durmalıdır. Bu da insanın nefesine hâkim olması için söylenmiştir (1375).

Öç aynı zamanda insandan doğaya aktarılan bir duygu olarak da karşımıza çıkar. Öç çok kuvvetli bir duygudur ve aşağıdaki dizelerde de öç alma kullanılarak imkânsızlık anlamı güçlendirilmiştir.

Bayat bermişin halk tıdumaz küçün, / Yağız yer yaşıl kök tirilse öcün

“Kara toprak ile mavi gök, öç almak için, birleşse bile, Tanrı’nın verdiği insan mâni olamaz.” (1800).

2.7. Korku

Korku “gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan ve coşku, beniz sararması, ağız kuruması, kalp, solunum hızlanması vb. belirtileri olan veya daha karmaşık fizyolojik değişmelerle kendini gösteren duygu” olarak tanımlanır (TS, 1482).

Korkunun pek çok duyguyla yakından ilişkisi vardır. Bazı duygular korkuyu azaltmakta, bazı duygular da korkuyla birleşince zarar vermektedir. Sevgi ve güvenin zıddı olarak kabul edilen korku duygusu arttığında sevgide azalma görülür (Tarhan, 2010: 71). İnsan hayatındaki en önemli duygulardan biri olan korku, öfkeyle birleşince saldırganlığı ortaya çıkarır (Tarhan, 2010: 185). Ayrıca korku, zihni felce uğratarak yargı gücünü zayıflatan ve adaleti yok eden bir duygu olarak da nitelendirilir (Tarhan 2010: 120).

ETY’de *kork-*; DLT’de *çanaç* “korkak”, *korkıt-*, *korkut-* “korkutmak”; *korklık* “korkan ve korkak”, *korkun-* “korku hissetmek”, *korkunç* “korku”, *korkmuş* “bir şeyden korkan, korkmuş olan” kelimeleri kullanılmıştır.

Korku için DLT’de korkuyu anlatan “*Korkmuş kişike koy başı koş körünür. Anlamı: Bir şeyden korkan, her koyunun başı çift görünür. Bu bir şeyden korkan ve onun hayalini görünce saat başı sıçrayan için söylenir.*” ifadeleri de korkunun zihni felce uğratan özelliğini ve algılamayı etkilediğini göstermektedir.

KB’de bu duygu için *beliñ, havf, kırku, beliñle-, kırk-, kırklık* kelimeleri yer alır.

Korku, insanlara yani türeyenlere karşı değil sadece Allah’a karşı oluşabilecek bir duygu olarak ele alınır (2751, 6156, 4744). Allah’a karşı kalpte hissedilmesi gerektiği belirtilir.

Eserde, korkunun kaynağı olarak acelecilik gösterilmiştir (1996). Bu duygu insanın hayatta kalabilmesi için diğer duygulara göre daha hayati kabul edilir (Goleman 2004: 369, Hacızade 2012: 149). KB’de de korkunun bu özelliği savaşta hissedilmemesi gerektiği (2283) vurgulanarak anlatılmıştır.

Ayrıca korku ve düzen arasında da bağ kurulmuş ve korkak olan kişilerin ordu gibi bir yerde düzeni bozacağı (2284) ifade edilmiştir. Ancak korkunun haysiyet söz konusu olduğunda ortadan kalkacağı (2292) belirtilmiştir.

Korkan kişilerin cinsiyetiyle ilgili de bir değerlendirme yer alır. Korkunun kadınlarda olduğunu “*Yüreksiz kişi ol tişiler işi (Korkak insanlar kadınlara benzerler)*” (2283) ifadesinde görebiliriz.

Korku dizelerde iyilik yapmakla da ilişkilendirilmiştir. İyiliğin bu duyguyu ortadan kaldıracığı da şöyle anlatılmıştır:

Sen edgü kılınç tut isiz bolmağıl, / Kâyuda tilese yorı çorkmağıl

“Sen iyilik yap, kötü olma; böylelikle nerede istersen, orada korkmadan dolaşabilirsin.” (3511).

KB’de korku sosyokültürel bağlamda erkeklerin hissetmemesi gereken bir duygu olarak değerlendirilmiş ve acelecilik, iyilik gibi özelliklerle birlikte ele alınmıştır.

2.8. Öfke

Öfke “engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap” olarak tanımlanır (TS, 1838).

Fiziksel ve ruhsal bir kısıtlanma karşısında hissedilen öfke insanın kırıldığını, işlerinin yolunda gitmediğini, haklarının ihlal edildiğini bir işareti sayılmıştır (Hacıade 2012: 162). İnsan psikolojisinde önemli bir yere sahip olan bu duyguyu araştırmacılar, akıl kontrolünün belli bir müddet yok olmasından dolayı ‘kısa süreli delilik’ şeklinde açıklamaktadır (Tarhan 183). Beden ve ruh sağlığının en büyük düşmanı kabul edilen öfke duygusu kadın ve erkeklerde ifade etme biçimleri bakımından farklılık gösterebilmektedir. Erkeklerin kolayca dışa yansıtıldığı ancak kadınların vücutlarında oluşan değişik tepkilerle öfkeyi anlattıkları belirtilmektedir (Tarhan 2010: 187).

Olumsuz duygulardan biri olarak kabul edilen öfke; ETY’de *kız-* “kızmak, öfkelen-”; DLT’de *bulgan-* “birisine kızmak”, *kadran-* “kızmak”, *kakı-* “kızmak”, *kakıg* “öfke, kızma”, *kakıt-* “kızdırmak, rahatsız etmek”, *kakıtgan* “devamlı kızgınlık ve bıkkınlığa sokan, kızdıran”, *kırga-* “öfkelenmek”, *tañız-* “öfkeden kabarmak”, *telge-* “birisini sinirlendirmek ve kızdırmak”, *öpke, öwke* “öfke, kızgınlık”, *öpkele-* “kızmak, öfkelenmek”, *öpkiye-* “kızmak, kızıp uzaklaşmak”, *sarıl-* “kızmak” ifadeleri yer alır. DLT’de *öç-* “öfke geçmek”, *öçür-* “öfkeyi yatıştırmak”, *öçrüş-* “öfkeyi yatıştırmakta yardımcı olmak”, *amurt-* “sakinleştirmek, öfkeyi dindirmek” kelimelerinde olduğu gibi öfkenin geçmesi ile ilgili olanlar da vardır. Ayrıca öfkeyi gösteren kişinin kim olduğunun ve mevkisinin belirlendiği *kırgag* “bey ve hanın kendisinden küçük olana öfkesi” ifadesi de yer almaktadır. DLT’de zengin bir söz varlığının bulunduğunu kanıtlayan örneklerden biri de öfke için verilen bu kelimelerdir.

KB’de *övkele-*, *buş-*, *buşaklık*, *kögsün-*, *övke*; *köksin*, *hışmet* gibi kelimeler öfke ve hiddet için kullanılmıştır.

Eserde, öfke başka duygularla beraber değerlendirilmiştir. Hiddet ve öfke insan için kötü duygular olarak gösterilmiştir (332). Öfkenin sonucundaki duygu ise pişmanlıktır (324). Boğaz için yani sadece karın doyurmak ve bireysel kazanç elde etmeye dayalı bir öfkenin kin duygusunu ortaya çıkaracağı, bunun da ölünceye kadar devam edeceği ifade edilir (4651).

Öfkenin geçici delilik olarak tarif edilmesi KB’de de söz konusudur. Öfkeyle bilgisizce hareket edileceği ve öfkenin kişiyi akılsız birine çevireceği anlatılır (334).

İnsan için yakışsız bir durum olarak gösterilen öfkeden (342) kaçınmak gerekir (1414, 1317). Çünkü iyi ad kazanmanın yolu öfkeden uzaklaşmaktır (322). Ayrıca,

heves ve öfke anında bir iş yapmamak gerekir (1453, 323). İş yaparken öfkelenilse bile o durumda konuşulmaması tavsiye edilmiştir (5216).

Hiddetin, öfkenin mizaç değişikliği yapacağı da belirtilir (335). Öfkeli olan yönetici ateş ve zehir olarak tanımlanırken aslana benzetilir (784). Ateş ve zehir etrafa zarar verecek unsurlardır. Bu sebeple öfkeli bir yönetici de etrafına zarar verebilir (779). Bunun için öfkeli olan yöneticilerden uzak durulması gerektiği de anlatılır (780, 781, 783).

Hem bedene hem de ruha zarar veren bu duygu, KB’de temel unsurlardan biri olan bilgiyle de ilişkilendirilmiş ve öfke, bilgisizlik göstergesi sayılmıştır (1997). Öfkesini kontrol edebilen kişi ise akıllı ve bilgili olarak nitelendirilmiştir (6354, 6355).

Bu duygu, dostlukla da yakından ilgilidir. Öfke, bir kişinin dostluğunun sınanması için etkili (4209) kabul edilmiştir. Öfkeli kişilerin etraflarındaki kişilerin kendilerinden uzaklaşacağı da ilave edilmiştir (2295).

KB’de öfkeden uzak durulması gereken bir duygu olarak pek çok dizede anlatılmıştır. Bu dizelerden biri de şöyledir:

Bu iki bile işke yakma ive, / Kālı yaksa kıldıñ tiriglik yava

“Öfke ve gazap ile işe yaklaşma; eğer yaklaşırsan, ömrü heder edersin.” (323).

Öfke bu dizelerde de belirtildiği gibi anlık bir duygu olarak kabul edilmemiştir. KB’de öfkenin tüm hayatı olumsuz etkileyeceği belirtilmiştir.

2.9. Pişmanlık

Pişmanlık “pişman olmak; yaptığı bir işin yanlış veya uygunsuz sonuç verdiğini anlayarak üzülme” olarak tanımlanır (TS, 1929).

Pişmanlık, bir hata karşısında bağışlamanın gerçekleşmesi için suçlu olan kişinin hissetmesi gereken duygudur. Pişmanlık oluşmazsa kişi, o yanlışla devam edebilir (Tarhan 2010: 24). Yani bir kişinin yanlışlardan kurtulması için bu duygunun hissedilmesi bir fırsat kabul edilmiştir.

ETY’de *ökün-* / *ökin-* “pişman olmak, can sıkılmak” kelimeleriyle karşımıza çıkan bu duygu önceden karşılaşılan olumsuzluklardan sonra duyulan hisle askerinin savaşa gönderilmesi anlatılırken kullanılmıştır.

ETY metinlerinde hitap edilenlerin pişman olup sürdürdükleri davranıştan vazgeçmeleri yolunda öğütler yanında artık geri dönülmez bir adım atmış olmalarından dolayı pişmanlığın faydasız olduğunun, bu yüzden artık eskiye dönük pişmanlığı bir yana bırakıp geleceğe bakmak gerektiğini anlatan örnekler de bulunur (Yaylagül 2005: 32).

DLT’de *ökün-* “pişman olmak, hayıflanmak”, *ökünç* “pişmanlık”, *ökünç kıl-* “pişman olmak”; KB’de de *ökün-*, *ökünç*, *ökünç kıl-* kelimeleri kullanılmıştır.

KB’deki pişmanlık duygusu daha önce farklı bir bakış açısıyla Timur Kocaoğlu tarafından ele alınmıştır. Kocaoğlu, Yusuf Has Hâcib’in başarısını, pişmanlığı trajik bir ruh hâli olarak işlemesine bağlamaktadır. Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig’i elli ile altmış yaşları arasında yazmış olması, eserdeki pişmanlık duygusunda önemlidir (1970: 20-21).

Eserde, pişmanlık geniş yer tutmaktadır. Bu duygu iyi ve kötü olarak ikiye ayrılır. Kötü pişmanlık ömrü kısa olanların, iyi pişmanlık ise uzun ömürlülerin duyacağı duygudur (348). Çünkü gençliği iyi değerlendirmemek sonra pişmanlığa sebep olacaktır. Bu durum karşısında günümüzde de kullanılan “Son pişmanlık fayda etmez.” ifadesi KB’de şöyle dile getirilmektedir:

Küsermen yigitlikke öknür özüm, / Ökünçüm asığ yok kesermen sözüüm

“Sonra gençliğin hasretini çeker ve pişman olursun, ama son pişmanlık fayda vermez; sözüüm bu kadar.” (363).

KB’de sadece bu duygu değil insanlar da iyi ve kötü olarak ikiye ayrılmış ve pişmanlığın insanlardaki görünümü değerlendirilmiştir. Kötü insanların her ne olursa olsun hissedeceği duygudur (918, 929, 932, 1362). İyi insanlar ise mağduriyet yaşasa da bu duyguyu hissetmez (919, 928). Böyle bir sınıflandırma olsa da tüm insanların fitratı kötü kabul edilir ve bu özellikten dolayı uzun süre hissedilen bir duygudur (926). Ayrıca kişilerin mevkisinin bir önemi yoktur ve bey de olsa kul da olsa bu duygudan kaçamaz (1396, 1397).

Pişmanlığın ortaya çıkmasında bazı özellikler önemlidir. Bunlar çok konuşmak, düşünmeden konuşmak, arkadaş ve eş seçimine dikkat etmemek, itibardan düşmek, kızı olanların kızlarını erken evlendirmemesi, hisseli işlere para yatırmak, günü boş yere geçirmek, danışılmadan yapılan işler olarak sıralanabilir (3879, 4335, 3881, 4233, 4248, 4510, 4544, 4812, 5650, 5653). Sözünde durmayan beye ümit bağlamak pişmanlığa neden olur (2013). Sırrını başkalarına söyleyen kişi de bu duygudan kaçamaz (2691).

Ölüm ve pişmanlık bir arada kabul edilmiş, hatta ölüm sebebi olarak da gösterilmiştir (4510). İtibar kazanmış kişilerin ve zenginlerin ölüm geldiğinde pişmanlık hissedeceği ifade edilir (1125, 1143). Ölüm anında da çocuğu olmayanların hissedeceği duygudur (3373) ve öldükten sonra da devam eder. Mağrur insanlar kara toprak altında pişman olurlar (1144). Öldükten sonra kabirde, dünyada yapılması gereken işleri yapmayan herkesi, yaşarken sadece karın doyurmayı düşünenleri bulacak olan duygudur (1429, 4328). Ölüm anında hissedildiğinde ise bir işe yaramaz (1361, 1371, 1514, 5714, 5842). Hayatı boşa geçirmemek pişmanlıktan kurtarsa (5842) da ölüm anında tekrar insanların hissedeceği duygudur (6400)

Eserin ilk dizelerinden son dizelerine kadar her bölümde yer alan duygulardan biridir. Hayatın hiçbir döneminde pişmanlıktan kaçılmaz. Bu duyguda, işlerin nasıl yapıldığı, kişilik özellikleri gibi pek çok özellik önemlidir. KB’ye göre öfkeyle yapılan işin sonucu olumsuz olacağı için öfke pişmanlık sebebidir. (324). İşlerin yapılma hızının da etkisi vardır. Acele işler pişmanlıkla sonuçlanır. Bu duygu uzun sürelidir (556, 587, 631). Ama engellenebilecek bir duygudur. İyi bir ad bırakarak ölmek pişmanlığı engeller (920). Ad bırakmak yani şöhret kötülerini pişmanlıktan alıkoyamaz (928).

Gaflet içinde yaşayan kişilerin hissetmesi gereken duygudur (1206). Suçun affedilmesi için hatalı olan kişinin hissetmesi gereken duygudur. KB’de de bağışlanmak ve iyi bir insan olarak yaşamak için pişmanlık hissedilmesi zorunlu bir duygu olarak anlatılmıştır.

2.10. Sıkıntı

Sıkıntı “işsizlik, tekdüzelik, bezginlik vb. sebeplerden doğan ruhsal yorgunluk, cefa, eziyet” (TS, 2092) olarak tanımlanmıştır. Bu duygu insanda psikolojik bütünlük bozulduğunda hissedilmektedir (Tarhan 2010: 186).

ETY’de *buğ* “sıkıntı”, *üzünç* “keder, sıkıntı, azap”, *buğa-*, *buğad-* “sıkılmak, bunalmak”, *buğsuz bol-* “sıkıntısız olmak”; DLT’de *emgek*, *muğ*, *küg* “sıkıntı”, *muğlıg* “mihnet çekmiş, sıkıntılı”, *muğuk-* “mihnet çekmek”, *muğad-* “sıkıntıda kalmak, bunalmak”; KB’de ise *mun*, *muğ*, *emgek*, *muğa-*, *mihnet*, *muğadtur-*, *busunç* kelimeleri bu duygu için kullanılmıştır.

DLT’de bu duygu farklı atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır. Eserde konuyla ilgili olan atasözlerinde sıkıntının geçici olma özelliği anlatılmaktadır. “*Erke muğ tegir tag señiriye yel tegir.*” bunlardan biridir. Anlamı da şu şekilde açıklanmaktadır: “*İnsana sıkıntı düşebilir; rüzgârın dağın burnunu vurduğu gibi. Sonra ondan (sıkıntı) kaybolur; rüzgârın dağ burnundan kaybolduğu gibi. Dağ burnu yerinde durmaktadır.*” (DLT, 493). Dağ benzetmesi de bu duygu oluşa bile insanın güçlü olması gerektiğini anlatmak içindir.

Bir başka atasözünde de sıkıntının geçici olma özelliği ifade edilmiştir. “*Er oğlu munadmas it oğlu kölermes*” sözünün anlamı da “*İnsanoğlu sıkıntıda kalmaz, bir hile bulup çıkar. Köpek yavrusu, at gibi karın üzre yere yapışmaz.*” olarak açıklanmıştır (DLT, 256). Atasözleri toplum bilincini nesilden nesile aktaran sözlerdir. DLT’de yer alan bu atasözlerine göre de sıkıntı gelip geçicidir ve sıkıntıya düşen bir insan aklını kullanıp kurnazlık yaparak o durumdan kurtulabilir.

KB’de sıkıntı hem olumlu hem de olumsuz olarak değerlendirilir. Sabırla birleştiğinde bir nimet olarak görülmüş (6450); hastalık ve bela ile birlikte ise ölümün öncüsü kabul edilmiştir (4619).

Sıkıntının kaynağı olarak kötülük gösterilir (932). Bu sebeple de kötü kişiler sıkıntıyla karşılaşır ve bu duygu onlarda gün geçtikçe artar (349). İnatçı olanlar da sıkıntı duygusundan kurtulamayacak kişiler arasında kabul edilmiştir (2064).

Kişinin tanımadığı bir yerde katılacağı ziyafette sarhoş olanlar bu duygunun ortaya çıkmasında önemlidir (4586). Bilinmeyen bir yerin sıkıntıya sebep olacağı başka dizelerde de vurgulanır (492). Bu duyguyu ortaya çıkartacak bir başka unsur da eskimiş ve yıpranmış şeylerdir (687).

KB’ye göre tüm sıkıntıları üstlenen kişiler babalardır. Hatta babaların bu vasfı file benzetilmiştir (3391).

DLT’de yer alan atasözündeki akıl ve sıkıntı arasındaki bağ KB’de de ele alınmış ve akıl olmazsa sıkıntının ortaya çıkacağı şöyle dile getirilmiştir.

Ukuşsuz ökündi ayur ay ukuş, / Seniñsiz muğadturmen artuğ üküş

“Akılsız hayıflandı ve dedi: Ey akıl, sensiz ben çok bunalıyorum.” (1859).

2.11. Tiksinme, Nefret

Nefret “bir kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye yönelik duygu; tiksime, tiksinti (TS, 1761)” olarak tanımlanmaktadır. Nefretin ikinci tanımı olarak verilen *tiksinme* ise “tiksinme işi, ikrah, istikrah, nefret” diye açıklanmaktadır (TS,

2356). Bu iki tanımda da yer alan tiksınme işi yani *tiksınmek* sözlükte “bir şey, bir kimse, bir düşünce, bir durum vb.ni kötü, iğrenç ve aşağılık bularak ondan uzak durma duygusuna kapılmak, ikrah etmek, istikrah etmek” diye tanımlanmaktadır (TS, 2356).

Tiksınmeyi ve nefreti ortaya çıkaran uzak durma duygusudur. Bu durumun sebebi insanın bir şeyden zarar göreceği endişesidir. Ancak, nefret insanı uyardığı için insan yaşamı için faydalı bir duygu olarak da kabul edilir (Tarhan 196).

Bu duygu, insanın dış dünyaya karşı en belirgin tepkilerinden biri olarak değerlendirilmekte ve oluşumuna göre de insan duyguları arasında en eskilerden sayılmaktadır (Hacızade 2012: 138).

Türkçenin en eski eserlerinden biri olan DLT’de de bu duygu, *yudki yudı* “iğrenç”, *yarsınçig* “kendisinden iğrenilen” kelimeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Eserde yer alan dizelerde cimrilik iğrenç bulunmuştur. Bu dizeler ve DLT’deki açıklaması şöyledir:

Bakmas bodun sewügsüz / Yudki yudı saranka

Kazgan olıç tüzünlük / Kalsun çawın yarınka (Oğluna öğüt vererek diyor ki: Yüzü asık, iğrenç cimriye insanlar iyi bakmaz. Ey oğul, yumuşak huy edin ki adın yarına kalsın.) (DLT, 306)

KB’de *yirin-* “iğrenmek”, *yirinçig* “tikinti verici, iğrenç”; *yirgür-* “nefret ettirmek” kelimeleri yer almaktadır.

Tiksınme, temel duygulardan biri olsa da KB’de az değinilen duygulardandır. Tiksınme, ahlaki ve sosyal olarak iki şekilde değerlendirilmektedir. Ahlaki açıdan tiksınme kişilerin ahlak ve davranışlarını yargılamaktadır. Sosyal tiksınme ise millet, din, zümre, meslek gibi durumlara karşı söz konusudur (Hacızade 2012: 139). KB’de sadece ahlaki tiksınmeye dayalı bir anlatım vardır. KB’ye göre tiksınme, gurur karşısında hissedilen bir duygudur (4553). Asık suratlı, kaba sözlü ve kibirli kişiler de nefret ve tikinti oluşturur (2077). Eskimiş ve yıpranmış şeyler insanda bu duyguya sebep olabilmektedir (687). Mutluluk zina yapanların hissedeceği bir duygu değildir, bu da zina yapanların yüzüne mutluluğun tüküreceği belirtilerek sert bir dille ifade edilmiştir. Dolayısıyla tikinti oluşturacak insanlar arasında zina yapanlar da bulunmaktadır (1338).

İnsanların vasıfları ve nefret arasında bir bağ kurulmuştur. Ayrıca dünya da nefret edilecek şeylerin olduğu bir yer olarak anlatılmış (6380) ve mekân olarak olumsuz hâle getirilmiştir.

2.12. Utanç

Utanmak, “onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, mahcup olmak”; *utanma* duygusu ise “insanın ruh dünyasında oluşan çekinme duygusu, utanç duygusu” olarak tanımlanır (TS, 2423).

Suçluluk ve pişmanlık ile aynı grupta, yapıcı olumsuz duygular içinde değerlendirilen utanma, insanın olgunluğuna katkıda bulunur (Tarhan 2010: 166). Topluma yönelik bir duygu olan utancın insanın kendi üzerinde yoğunlaşmasını sağladığı vurgulanır (Hacızade 2012: 176).

Temel duygular arasında kabul edilen utanç için ETY söz varlığında *ubut* “utanç” kelimesi yer almaktadır. DLT’de bu duyguyu karşılayan pek çok kelime mevcuttur. *ır*;

ırra “utanma, utanan”; *ır bol-*, *turkın-*, *turkun-*, *uwut bol-*, *uwutlan-*, *uyad*, *uyal-*, *ter bol-* “utanmak”; *turkug* “utanma, hayâ”, *utan-* “Oğuz lehçesinde utanır görünmek”, *utanç*, *utunç* “Oğuz lehçesinde utanılacak, utandıran”, *uwut*, *uwut* “hayâ”, *uwutgar-* “birini utandırıcaya kadar hayâ duygusuna sevk etmek, utandırmak”, *uwutlug* “çok utangaç ve namuslu (adam)”, *uyadsılık* “utanca boğulmuş olan (adam)”, *yaçan-* “utanıp çekinmek” DLT’de karşımıza çıkan kelimelerdir.

KB’de de utanç ve utanmak için *uwutlug* “utanç”; *eymenük* “utangaç insan”, *uyad*, *kızart-* “utanmak” kelimeleri yer alır.

Utanma duygusu toplumsal düzende önemli bir role sahiptir (Hacızade 2012: 176). Utancın bu özelliği, DLT’deki atasözlerinden birinde de bulunmaktadır. Utanmanın kötü işleri engelleyeceği ifade edilmektedir. DLT bulunan atasözü şöyledir: “*İtka uwut atsa uldañ yimes.*” Bu atasözünün anlamı da “*Köpeğe hayâ atılırsa (utandırılırsa) ayakkabının altını yemez. Birisinin hayâ ile iş yapması istendiği zaman söylenir ve sözle birisi hayâlî olmaya zorlanırsa, hayâdan dolayı kötü işlerini terk eder.*” olarak açıklanmıştır (DLT, 57).

KB’de utanma Allah tarafından kişiye verilmiş en büyük şereftir (2007). Eserin en başında da Hz. Muhammet ve Hz. Osman’ın özelliklerinden biri olarak utanma duygusu gösterilmiştir (43, 55).

Utanma duygusunun özellikleri farklı dizelerde dile getirilmiştir. Bu duygu iyi işlere sevk eden bir vasıta ve en kıymetli değerdir (2009). Hayâ; iyilik ve doğrulukla beraber insanı saadete ulaştıracak erdemlerden biridir (1660, 1664).

Hayâ sahibi olan kişi, insanların başı kabul edilmiştir (2201). Çünkü utanan kişi yumuşak tabiatlıdır ve uygunsuz işler yapmaz (2006). Utanan insanlar her işin teslim edilebileceği kişiler kabul edilir (2202).

Kimlerde bu duygunun olması gerektiği de eserde belirtilir. Yönetici olacak kişinin hayâ sahibi olması dizelerde tekrar edilmiştir (2000, 2005). Beyin bu vafsa sahip olması onun memleketini koruyabilmesinin ön şartıdır (2169). Bu duygu vezir, hâciplik makamındaki kişi, elçi, aşçıbaşı, içkicibaşı ve kâtipte bulunmalıdır (2199, 2444, 2621, 2867, 2927, 2928). Ancak hayâsız kişilerden uzak durulması gerektiği de hayâ sahiplerine binlerce selam gönderilerek açıklanır (1309).

Bu duygunun anlatılmasında da zıtlıklardan faydalanılmıştır. Hayâsız kişi küstah ve adi denilerek olumsuz vasıflarla anlatılmıştır (2762). Kaba insanlar, utanma duygusundan uzak kişiler olarak gösterilmiştir. Çünkü utanma duygusu olanların başkalarına kabalık etmeyeceği, kötü işer yapmayacağı belirtilir (2445). Utanma duygusunun olmadığı kişiler arasında kadınlar da gösterilmiştir. Kadınların utanmadan yüzlerini göstermeleri de toplumun sosyal eleştirisi yapılırken KB’de dile getirilmektedir (6474). KB’ye göre utanç duyulmaması, en büyük hastalıktır. Hayâ ise insanı tüm densizliklerden uzak tutacak duygudur (1662).

KB’de utanma duygusuna sahip olan insanlar da hayâsız hâle gelebilir. Bu değişim de içki içmeyle olabilir (2653). Ancak içki içen kişi uyandıktan sonra içkiliyken yaptıklarından dolayı Allah’tan utanır (6540). Dualarda da utanmaz kul olarak kişinin kendini nitelendirdiği dizeler vardır (6638). Bu durum Allah’ın sonsuz merhamet ve affediciliğini daha belirgin hâle getirmektedir.

2.13. Yas

Yas “ölüm veya bir felaketten doğan acı ve bu acıyı belirten davranışlar, matem” (TS, 2541) olarak tanımlanan yas ETY, DLT ve KB’de yer alan duygulardan biridir. Sevilen biri öldükten sonra yaşanan duygu olan yas için ETY *sığıt* “keder, üzüntü, yas matem” kelimeleri vardır. ETY’de bu duygu Köl Tigin’in ölümünden sonra Bilge Kağan’ın sözleriyle şöyle anlatılmıştır:

İnim Köl Tigin kergek boltı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı.... Közde yaş kelser tıda, köñülte sığıt kelser yantarı sakıntım. “Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Ben düşündüm. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu.... Gözden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek düşündüm.” (Ercilasun 2016: 409) Bu cümlelerde yasla birlikte Bilge Kağan’da ortaya çıkan bilişsel ve fiziksel tepkiler görülmektedir. Ancak bu cümlelerde sakin bir kabulün olduğu da düşünülmemelidir. Cümlelerde tekrar eden “*sakıntım*” ifadesi Kağan’ın konumu ve bulunduğu kültürel yapı itibarıyla böyle davranmak zorunda kaldığını göstermektedir.

KB’de *yoğ, yığla-, sığıt, sığıta-, yığlat-, saqınç kıl-* kelimeleri vardır. DLT *sığıt, sıxıt* sadece ağlama anlamı ile yer alır.

KB’de yas Ögdülmiş’in hissettiği duygulardan biridir (6340, 6345). Yasla baş edebilmek ve yasinin patolojik bir duyguya dönüşmemesi için kaybedilen kişi olmaksızın kişinin hayatını devam ettirmesini desteklemek gerektiği vurgulanmıştır. Yas sürecinin kişinin gelecek yaşam planlarını ve etkinliklerini olumsuz şekilde etkilememesi için gayret gösterilmesi (Bildik, 2013, 228) gerektiği belirtilmiştir. Tıbbi bir açıklamada yer alan bu bilgi, 11. yüzyılda hem kültürel hem de dinî bir yaklaşımla KB’de de bulunur. Yusuf Has Hâcib kişinin psikolojik açıdan da sağlıklı bir birey olması için uyarılarını, Ögdülmiş’in yaşadığı kardeş acısı vesilesiyle dile getirmiştir.

2.14. Diğer Olumsuz Duygular

Olumsuz duygulardan *acıma, gücenme, hüsrân, suçluluk, rekabet ve yalnızlık* eserde daha az anlatılmıştır.

Acıma duygusu için *aya-, suyurka-* fiilleri kullanılmıştır. Düşmana karşı olması gereken bir duygudur. Düşmanların acınmadan sürgün edilmesi söylenirken dostlara karşı ise ihsanlarda bulunulması tavsiye edilmiştir (5496). Bu duygu kız ve erkek çocuklara dayak atma konusunda da söz konusudur. Acımadan dayak atılması çocuklara bilgi kazandırmak için onaylanmaktadır (1494). *Acıma* insanın kendisi için de hissetmesi gereken duygudur. Kişinin kendine acıması ve başkaları için kendini feda etmemesi gerektiği belirtilir (1404, 1175).

KB’de *gücenme* duygusunda *seril-, köñül kıl-* kelimeleri yer alır. Gücenme insanları birbirinden uzaklaştırır, işin güzel özelliklerini yok eder (4611). Eserde, bu duygu da olumsuz dil birimleriyle ifade edilmiştir (3707, 3965, 4391, 4686, 5773, 6180, 6183, 6287).

Hüsrân, suçluluk, rekabet duyguları birer beyitte geçmektedir. Hüsrân kötülük yapanların hissedeceği duygudur. “Mahkûm olurlar” açıklaması da kötülüğün aynı

zamanda bir suç olarak değerlendirildiğini de gösterir. Mahkûm edecek olan da Allah’tır (5511). Burada da doğru bir insan olma anlatılmakta ve hüsrân da olumsuz bir duygu olarak değerlendirilmektedir. Suçluluk da gâffet içinde yaşayanların pişmanlıkla beraber hissedeceği duygudur (1206). Rekabet ise yöneticilerle konuşmada dikkatli olunması gerektiği vurgusunda geçmektedir (4086).

Yalnızlık, yalnızlık kelimesi ile eserde yer alır. Olumsuz bir duygu olan yalnızlık, KB’de hem vücudu hem de dini yaşamayı daha sağlıklı hâle getirdiği için (3359) olumlu bir duygu olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç

Duygular pek çok alanın araştırma konusu olmuştur. Bu çalışmada ETY, DLT ve KB’deki duygu bildiren ifadeler tespit edilmiş ve bu eserlerde duyguların nasıl değerlendirildiği anlatılmaya çalışılmıştır.

Türk dilinin en eski kaynakları olan ETY, DLT ve KB’de duygu kavramlarını ifade eden kelimeler oldukça zengindir. Duygu bildiren kelimelerde *kırgag* “bey ve hanın kendisinden küçük olana öfkesi”, *uyadsılık* “utanca boğulmuş adam”, *kıçurmak* “birine sitem edip ayıplamak ve onun üzülmüşünden sevinç duymak” örneklerinde olduğu gibi anlamda ayrıntılar bulunur.

ETY’de duygu bildiren kelimeler diğer eserlere göre daha azdır. Yas duygusu en belirgin duygudur. Duyguların anlatımının azlığı günümüze ulaşan yazılı belgelerin muhtevası ile ilgilidir.

DLT’de duygu bildiren kelimelerin genellikle anlamları veya çekiminin nasıl yapıldığı belirtilmiştir. Bazı duygulara ait kelimelerde ise atasözlerinden veya şiir parçalarından örnek cümleler verilmiştir. Örneklendirmenin olduğu duygular genellikle olumsuz duygulardır. Olumsuz duygular, insan yaşamında geliştirici duygular olarak kabul edilir. DLT’de de bu işleve uygun olan örneklerde, olumsuz duyguların hayat içinde kişileri düşüreceği zor durumlar gösterilmiş ve insanlar olumsuz duygulara karşı ikaz edilmiştir.

Değer yargıları ve inançlarına uygun davranmayı tavsiye eden Yusuf Has Hâcib’in yazdığı KB’de insanlardaki iç çatışmayı azaltmak, daha mutlu ve huzurlu bir birey ve toplum inşa etmek için duygulardan faydalanmıştır.

Eserde, olumlu duygulardan *cesaret, güven, hasret, hayret, heyecan, huzur, merhamet, şefkat, neşe, sevinç, övünme, saygı, hürmet, itibar, sevgi, takdir, beğenme, umut* duyguları tespit edilmiştir. Olumsuz duygular ise *acı, azap, gurur, kibir, hüznün, keder, üzüntü, haset, çekememezlik, kıskançlık, hırs, ihtiras, açgözlülük; kaygı, endişe, şüphe, kin, öç, korku, öfke, pişmanlık, sıkıntı, tikslenme, nefret, utanç ve yastır. Acıma, gücenme, hüsrân, suçluluk, rekabet ve yalnızlık* duygularına daha az yer verilmiştir.

Eserde en fazla *huzur* duygusu anlatılmıştır. *Sevinç, neşe* gibi olumlu duygular karşıt duyguları ile birlikte ele alınmıştır. Bu tür duygulara KB’de şüpheyle yaklaşılmış ve bu duyguların ardından *keder, endişe* gibi olumsuz duyguların gelebileceği uyarısında bulunulmuştur. Sadece olumlu duyguların olduğu bir yaşamın tekdüze olacağı ve insanı geliştirmeyeceği düşüncesi böyle bir anlatımı ortaya çıkarmış olabilir.

KB’de olumsuz duyguların ardından da gülümseme ve sevincin geleceği anlatılmıştır. Olumsuz duygular olan üzüntü, kıskançlık, öfke, kaygı gibi duyguların da var olduğunu bilmek ve kabullenmek, bu duyguların yerini olumlu duygulara bırakacağını idrak etmek mutlu olmanın yollarından biri olarak değerlendirilmiştir. Psikoloji alanında yapılan çalışmalarda olumsuz duyguların paylaşılmaması tavsiye edilmiştir. Ancak KB’de *Sevinç bolsa kimke özüñ sevnü ber, / Saķınç ķadķu tegse yeme saķnu ber* “Birinin sevinci varsa, buna sen de sevin; o keder ve kaygıya düşerse, sen de kederlen.” (4257) dizelerinde olduğu gibi olumlu bir duyguda da olumsuz duygu da paylaşım öne çıkar. Bu, Türk kültür yapısı içinde günümüzde de ‘kederde ve sevinçte beraberlik’ düşüncesi ile devam etmektedir.

Duygular, KB’de araştırmalarda yer alan olumlu duygu veya olumsuz duygu sınıflandırmasının dışında ele alınmıştır. Sevinç, gurur olumlu bir duygu iken KB’de tamamen olumsuz bir duygu olarak anlatılmış ve temkinli olunması istenmiştir. Olumlu duygular anlatılırken ölüm her zaman okura hatırlatılmış, dünyadaki yaşam nasıl gelip geçiciyse iyi duyguların da öyle olduğu vurgusu yapılmıştır. Eserde olumsuz duygulardan kıskançlık ve açgözlülük “Kıskançlık, açgözlülük yiyicidir.” metaforuyla anlatılmış ve anlatımda somutlaştırmaya gidilerek az sözle kavramın anlamı açıklanmıştır.

KB’de temel unsurlardan olan bilgi ve aklın duygular üzerindeki etkisi de anlatılmıştır. Bilgi cesaret, merhamet, sevinç, saygı; akıl ise öfke, sıkıntı, saygı, itibar duygularıyla beraber değerlendirilmiştir. Ayrıca eserin muhtevasında önemli bir yeri olan İslamiyet de duyguların anlatımında etkilidir. Şefkat, merhamet, kaygı Hz. Muhammet; utanma ise hem Hz. Muhammet hem de Hz. Osman için ifade edilen duygulardır. Bu ifadelerde hadislerin etkisi vardır.

Duyguların anlatımında Türk dili içinde bulunan işteş yapılar da önemlidir. *agrış-*, *igeş-* gibi işteş yapıların Türk dilinde varlığı, duyguların bireysel olarak değerlendirilmesine aykırılık oluşturan örneklerdir. KB’de de belirtildiği gibi iyi insan olmanın şartı, sevinci ve kederi yani iyiyi de kötüyü de paylaşmaktır. Türk kültür yapısı içinde acı da paylaşılmaktadır. Batı toplumlarında bireysel bir duygu olarak görülen acı Türk kültüründe toplumsal duyguya dönüşebilmektedir.

Duygu kültürüne bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Bazı kültürlerin kin ve öç duygusunu beslediği ve teşvik ettiği belirtilmiş olsa da Türk kültürünün temel eserleri DLT ve KB’de kin ve öç uzak durulması gereken duygular olarak anlatılmıştır.

Yusuf Has Hâcib’in gözlem ve duygu dünyasının çok geniş olduğunu söyleyebiliriz. Hâcib duyguların insan yaşamındaki yerini cinsiyet, meslek grupları, yaş gibi özellikleri de dikkate alarak açıklamıştır. Duyguların kaynağı, hayatın farklı dönemlerinde değişimi, insan ve çevresi üzerine etkisi, ölümden sonraki hayatta dünyevi duyguların yansımalarının neler olacağı KB’de yer almaktadır. Duyguların çoğunlukla olumsuz olarak değerlendirildiği KB, ilk okumada karamsar ve kaygılı bir anlatıma sahipmiş gibi görünmektedir. Ancak metnin bütününe ve eserin yazıldığı döneme, dönemin şartlarına bakıldığında bu anlatımın sebebi anlaşılmaktadır. Hâcib temkinli, rehavetten uzak, duygularını kontrol etmesini bilen bir insan ve toplum anlayışı ile duyguları ve etkilerini anlatmıştır.

Hayatın içindeki güzel duyguların fark edilmesini, değer kazanmasını sağlayan olumsuz duyguların anlatımı hatta olumlu duyguların bile zaman zaman eserde olumsuz olarak değerlendirilmesi, duygulardaki pek çok ayrıntının ele alınması, okurun, alıcının uyarılması eserin didaktik bir yapıya sahip olmasındandır.

Siyasetname, ahlak ve öğüt kitabı, ütopya gibi nitelendirilmenin yapıldığı KB duygular bağlamında okunduğunda da kişinin yaşamına ışık tutacak bir eserdir. Türk dili ve edebiyatı bakımından çok önemli olan bu eser tematik başlıklarla günümüz Türkçesine aktarılarak yayımlanırsa çok daha geniş bir okur kitlesine ulaşabilir.

Kısaltmalar

DLT : Dîvânu Lügâti't-Türk

ETY : Eski Türk Yazıtları

KB : Kutadgu Bilig

TS : Türkçe Sözlük

s. : Sayfa

S. : Sayı

vd. : Ve devamı, ve diğerleri.

Kaynakça

- AHMED, Sara (2017). *Duyguların Kültürel Politikası* (Çev. Sultan KOMUT), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- AKALIN, Şükrü Halûk; vd. (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKALIN, Şükrü Halûk; vd. (2018). *Yazım Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan; Osman Fikri Sertkaya; Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT, Reşit R. (1991). *Kutadgu Bilig I, Metin*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ARAT, Reşit R. (1959). *Kutadgu Bilig II, Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAL, Metin (2018). "Caydırmaya Karşı Platon'un Lakhes Diyaloğunda ve Aldous Huxley'in Cesur Yeni Dünya Romanında Cesaret Felsefesi", *Mavi Atlas*, 6, 1: 90-130.
- BAŞ, Melike (2015). *Conceptualization of Emotion through Body Part Idioms in Turkish: A Cognitive Linguistic Study*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BİLDİK, Tezan (2013). "Ölüm, Kayıp, Yas ve Patolojik Yas", *Ege Tıp Dergisi / Ege Journal of Medicine*, 52, 4: 223-229.
- BOZKURT, Ferdi (2014). "Sözlüklerdeki Temel Duygu Kavramlarının Yeniden Tanımlanması: Bir Yöntem Önerisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21, 1: 25-34.
- CONDON, John (2000). *Kelimelerin Büyülü Dünyası*, (Çev. Murat ÇİFTKAYA), İstanbul: İnsan Yayınları.
- CÜCELOĞLU, Doğan (2012). *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2001). "İtidal", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (23), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2002). "Kin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (26), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- ÇAĞRICI, Mustafa (2004). “Merhamet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (29), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ÇEÇEN, Rezan (2002). “Duygular İnsan Yaşamında Neden Vazgeçilmez ve Önemlidir”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX, 9: 164-170.
- DEMİRTAŞ, Andaç; DÖNMEZ, Ali (2006). “Yakın İlişkilerde Kıskançlık: Bireysel, İlişkisel ve Durumsal Değişkenler”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 17, 3: 181-191
- DİLÂÇAR, Agop (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DÖLEK, Adem (2003). “Sünnet Işığında Hırs Hastalığı Ve Korunma Yolları”, *HRÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, 6: 50-76.
- ER, Nurhan (2006). “Duygu Durum Sıfat Çiftleri Listesi”, *İstanbul Çalışmaları*, 26: 21-43.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B.; Akkoyunlu, Ziyat, (2015), *Kâşgarlı Mahmut Divânı Lugâti 'î-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1992). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- HACIZADE, Naile (2012). *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- KOÇAOĞLU, Timur (1970). “Kutadgu Bilig’de Pişmanlık Duygusu I-II”, *Türk Dünyası*, İstanbul IV, 16: 20-21; 17: 34-38.
- LUPTON, Deborah (2002). *Duygusal Yaşantı, Sosyo-Kültürel Bir İnceleme* (Çev. Mustafa CEMAL), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, vd. (2013). *Hadislerle İslam C.1*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- SMİTH, Tiffany Watt (2018). *Duygular Sözlüğü* (Çev. Hale ŞİRİN), İstanbul: Kolektif Kitap.
- ŞİRİN, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TARHAN, Nevzat (2010). *Duyguların Dili*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (2007). “Recâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (34), İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- YAYLAGÜL, Özen, (2005), “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II, 1: 17-51.

PAUL RICOEUR'ÜN DİL ANLAYIŞINDA YAPISALCILIĞIN YERİ

The Place of Structuralism in Paul Ricoeur's Conception of Language

S. Atakan ALTINÖRS*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 139-153

Öz: Yapısalcılık yirminci yüzyılda beşerî ve sosyal olguları incelemek üzere kullanılmış belli başlı yöntemlerden veya perspektiflerden biridir. Yapısalcılığın yükselişine Ricoeur'ün de kayıtsız kalmadığı görülür. 1960'lı yılların başından itibaren kaleme aldığı çeşitli metinlerinde, yapısalcı akımın dil felsefesi bakımından içerimlerini değerlendirmiştir. Makalemizde, Ricoeur'ün bu bağlamdaki değerlendirmelerine odaklanarak onun kendi dil felsefesini inşa etme güzergâhı üzerinde yapısalcılık ile giriştiği hesaplaşmanın ana hatlarını belirginleştirmeye çalıştık. Yapısalcılık karşısında onun sadece tarafgir veya sadece muhalif bir tavır takınmadığını tespit ettik. Ricoeur “olay olarak söylem” yaklaşımı ile yapısalcılığın dil perspektifi arasında ilk bakışta dikkat çeken çatışmaları, yeni yollar keşfederek aşmayı denemiştir. Ricoeur'ün bu bağdaştırma girişiminde yararlanacağı gereç “kelime” olacaktır. Kelimeler, semiyoloji ile semantiğin, her söylem olayındaki eklemlenmiş noktalarıdır. Cümle bir olaydır ve bu itibarla da onun edimselliği geçicidir, kalıcı değildir. Kelimeyse cümleyi hayatta tutar. Yer değiştirebilir bir şey olarak kendini yeni kullanımlara hazır tutar. Böylece de yeni bir kullanım değerinin ağırlığıyla sisteme geri dönerken ona bir tarih verir. Ricoeur kelimeyi, sistem ile edim, yapı ile olay arasındaki mübadeleci olarak değerlendirir.

Anahtar Sözcükler: Dil felsefesi, genel dilbilim, yapısalcılık.

Abstract: Structuralism is one of the main methods or perspectives used to study human and social facts in the twentieth century. It is seen that Ricoeur could not remain indifferent to the rise of structuralism. In various texts he wrote since the beginning of the 1960s, he evaluated the implications of structuralist current in terms of the philosophy of language. In our paper, we have tried to clarify the outlines of his confrontation with structuralism on the route of constructing his own philosophy of language, with a focus on Ricoeur's evaluations in this context. We found that he did not take a partial or only opposing attitude towards structuralism. Ricoeur tried to overcome the conflicts striking at first sight between his approach “the discours as an event” and the linguistic perspective of structuralism by discovering new ways. The tool that Ricoeur will use in this reconciliation attempt will be the “word”. Words are the articulation points of semiology and semantics in every discursive event. Sentence is an event, and as a consequence its actuality is temporary, not permanent. The word keeps the sentence alive. As

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat, Fakültesi Felsefe Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE aaltinors@gsu.edu.tr<mailto:aaltinors@gsu.edu.tr> ORCID: 0000-0001-6072-288X Gönderim Tarihi: 10.19.2019/ Kabul Tarihi: 11.01.2020

a displaceable entity, it keeps itself ready for new uses. In this way the word thus gives it a history when returning to the system with the weight of a new usage value. Ricoeur considers the word as exchanger between system and act, structure and event.

Keywords: Philosophy of language, general linguistics, structuralism.

Giriş

Makalemiz Ricoeur’ün kendi dil görüşü çerçevesinde yapısalcılığı nasıl değerlendirdiğini konu almaktadır. İlhamını büyük oranda Saussure’ün dil teorisinden alan bir grup bilim adamının ve düşünürün geliştirdiği ve “yapısalcılık” jenerik adı altında anılan yöntem veya perspektif yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde yükselişe geçerek birçok taraftar bulur. Yapısalcılığın yükselişine Ricoeur’ün de kayıtsız kalmadığı ve 1960’lı yılların başından itibaren kaleme aldığı çeşitli metinlerinde yapısalcılığın dil felsefesi bakımından içerimlerini değerlendirdiği görülmektedir. Ricoeur yapısalcılık karşısında sadece tarafgir veya sadece muhalif bir tavır takınmamıştır. Kendisinin “olay olarak söylem” yaklaşımı ile yapısalcılığın dil perspektifi arasında ilk bakışta dikkat çeken çatışmaları, yeni yollar keşfederek aşmayı denemiştir.

Belirttiğimiz bu problematik eksenindeki incelemelerimizi, makalemizde üç alt başlık hâlinde sunacağız. İlk alt başlıkta, Saussure’ün ortaya koyduğu dil anlayışının ardından, yapısalcı paradigmanın oluşumuna ve tarihsel seyirindeki ana uğrak noktalarına göz gezdireceğiz. İkincisinde, Ricoeur’ün yapısalcı perspektifin eksik yanına dair tespitlerini ve eleştirilerini ele alacağız. Üçüncü alt başlığımızda ise, Ricoeur’ün “olay olarak söylem” anlayışı ile yapısalcı perspektifi bağdaştırma teşebbüsüne odaklanacağız. İncelememizin sonuçlarını da son bir alt başlıkla takdim edeceğiz.

1. Yapısalcı paradigma: Dil ve dilbilim

Davranışçılık, marksizm, pragmatizm, vb. gibi yapısalcılık da yirminci yüzyılda beşerî ve sosyal fenomenleri incelemek üzere kullanılmış belli başlı perspektiflerden biridir. Bu üretken perspektifin farklı alanlara uyarlanmış biçimleri, “yapısalcılık nedir?” sorusunu, tüketici tek bir cevapla geçiştirilemeyecek çetin bir soru kılmaktadır. Farklı alanlardan sadece birkaçını anarsak: Sosyal/kültürel antropoloji ve etnoloji, sosyoloji, psikoloji, lengüistik¹, semiyotik, edebiyat teorisi... Hatta, Piaget’nin dikkat çektiği gibi (1970: 6 *et passim*), yapısalcılık beşerî bilimlerle sınırlı kalmamış ve aksiyomatik bir disiplin olan matematiğe de uyarlanmıştır. Bir bakıma Megill’in de belirttiği gibi (1998: 308) ‘yapısalcılık’ kelimesine öyle çok anlam yüklenmiştir ki artık bir anlamı olduğunu söylemek zorlaşmıştır. Bununla birlikte, en azından, ‘yapısalcı’ olarak adlandırılan yaklaşımlar arasındaki belirgin ortak yanlar üzerinde durmak mümkün görünmektedir. Bu ortak yanların bir bilançosunu çıkarmadan önce, Saussure’ün dile bakış açısını gözden geçirmek uygun olacaktır; zira, başka birçok

1 Makalemizde, Fransızca *linguistique* terimini okuduğu gibi *lengüistik* şeklinde yazma gerekçemiz şu: *Dilbilim* diye Türkçeleştirince, -Ricoeur’ün ve adı geçen başka yazarların- “dilin bilimi” [*science du langage*] şeklindeki ifadeyle bir karşılık yaratabiliyor ya da “bir bilim olarak lengüistik” yerine “bir bilim olarak dilbilim” denince kulağa yadigarıcı geliyor.

yazar gibi Benveniste'in de belirttiği gibi (2004: 42), 1928'den itibaren ortaya konan ve peşinden de ön plana çıkan yapısalcı akım, köklerini Saussure'den almaktadır.

Saussure dili şöyle bir sistem olarak görür: «Dil, terimlerinin anlık hâli dışında hiçbir şeyin belirleyici olmadığı saf/katıksız bir değerler sistemidir» (1995: 116). Sistemden kaynaklanan/doğan değerler olarak kavramlar sadece “ayrımsal”dır [*différentiels*]. Yani, kavramlar, içerikleri bakımından pozitif olarak belirlenmiş değildir; onlar sadece sistemin diğer terimleriyle bağlantıları bakımından negatif olarak belirlenmiştir (1995: 162). Bu itibardır ki Saussure'e göre dilde sadece ayrımlar vardır (1995: 166). Saussure dilde, [dilin] sisteminden önce ne idealar ne de sesler bulunduğunu vurgular (1995: 166). Dolayısıyla da Saussure açısından dil yalnızca sistemden kaynaklanan/doğan kavramsal ve sessel ayrımlar ihtiva eder (1995: 166). Diğer bütün semiyotik sistemlerdeki gibi dilde de göstergeyi oluşturan şey, diğer göstergelerden farklılığıdır; yani, göstergenin mizacı “ayırım”dır (1995: 168). Böylece Saussure dilsel göstergelerin değerlerinin, mevcut bir dil sistemi içindeki karşılıklı sınırlandırmalarla ya da aynı anlamda “ayrımlar” yoluyla belirlendiğini düşünmektedir. Bu bakımdan da Saussure için dil, tözsel [*substantielle*] değil, saf biçimsel/formel bir yapıdır (1995: 169). Saussure'ün dilsel gösterge hakkındaki “kâğıt metaforu” da (1995: 157) bir hayli açıklayıcıdır. Şöyle ki ona göre dilsel gösterge, bir yüzünün düşünce, diğer yüzünün ise ses olduğu bir kâğıda benzer. Kâğıdın ön yüzünü makasla kesince ister istemez arka yüzü de kesilmiş olur. Dilde de aynı şekilde ne ses düşünmeden ayrılabilir ne de düşünce sestem.

Saussure'e göre bir dilsel göstergenin kimliği/aynılığı yalnız başına değil, ancak onun ait olduğu dil sistemi içindeki diğer göstergelerle arasındaki dizimsel ve çağrışımsal ilişkilerin toplamınca tayin edilir. Bu toplam ilişkiler kümesi değerleri belirler. Nasıl ki satrançtaki vezir, piyon, fil ya da atın oyun dışında ne olduğunu, hangi anlama geldiğini sormak saçmaysa, dil için de her unsurun tek başına ne olduğunu araştırmak mânâsızdır (2014: 77). Saussure karşılıklı değerlerin belirlenmesinde sistemin önceliğini vurgular(1995: 157):

«Dahası, böyle belirlenen değer fikri bize, bir unsuru basitçe belirli bir sesin belirli bir kavramla birliği saymanın büyük bir yanılsama olduğunu gösterir. Onu böyle tanımlamak, parçası olduğu sistemden izole etmek olur; unsurlarla işe başlanabildiğine ve onların toplamını alarak sistemin inşa edilebildiğine inanmak olur. Oysa tersine, içerdiği unsurlara analizle erişmek için zincirleme bütünden yola çıkmak gerekir».

Saussure'ün bu “sistem” vurgusu kendisinden sonra beşerî bilimlerin bir çoğuna model teşkil ederek “yapısalcılık” paradigmasına dönüşecektir. Gördüğümüz gibi, Saussure “yapı” terimini değil, “sistem” terimini kullanır. Ricoeur “yapı” teriminin, “sistemin yapısı” anlamında ilk kez 1928 Lahey Uluslararası Birinci Lengüistler Kongresi'nde kullanıldığını nakleder (1969: 83) ve bunun ardından, “yapısal” sıfatının giderek sistemle eş anlamlı hâle geldiğini ekler. “Yapısalcılık” terimi ise ilk kez 1929 yılında, Çekçe kaleme aldığı “Romantické vřeslovanství - nová slávistika” başlıklı makalede Jakobson tarafından kullanılmıştır.

Bu noktada, Saussure'ün ardından “yapısalcı” denecek yaklaşımın şekillenmesinde ve yükselişinde büyük pay sahibi Claude Lévi-Strauss için dönüm noktası olacak bir

karşılaşmadan bahsetmek yerinde olur. Jakobson'un 1942 yılında, Fransız ve Belçikalı bilim ve düşünce insanlarının Nazi rejiminin zulmünden kaçarak sığındıkları ABD'nin New York kentinde *Ecole libre des hautes études* adıyla kurdukları okulda fonoloji hakkında verdiği altı dersin ilkinde, Saussure'ün devrimsel dil anlayışı üzerinde özel olarak durmuştur. Bu derslere katılanlar arasında, Charles F. Hockett, Thomas A. Sebeok gibi lengüistlerin yanında, bir siyasî mülteci olarak ABD'de bulunan Claude Lévi-Strauss da vardır. Jakobson'un derslerinin sonradan (1976 yılında) kitaplaştırılarak basılmış hâline Lévi-Strauss'un yazmış olduğu övgü dolu önsözündeki şu satırlar mânîdardır:

«Yapısal dilbilim bana şunu öğretmiş olsa gerek: Unsurların çokluğu/çeşitliliği tarafından yolumuzun şaşırılmasına kendimizi koyvermek yerine, unsurları birleştiren daha yalın ve daha iyi kavranılır bağıntıları/ilişkileri dikkate almak önem taşır. Jakobson'u dinlerken, XIX. yüzyıldaki ve hattâ XX. yüzyılın başındaki etnolojinin, yeni-gramercilerin lengüistiği gibi, sıkı sıkya nedensel düzlemdeki problemleri, yollara/araçlara ve gayelere ilişkin problemlerle ikame etmekle yetindiğini keşfettim. Asla bir fenomeni sahiden tasvir etmeksizin, onun kökenlerine gönderme yapmakla yenililiyordu. Böylece iki disiplin de, açıklamanın daima çeşitlenmeler etrafındaki değişmezleri/sabiteleri gösterme hedefine yönelmesi gerektiği hâlde, varyasyonların ezici bir çokluğu/çeşitliliği ile karşı karşıya kalıyordu» (1976: 8).

Lévi-Strauss yapısalci dilbilime borçlu olduğunu bu satırlarda dile getirdiği ilham ile, ilk dönem yazılarının derlendiği iki cilde de *Yapısal Antropoloji* başlığını koymuştur. Lévi-Strauss yapısalci lengüistiğin bilimselliğinin şu üç gerekçeye dayalı olduğunu belirtir (1996: 351-352):

«a) Onun, hiçbir beşerî grubun yoksun olmadığı eklemli dil [*langage*] olan bir konusu vardır; b) yöntemi homojendir; başka bir ifadeyle, onun tatbik edildiği özel lisan [*langue*] hangisi olursa olsun –modern, arkaik, “iptidai” ya da medeni- lengüistik aynı kalır; c) bu yöntem, uzmanların geçerliliğini kabul etmede görüş birliği içinde olduğu temel birkaç ilkeye dayanır».

Böylece lengüistiğin Lévi-Strauss'un nezdinde, lisanların çeşitliliği karşısında değişmeyen unsurları keşfetmiş olması itibariyle bilimsellik vasfını kazandığı anlaşılmaktadır. Dünya yüzündeki lisanların olanca çeşitliliği içinde, hepsinde ortak olan birtakım evrensel veya tümel ilkeler de vardır. Örneğin, dünyada şahıs zamirleri içermeyen bir dil yoktur; genizsil ünlü içeren, ağızsız ünlüler içermeyen bir dil de mevcut değildir. Ya da hiçbir dil, çoğulluğu, kelimededen özel bir morfem/anlambirim çıkarıp atarak belirtmez, bütün diller tersini yapar.

Lévi-Strauss'un, kültürel fenomenlerin dil/dilbilim modeline göre incelenmesinde ilham aldığı ikinci bilgin Boas'tır. Lévi-Strauss kültürel olayların bilinçdışı vasfını ilk kez Boas'ın net bir şekilde ortaya koyduğunu ifade eder ve bu perspektifiyle kültürel olayları dile benzettiğini ekler (1958: 26). Ona göre Boas, konuşan kişinin, bilimsel gramerin ortaya çıkışına kadar dilin yapısını bilmediğini ve hattâ ortaya çıkışından sonra da dilin yapısının insanın bilinci dışında konuşmayı biçimlendirmeye devam ettiğini göstermiştir (1958: 26). Lévi-Strauss dilin yasalarının bilinçdışı yapısının, tam da bu özelliğinden dolayı dilsel fenomenleri bilimsel açıdan incelenmeye elverişli kıldığını vurgular: «Dilin yasaları bilinçdışı düzeyde, konuşan öznelerin kontrolü dışında işlev görür, o hâlde onlar objektif fenomenler olarak, bu itibarla da diğer toplumsal olguları temsil eden fenomenler olarak incelenebilir» (Lévi-Strauss, 1998: 59).

Lévi-Strauss fonolojinin ortaya çıkışının yapısalcı paradigmayı güçlendirdiğine ayrıca dikkat çeker ve onun sosyal bilimler açısından rolünü, nükleer fiziğin bütün doğa bilimleri açısından üstlendiği yenilikçi role benzetir (1958: 39). Bir devrim diye nitelendirdiği fonolojinin yenilikçi karakterini, kurucusu olan Troubetzkoy'un 1933 tarihli "La Phonologie actuelle" başlıklı makalesine atıfla şöyle özetler (1958: 40):

«Fonoloji, *bilinçli* dilsel fenomenlerin incelenmesinden, bunların *bilinçdışı* alt yapılarının incelenmesine geçer; [fonoloji], *unsurları*, bağımsız entiteler olarak ele almayı reddeder; aksine, analizine, unsurlar arasındaki *ilişkileri* temel alır; *sistem* kavramını konuya dâhil eder. [...] gerek tümevarımla, gerekse mantıksal tündengelemlerle bulunan *genel yasaları* ortaya çıkarmayı hedefler».

Lévi-Strauss'un, Troubetzkoy'un ağzından naklettiği bu satırlar, âdeta yapısalcı paradigmanın özeti ve manifestosudur. Lévi-Strauss sosyoloji, etnoloji, antropoloji, vb. beşerî bilimlerin lengüistik ile fonolojinin yöntemini sahiplenmesi gerektiğini vurgular. Sosyoloğun akrabalık ilişkileri konusunu incelerken şeklen, fonoloğunkine ve lengüistinkine benzer bir durumla karşılaştığını belirtir (Lévi-Strauss, 1958: 40): Fonemler gibi akrabalık ifadeleri de anlam belirten unsurlardır ve ancak belirli bir sistemle bütünlüğü içinde anlam kazanırlar:

«Ayrı ayrı incelendiklerinde kavranılır olmayan eş seçimi/evlilik kurallarının anlamı ancak, onları birbirleriyle karşı(t)laştırarak su yüzüne çıkar; nasıl ki fonemdeki/ses-birimdeki realite, onun sessel bireyselliğinde değil, fonemlerin aralarında sergilediği karşıt ve negatif bağlantılarda yatıyorsa» (Lévi-Strauss, 1983: 196).

Yine, fonolojik sistemler gibi akrabalık sistemleri de bilinçdışı düşünce düzeyinde teşekkül eder. Bununla birlikte, dünyanın farklı yörelerindeki ilk bakışta birbirine hiç benzemeyen insan topluluklarında aslında birbirine benzer akrabalık biçimlerinin ve evlilik kurallarının gözlemlenmesi, bu fenomenlerin genel, ama örtük bazı kurallara dayandığının işareti (Lévi-Strauss, 1958: 41). Çeşitli kültürlerdeki, akrabalar arasından eş seçimi kurallarını incelediği eserinin sonuç bölümünde de belirttiği gibi (1981: 553), her kültürde, her toplumda geçerli olan evrensel bir kural bulunur: Enstest yasağı ve dış evlilik. Lévi-Strauss'un adlandırmasıyla bütün toplumlarda eş seçiminde "kadınların mübadelesi"² [*échange des femmes*] düzenleyen çeşitli kuralların müşterek noktası enstest yasağı ve dış evlilik kuralıdır. Yazar bu bağlamda, bir sosyolog olarak kendi yönteminin lengüistin yöntemiyle aynı olduğunu vurgular; zira, dilin ve dış evliliğin temel işlevi aynıdır: Başkasıyla iletişim ve grubun entegrasyonu (1981: 565). Ona göre cinsiyetler arası ilişkiler de tıpkı dil gibi, yani bir iletişim ya da mübadele biçimi olarak kavranabilmektedir (1981: 566). Lévi-Strauss gerçek kişilerin evliliklerindeki kız alıp-vermelerin altında, aslında simgesel bir mübadele yapısının yattığını düşünür. Üstelik bu yapı, tek tek bireylerin bilincinin dışındadır. Lévi-Strauss'un Saussure'den aldığı ilham böylece açıklığa kavuşur: Saussure'ün vurguladığı haliyle, tek tek bireyler konuştukları -ya da yazdıkları- sırada kullandıkları dilsel kuralların nasıl ki bilincinde değilse, akrabalık ilişkileri sistemleri de bireysel bilincin dışındaki kurallarca çekip çevrilmektedir.

Lévi-Strauss "yapısalcılık"¹, bir sistemin unsurları arasındaki ilişkileri açıklama yöntemi diye tarif eder (2013: 43). Onun eserlerinde sık sık kullandığı "bağıntı"

2 Bu kavram bizim dilimizde "kız alıp verme" şeklinde ifade edilir.

veya “ilişki”, gerçekten de yapısalcılığın anahtar kavramıdır. Hjelmslev’in bir değerlendirmesi de bu nitelemeyi destekler mahiyettedir. Şöyle ki, Saussure’ün yapısal yaklaşımın ilk örneğini ortaya koyan kişi olduğunu belirtmesinin ardından Hjelmslev söz konusu yaklaşımın ana vasfını şöyle tarif eder: «Dilin, birimler arasındaki ilişkileri bakımından bilimsel bir tasviri» (1997: 35). Hjelmslev böylece Saussure’ün, konuşulduğu hâliyle bir dilin seslerinin veya onun yazılı biçimindeki karakterlerin karşılıklı olarak ve öncelikle de fonetik veya grafoloji açısından değil, sadece karşılıklı ilişkileri bakımından tasvir edilmesi gerektiğini ve de aynı şekilde dilsel içerik birimlerinin (anlam taşıma/anamlılık birimlerinin) de öncelikle semantik bakımından değil, sadece karşılıklı ilişkileri bakımından tasvir edilmesi gerektiğini ileri sürdüğünü kaydeder (1997: 35). Hjelmslev’in bunun devamında belirttiği gibi, dilin hakikî birimlerinin sesler, yazılı karakterler ya da anlamlar olmadığını, bu saydıklarının arasındaki *relata*’lar olduğunu ve önemli olanın da onların bir söylem zincirlemesi içindeki karşılıklı ilişkileri olduğunu gösteren, Saussure olmuştur.

Lévi-Strauss gibi Jakobson, Barthes ve Lacan da yapısalcılığı üstlenerek savunmuşlardır. Bir başka grup düşünür vardır ki onlar yapısalcı projenin özüne katılmakla birlikte dogmatizmini reddeder. Foucault ve Althusser, onlara örnektir. Son bir grupta ise, “yapısalcılığın eleştirel dostları” ya da “yapısalcılığın postyapısalcı eleştirmenleri” denebilecek Derrida, Deleuze ve Lyotard yer alır. Yapısalcılık birçok yorumcu tarafından³ Kartezyen felsefenin merkezî bir konum tahsis ettiği “özne” kavramına yönelik bir reddiye olarak değerlendirilmiştir. Yapısalcılık, Kartezyen özerk “özne”nin aslında, dilin, kültürün, bilinçdışının bir neticesinden ibaret olduğunu göstermiştir (Best ve Kellner, 2013: 35). Corvez’in de belirttiği gibi (1969: 93) yapısalcılık bakımından, “düşünce” artık kişisel benin, *ego cogitans*’ın bir fiili değildir; kombinatuvar bir bilinçdışının, objektif bir sistemin faaliyetidir.

Diğer sosyal fenomenlerin hepsinin de dil/dilbilim modeline göre incelenmesi gerektiğini savunan yapısalcılar kuşağının “bilinçdışı yapılar” anlayışının kökleri, Freud kadar Saussure’e de uzanır. Culler’in de ifade ettiği gibi (1985: 80) bilinçdışı kavramının doğuşunda, kurduğu yeni bilimle Saussure de, Freud kadar pay sahibidir. “Bilinçdışı”, dil bakımından şu olguyu açıklayabilmemizi sağlayan kavramdır: «Bir dili biliyorum (yeni beyanlar üretebilmek, bana söylenenleri anlayabilmek, vb. itibariyle), ama neyi bildiğimi bilmiyorum. Bildiğim şeyin açıklanması için bir dilbilimciye ihtiyacım var» (Culler, 1985: 80). Dili konuşan, onun fonolojik ve gramatikal sistemlerinin bilinçli olarak farkında değildir (85). Yapısalcılığın “bilinçdışı” anlayışının, Freudyen anlayıştan farklılığının altını, Ricoeur şöyle çizmektedir: «Lengüistik yasalar, bilinçdışı bir düzeyi ve bu anlamda zihnin refleksif-olmayan, tarih-dışı düzeyini belirtir. Bu bilinçdışı, sembolleştirme gücü içinde itkinin, arzusun Freudyen bilinçdışı değildir; Freudyenden ziyade Kant’çı bir bilinçdışıdır, kategoriyel, kombinatuvar bir bilinçdışıdır» (1963: 599-600). Corvez’in ifadesiyle yapısalcılığın söz konusu ettiği “düşünmeyen düşünce”, kodların ve sistemlerin objektifliği içinde yabancılaşmıştır. Yapısal analiz de bu objektif düşünce mekanizmasını sökmekten meydana gelir (Corvez, 1969: 106).

Jameson’ın da tespit ettiği gibi (2003: 126) yapısalcılık Descartes’çı ve Sartre’cı *cogito*’nun savlarının bütünüyle reddedilmesini içerir. Yapısalcılığa göre özne, kişisiz

3 Best ve Kellner, 2013, s.35; Eagleton, 2011, s.124.

[*impersonal*] sistemin ya da dil-yapısının bir işlevinden ibarettir (2003.126). Dekens ise yapısalcılığın belirsiz şahıs zamirinin [*on*] teorisi olduğunu söyler (2015: 18). Yapısalcılık bu itibarla, *ego*'nun, öznenin cevherleştirilmesine karşı çıkararak onun da sosyo-kültürel yapılarda ilişkisel bir entite olarak çözümlenmesine dayanır. Yapısalcılık öznenin aslında, kültürün, dilin, bilinçdışının bir epifenomeninden ibaret olduğunu ifşa etmektedir. Dekens'in de tespit ettiği gibi (2015: 18), yapısalcılık “her yerde id [*ça*] konuşur” fikrini ve dilin yapısının bütün toplumsal yapılarda dönüştürülmüş olarak bulunduğunu esas alır.

Makalemizin bu alt başlığını, postyapısalcılığa da kısaca değinerek bitirmek yerinde olur. Postyapısalcılık diye adlandırılan felsefi akım, yapısalcı düşünürler kuşağının mirasını radikalleştirerek almamıştır. Eagleton'ın da belirttiği gibi (2011: 139), yapısalcılık gösterge ile, göstergenin referansta bulunduğu şeyi birbirinden koparıırken postyapısalcılık bir adım daha öteye giderek gösteren ile gösterileni birbirinden koparır. Derrida'nın nezdinde, gösteren ile gösterilen arasında, Saussure'ün “bir kâğıdın iki yüzü”ne benzettiği türde bir ilişki yoktur. Göstergenin bir yarısı daima “orada nâmevcut” iken, diğer yarısı da daima kendisi değildir (Sarup, 2010: 54). Göstergeler, “mevcut olmayan”ı, yokluğu gösterir ve dolayısıyla onların belirli, sabit anlamları yoktur. Anlam, bir gösterenler zinciri boyunca kayıp gider (Sarup, 2010: 55). Jameson'ın da belirttiği gibi (2003: 134) gösteren ile gösterilen arasındaki temel farklılık teorisi, Foucault ve Derrida ile birlikte, nihayetinde, yaşantı ile bilgi, dil ile düşünce arasında bir aynılık gören Batı felsefi ve metafizik geleneğinin radikal eleştirisinin bir aracı haline gelmiştir. Dilin, dil-dışı bir dünyada yer alan herhangi bir unsuru temsil etmediği fikri, yapısalcılık ile postyapısalcılığın ortak yanındır.

2. Ricoeur'ün dil felsefesi bakımından yapısalcı perspektifin eksik yanı

Ricoeur, Hjelmslev'in *Essais Linguistiques* başlıklı eserinde yer alan, yapısal analizin dayandığı dört ön kabulü nakleder: [1] Dil ile söz arasındaki dikotomi; [2] Diyakronik bakış açısının senkronik bakış açısına tâbi kılınması; [3] Sistem durumunda tözsellerleştirilecek mutlak terimlerin mevcut bulunmadığı; sadece negatif farklılıklar yoluyla belirlenen değerler bulunduğu; [4] Sonuç olarak da dilin, bir yapıdaki iç bağımlılıklardan kurulu özerk bir entite olarak tanımlanması (Ricoeur, 1969: 246). Ricoeur dilden “kapalı göstergeler sistemi”ni anlayan bu dördüncü postülayı, fenomenolojiye büyük bir meydan okuma olarak değerlendirir (1969: 247). Bu değerlendirmesinin sebebini de şöyle izah eder: Fenomenoloji için dil bir nesne değil, onun içinde ve onun vasıtasıyla gerçekliğe yönelmemizi sağlayan bir araçtır; dil bir şey hakkında bir şey söylemekten ibarettir. Dil, söylediği şeye yönelirken kendisini aşarak ve kendisini yönelimsel bir referans akışına yerleştirerek kendinden kaçır. Oysa yapısal lengüist için dil, kendi kendisine yeterlidir; bütün ayrımları kendisine içkindir ve dil konuşan özneyi önceleyen bir sistemdir (1969: 247).

Ricoeur yapısal bakış açısının zaferinin kesinlikle bilimselliğin zaferi olduğunu söyler (1969: 84). Dilsel nesneyi özerk bir nesne halinde kurarak lengüistik kendini bir bilim olarak inşa eder. Fakat Ricoeur bu inşanın kazanımları yanında, yapısal bakış açısının ödemek zorunda kaldığı bedelleri şöyle açıklar: [1] Konuşma edimi dışarıda bırakılır, oysa konuşma dilin özüdür, onun varış noktasıdır. [2] Tarih dışarıda bırakılır;

yalnızca sistemin bir durumdan diğerine değişimi değil, dilin üretilmesi içinde kültürün ve insanın üretilmesi de dışarıda bırakılır. [3] Özgür kombinasyon ve üretimle beraber, dilin ilk yönelimi olan “bir şey hakkında bir şey söylemek” de dışarıda bırakılır. Oysa konuşan (hatip) ve dinleyen (muhatap) dilin bu ilk yönelimini derhal idrak eder. Onlar için dil bir şeyi hedefler, daha doğrusu dilin çifte hedefi vardır: İdeal bir hedefi, yani bir şey söyleme hedefi ve de reel bir hedefi, yani bir şey hakkında söyleme hedefi (1969: 84-85). Ricoeur dilin bu hedeflere yöneliminde iki eşikten atladığını düşünür: Anlamın ideallığının eşliğinden ve referansın eşliğinden. Bu çifte eşik karşısındaki aşkınlık hareketinde dil [bir şey] *demek ister* [*veut dire*]. Ne var ki yapısalcı lengüistik kendisini “semiyotik olarak lengüistik” anlayışıyla sınırlandırmıştır. Bunu yaparak da göstergeler evreninin kapanışının [*clôture*] içinde kalmaya karar vermiş olur (1969: 85). Bu karar icabı da sistemin dışı yoktur. Makalemizin üçüncü alt başlığında izah edeceğimiz gibi, Ricoeur söylemenin [*le dire*] konuşmamızda ortaya çıkışını (“kapanış” kavramıyla karşıtlığında) “açılış” [*ouverture*] veya “açıklık” [*aperture*] olarak adlandıracaktır ve yapısalcılığın iskaladığı dilin bu veçhesini vurgulayacaktır.

Ricoeur yapısal lengüistiğin “yapı” ve “sistem” vurgusunun, “söylem”i fuzulî bir problem kılarak dışladığını tespit eder (2019: 16). Saussure’ün “dil” [*langue*] ile “söz” [*parole*] arasındaki ayrımının modern lengüistik üzerinde tayin edici bir etkisi olmuştur (2019: 17). Dili düşünmek der Ricoeur «Saussure’ün parçalara ayırdığı şeyin birliğini, dil ile sözün birliğini düşünmek olacaktır»⁴ (1969: 86). Saussure’ün anlayışına göre dil, belirli bir hatibin belirli bir mesaj olarak söz üretmesinin temelindeki koddur. Buradan da başka bazı ayrımlar doğar: Mesaj bireyseldir, kod ise kolektif; mesaj, zamanın diyakronik boyutunu oluşturan olaylar silsilesindeki geçici bir olaydır, kod ise senkronik bir sistemdir; mesaj maksatlıdır, birinin kastıdır, oysa kod anonimdir, kasta dayalı değildir. Ricoeur bu itibarla kodun sahip olduğu bilinçdışı özelliklerinin altını çizer ve ekler: «Güdüler ve dürtülerin Freud’cu metapsikolojiye göre bilinçdışı olmaları anlamında değil, libidinal olmayan yapısal ve kültürel bilinçdışı anlamında» (2019: 17). Kod konuşan bir bireyler topluluğu için sistematik ve zorunluysen, mesaj iradî ve kabildir [*contingent*]. Bu son karşıtlık, tam da Saussure’ün kodu, yani dili bilimsel bir araştırmanın objektif konusu olarak saptamasını ve sözü konu dışı tutmasını açıklığa kavuşturmuştur. Ricoeur böylece modern lengüistiğin kod uğruna mesajı, sistem uğruna olayı, yapı uğruna yönelimi, senkronik sistem uğruna eylemin iradîliğini parantez alarak geliştiğini kaydeder (2019: 17-18). Sözün sonsuz çeşitlenmesi karşısında dilin sonlu sayıda göstergeden oluşan kapalı yapısı, onun bilimsel açıdan incelenmesini mümkün kılmaktadır. Böyle bir sonlu sistemdeki unsurların bütün ilişkileri sisteme içkindir (2019: 20). Dolayısıyla da semiyotik sistemler “kapalı”dır, yani dış gerçeklikle, semiyotik olmayan gerçeklikle ilişkiden yoksundur. Bu itibarla da modern lengüistikte dil artık, zihinler ile şeyler arasındaki bir aracı olarak görülmez; dil, sistemi oluşturan unsurların aralarındaki farklılıkların etkileşiminden dolayı, içinde her unsurun yalnızca aynı sistemdeki başka unsurlara referans yaptığı kendine

4 Ricoeur’ün saptaması şu açıklamada bulunmamızı zorunlu kılıyor: Ricoeur’ün bu saptamada bulunduğu dönemden henüz Saussure’ün *Genel Dilbilim Yazıları* gün ışığına çıkmamıştı (Saussure’ün baba ocağında keşfedilmesinin ardından derlenerek ilk kez 1996’da yayımlanacaktır). Saussure’ün bu “evrak-ı metruke”sine bakıldığında, aslında dil ile söz arasında, *Genel Dilbilim Dersleri*’nden çıkarılabilen keskinlikte bir ayrımı varsaymadığını öne sürmek mümkün görünmektedir. Bu ayrımın daha ziyade yapısal lengüistiğin Saussure’e atfedildiği hatalı bir ön kabulü olduğu düşünülebilir.

ait bir dünya meydana getirir (2019: 20). Kısacası, der Ricoeur, «dil, bundan böyle, Wittgenstein'in adlandırdığı şekliyle bir “hayat formu” olarak değil, kendi kendine yeten bir iç ilişkiler sistemi olarak görülür» (2019:20). Neticede yapısalcı perspektif, dil felsefesi bakımından “söylem olarak dil”i göz ardı etme sonucunu doğurmuştur (2019: 20). Ricoeur yapısalcı perspektifin “semiyotik olarak lengüistik” anlayışı karşısında, söylemi tekrar konuya dâhil etmek üzere, Benveniste'in “semantik olarak lengüistik” görüşünden geniş ölçüde yararlanır. Bu noktada, bahsimizi bir süreliğine Ricoeur'den Benveniste'e kaydırmak uygun olacaktır.

Benveniste 1966 yılında Cenevre'de toplanan bir kongrede yaptığı açılış konuşmasında dile semiyotik ve semantik yaklaşımlar arasında gördüğü farklılığı izah eder. Benveniste, gösteren sistem olarak dil analizinde Saussure'ün durup kaldığı noktanın ötesine gitmeyi denemek gerektiğine kanidir (2004: 219). Benveniste'in “Saussure'ün durup kaldığı” derken kastettiği noktanın salt semiyotik yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır. Peki, salt semiyotik yaklaşımla yetinildiği takdirde, Benveniste'in nezdinde dil hakkında noksan kalan şey nedir? Bu sorumuzun cevabının “söylem” [*discours*] ve o düzlemdeki anlamlılık olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Semiyotik yaklaşım, anlamlılığı yalnızca göstergeler arası farklılıklardan kaynaklanan bir olgu olarak tanımlamakla yetinir. Daha doğrusu, o yaklaşım içinde kalındığında anlamlılık zaten bundan ibarettir. Benveniste şöyle der (2004: 222):

«Semiyotikte, göstergenin kastettiği/anlamına geldiği şeyin tanımlanmasına gerek yoktur. Bir göstergenin mevcut olması için onun benimsenmesi ve diğer göstergelerle şu ya da bu şekilde bağlanması gerekli ve yeterlidir. Göz önünde bulundurulmuş entite bir anlam taşır mı? Cevap ya evettir ya hayır. Cevap evet ise, her şey söylenmiştir ve o entite kayda alınır; hayır ise, reddedilir ve yine her şey söylenmiştir. “Chapeau” mevcut mu? - Evet. “Chameau”? - Evet. “Chareau”? - Hayır».

Neticede, semiyotik düzenden kaynaklanan bir şey olması itibarıyla anlamı belirlemek/tanımlamak söz konusu değildir. Bu seviyede kalındığında, tek kıstas şudur: Bu anlamlı mıdır, değil midir? (2004: 222). Böylece semiyotiğe ilişkin her şey, dilin bağrında ve kullanımı içinde göstergenin teşhis edilebilmesini/kimliklendirilebilmesini zorunlu ve yeterli koşul alır (2004: 223). “Semiyotik” demek, “dil-içi” demektir. Her gösterge, onu diğerlerinden ayıran şeyi kendinde taşır ve bu itibarla da semiyotik düzlemde, ayırt edici olmak ile anlamlı olmak aynı şeydir (2004: 223).

Oysa konuşma (ve yazma) pratiğimiz içinde yaptığımız şey, cümleler kurmaktır. Benveniste bu noktanın, kendi analizi bakımından can alıcı olduğuna dikkat çeker (2004: 224). Zira burası, onun analizinin “semantik olarak dil”i tasvir etmeye geçiş hattıdır. Şöyle devam eder Benveniste:

«Saussure'cü mânâda, cümlenin bir gösterge meydana getirebildiği yahut da göstergenin, ona basit ilâve yapmak veya onu yamak suretiyle önermeye, sonra da muhtelif sentaktik kuruluş tiplerine geçilebildiği fikrine tezat olarak, gösterge ile cümlenin, iki farklı âlem olduğunu ve ayrı tasvirler gerektirdiğini düşünüyoruz. Dilde, Saussure'ün dil ile söz arasında yapmaya kalkıştığı ayırmadan tamamen farklı olan temel bir ayırım tesis edeceğiz» (2004: 224).

Benveniste böylece semiyotik olarak lengüistik ile semantik olarak lengüistik arasındaki ayrımı gerekçelendirmeye girişir. Semantik kavrayışın, bizi kullanım ve faaliyet [*action*] olarak dilin alanına dâhil ettiğini belirtir: Bu alanda, malûmat aktaran,

tecrübe ileten, katılımı dayatan, cevaba teşvik eden, dileyen, icbar eden, kısacası insanların bütün hayatını organize eden dilin insan ile insan, insan ile dünya, zihin ile şeyler arasındaki aracılık işleviyle karşılaşırız (2004: 224). İşte dilin sadece bu semantik işlevi, toplumun entegrasyonuna ve dünya ile uyumuna, dolayısıyla da düşüncenin düzenlenmesine ve bilincin gelişimine imkân sağlar. Benveniste şahkasında semantik dışı vurumun cümle olduğunu vurgular (2004: 224). Cümle boyutunda, “teşebbüs edilen” diye adlandırılabilir şey, konuşanın demek istediği şey, onun düşüncesinin dilsel olarak fiiliyata dökülmesi söz konusudur (2004: 225). Semiyotikten semantiğe geçişte radikal bir perspektif değişimi vardır: Semiyotik olanın temel vasfı dilin bir özelliğinden kaynaklanırken semantik olan, dili fiiliyata döken konuşanın bir etkinliğinden doğar (2004: 225). Semiyotik gösterge kendinde mevcuttur, dilin realitesini temellendirir, fakat münferit uygulamaları kapsamaz; semantik olanın dışı vurumu cümle ise yalnızca münferittir. Gösterge ile dilin içsel realitesine temas edilirken, cümle ile dilin dışındaki şeylerle tekrar bağ kurulur (2004: 225). Bir dilin semantizmi *salva veritate* bir başka dilin semantizmine nakledilebilir ve bu da çevirinin imkânıdır; fakat bir dilin semiyotizmi bir diğerinin semiyotizmine nakledilemez ki bu da çevirinin imkânsızlığıdır. Semiyotik olan ile semantik olan arasındaki ayrım burada yakalanır (2004: 228).

Benveniste yukarıda ana hatlarını gözden geçirdiğimiz açılış konuşmasını takip eden soru-cevap kısmında şu açıklamada bulunur: «Dilin, kendinde ve gösteren şeyler olarak ele alınan gösterge denen birimleri ile, içinde aynı unsurların münferit bir beyan amacıyla kurulup düzenlendiği cümle arasında ayrım yapıyorum. Öyleyse iki ayrı lengüistik tasarlıyorum» (2004: 235). Söz alan Ricoeur, Benveniste’in semiyotik olan ile semantik olan arasındaki ayrımın dikkate değer bir felsefi verimlilik taşıdığını belirtir (2004: 236): Bu ayrım, dilsel evrenin kendisi üstüne kapanması [*clôture*] temel problemine ilişkin tartışmayı yeniden ele alma imkânı sağlar ki Ricoeur’un kendi dil felsefesi için taşıyıcı bir sütun olarak yararlanacağı da bu imkândır. Benveniste’in semiyotik olan ile semantik olan arasında ortaya koyduğu ayrım, Ricoeur’e göre tartışmayı Saussure’daki dil-söz dikotomisinin çok ötesine taşıma avantajına sahiptir (2004: 236). Saussure’un salt semiyotik lengüistiğinde göstergelerin kapalı evreni olarak tasvir edilen dilin kayıp hanesini meydana getiren söz, Benveniste’in onu semantik lengüistik yaklaşımıyla bütünleme teşebbüsü sayesinde yeniden kazanç hanesine dâhil edilebilir:

«Tek başına dikkate alındığında semiyolojik düzen sadece, dilin onsuz olamayacağı *eklemlenme* koşulları bütününden ibarettir. Ama, *eklemlenmiş olan* kendi başına henüz anlamlılık gücü içindeki dil [*langage*] değildir. O yalnızca lisan [*langue*] diye adlandırılabilir bir sistemler sistemidir ve sadece gücül [*virtuelle*] olan mevcudiyeti söylem gibi bir şeyi mümkün kılar ki o sadece, her defasında söylem örneğinde mevcudiyet kazanır» (Ricoeur, 1969: 250).

Ricoeur gücül olan ile edimsel olanın, eklemlenmiş ile işlemin, yapı ile işlevin, sistem ile olayın söylemde birbirine bağlandığını tespit eder (Ricoeur, 1969: 250). Sonuçta Ricoeur de Benveniste gibi semiyolojik düzenin *gerek şart* olduğunu ama tek başına *yeter şart* meydana getirmediğini düşünür. Söylemin semantizmini konuya dahil edecek bir dil anlayışını hedefler. Ricoeur böyle bir dil anlayışını, söylemin “olay” niteliğine odaklanarak ortaya koymayı deneyecektir.

3.Ricoeur'ün “olay olarak söylem” anlayışını yapısalcılıkla bağdaştırması

Ricoeur olay olarak söylem anlayışının, yapısalcılığın dil perspektifiyle ilk bakışta çatıştığı izlenimi veren bazı hususları beş maddede özetler: [1] Söylemin var olma tarzı, olay karakteri taşıyan bir edimde, söylem ânında yatar; oysa sistem sadece gücül ve zaman-dışıdır (1969: 87). [2] Söylem, onlarla birtakım anlamlandırmaların seçildiği, diğerlerininse dışta bırakıldığı bir dizi tercihten oluşur; ondaki tercihe dayalılık da, sisteme karşılık gelen bir özellik olan icbarın karşıt kutbudur. [3] Bu tercihler yeni kombinasyonlar üretir, daha önce duyulmamış cümleler ortaya çıkarır ve bu bakımdan da göstergelerin sınırlı sayıda ve kapalı repertuarının karşıt kutbudur (1969: 87). [4] Dil bir referansa söylem ânında sahip olur. Ricoeur göstergenin kapalılığını kırıp onu başkasına açanın, kısacası dili bir şey hakkında bir şey söyleme olarak kuranın, anlamlandırıcı yönelim olduğunu savunur. Anlamın idealitesinin şeyin realitesine aktarımının üretilme ânı, göstergenin aşkınlığının ânıdır (1969: 88). Bu an, cümle ile eş zamanlıdır. Dil cümle düzleminde bir şey söyler. Ricoeur işte bu nedenle göstergeye dair şu iki tanım arasındaki karşıtlığın söylem ânında ortadan kalktığını belirtir: [i] (“semiyotik olarak lengüistik” denen Benveniste öncesi yapısal lengüistik perspektifte varsayıldığı gibi) gösterenin gösterilenden içsel farklılığına dayalı tanım ile, [ii] göstergenin şeye olan dışsal referansına dayalı tanımı. Ricoeur ortada bu iki tanımdan birini seçmeyi gerektirecek bir durum bulunmadığı kanısındadır. Durum ona göre şundan ibarettir: Bunlardan birincisi göstergenin sistem içindeki yapısına, ikincisiyse onun cümle içindeki işlevine ilişkindir (1969: 88). [5] Olay, tercih, tazeleme/yenileme, referans, bunlar söylemin öznesini belirtmenin elverişli bir tazını da içerir (1969: 88). Birisinin bir başkasıyla konuşması, iletişim ediminin özüdür. Bu özelliğiyle de söz edimi, sistemin anonimliğinin karşıt kutbundadır. Bir öznenin, bir edimde, tekil bir söylem ânında, dilin ona hazır sunduğu göstergeler sistemini yeniden ele alabildiği yerde “söz” vardır ve bu sistem de, aynı zamanda bir başkasına hitap etmekte olan biri tarafından gerçekliğe büründürülmedikçe potansiyel durumda kalır. Söz ediminin öznelliği bir anda, hitap etmenin [*allocution*] özneler-arasılığı oluverir (1969: 88). Ricoeur dilin bir referansa ve bir özneye, bir dünyaya ve bir dinleyiciler ortamına [*audience*], söylem düzeyinde ve ânında sahip olduğunu vurgular. Bu bakımdan da, dünyaya referansın ve kendine referansın yapısal lengüistikte, kendi başına sistemin kurucu olmayan unsurları diye dışta bırakılması şaşırtıcı değildir. Fakat bu dışta bırakma, sadece bir eklemelişler bilimi kurmak üzere gerekli bir ön kabuldür: Konuşan bir kişinin belirli bir duruma ve bir dinleyiciler ortamına bağlı olarak anlamlandırıcı yönelimini gerçekleştirdiği düzey söz konusu olduğundaysa, geçerliliğini yitirir (1969: 88-89). Hitap etme ve referans, edim ile, olay ile, tercih ile, tazeleme/yenileme ile bir araya gelir.

Ne var ki Ricoeur genel düşünsel tavrı gereği, ilk bakışta sezilen çatışmalarda durup kalmaya taraftar değildir. “Olay olarak söylem” yaklaşımı ile yapısalcılığın dil perspektifi arasında ilk bakışta sezilen çatışmaları, “iki görüşün sentezinin yeniden düşünebilir olacağı yeni [...] yollar” keşfederek aşmayı deneyecektir. Bunun için öncelikle yapılması gerekenin de, dil fenomenini zaptetmeye elverişli ve de artık yalnızca yapı da olay da olmayacak, söylem yoluyla ikisinin mütemediyen birbirine dönüşümü olacak düşünce gereçleri bulmak olduğunu ifade eder (1969: 89). Ricoeur'ün bu işin üstesinden gelmek

için bulacağı gereç, çok da uzaklarda aramak gerekmeyen “kelime” olacaktır. Yapı ile olay, sistem ile edim çatışmasını Ricoeur kelime sayesinde aşmayı önerecektir. Öyleyse Ricoeur’un kelime hakkındaki analizlerini gözden geçirelim.

Ricoeur analizlerine, “kelime”ye ilişkin şu tespitle başlar: Kelime cümleden hem daha fazla hem de daha az bir şeydir (1969: 92). Cümleden az bir şeydir, çünkü cümleden önce henüz kelime yoktur. “Peki ne vardır?” diye soran Ricoeur buna “göstergeler” diye cevap verir. Yani sistemdeki farklılıklar, sözlükteki değerler. Ama henüz anlamlılık, yani semantik entite yoktur. Sistemdeki farklılık olarak gösterge hiçbir şey söylemez. Zaten bundan dolayı “semyolojide kelime yoktur” denir: İzafi, farklılığa dayalı/ayırmsal, karşıtığa dayalı değerler vardır. Kullanım ya da sarf etme ise lisanın ve sözün kavşak noktasındadır. Kelime, cümlelerin dile geldiği anda adlandırma yapar. Kelime cümledeki konumu içinde adlandırma yapar. Bir sözlükteyse sadece döngüsel biçimde tanımlanan ve söz dağarcığının kapalılığında dönüp duran unsurların bitimsiz çevrimi vardır. Ne zaman ki biri konuşur, biri bir şey der, işte o zaman kelime sözlükten dışarı çıkar (1969: 92-93). İnsan söz haline geldiği anda, söz söylem haline geldiği anda ve söylem cümle haline geldiği anda kelime de kelime haline gelir. Kelimeler, söz pozisyonunda yer alan göstergelerdir. Kelimeler, semyoloji ile semantiğin, her söz olayındaki eklemlenmiş noktalarıdır. Ricoeur böylece kelimeyi, sistem ile edim, yapı ile olay arasındaki mübadeleci [*échangeur*] olarak değerlendirir (1969: 93): Kelime bir yandan farklılığa dayalı/ayırmsal bir değer olarak yapıya bağlıdır ve o sırada sadece semantik bir potansiyeldir; diğer yandansa edimle, olayla bağlantılıdır; bu bakımdan da onun semantik edimselliği beyanın kısa ömürlü edimselliği ile eş zamanlıdır (1969: 93).

Fakat Ricoeur’e göre, başka bir açıdan bakıldığında kelime cümleden fazla bir şeydir: Cümle bir olaydır ve bu itibarla da onun edimselliği geçicidir, kalıcı değildir. Kelimeyse cümleyi hayatta tutar. Yer değiştirebilir bir şey olarak, söylemin gelip geçici örneğini yaşatır ve kendini yeni kullanımlara hazır tutar. Böylece de -ne kadar hafif olursa olsun- yeni bir kullanım değerinin ağırlığıyla sisteme geri döner. Ve de sisteme geri dönerken ona bir tarih verir (1969: 93). Ricoeur kelimeyi bir kristalleşme noktası, yapı ile işlev arasındaki mübadelelerin hepsinin düğümü gibi görür ve ekler: «Kelime, bizi yeni kavrayış modelleri yaratmaya mecbur ediyorsa, bu onun bizzat, dil ile sözün, senkroni ile diyakroninin, sistem ile sürecin kesişiminde olmasındandır» (1969: 95). Kelime, söylem ânında sistemden olaya yükselirken yapıya söz edimini getirir. Olaydan sisteme dönerken de sisteme, onsuz ne değişebileceği ne de sürebileceği kabilliği/zorunsuzluğu [*contingence*] getirir (1969: 95). Kelime, kendi başına zamanın dışında olan sisteme bir gelenek verir (1969: 95). Geldiğimiz bu noktada bahsimizi, Ricoeur’un kelimenin rolüne dair tespitlerinden, çok-anlamlılık [*polysémie*] probleminin yaklaşımına kaydıracağız.

Ricoeur çok-anlamlılık fenomeninin, gösterge ile kullanımın bir diyalektiğini, yapı ile olayın bir diyalektiğini konuya dâhil etmeksizin anlaşılamayacağını öne sürer (1969: 93). Sırf senkroninin terimleriyle konuşulduğunda, çok-anlamlılık, belirli bir anda bir kelimenin birden fazla anlam taşımasıdır ve onun çoğul anlamlarının da sistemin durumunun kendisine ait olmasıdır (1969: 93). Fakat bu tanım ona göre çok-anlamlılık probleminin özünü gözden geçirir: Problemin özü, yapı ile değil, süreç ile

ilgilidir. Bir adlandırma süreci, kullanımın bir tarihi vardır ki bu da çok-anlamlılık şekli altında, senkronide bir yansıma bulur. Bu anlam aktarımı -metafor- süreci, kelimenin, eskilerini kaybetmeden yeni anlam boyutları kazanmaya elverişli olan kümülatif bir şey [*entité*] olmasını gerektirir. Sistemin yüzeyine çok-anlamlılık olarak yansıyan da bu kümülatif ve metaforik süreçtir (1969: 93-94).

Ricoeur “yansıma” [*projection*] ile kastettiği şeyin, olayın sisteme geri dönüşü olduğunu açıklar (1996: 94). O burada, “yapı ile olay arasındaki mübadeleler” diye adlandırdığı ve harikulâdeliğine şaşırılan şeyi görür. Bir süreç olarak yapı ile olay arasındaki mübadeleleri, iki ayrı faktörün bir yarışına benzetir: Bir genişleme faktörü ile bir aşırı yüklenme faktörü. Yukarıda belirtilen kümülatif süreç icabı, kelime yeni kullanım değerleri yüklenme eğilimindedir (1969: 94). Öte yandansa, bu kümülatif sürecin göstergeler sistemine yansıması, yeni anlamın sistemin içinde yerini bulması sonucunu doğurur. Genişleme ve sonunda aşırı yüklenme, bir sistemin içinde göstergelerin birbirini karşılıklı sınırlaması tarafından durdurulur. Bu sınırlandırma Ricoeur’ün “düzenlenmiş” veya “çekidüzen verilmiş” [*réglée*] çok-anlamlılık dediği (1969: 94) durumu oluşturur. Ricoeur düzenlenmiş çok-anlamlılık ile şunu kasteder: Kelimelerin birden fazla anlam taşınması, ama sonsuz sayıda anlam taşınmaması (1969: 94). Bu durumu da “dilimizin yasası” diye niteler.

Ricoeur’e göre bir edim olarak sözün, söylemin bağlamı, kelimelerin çok-anlamlılığına karşı bir filtre vazifesi görür. Konuştuğumuzda, gücül gösterilenin yalnızca bir kısmını gerçekleştiririz; geri kalansa, sözün birliği olarak işlev gören cümlenin bütünsel anlamı tarafından iptâl edilir (1969: 72). Bağlamın seçme veya elekten geçirme faaliyeti sayesinde, çok-değerli [*multivoques*] kelimelerden, tek-değerli [*univoques*] cümleler meydana getiririz. Bağlam, çok-anlamlılık için bir filtre rolü oynar (1969: 72). Böylelikle, çok-anlamlı ifadeleri tek anlamlı ifadelere dönüştürme imkânı sağlar (1969: 72).

Ricoeur neticede, ne çok-anlamlılığın kendi başına patolojik bir fenomen olduğunu, ne de sembolizmin dilin bir süsü olduğunu belirtir: Çok-anlamlılık ile sembolizm, bütün dilin kuruluşuna ve işleyişine aittir (1969: 73). Ricoeur bu tespitleri ışığında, sembolizmi meydana getiren şeyin bir yapısal analizi gerektirdiği kanısındadır (1969: 78). Ricoeur sembolizmin “harikulâdeliğini” tasfiye etmesini yapısal analizin misyonu olarak gördüğünü belirtir. Sembolizmin demek istediği şeye gelince, onu bize öğretebilecek olan, artık bir yapısal lengüistik değildir. Yapısal lengüistiğin perspektifinden bakıldığında, “çok-anlamlılığın fonksiyonel karakteri” diye adlandırılabilir şey aydınlığa kavuşur (1969: 70). Fakat bu sadece bir ilk aydınlığa kavuşmadır, zira bu perspektifte dil düzleminde kalırız. Oysa sembol, sözün, yani söylemin içindeki bir ifadenin bir fonksiyonudur. Ricoeur sembolizmin demek istediği şeyi bize öğretebilecek olanın, felsefe olduğunu savunur (1969: 79). Yöntemi icabı lengüistiğin, sürekli göstergelerin kapalı evrenine ve onlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin içsel oyununa hapsedtiği söylemi, dile getirilen varlığa doğru sürekli yeniden açmanın felsefenin görevi olduğunu vurgular. Ricoeur’ün dil felsefesinin hareket noktası böylece netlik kazanır: Dilin aslı yönünün, göstergelerin kapanışının [*clôture*] ötesinde başladığı (1969: 96). Ricoeur bu bağlamda, söyleminin [*le dire*] konuşmamızda ortaya çıkışını “dil gizemi” diye nitelendirir ve onu (“kapanış” kavramıyla karşıtlığında)

“açılış” [*ouverture*] veya “açıklık” [*aperture*] olarak adlandırır (1969: 97). Ona göre dilin ilk işlevi “söyleme”dir (1969: 85). göstergeler evreninin kapanışıyla karşıtlık halinde, dilin bu işlevi onun açılışını veya açıklığını meydana getirir.

Ricoeur dilin biliminin [*science du langage*] dili ampirik bir bilimsel nesne kabul ettiğinin altını çizer (1969: 85) ve hemen peşinden de şunu ekler:

«Dilin bir nesne olması, bu nesnenin, prosedürler, yöntemler, ön kabuller ve nihayet de onun kuruluşunu düzenleyen teorinin yapısı yoluyla bütünüyle belirlediği/tanımlandığı yönündeki eleştirel bilinç korunduğu ölçüde apaçık bir şeydir. Ama nesnenin yönleme ve teoriye bu tâbi oluşu gözden kaçırılırsa, sadece bir fenomen-den ibaret olan şey, bir mutlak gibi alınır» (1969: 85).

Ricoeur hitap edenin ve muhatabının dil hakkında sahip olduğu tecrübenin, bir nesne olarak dili mutlaklaştırmaya dönük iddiayı sınırlayacağını kaydeder. Dil hakkında sahip olduğumuz tecrübe, onun böyle bir indirgemeye karşı koyan varlık tarzına ilişkin bir şeyi açığa çıkarır: Konuşan bizler için dil, bir nesne değil, bir aracılıktır/dolayıdır [*médiation*]. Dil, onun etrafında ve onun vasıtasıyla kendimizi ve eşyayı [*les choses*] ifade ettiğimiz şeydir (1969: 85). Hitap eden için konuşmak, bir şey hakkında birine bir şey söyleme yönelimi içinde, göstergeler evreninin kapanışını aşma edimidir. Konuşmak, onun vasıtasıyla dilin kendini, gösterge olarak referansına doğru ve yüzyüze olduğu kimseye doğru aşma edimidir. Ricoeur’e göre bu sırada dil yok olmak ister, bir nesne olarak ölmek ister (1969: 85).

Sonuç

Ricoeur’ün dil felsefesinde yapısalcılığın yerini incelediğimiz makalemizden çıkan sonuçların bir bilançosuyla bitirelim. Yukarıda inceleyeceğimiz gibi, ona göre yapısalcılık hem haklıdır, hem de eksiktir. Haklıdır, çünkü gösterge ancak bir sistem içinde bir anlam taşır. Bunu ortaya koymuş olması, Ricoeur’e göre yapısalcılığın başarılı yönüdür. Gelgelelim Ricoeur yapısal lengüüstüğün kod uğruna mesajı, sistem uğruna olayı, yapı uğruna yönelimi, senkronik sistem uğruna eylemin iradiliğini paranteze alarak geliştiğinin altını çizer. Sözün sonsuz çeşitlenmesi karşısında dilin sonlu sayıda göstergeden oluşan kapalı yapısı, onun bilimsel açıdan incelenmesini mümkün kılmaktadır. Bu, yapısal perspektifin “bilimsel zaferi”dir. Dil gibi sonlu bir sistemdeki unsurların bütün ilişkileri yine sisteme içkindir. Dolayısıyla da semiyotik sistemler kapalıdır; yani dış gerçeklikle, semiyotik olmayan gerçeklikle ilişkiden yoksundur. Bu itibarla da yapısal lengüistikte dil artık, zihinler ile şeyler arasındaki bir aracı olarak görülmez. Ricoeur’ün değerlendirmeleri ışığında şunu hiç tereddütsüz söyleyebiliriz: Semiyotik sistem anlamlılık fenomeni için gerek şarttır, ama tek başına yeter şart değildir. Yapısal perspektif uyarınca dil, sistemi oluşturan unsurların aralarındaki farklılıkların etkileşiminden dolayı, içinde her unsurun yalnızca aynı sistemdeki başka unsurlara referans yaptığı, kendine ait ve kapalı bir dünya meydana getirir. Oysa bir kez daha vurgularsak, Ricoeur’e göre dilin aslı yönü olan birine bir şey hakkında bir şey söyleme, göstergelerin kapanışının ötesinde başlar. Söylemi kapsamına alan bir dil yaklaşımı ortaya koyabilmek içinse, açılış ya da açıklık olarak dilin sağladığı imkânların hakkının teslim edilmesi gerekir. Sonuç olarak Ricoeur yapısalcılığın tarih-dışı ve de bir olay olarak söylemi dışarıda bırakan bakış açısını eksik bulmaktadır.

Kaynakça

- BELSEY, Catherine (2013) *Postyapısalcılık*, çev: Nursu Öрге, Ankara: Dost Kitabevi yay.
- BENVENISTE, Emile (2004) *Problèmes de linguistique générale*, cilt: 2, Paris: Gallimard.
- BEST, Steven ve KELLNER, Douglas (2011) *Postmodern Teori*, çev: Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı yay.
- CORVEZ, Maurice (1969) *Les Structuralistes*, Paris: Aubier Montaigne.
- CULLER, Jonathan (1985) *Saussure*, çev: Nihal Akbulut, İstanbul: Afa yay.
- DEKENS, Olivier (2015) *Le Structuralisme*, Paris: Armand Colin.
- EAGLETON, Terry (2011) *Edebiyat Kuramı*, çev: Tuncay Birkan, İstanbul: Metis yay.
- HJELMSLEV, Louis (1997) *Essais linguistiques*, Paris: Minuit.
- JAKOBSON, Roman (1976) *Six Leçons sur le son et le sens*, Paris: Ed. de Minuit.
- JAMESON, Frederic (2003) *Dil Hapishanesi*, çev: Mehmet H. Doğan, İstanbul: Yapı-Kredi yay.
- LEVI-STRAUSS, Claude (1958) *Anthropologie structurale*, Paris: Plon.
- _____ (1996) *Anthropologie structurale II*, Paris: Pocket.
- _____ (1981) *Les Structures élémentaires de la parenté*, Paris: Mouton & Co.
- _____ (1983) *Le Regard éloigné*, Paris: Plon.
- _____ (2013) *Mit ve Anlam*, çev: Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: İthaki yay.
- MEGILL, Allan (1998) *Aşırılığın Peygamberleri*, çev: Tuncay Birkan, İstanbul: Bilim ve Sanat yay.
- PIAGET, Jean (1970) *Le Structuralisme*, Paris: PUF.
- RICOEUR, Paul (1963) "Structure et herméneutique", *Esprit*, no: 322 (Novembre), pp. 596-627.
- _____ (1969) *Le Conflit des interprétations*, Paris: Seuil.
- _____ (2019) *Yorum Teorisi*, çev: Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: Pinhan yay.
- SARUP, Mardan (2010) *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*, çev: Abdülbaki Güçlü, İstanbul: Kırk Gece yay.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1995) *Cours de linguistique générale*, publié par Charles Bailly [i.e. Bally] et Albert Séchehay; avec la collaboration de Albert Riedlinger; éd. critique préparée par Tullio De Mauro, Paris: Presses Universitaires de France.
- _____ (2014) *Genel Dilbilim Yazıları*, çev: Savaş Kılıç, İstanbul: İthaki yay.

ALTAY DİLLERİ TİPOLOJİSİNDE ORTAK BİR DİL BİLGİSEL KATEGORİ: YİNELEME*

A Common Grammatical Category in Altaic Typology: Reduplication

Mustafa AĞCA*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 155-173

Öz: Bu çalışmada, Altay Dilleri Teorisi bağlamında Altay dillerinde yineleme kategorisinin ses bilgisi ve biçim bilgisi gibi farklı dil bilgisel düzeylerdeki görünüşleri ve işlevsel özellikleri ele alınarak karşılaştırılmış ve bu dillerde tespit edilen ortak yönleri dil akrabalığı ve dil ilişkileri bakımından değerlendirilmiş; tam ve parçasal olmak üzere iki genel biçimde ortaya çıkan ve çeşitli biçim-sesbilimsel formları bulunan yinelemenin, Altay dil ailesindeki Türkçe, Korece, Japonca, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada hem ses bilgisel ve biçim bilgisel ortaya çıkış süreçlerinin hem de işlevlerinin tipolojik olarak ortaklık gösterdiği ileri sürülmüştür. Macarcada da yineleme kategorisinin durumu incelenmiş, diğer Altay dilleri ve özellikle Türkçenin yineleme kategorisi bakımından gösterdiği tipolojik eğilimlerle büyük oranda uyumlu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yineleme, dil bilgiselleşme, söz yapımı, Altay Dilleri Teorisi, dil tipolojisi.

Abstract: In this study, in the context of Altaic Language Theory, it was compared by considering the appearance and functional characteristics at different grammatical levels such as phonetics and morphology of the reduplication category in Altaic languages, and the common characteristics determined in these languages were evaluated in terms of language affinity and language relations. It has been suggested that reduplication, which occurs in two general forms, full and partial, and has various morpho-phonological forms, is typologically common in terms of both the processes of phonological and morphological emergence and functions, in Altaic languages such as Turkish, Korean, Japanese, Mongolian, Manchu-Tungus. Moreover, in Hungarian, the use of the reduplication category was analyze, and it was deduced that it correspond with to a great extent with the typological tendencies that other Altaic languages, especially Turkish has.

Keywords: Reduplication, grammaticalization, word formation, Altaic Theory, language typology.

1. Tipoloji

Kısa tanımıyla dil bilimsel tipoloji, diller arasındaki yapısal benzerlikler ve farklılıkları araştıran dil bilim dalıdır. Tipoloji terimi diğer birçok dil bilimsel terim

* Bu çalışma, 1-7 Haziran 2018 tarihinde Ulanbator'da (Moğolistan) düzenlenen *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu'*nda sunulmuş olan "Altay Dilleri Tipolojisinde Ortak Bir Dil Bilgisel Kategori: Yineleme" başlıklı bildirinin gözden geçirilmesi ve genişletilmesi şeklindedir.

** Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, magca.tr@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9120-2462 Gönderim Tarihi: 01.16.2020/ Kabul Tarihi: 02.03.2020

gibi Biyoloji alanından kopyalanmıştır ve “sınıflama / sınıflandırma” ya da “türlerin yorumlanması ve incelenmesi” gibi anlamlara gelir. Daha özel olarak ise dil bilimsel sistem tiplerinin incelenmesi ve yorumlanmasıdır. Bir dil içerisindeki dil bilimsel sistemlerin mukayesesinin yanı sıra genellikle diller arasındaki dil bilimsel sistemlerin karşılaştırılmasıyla ilgilidir. Dil bilimsel tipoloji çalışmaları, birbirine çağdaş dillerin karşılaştırılmasıyla eşzamanlı ya da bir dilin tarihi gelişiminin çeşitli aşamalarının karşılaştırılmasıyla artzamanlı olabilir (Velupillai 2012: 15).

Her dilin kendine özgü karmaşık yapılarından oluşan bir tipolojisi vardır. Bir dilin diğer dillerle ortaklık gösterdiği karmaşık derin yapılar dil akrabalığı ile ilgilidir, bunların dışında kalan yüzeysel benzerlikler ve ortaklıklar ise dil evrenselliklerini ilgilendirir (Velupillai 2012). Dil evrensellikleri araştırmaları bütün dünya dillerindeki ortak özellikleri ortaya çıkarmakla ilgilendirirken tipoloji, daha çok dil akrabalığı ile ilgili bir kavramdır (Comrie 2005: 49).

Tipoloji çalışmalarında, diller arasındaki benzerlik ve farklılıkları ölçen çeşitli değişkenler geliştirilir. Geliştirilen bu değişkenler, dillere özgü yapılar ve diller arasında gözlemlenebilir benzerliklerden oluşur (Bickel 2007: 241). Bu değişkenler üzerine temellenen tipoloji çalışmaları, dilleri çeşitli ölçütlere göre sınıflandırarak temelde insan dilinin eğilimlerini, imkânlarını, sınırlarını anlamaya çalışır. Diller arasındaki benzerliklerden doğan akrabalık teorileri, tipoloji çalışmalarının doğal bir sonucudur denebilir. Dil akrabalığında tek bir ana dile giden tipolojik ortaklık söz konusudur. Düzenli sesbilimsel, biçimbilimsel vs. denliklerin yanı sıra özellikle dillerdeki karmaşık dil yapılarının, dilin üretim sürecini oluşturan işlevsel kategorilerin benzeşmesi akrabalık teorilerinin kanıtlanmasında büyük bir önem taşır.

2. Yineleme Kategorisi ve Tipolojik Tanımı

Yineleme (reduplication), yeni bir dil bilimsel ya da semantik işlev elde etmek için bir sözcüğün ya da sözcük kökünün / gövdesinin bir parçası olan sesbilimsel malzemenin tekrarlanmasından oluşan bir biçim bilimsel işlemidir ve tekrarlanan materyal, çekimsiz ve türetilmemiş temel formdan doğrudan türetilir (Hurch 2005: 1). Daha basit ifadeyle yineleme, “Bir tabanın belirli bir parçasını ya da tamamını yineleyerek, bu tabandan başka ek ve sözcükler türetme sürecidir.” (İmer vd. 2011: 54). Türkçede aynı sözcüğün tekrarıyla ortaya çıkan *az az*, *hızlı hızlı*, *koşa koşa*; sözcüklerin ilk hecelerinin kısmen yinelenmesiyle oluşturulan *kıpkırmızı*, *kopkoyu*, *büsbüyük*; sözcük tabanın ilk ünsüzünün farklı bir ünsüzle yer değiştirmesi ya da ünlü ile başlıyorsa yinelemenin ikinci unsurunun başına bir ünsüz eklenmesiyle ortaya çıkan *kapı kapı*, *içecek miçecek* gibi formlar birer yineleme örneğidir. Yinelemenin tanımı değişik kaynaklarda az da olsa farklılaşmakla birlikte, konuyla ilgili çoğu çalışmada, ortaya çıkan yapının söz dizgesi içerisinde tek bir sözcük gibi kullanım imkânı bulunduğu vurgulanmıştır. Sonuç olarak yineleme, dil biliminin ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi alt dallarıyla ilişkili dil bilimsel bir süreç ve kategoridir.

Yinelemenin en yaygın işlevleri, bir sıfatın anlamını pekiştirmek, bir eylemin sürekliliğini ifade etmek, tekil bir adın çoğul biçimini oluşturmaktır. Yineleme, dil bilimsel amaçlar için, örneğin bir cümleye belirli bir zaman veya görünüş ifadesi

katmak için de kullanılabilir. Dünya dillerinin çok azında yineleme, söz yapım yöntemi olarak da kullanılmaktadır. Bazı dillerde, yineleme çok üretkendir ve dil bilgisi ve sözlüğünün ayrılmaz bir parçasıdır. Bir kısım dilde ise çok üretken değildir, bazı durumlarda neredeyse hiç bulunmaz. Altay dillerinde yineleme kategorisi, pek çok form ve işlevde görülmektedir ve üretken olarak kullanılmaktadır (Olsson 2015: 1).

2.1. Yinelemenin Biçim-sesbilimsel Formları

Yinelemenin biçim-sesbilimsel açıdan tam ve parçasal olmak üzere iki tipi bulunur.

2.1.1. Tam Yineleme

Tam yineleme (full reduplication), bütün bir sözcük, sözcük kökü ya da gövdesinin yinelenmesiyle ortaya çıkan yineleme formudur:

kandu “Kan” > *kandukandu* “Kırmızı” (Kayardild dili) (<http://wals.info/chapter/27>)

ren “Adam, erkek” > *renren* “Herkes” (Mandarin Çincesi) (Katamba-Stonham 2006: 181)

damla > *damla damla* “damlalar hâlinde” (Türkiye Türkçesi) (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

2.1.2. Parçasal Yineleme

Parçasal yineleme (partial reduplication), basit bir ünsüz ikizleşmesinden ya da ünlü uzatmasından bir sözcük tabanının neredeyse tamamına kadar çeşitli şekilleri bulunan yineleme tipidir. Parçasal yinelemenin, sözcüğün baş, orta ya da son hecesi gibi herhangi bir parçasının yinelenmesiyle ortaya çıkan çeşitli formları bulunur:

jan “Doğ-“ > *jajan* (Bitmişlik ifadesi) (Sanskritçe) (Kiyomi 1995: 1158)

amigo “Arkadaş” > *amimigo* “Arkadaşlar” (Pangasinan dili) (<http://wals.info/chapter/27>)

takin “Çoraplar” > *takin kin* “Çorap giy-” (Marşal dili) (Güler 2003: 10)

Yineleme, yinelenen öğelerin yanı sıra sesbilimsel alternans ve yineleme formuna eklenen çeşitli yapım ve çekim ekleriyle birlikte de ortaya çıkabilir: *güzel mi güzel, günü gününe, yıllar yılı* vs. Çok sayıda benzer form bulunduğu ve bu tarz bir çalışmada verileri analiz etmeyi zorlaştıracığı için bu gibi örnekler çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.¹

3. Altay Dilleri Teorisi ve Teori ile ilgili Görüşler

Altay dilleri teorisi, dar anlamda Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'yı, geniş olarak ise Korece ile Japonca'yı da içine alan dil ailesinin genel adıdır (Tuna 1992:

¹ Bu çalışmada, yansıma sözcükler (*tak tak*), dış dünyaya ait tasvir ifadeleri (*tir tir titre-*) gibi taklide dayalı sözlükbirimlerden oluşan yineleme örnekleri de mümkün olduğunca değerlendirmeye alınmamıştır. Çünkü bu yapıdaki yinelemeleri oluşturan sözcüklerin çoğu tek başına anlamlı değildir. Bu örneklerde, yalın form ile yinelenmiş biçim arasındaki ilişki belirsizdir.

7). Altay dillerinin akrabalık ilişkileri başından beri tartışmalıdır. Zaman zaman tartışmalarda teori taraftarları, teoriye karşı olanların bu dillerin akraba olmadıklarını, karşı olanlar ise teori taraftarlarının Altay dillerinin akraba oldukları yönündeki iddialarını ispat etmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Teoriyi savunanlar, söz konusu diller arasında pek çok ses denkliği bulmuş, biçim ortaklığı kurmuştur. Bununla birlikte, teoriye karşı olanlar tarafından kabul edilebilir deliller gösterilerek bu teori çürütülemediği. Altay dilleri teorisi, hâlihazırda üzerinde tartışmaların devam ettiği bir teori olarak varlığını sürdürmektedir (Demir-Yılmaz 2002; Tekin 2013: 80).

Altay dil bilimi çalışmaları, günümüze gelinceye kadar genellikle ses ve buna paralel olarak sözcük denkliklerine yoğunlaşmış, ortak biçim bilgisi ve gramer konuları genellikle ihmal edilmiştir. Oysa tarihsel dil bilim ve dil akrabalığı alanlarında en az sözcük denklikleri kadar biçim bilimsel denklikler ve ortak gramer de son derece önemli bir yere sahiptir (Gökçe 2014: 3). Dolayısıyla, dil biliminin ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi alt dallarıyla ilişkili dil bilimsel bir süreç ve kategori olan yinelemenin söz konusu dillerdeki durumu, dil akrabalığı konusunda kullanılabilecek önemli bir ölçüttür.

4. Tipolojik Açından Dünya Dillerinde / Dil Ailelerinde Yineleme Kategorisinin Durumu

Yineleme yöntemi, tipolojik olarak dünya dillerinde yapım ve çekim kategorilerinde işlev görmektedir. Birçok dilde yineleme yöntemi, bir çekim unsuru olarak işlev görüp dil bilimsel kategoriye girerken bazı dillerde söz türetimi işleviyle kullanılmaktadır. Dünya dillerinin tipolojik özelliklerini ortaya koymak amacıyla hazırlanan WALS (The World Atlas of Language Structures) veritabanında *Biçim bilimi* üst başlığı altında verilen yineleme, birçok dünya dilinde işlevsel olarak kullanılan biçim bilimsel bir işaretleyici olarak gösterilmiş ve üç kategoride ele alınmıştır. Buna göre 55 dil yinelemeyi anlam bilimsel ve dil bilimsel amaçlı kullanmazken, 278 dilde tam ve parçasal yineleme, 35 dilde yalnızca tam yineleme işlevsel olarak kullanılmaktadır. Dünya dillerinin çoğunda tam ve parçasal yineleme yöntemi daha çok dil bilimsel işlevleriyle öne çıkarken, çok az dilde bir söz yapım unsuru olarak dikkat çekmektedir (<http://wals.info/chapter/27>).

Dil bilimsel bir işaretleyici olarak kullanıldığı dillerde yineleme yöntemi, çokluk, sınırlandırma, pekiştirme, geçişlilik vb. gramer kategorilerini, tam ya da parçasal yineleme gibi farklı sesbilimsel değerlere sahip formlarla işaretleyebilir. Yineleme yöntemiyle dil bilgiselleşmenin bu modelinde dikkati çeken nokta, herhangi biçim bilimsel bir işaretleyici kullanılmadan, yineleme yöntemiyle oluşturulmuş formun gerekli olan semantik ve dil bilimsel değeri sağlamasıdır (<http://wals.info/chapter/27>; Kiyomi 1995: 1152).

Yineleme kategorisi, Avustralya (Pasifik Adaları, Filipinler, Endonezya, Madagaskar), Güney Asya, Afrika'nın birçok bölgesi, Kafkas dillerinde oldukça yaygın olarak kullanılır. Batı Avrupa bölgesinde yineleme kategorisi biçim bilgisinde önemli bir rol oynamaz. Bununla birlikte, doğusundaki diğer dil aileleriyle temas hâlinde olan bir kısım Hint-Avrupa dilinde yineleme formları mevcuttur (<http://wals.info/chapter/27>). Hint-Avrupa dil ailesinde yineleme, yaygın bir kategori değildir. Ancak temas hâlinde olduğu diğer dillerden bu tarz yapı kopyalamaları sonucunda bazı

yineleme formları Sanskritçe, Farsça gibi bir kısım Hint-Avrupa dilinde kullanılmaya başlamıştır.

Hint-Avrupa dillerinde tam yineleme yoluyla oluşturulmuş *fifty-fifty* “ortaklaşa, yarı yarıya”, *so-so* “ne iyi ne de kötü, şöyle böyle” ve *wishy-washy* “yavan, sulu; karakersiz, iradesiz”, *itsy-bitsy* “minicik” gibi örnekler bulunur ancak yineleme süreci söz yapımının önemli bir parçasını teşkil etmez. Bu sözcük envanterinin kapsamı dardır ve yinelenmiş sözcüklerin pek çoğu diğer dillerdekenden daha sınırlı bir işleve sahiptir. Mesela, *wishy-washy*, *itsy-bitsy* gibi sözcükler daha çocuksu ve komik bir ses tonuyla kullanılır. Bu örnekler, yinelemenin, isimlerin çoğul biçimlerini oluşturma ya da fiillerin görünüşünü değiştirme gibi önemli dil bilgisel işlemlerin bir parçası olduğu diğer dillere bakışla işlevsellik açısından oldukça basittir (Rubino 2005: 23; Olsson 2015: 3).

Dünyadaki birçok dilde yineleme mevcut olsa da, üretkenlik derecesi dilden dile değişir. Keskin bir tanımlama mümkün olmamakla birlikte, bir dilde yineleme süreci sıklıkla ve işlevsel olarak yeni sözcükler türetmek için kullanılıyorsa, yinelemenin o dilde üretken olduğu söylenebilir. Buna, alıntı sözcükleri yineleme sürecine uyarlama da dâhildir (Olsson 2015: 5). Bu duruma Türkçe *masmavi* < *mavi* örneği verilebilir.

5. Altay Dillerinde Yineleme Kategorisi

Yineleme, Altay dillerinde gramatikal bir işaretleyici göreviyle işlevsel olarak kullanılan dil bilgisi kategorilerinden biridir. Altay dillerinin tümünde aynı zamanda bir söz yapımı yolu olarak da kullanılması dikkate değer. Altay dillerinde yinelemenin biçim-sesbilimsel açıdan tam ve parçasal olmak üzere iki ana tipi de bulunur. Altay dillerinde bulunan çeşitli yineleme formlarının, Ana Altay dilinin tipolojik bir özelliği olup olmadığı sorusunun yanıtlanması, büyük oranda bu formların Altay dillerindeki ortaklığının kanıtlanmasına bağlıdır.

Altay dillerinde yinelemenin işlevsel olarak kullanılan üç formu vardır: tam yineleme, vurgulu yineleme (ön hecede parçasal yineleme) ve m-’li yineleme. Bu üç formdan tam yinelemenin yaygın olarak çokluk, topluluk, pekiştirme, söz yapımı gibi işlevleri vardır. Parçasal yineleme ise büyük oranda pekiştirme işleviyle kullanılır.

5.1. Altay Dillerinde Biçim-sesbilimsel ve İşlevsel Özellikleri Bakımından Tam ve Parçasal Yineleme

Altay dillerinde yineleme kategorisi, gösterdiği anlam bilimsel / işlevsel ortaklıklar dikkate alınarak aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilebilir:

Tam yineleme: (1) Çokluk, (2) Pekiştirme, (3) Topluluk ve dolaylı çokluk, (4) Sıralama-üleştirme, (5) Eylemin gerçekleşme zamanı, (6) Söz yapımı

Parçasal yineleme: (1) Pekiştirme, (2) Söz yapımı

5.1.1. Altay Dillerinde Tam Yineleme

Altay dillerinde tam yineleme bir sözcük tabanının tamamının yinelenmesi şeklinde gerçekleşen bir yineleme sürecidir. Belirli biçim bilimsel sözcük sınıflarına uygulanabilir dil bilgisel bir yöntem olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır.

(1) Çokluk

Tam yineleme, Moğolca dışındaki² Altay dillerinde isimlerde çokluk işaretleyicisi olarak kullanılır:

Türk. *kim kim (geldi)* “kimler (geldi)” < *kim* (Güler 2003: 77)

Jap. *eda-eda* “branslar, dallar” < *eda* “brans, dal” (Kwon 2017: 2)

Jap. *yama-yama* “dağlar” < *yama* “dağ” (Olsson 2015: 6)

Kor. *motoy-motoy* “tüm eklemeler” (Lee-Ramsey 2011: 172)

Manç. *jalan jalan* “nesiller; dünyalar” < *jalan* “nesil; dünya” (Gorelova 2002: 139)

Manç. *se se* “çağlar; yıllar” < *se* “çağ; yıl; yaş” (Gorelova 2002: 139)

(2) Topluluk ve dolaylı çokluk

Altay dillerinin tümünde topluluk ve dolaylı çokluk işlevli tam yineleme formları bulunur:

Türk. *çeşit çeşit* “çok çeşitli” < *çeşit* (Güler 2003: 73)

Türk. *kutu kutu (kitap)* “birçok kutuda (kitaplar)” < *kutu* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Jap. *hoo-boo*³ “her yön, her yer” (Martin 1988: 151)

Kor. *kunte-kunte* “birçok yer; çeşitli yerler” < *kunte* (Chung 1998: 138)

Kor. *kolmok-k'olmok* “her sokak” < *kolmok* (Chung 1998: 138)

Ude. *wekt'e-wekt'e* “birlikte; yığın”

Moğ. *tala tala (eçe)* “her yandan, her taraftan” < *tala* “yan, taraf” (Tekin 1993: 32)

(3) Sıralama-üleştirme

Tam yineleme formu, Altay dillerinin tümünde sıralama-üleştirme işleviyle kullanılmaktadır:

Türk. *bir bir / birer birer* “tek tek, sırayla” < *bir / birer* (Yastı 2007: 77)

Jap. *hitori-hitori* “her bir kişi” < *hitori* “bir kişi” (Martin 1988: 151-152).

Jap. *ichi ichi* “tek tek, bir bir” < *ichi* “bir” (Olsson 2015: 6)

Kor. *cokak-cokak* “parça parça, tane tane” < *cokak* “parça, tane” (Martin 1992: 347)

Kor. *s'ay-s'ay* “her bir çift” < *s'ay* (Chung 1998: 138)

Ude. *wac'anzi-wac'anzi* “az az, azar azar” < *wac'an-zi* “biraz, azıcık” (Nikolaeva vd. 2001: 394-395)

Manç. *emken emken* “bir bir, birer birer” < *emken* “bir” (Gorelova 2002: 381)

Moğ. *koyar koyar* “ikişer” < *koyar* “2, iki” (Poppe 1992: 145)

2 Bu çalışmada kullanılan örnekler, Altay dilleriyle ilgili yapılan yineleme konulu diğer çalışmalar taranarak elde edilmiştir; bu nedenle bazı Altay dillerinde olmadığı varsayılan örnekler bu dillerde bulunabilir. Örnekler değerlendirilirken bu durumun göz önünde bulundurulması gereklidir. Altay dillerindeki bütün yineleme örneklerinin derlenerek bu dillerde tüm yönleriyle karşılaştırılması, ancak daha sonra yapılacak kapsamlı çalışmalarla mümkündür. Bu çalışma, yalnızca konuya bir giriş niteliği taşımaktadır.

3 Japoncada /h/, /k/, /s/, /t/ gibi ötümsüz ünsüzlerle başlayan sözcüklerin bir kısmı, yinelenildiğinde yinelemenin ikinci ögesinde bu ünsüz ötümlüleşmektedir (Martin 1988: 151).

(4) Pekiştirme

Tam yinelemenin pekiştirme işlevi Türkçe, Japonca, Mançu-Tunguzca ve Moğolcada bulunmaktadır:

Türk. *çabuk çabuk* “çarçabuk, çabucak, çok çabuk” < *çabuk* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Jap. *dame-dame* “tamamen işe yaramaz” < *dame* “işe yaramaz, yararsız” (Kwon 2017: 5)

Ude. *go:-go:* “çok uzun” < *go:* “uzun” (Nikolaeva vd. 2001: 394-395).

Ude. *xele-xele* “çarçabuk, çabuk çabuk” < *xele* “hızla, çabucak” (Nikolaeva vd. 2001: 394-395).

Dagr. *lek-lek* “çok ağır” < *lek* “ağır, ağır şekilde” (Wang 2018: 56)

Moğ. *güicen güicen* “zar zor” < (Poppe 1992: 145)

(5) Eylemin gerçekleştiği zamanı ifade eden zarf

Tam yineleme formunun bu işlevi, Türkçe, Japonca ve Tunguzcanın Udege lehçesine ait örneklerde bulunmaktadır:

Türk. *sabah sabah* “sabah erkenden” < *sabah* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Jap. *sirazu-sirazu* (*no uti ni*) “habersiz(ken)” < *sirazu* “bilmemek; habersiz” (Martin 1988: 1062)

Ude. *anana-anana* “çok çok önce” < *anana* “çok önce, uzun zaman önce” (Nikolaeva vd. 2001: 394-395).

(6) Söz yapımı

Tam yinelemenin, Altay dillerinin tümünde söz yapımı süreci olarak kullanılması dikkat çekmektedir⁴. Tam yineleme örnekleri, çokluk, topluluk gibi işlevleri bakımından evrensel olmakla birlikte, bu yineleme formunun söz yapımı işlevi dünya dillerinin çok azında bulunur. Altay dillerinden Türkçe, Japonca ve Mançu-Tunguzcada tam yineleme formunun söz yapımı işlevinin bulunduğu, bu dillerdeki çok sayıda örnekten anlaşılmaktadır. Moğolcada bulunan az sayıda örnek, bu formun söz yapımı işleviyle Moğolcada da bulunduğunu göstermektedir. Japonca ve Korecede az sayıda vurgulu yineleme örneğinde de söz yapımı işlevi bulunmaktadır. Vurgulu yineleme formlarının, tam yineleme örneklerinde meydana gelen büzülme sonucu ortaya çıktığı görüşü kabul edilirse Korece de bu gruba dâhil edilebilir.

Kaz. *julım-julım* “Yırtık yırtık, yırtık pırtık” < *julım* “Bir demet, bir tutam” (Ağca 2017: 96)

4 *Tatar* ve *Tatabı* etnonimlerinin kökenlerini de yineleme yöntemiyle açıklayan bir etimoloji denemesi mevcuttur. Wang’a göre etnonimlerin kavramsal içeriği dikkate alınarak bunların kökenlerinin asal sayı adları ile açıklanması gibi bir eğilim vardır. Eğer bu kural bütün etnonimlere uygulanırsa, *Tatar* ve *Tatabı* etnonimlerinin kökeni büyük bir kesinlikle tespit edilebilir. İki etnonim de dikkate değer biçimde söz başında CV (*ta-ta*) yineleme formu özelliği gösterir. *Tatar* adı ToB (Toharca B) *tarya* “üç”, *Tatabı* adı ise Moğolca *tabun* “beş” rakamı ile ilgili olabilir. Bu tarihi gelişim sırasında iki etnonim de bazı sesbilimsel ve biçim bilimsel değişiklikler geçirmiştir:

ToB *tarya* “üç” > **tara* > **ta-tara* > *tatar*

Moğ. *tabun* “beş” > **tabu* > **ta-tabu* > *tatabı*

Wang’a göre bu iki etnonim **tara* “üç” ve **tabu* “beş” köklerinden teşekkül etmiştir, daha sonra başta bulunan CV *ta-* yinelemesi ile *tatar* ve *tatabı* formları ortaya çıkmıştır (Wang 2018: 55-56).

Türk. (Ağz.) *gözgöz* “Un, bulgur vb. şeyler koymaya yarayan içi bölünmüş büyük sandık.” < *göz* “oda; delik, boşluk; çekmece” (Ağca 2017: 96)

Jap. *miru-miru* “süratli, çabuk, hızlı; anında, hemen”, “gördüğün gibi” < *miru* “görmek; bakmak; izlemek” (Kaiser vd. 2013: 292-293; Fujimura 2017: 77-78)

Ude. *xaulie-xaulie* “neyse, her ne ise” < *xaulie* “lütfen” (Nikolaeva vd. 2001: 394-395)

Manç. *ai ai* “çeşitli; birçok” < *ai* “ne” (Gorelova 2002: 382)

Manç. *yaya* “her, her bir; herhangi” < *ya* “hangi, hangisi; ne” (Gorelova 2002: 383)

Dagr. *lek-lak*⁵ “(birisi) çok beceriksizce (davranmak)” < *lek* “ağır, ağır şekilde” (Wang 2018: 56)

Altay dillerinde tam yineleme formunun yukarıda verilenler dışında *eylemin sürekliliği, karşılıklık, eylemin tekrarı, sayma, numaralandırma, belirsizlik, benzerlik, amaçsızlık, başboşluk* gibi işlevleri de bulunmaktadır. Bu işlevler hepsinde ortak olmadığı için buraya alınmamıştır. Aynı biçim bilimsel formların anlamları ve işlevlerinin dillerde, hatta bir dilin lehçelerinde genişleyebildiği ve zamanla farklılaşabildiği göz önüne alınırsa bu işlevsel farklılıkların olağan olduğu söylenebilir.

5.1.2. Altay Dillerinde Parçasal Yineleme

5.1.2.1. Vurgulu Yineleme

Altay dillerinde, eklemeli dillerde önden eklemeye standart olmamasına rağmen sözcük başında parçasal yineleme vardır. Chung’a göre bu parçasal yineleme formuna ait örnekler, tam yinelemelerin büzülmüş biçimleridir. Korecede bazı parçasal yineleme örneklerinin tam yineleme formlarının da bulunması bu sonuca ulaşmak için yeterlidir. Ayrıca Türkçede, bu yineleme örneklerinde vurgunun başta bulunması, bunların bileşik kökenli olduğunu gösterir (1998)⁶. Vurgulu yineleme formu Altay dillerinde yaygındır. Altay dilleri içerisinde örneklerin fazlalığı ve işlevlerinin çeşitliliği bakımından Türkçe dikkati çekmektedir (Li-Lindsay 2000).

Vurgulu yineleme olarak adlandırılan bu yineleme formu, sözcük tabanının ilk hecesinin (CVC) yinelenmesiyle teşekkül eder. Türkiye Türkçesinde sözcüğün ilk hecesi açıksa, yani CV şeklindeyse ünlüden sonra /p/, /s/, /t/, /m/ ünsüzlerinden biri gelir. Sözcüğün ilk hecesi kapalıysa (CVC), CV’den sonra gelen ve ilk heceye ait olan ünsüz /p/ ile yer değiştirir (Göksel-Kerlake 2005: 91-93). Tunguzcada sözcüğün ilk hecesi açıksa, yani CV şeklindeyse ünlüden sonra /b/, /v/, /w/ sesleri eklenir; kapalıysa ilk hecenin son ünsüzü /k/ ya da /m/ ünsüzlerinden biriyle yer değiştirir. Ayrıca Tunguzcanın Oroken lehçesinde ilk hecenin hiçbir eklemeye ve değişikliğe uğramadan doğrudan yinelenildiği örnekler de bulunur. Korece, Japonca ve Moğolcanın Dongxian lehçesinde ilk hece herhangi bir ses eklenmeden yinelenir. Türkçede, Dongxian lehçesi

5 Bu örnekte, aynı zamanda ünlü alternansı görülür. Söz yapımında yinelemenin yanı sıra alternansın da etkisi düşünülebilir.

6 Türkçede vurgu, az sayıda istisna dışında sözcüklerin son hecesinde bulunur. Sözcük ek alınca vurgu sona kayar. Bileşiklerde vurgu genellikle ilk sözcüğün son hecesinde bulunur (Demir-Yılmaz 2014: 140). Yukarıda sözü geçen, Türkçedeki parçasal yineleme formunda vurgunun ilk hecede olması, bu örneklerin tam yineleme formundan büzülme sonucu ortaya çıktığına işaret eder. Sonradan türetilmiş bazı örnekler örneğime yoluyla direkt olarak ilk hecenin yinelenmesi şeklinde ortaya çıkmış olmalıdır.

hariç Moğolcada (/b/ ve /v/) ve Oroken lehçesi dışında Tunguzcada ekleme bir sesin bulunduğu ikinci form bulunur.

Li-Lindsay'e göre biçim bilgisel sistemlerdeki düzensizlikler genellikle yeniliklerden ziyade tarihî kalıntıları temsil ettiği için orijinal sisteme daha çok yaklaşmak için daha fazla düzensizlik beklenmelidir. Türkçe, yinelemeye eklenen bu ünsüzler bakımından Tunguzca ve Moğolcaya göre daha fazla seçenek sunar. Bu, Tunguzca ve Moğolcanın biçim bilgisinin Türkçeye göre daha az tutucu olduğunu gösterebilir. Yine de bu dilleri Türkçede bulunan karmaşıklığa yaklaştıran örnekler vardır (2000).

Vurgulu yinelemenin sıfatlarda pekiştirme işlevli örnekleri Türkçe, Mançu-Tunguzca ve Moğolcada yaygın olarak kullanılmaktadır. Japonca ve Korecede fiillerde anlam kuvvetlendirici bir işleve sahiptir. Ayrıca bu iki dilde bu forma ait örnekler zarf yapımı, söz türetimi gibi işlevlerde kullanılır:

(1) Pekiştirme

Sıfatlarda:

Türk. *güpgüzel* “çok güzel” < *güzel* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Türk. *kaskatı* “kaya gibi sert” < *katı* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Türk. *tertemiz* “çok temiz” < *temiz* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Türk. *simsiyah* “kapkara, zift gibi” < *siyah* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Oro. *bag-bagdarin* “bembeyaz, apak, çok beyaz, kar beyazı” < *bagdarin* “beyaz” (Li-Lindsay 2000)

Oro. *sib-sinarin* “sapsarı, çok sarı, altın sarısı” < *sinarin* “sarı” (Li-Lindsay 2000)

Oro. *kab-kara* “kapkara, çok kara, simsiyah” < *kara* “siyah, kara” (Li-Lindsay 2000)

Tung. *gov-gogxun* “aşırı derecede baharatlı”⁷ (Li-Lindsay 2000)

Tung. *fak-farxun* “çok karanlık” (Li-Lindsay 2000)

Evk. *ab-aja* “çok iyi” (Li-Lindsay 2000)

Evk. *naw-nana* “çok yavaş”⁸ (Li-Lindsay 2000)

Evk. *nem-nermikkmn* “çok ince, incecik” (Li-Lindsay 2000)⁹

Halh. *ab-asxa* “son derece düzgün, çok doğru” < *asxa* “düzgün, doğru” (Li-Lindsay 2000)

Dong. *xu-xulan* “kıp kırmızı” < *xulan* “kırmızı” (Li-Lindsay 2000)

Dong. *qa-qara* “kapkara, simsiyah” < *qara* “siyah” (Li-Lindsay 2000)

Dong. *sm-smni* “oldukça yeni” < *smni* “yeni” (Li-Lindsay 2000)

7 Tunguzcada /b/'nin yanı sıra /v/ ve /k/ ünsüzleri de vurgulu yinelemede yinelenen ilk heceden sonra gelebilir (Li-Lindsay 2000).

8 Evenki lehçesinde /b/'nin yanında /w/ ve /m/ de eklenen ünsüzler arasındadır (Li-Lindsay 2000).

9 Moğolcanın Dagur lehçesinde /b/ ve /m/; Kalmuk lehçesinde /b/ ve /w/; Moğolcada /b/ ve /f/; Türkçenin Özbek ve Tatar lehçelerinde /m/ ve /p/, Uygur Lehçesinde /v/ ve /p/; Türkiye Türkçesinde /m/, /t/, /p/ ve /s/ ünsüzleri eklenir (Li-Lindsay 2000).

Moğ. *kab-kara* / *hav-har* “kapkara” (Poppe 1992: 76; Kartallıoğlu 2010: 96)

Moğ. *duv-dugui* “yusyuvarlak” (Kartallıoğlu 2010: 96)

Moğ. *ub-ulan* / *uv-ulaan* “kıpkırmızı” (Kartallıoğlu 2010: 96)

Japonca ve Korece farklı işlevlerdeki örnekler:

Jap. *tsu-tsuku* “kazmak; gagalamak” < *tsuku* “bıçaklamak”

Kor. *te-teuk* “gitgide, gittikçe (daha fazla)” < *teuk* (Chung 1998: 139)

Kor. *te-tekuna* “dahası, hem de” < *tekuna* (Chung 1998: 139)

Kor. *na-nal* “günlük, gündelik” < *nal* (Lee-Ramsey 2011: 172)

Kor. *ta-tal* “her ay” < *tal* (Chung 1998: 138)

Kor. *tu-tuñsil* “yavaşça, nazikçe yüzen” < *tuñsil* (Kim 2003)

(2) Söz yapımı

İlk hecenin yinelenmesiyle ortaya çıkan parçasal yinelemenin, Japoncada, Korecede ve Tunguzcanın lehçelerinde söz yapımı işlevini gösteren örnekleri bulunur:

Jap. *ku-kuru* “kendini asmak; bağlamak” < *kuru* “sarmak, dolamak” (Fujimura 2017: 76).

Kor. *cen-cennal* “iki gün önce” < *cennal* “dün” (Chung 1998: 140)

Ude. *el-ele* “yalnızca; kıl payı” < *ele* “birazdan, kısa süre içinde” (Nikolaeva vd. 2001: 394-395)

Manç. *ud-udu* “birkaç, bir miktar; çok” < *udu* “ne kadar; kaç tane” (Gorelova 2002: 383)

Li-Lindsay’de (2000) yineleme örneklerinin Türkçe kökeni olasılığı üzerinde durulur, yani bir köken ortaklığı için benzerlikler yeterli görülmez. Moğolca, özellikle Tunguzcadaki örnekler kopyalama ile açıklanmaya çalışılır. Kopyalamanın Tunguzcanın Oroken Lehçesine Moğolcanın Dagur lehçesi üzerinden yapıldığı düşünülür. Li-Lindsay’e (2000) göre Japonca ve Korecede bu yineleme formu bulunmadığı için yinelemenin büyük Altay dil ailesine ait bir işaretleyici olduğunu söylemek de zordur. Ancak yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu yineleme formu Japonca ve Korecede bulunmaktadır.

Vurgulu yineleme örnekleri değerlendirildiğinde bütün Altay dillerinde bu formun bulunduğu açıkça belirtilebilir. Türkçe, Mançu-Tunguzca ve Moğolca form ve işlev ortaklığı bakımından birbirine çok yaklaşmaktadır. Korece ve Japoncada /p/, /s/, /r/, /m/ gibi ilk hecenin sonuna eklenen ünsüzlerin bulunmaması, bu dilleri diğer üçünden ayırmakta ve ikisini birbirine yaklaştırmaktadır. Tunguzca ve Moğolcanın bazı lehçelerinde iki (hem ilk hecenin sonuna fazladan bir ünsüzün eklendiği hem de ilk hecenin doğrudan yinlendiği) biçimin de görülmesi, Korece ve Japonca ile diğer Altay dilleri arasındaki bağlantıya işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

5.1.2.2. m-'li Yineleme¹⁰

Altay dillerinden Türkçe ve Moğolcada aynı yapı ve işlevde görülen bu yineleme formu, Korece ve Japoncada da bulunur. Japoncadaki işlevi Türkçe ve Moğolcadakine yakındır, Korecede ise işlev olarak farklıdır. Bu yineleme formu, üç farklı biçim-sesbilimsel koşulda gerçekleşir: (a) bir ünlü ile başlayan ad türünde sözcükler, (b) /m/ ünsüzü dışındaki ünsüzlerle başlayan sözcükler, (c) /m/ ünsüzüyle başlayan sözcükler.

Bu yineleme formunda, yinelenen sözcük ünlü bir sesle başlıyorsa yinelemedeki ikinci ögenin başına Türkçede ve Moğolcada bir /m/ ünsüzü eklenir, sözcük ünsüz bir sesle başlıyorsa yinelemenin ikinci ögesinin ilk ünsüzü /m/ ile yer değiştirir. Halha Moğolcasında yinelenen sözcük /m/ ünsüzü ile başlıyorsa ikinci unsurun ilk ünsüzü /z/ sesiyle yer değiştirir. Türkçenin Tuva lehçesinde ikinci unsurun ilk ünsüzünün /s/ ile yer değiştirdiği ve ünlü ile başlayan sözcüklerde ikinci ögenin başına /s/ ünsüzünün eklendiği örnekler bulunur: *pelek-selek* “hediyecik, küçük hediye” < *pelek* “hediye”, *uuruk-suuruk* “aynı anda” (Harrison 2000).

Korecede ünlü-ünsüz ayrımı yoktur. Ünlü bir sesle başlayan sözcüklerde yinelemedeki ikinci ögenin başına, ünsüzle başlayan sözcüklerde yinelemenin ikinci ögesinin ilk ünsüzünün yerine /k/, /p/, /t/ ünsüzlerinden biri eklenir.

Japoncada durum biraz daha farklıdır, genellikle yinelemenin ikinci ögesinin ilk ünsüzü, sözcüğün içinde bulunmayan /b/, /d/, /z/, /g/ ünsüzlerinden biriyle yer değiştirir. Japoncada bulunan bu tarz örneklerin bir kısmı tam yineleme içerisinde de değerlendirilmiştir. Örnekler incelendiğinde bu formun tam yinelemeden pek farkının bulunmadığı anlaşılmaktadır. İkinci ögenin ilk ünsüzünün /b/, /d/, /z/, /g/ ünsüzlerinden biriyle yer değiştirdiği bu örnekler, ilk ögenin ilk ünsüzündeki aykırılışma yoluyla ortaya çıkmıştır. Yani ötümsüz bir ünsüzle başlayan sözcük yinlendiğinde yinelemeyi oluşturan ikinci sözcüğün ilk ünsüzü ötümlüleşir.

(1) Benzerlik ilişkisiyle kurulan topluluk işlevi

m-'li yinelemenin işlevi, diğer benzer nesnelere, olayları ya da durumları ifade etmek için belirli bir sözcük ya da sözcük grubuna işaret eden kavramı genelleştirmektir (Göksel-Kerslake 2005: 91-93). m-'li yinelemenin bu işlevi Türkçe ve Moğolca örneklerde görülür:

a.

Türk. *etek metek* “etek(ler) ve benzerleri” < *etek* (Göksel-Kerslake 2005: 91-93)

Halh. *aav maav* “baba ve diğer insanlar” < *aav* “baba” (Kubo 1997: 69)

b.

Türk. *kapı mapı* “kapı ve benzerleri” < *kapı*

Türk. *çay may* “çay ve benzerleri” < *çay*

Halh. *Japon Mapon* “Japonya ve diğer ülkeler” < *Japon* “Japonya” (Kubo 1997: 67)

Halh. *nom mom* “kitaplar ve diğer şeyler” < *nom* “kitap” (Kubo 1997: 67)

10 Türkçe ve Moğolca örneklerde ikinci unsurun büyük oranda /m/ ünsüzüyle başlamasından dolayı bu gruba giren örnekler diğer Altay dillerini de kapsayacak şekilde “m-'li yineleme” başlığı altında incelenmiştir.

c.

Halh. *maşin zaşin* “araba ve benzerleri” < *maşin* “araba” (Kubo 1997: 69)Halh. *max zax* “et ve benzerleri” < *max* “et” (Kubo 1997: 69)

(2) Japonca örnekler

Japoncada birtakım adlar, yineleme yoluyla bir tür çokluk ve topluluk işaretleyicisi olurlar. Bu formda genellikle yinelemenin ikinci ögesinin ilk ünsüzü, sözcüğün içinde bulunmayan /b/, /d/, /z/, /g/ ünsüzlerinden biriyle yer değiştirir. Bu form, Türkçe ve Moğolcada bulunan m-’li yineleme formuna yapı ve işlev bakımından çok benzemektedir:

kuti-guti “her bir giriş / ağız”, *tokoro-dokoro* “burada ve orada, çeşitli yerlerde”, *sumi-zumi* “her kuytu, köşe” (Martin 1988: 151).

(3) Korece örnekler

Korecede bu yineleme örnekleri zarf yapımı başta olmak üzere çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır:

saŋkil-paŋkil “güleryüzle”, *opul-kopul* “dolambaçlı bir şekilde”; *walk^hak-talk^hak* “geveze, gevezelik”, *alson-talson* “şaşırtma; kafa karıştırıcı”, *ult^huŋ-pult^huŋ* “tümsekli, bozuk, sarsıntılı” (An 2006: 1-2).

m’li yineleme örnekleri özellikle Türkçe ile Moğolcada hem form hem işlev ortaklığı göstermesi bakımından bu iki dili birbirine yakınlılaştırılmaktadır. Korecede ikinci ögeye eklenen ünsüz çeşitlenmekte ve işlev farklılaşmaktadır. Japoncada da ikinci ögeye eklenen ünsüzler Türkçe ve Moğolcaya göre daha çeşitlidir. Japonca ve Korecedeki bu çeşitliliğin de tarihi kalıntıları temsil ettiği ve bu dilleri Ana Altay diline yakınlılaştırdığı düşünülebilir. Taranan ilgili kaynaklarda Mançu-Tunguzcada m’li yineleme örneği tespit edilememiştir.

6. Problemler ve Tartışma

6.1. Altay Dilleri Arasındaki Form ve İşlev Farklılıkları

Korecede, diğer Altay dillerinden farklı olarak ardışık yineleme olarak adlandırılan aşağıdaki yineleme formu bulunmaktadır.

ki-ki-kwe-kwe “çok ilginç, çok garip” < *kikwe*

ki-ki-myō-myō “harika, olağanüstü” < *kimyo*

Bu yineleme formu Çince’den alıntı (Sino-Korean) sözcük katmanlarıyla sınırlıdır (Frampton 2004: 25).

Japoncada ve Halha Moğolcasında sıfat türetme yollarından biri olarak işlev gören ve diğer Altay dillerinde bulunmayan bir yineleme formu bulunmaktadır. Aşağıdaki örneklerde yineleme formunun ilk ögesinin son hecesi uzatılmış ve belirli bir tonlama bütüne yayılmıştır:

Jap. *takaa-taka* “high” → *taka* “high” (Michinori: 142).

Halh. *tomoo tom* “çok büyük, çok uzun” < *tom* “büyük, uzun” (Kubo 1997: 94)

Halh. *üneen ünen* “çok doğru” < *ünen* “doğru” (Kubo 1997: 94)

Yukarıdaki örneğin yanı sıra özellikle Türkçe, Korece ve Japoncada çekim ekleriyle birlikte iç içe geçmiş biçimde kullanılan çeşitli formların bulunduğu ve mevcut formların çok çeşitli dil bilgisel kategorileri işaretlediği görülmektedir. Bu form çeşitliliği ve işlev farklılıkları yineleme kategorisinin Altay dillerindeki üretkenliğiyle açıklanabilir. Bu üretkenlik sonucu Altay dillerinde mevcut bazı formların zamanla kullanım alanı daralırken zamanla farklı işlevlerde çeşitli yeni formların ortaya çıktığı ve Altay dillerindeki form ve işlev farklılıklarını bu üretkenliğin doğurduğu söylenebilir. Ayrıca, bu dillerdeki yinelemeler üzerine yapılacak daha kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalarla yukarıdaki formların ve benzerlerinin karşılıklarını da diğer Altay dillerinde bulmak ya da bulunmadığını ortaya koymak mümkündür. Bu tür bir çalışma sonucunda bu konuda daha kesin ifadeler kullanılabilir.

6.2. Diğer Dünya Dilleriyle Form ve İşlev Ortaklıkları

Tam ve parçasal yinelemenin, Altay dilleri dışında, Fince, Ermenice, Ural Dilleri (Menges 1968), Avustralya, Güney Asya, Afrika'nın birçok bölgesi, Kafkas dillerinde oldukça yaygın olarak kullanılması (<http://wals.info/chapter/27>), bu kategoriye dil evrenselliklerine yaklaştırır. Ancak Hint-Avrupa dilleri başta olmak üzere bir kısım dünya dilinde yineleme kategorisi işlevsel değildir.

Örnek olarak bir Hint-Avrupa dili olan Farsçada, m-'li yineleme örnekleri bulunmaktadır:

ketab-m/petab “kitap ve benzeri şeyler” < *ketab* “kitap” (Ghaniabadi-Tehrani 2006: 2)

Diğer Hint-Avrupa dillerinde bulunmayan bu yineleme formu, Farsçaya Altay dillerinden, büyük olasılıkla da Türkçeden kopyalanmıştır. Dikkate değer biçimde çağdaş Farsçada yineleme kategorisi çeşitli formlarıyla yaygın şekilde kullanılmaktadır. Farsçanın tarihî dönem metinlerinde yineleme örnekleri yaygın değilken¹¹ sonraki dönem Farsça metinlerde yineleme formlarının ve örneklerinin oldukça artması, bu dil bilim kategorisinin Farsçada yaygınlaşmasının dil ilişkileri ve ödünçleme ile açıklanması gereken bir durum olduğu gösterir. İki dil arasındaki uzun ve sıkı ilişkilere dayandırılacak bu kategori kopyalaması, tarihî ve coğrafi arka plan dikkate alındığında büyük olasılıkla yineleme kategorisini yaygın ve işlevsel olarak kullanan Türkçeden yapılmıştır.

Altay dillerinde ilk hecenin yinelenmesiyle ortaya çıkan vurgulu yineleme, sıfatlarda pekiştirme işleviyle doğu Kafkasya'da (Dağıstan) da bulunmaktadır:

bat'-bat'iyab “çok farklı” < *bat'iyab* “farklı” (<http://wals.info/chapter/27>)

Bu durum açıklanmaya muhtaçtır. Tarihî arka planıyla birlikte Türk lehçeleriyle coğrafi yakınlıkları dikkate alındığında Kafkas dillerinde bulunan bu örnekleri dil ilişkileriyle açıklamak mümkün olabileceği gibi bu özelliğin Kafkas dillerinin de bir

11 Örnek olarak, 14. yüzyıl Fars şairi Hafız-ı Şirazi'nin Divanı'nda oldukça az yineleme örneği bulunmaktadır (Dilçin 2010:181).

karakteristiği olduğu ileri sürülebilir. Bunu söyleyebilmek için bu yineleme formunun Kafkas dillerindeki durumu ortaya konmalıdır.

Menges'e (1968) göre vurgulu yineleme, Altay dilleri dışında Ermenice ve Ural Dilleri gibi bir grup dilde de bulunmaktadır. Ural dilleri bakımından düşünüldüğünde bu bilgi, Altay ve Ural dillerinin dâhil olduğu daha büyük bir dil ailesi teorisi olan Ural-Altay dillerinin varlığı için önemli bir kanıttır. Bir Hint-Avrupa dili olan Ermenicedeki örnekler ise, bu dilin Türkçe ile teması düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir.

7. Türkçe-Macarca İlişkisi Bağlamında Yineleme Kategorisinin Macarcadaki Durumu

Macarca Fin-Ugor dil ailesi içerisinde değerlendirilmektedir. Bir başka akrabalık teorisine göre Macarcanın da içinde bulunduğu Fin-Ugor dilleri ile Türkçe Ural-Altay dilleri adı altında birleştirilir (ayrıntılı bilgi için bkz. Demir-Yılmaz 2002). Türkçe ile Macarcanın köken birliğini savunan çalışmaların başlangıcı eski tarihlere dayanır. Nicolaus Olah'nın (1493-1568), *Hungaria et Atila* adlı eserini yayıma hazırlayan ve iyi bir Osmanlı Türkçesi bilgisi bulunan Adam Ferenc Kollar (1718-1783), Olah'nın Macarcanın Doğu dilleriyle, bunlar arasında da özellikle Türkçeye sözcük ortaklığından daha çok yapısal benzerliklerinin bulunduğu dair bir notuna dikkat çeker. Macarca ile Türkçeyi sözcük varlığı bakımından karşılaştıran ve daha sonraki araştırmalar üzerinde büyük bir etkisi bulunan Fisher (1697-1771), Macarcadaki Türkçe sözcükleri, Macarlarla Türklerin anavatanının aynı olması, dolayısıyla köken birliği ile açıklar (Berta ve Róna-Tas 2002: 44-45). Türkçe ile Macarca arasındaki ortaklıkları özellikle Türkçeden Macarcaya farklı dönemlerde yapılmış sözcük ödünçlemeleri ile açıklayan çalışmalar da vardır (Yılmaz 2015).

Aşağıda, yineleme kategorisi bakımından Türkçe ve diğer Altay dillerinde bulunan ortaklıkların Macarcada ne durumda olduğuna bakılmıştır. WALS'te Macarca, tam ve parçasal yinelemenin üretken biçimde kullanıldığı diller arasında sayılır (<https://wals.info/valuesets/27A-hun>).

Tam yineleme

Macarcada tam yineleme, pekiştirme, sıralama-üleştirme, topluluk ve dolaylı çokluk gibi işlevlerde kullanılmaktadır:

(1)

egy-egy “her biri; az” < *egy* “bir, 1”

Egyszer-egyszer “seyrek olarak” < *Egyszer* “bir kez”

Neha-neha “çok seyrek” < *Neha* “az, nadiren” (Liptak-Saab 2019: 2)

alig-alig “güç bela, zar zor, çok zor” < *alig* “ancak, güçlkle, zorla”

messze-messze “çok uzak” < *messze* “uzak” (Brdar, Brdar-Szabo 2014)

rissz-rossz “çok kötü” < *rossz* “kötü” (Piechnik 2015: 48)

körös-körül “her yer, her taraf” (Liptak-Saab 2019: 2)

Parçasal yineleme

Vurgulu yineleme:

Aşağıdaki örnek, eklerle genişletilmiş bir yineleme örneğidir ve yinelenen ilk hece asıl sözcüğü oluşturur. Bununla birlikte, Altay dillerindeki ilk hecenin yinelenmesiyle oluşan parçasal yineleme ile yapı ve anlam olarak uyumaktadır.

(2)

gizgazos/gizes-gazos “çok otlu, otlarla kaplı” < *gaz* “ot” (Brdar, Brdar-Szabo 2014)

m’li yineleme:

Macarcadaki yansıma sözcüklerden oluşan ve m’li yineleme kategorisinde değerlendirdiğimiz yinelemelerin ikinci unsuru m’nin yanı sıra /b/, /p/, /v/, /f/, /k/, /t/ sesleriyle de başlamaktadır ancak ikinci unsuru dudaksız /b/, /p/ ve /m/ sesleriyle başlayan örneklerin bu gruptaki toplam örnek sayısına oranı neredeyse yüzde 91 oranındadır. Bu seslerin çıkış yerlerinin birbirine yakın olduğu dikkate alınırsa rahatlıkla Türkçe ve Moğolcadaki m’li yineleme kategorisine karşılık geldiği söylenebilir (Sóskuthy 2012: 130).

(3)

ia-fia “oğlum, evladım” < *fa* “oğul, erkek evlat”

ákom-bákom, ámul-bámul, izeg-mozog

ciróka-maróka, csecse-becse, csillog-villog, lári-fári, sebbel-lobbal, zana-bana (Piechnik 2015: 31, 48)

tarka-barka “çok renkli” < *tarka* “renkli” (Brdar 2013: 507)

Yinelemenin Söz Yapımı işlevi:

Dünya dillerinin çok azında görülmesine karşın Altay dillerinin tümünde söz yapımı işlevi bulunan yinelemenin Macarcada da bu işlevde kullanılması dikkat çekmektedir:

addig-addig “bir yere kadar, şimdiye kadar” < *addig* “kadar, dek; bu, o kadar”

már-már “neredeyse, hemen hemen” < *már* “zeten, henüz” (Piechnik 2015: 48)

csillog-villog “çok temiz” < *csillog* “parıltılar, kıvılcımlar”, *villog* “parlamalar, ışıltılar” (Sóskuthy 2012: 127)

Macarcada yineleme kategorisinin eklerle genişlemiş farklı formları da bulunmaktadır:

(4)

haddelhadd “patırtı, kavga, meydan kavgası” < *hadd* “izin vermek, koyuvermek” (Piechnik 2015: 48)

telisteli “tamamen dolu” < *teli* “dolu” [-s- sıfat yapım eki]

réges-régi “çok yaşlı” < *régi* “yaşlı”

örökkön-örökké “sonsuzca dek”

körös-körül “her yer, her taraf”

sok-sok gyerek “çok çok çocuk, birçok çocuk” < *sok* “çok” (Sóskuthy 2012: 124)

Yineleme kategorisi, diğer Altay dillerinde ve özellikle Türkçede olduğu gibi Macarcada da oldukça işlevseldir ve çok farklı formları vardır. Bu durum Macarcayı

Türkçeye yaklaştırmakta ve Türkçe-Macarca köken birliği düşüncesini akla getirmektedir. Türkçe-Macarca dil ilişkisi ve akrabalığı bağlamında yineleme kategorisi üzerinde ayrıntılı olarak durulmalı ve iki dil bu tipolojik özellik bakımından karşılaştırılmalıdır ancak bu başlı başına bir araştırma konusudur ve bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

Sonuç

1. Altay dillerinin tümünde, yineleme kategorisinin her iki ana tipine ait örnekler bulunmaktadır. Tam yineleme ile parçasal yinelemenin vurgulu ve m’li yineleme olmak üzere üç formu yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu dillerden yalnızca Mançu-Tunguzcada m’li yineleme örneği tespit edilememiştir.
2. Altay dillerinde biçim-sesbilimsel yineleme formları ve bu formlar ile bunları oluşturan yalın sözcük formları arasındaki yapısal ilişkiler büyük oranda uyusmaktadır. Tam yineleme formu dünya dillerinde yaygın olarak bulunmakla birlikte, bu yineleme formunun çok az dünya dilinde görülen söz yapımı işlevi Altay dillerinde bulunmaktadır. Bu durum Altay dillerini tipolojik olarak birbirine yakınlaştırmaktadır.
3. Türkçe, Mançu-Tunguzca ve Moğolcada form ve işlev ortaklığı bakımından vurgulu yineleme örnekleri büyük ölçüde örtüşmektedir. Özellikle ilk hecenin sonunda görülen eklem ünsüzler bu yineleme formu bakımından bu üç dili diğer Altay dillerinden ayırır.

Tunguzca ve Moğolcanın bazı lehçelerinde (hem ilk hecenin sonuna fazladan bir ünsüzün eklendiği hem de ilk hecenin doğrudan yinelendiği) iki formun da görülmesi, eklem ünsüzlerin bulunmadığı Korece ve Japonca ile diğer Altay dilleri arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

4. Türkçe, Moğolca, Korece ve Japoncada bulunan m-’li yineleme formu, bu dilleri birbirine yakınlaştıran bir başka tipolojik özellik olarak dikkat çekmektedir.
5. Elde edilen verilerin analizinden sonra bunlar, Altay Dilleri Teorisi bağlamında dil ilişkileri ve dil akrabalığı bakımlarından değerlendirildiğinde, yineleme kategorisi Altay dillerinde gerek biçim-sesbilimsel formları gerekse oluşturduğu anlamsal kategoriler ve işlevleri bakımından büyük oranda örtüşmektedir ve dolayısıyla Altay dillerinin köken birliği konusunda önemli kanıtlardan birisi olarak gösterilebilir.
6. Yineleme kategorisinin Ana Altay dilinin genetik tipolojisindeki asıl yeri ancak Altay dillerindeki bütün yineleme formları ayrıntılı olarak karşılaştırmalı yöntemle analiz edildiğinde ortaya konulabilir ve yineleme kategorisinin Ana Altay diline ait bir rekonstrüksiyonu yapılabilir.
7. Yineleme kategorisinin Macarcada da çok farklı formları bulunur ve kategori oldukça işlevseldir. Ayrıca Türkçede bulunan yineleme formları ve işlevleriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu, Türkçe-Macarca köken birliği konusunda dikkate alınması ve üzerinde durulması gereken bir noktadır. Altay dillerinin tipolojik bir özelliği olduğu düşünülen vurgulu yineleme formunun, Altay dilleri dışında Ural dillerinde de bulunması, Ural-Altay dil birliğinin varlığını düşündürmektedir.

Kısaltmalar

Ağz.	Anadolu Ağızları
Dong.	Dongxian Lehçesi (Moğolca)
Evk.	Evenki Lehçesi (Tunguzca)
Hak.	Hakas Türkçesi
Halh.	Halha Moğolcası
Jap.	Japonca
Kaz.	Kazak Türkçesi
Kor.	Korece
Mal.	Malayca
Manç.	Mançu Lehçesi (Tunguzca)
Moğ.	Moğolca
Oro.	Oroken Lehçesi (Tunguzca)
Türk.	Türkiye Türkçesi
Tung.	Tunguzca
Ude.	Udege / Udihe Lehçesi (Tunguzca)

Kaynakça

- AĞCA, Mustafa (2017). “Türkçede Bir Söz Türetim Yöntemi ve Gramatikal İşaretleyici Olarak Yineleme”, *Türkbilim*, S: 34, s. 89-104.
- AN, Young-Ran (2006). *Identity Avoidance in Korean Reduplication*, Ms. Stony Brook University.
- BERTA, Árpád-A. Róna-Tas (2002). “Old Turkic Loan Words in Hungarian”, *Acta Orientalia*, Volume 55, 43-67.
- BICKEL, Balthasar (2007). “Typology in the 21st Century: Major Current Developments”. *Linguistic Typology*, 11, s. 239-251.
- BRDAR, Mario (2013). “Adjective reduplication and diagrammatic iconicity”. Liović, Marica (Ed.), *Sanjari i znanstvenici. Zbornik u čast 70-godišnjice rođenja Branke Brlečić-Vujić*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, 489-514.
- BRDAR, Mario-Rita Brdar Szabo (2014). “Syntactic Reduplicative Constructions in Hungarian (and elsewhere): Categorization, Topicalization and Concessivity Rolled into One”, *Selected Papers from the 4th UK Cognitive Linguistics Conference*, s. 36-51.
- CHUNG, Chin Wan (1998). “A Constraint-Based Approach to Reduplication of Non-Ideophonic Words in Korean”, *Mid-America Linguistics Conference*, Southern Illinois University, October 23-24.
- COMRIE, Bernard (2005), *Dil Evrensellikleri ve Dil bilim Tipolojisi* (Çev. İsmail ULUTAŞ), Ankara: Hece Yayınları.
- DEMİR, Nurettin-Emine Yılmaz (2002). “Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi”, *Türkler*, C. I, 393-401, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- DEMİR, Nurettin-Emine Yılmaz (2014). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (2010). *Fuzuli'nin Şiiri Üzerine İncelemeler*, Ankara: Kabcacı Yayınevi.
- FRAMPTON, John (2004). *Distributed Reduplication*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- FUJIMURA, Yuko (2017). “Reduplication in Standard Malay and Japanese”, *Journal of Modern Languages*, C. 13, s. 65-92.
- GHANĀBĀDĪ, Saeed-Nima Sadat-Tehrani (2006). “Reduplication in Persian: A Morphological Doubling Approach”, Ed. In Claire Gurski ve Milica Radisic, *Proceedings of the 2006 Annual Conference of the Canadian Linguistic Association*.

- GORELOVA, Liliya M. (2002). *Manchu Grammar*, Brill, Leiden-Boston-Köln.
- GÖKÇE, Faruk (2014). “Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem {Zarf-Fiil Eki/Mastar Eki + Gör-} Üzerine”, *Türkbilg*, S. 27, s. 1-12, Ankara.
- GÖKSEL, Aslı-Celia Kerslake (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GÜLER, Selda (2003). *A Study on Turkish Reduplications: Some Observations on Form and Function of Reduplication*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- HARRISON, K. David (1999). “Tuvan Reduplication and Harmony”, *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: Special Session on Caucasian, Dravidian, and Turkic Linguistics*, s. 75-86.
- HURCH, Bernhard (2005). *Studies on reduplication*. In: Bernhard Hurch (ed.), , p. 1–2, Berlin: Walter de Gruyter.
- İMER, Kâmile-Ahmet Kocaman-A. Sumru Özsoy (2011), *Dil bilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KAISER, Stefan vd. (2013). *Japanese-A Comprehensive Grammar*, Routledge, Londra ve New York.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri -Ses ve şekil Bilgisi-*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- KATAMBA, Francis-John Stonham (2006). *Morphology*. Modern Linguistic Series, Basingstoke: Palgrave, ISBN: 9781403916433.
- KIM, Hyung-Soo (2003). “A new look at partial reduplication in Korean”, *Studies in Phonetics, Phonology and Morphology* 9(2) The Phonology-Morphology Circle of Korea. s.353-380.
- KIYOMI, Setsuko (1995). “A New Approach to Reduplication: A Semantic Study of Noun and Verb Reduplication in the Malayo-Polynesian Languages”. *Linguistics* 33, s. 1145- 1167
- KUBO, T. (1997). “Reduplication meduplication in Khalkha Mongolian”, *Journal of the Linguistic Society of Japan* (Gengo Kenkyu) 112: 66–97.
- KWON, Nahyun (2017). “Total reduplication in Japanese ideophones: An exercise in Localized Canonical Typology”, *Glossa: a journal of general linguistics* 2 (1): 40. 1–31.
- LEE, Ki-Moon-S. Robert Ramsey (2011). *A History of the Korean Language*, Cambridge University Press.
- LI, Fengxiang-Lindsay J. Whaley (2000). “Emphatic Reduplication in Oroqen and Its Altaic Context”. *In Linguistics* 38: 355-372.
- LIPTAK, Aniko-Andres Saab (2019). “Hungarian Particle Reduplication as Local Doubling”, *Acta Linguistica Hungarica*.
- MARTIN, S. (1988). *Reference Grammar of Japanese*. Yale: Yale University Press.
- MENGES, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- OLSSON, Linus (2015). *Form and function of reduplicated nouns in Japanese*, Yüksek Lisans Tezi, Dil bilimi Bölümü, Stockholm Üniversitesi.
- PIECHNIK, Iwona (2015). “Reduplicative Syllables in Romance Languages”, *Romanica Cracoviensia* 15, s. 30-55.
- POPPE, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- RUBINO, Carl (2005) “Reduplication: Form, function, and distribution”. In: Bernhard Hurch (ed.), *Studies on reduplication*, Berlin: Walter de Gruyter.
- SÓSKUTHY, M. (2012). “Morphology in the Extreme: Echo-pairs in Hungarian”. Ed. F. Kiefer-Z. Banreti, *Twenty Years of Theoretical Linguistics in Budapest*, Budapeşte: Tinta.
- TEKİN, Talat (1993). *Japonca ve Altay Dilleri*, Ankara: Doruk Yayınları.

- TEKİN, Talat (2013). "Altay Dilleri Teorisi", *Makaleler I Altayistik*, s. 71-82, Ankara: TDK Yay.
- TUNA, Osman Nedim (1992). "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Dil-Kültür-Sanat, s. 7-58, Ankara.
- VELUPILLAI, Viveka (2012). *An Introduction to Linguistic Typology*, John Benjamins Publishing Company.
- WANG, Penglin (2018). *Linguistic Mysteries of Ethnonyms in Inner Asia*, Lexington Books. "https://books.google.com.tr/s?id=mOdRDwAAQBAJ&pg=PA56&lpq=PA56&dq=altaic+languages+reduplication&source=bl&ots=6Dacs7FLY4&sig=UOLGYrwSYeSef5V6Wp9QFeZtJJw&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiM3_HnzKPaAhUDOpokHTZwCAMQ6AEISzAF" \l "v=onepage&q=altaic%20languages%20reduplication&f=false" })
- YASTI, Mehmet (2007). "Türkçe Deyimlerde Geçen İkişimlerin Ses ve Şekil Özellikleri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, s. 51-87.
- YILMAZ, Emine (2015). "Altayistik Bağlamında Macarca-Türkçe Dil İlişkileri", *Bilig*, S. 74, s. 287-308.

İnternet Kaynakları:

WALS: <http://wals.info/>

ÖZBEKÇEDE DOLAYLILIK KATEGORİSİ

Indirectivity in Uzbek

Gülşah TUĞLACI*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 175-192

Öz: Bu çalışmanın amacı, Özbekçedeki dolaylılık işaretleyicilerini tespit etmek, bu işaretleyicilerin işlevlerini ve kullanıldığı bağlamları incelemektir. Kanıtsallık kategorisinin Türk lehçelerindeki biçimi dolaylılık çerçevesinde şekillenmektedir. Dolaylılık, bilginin hangi dolaylı yollarla elde edildiği üzerinde duran dil bilimsel bir inceleme alanı; kanıtsallık kategorisinin bir alt koludur. Çalışmanın sonuçları Özbekçenin en kapsamlı dolaylılık envanterine sahip Türk lehçelerinden biri olduğunu desteklemektedir. Özbekçede dolaylılık anlamı basit ve analitik çekim ekleriyle işaretlenir ya da sözlüksel unsurlarla sezdirilir. İşaretleyiciler kendi arasında işlevsel dağılım göstermektedir. Çalışmada, {ekan} işaretleyicisinin işlevleriyle ilgili tespitler dikkat çekicidir. İncelemenin örneklem alanını Cengiz Aytmatov'un Özbekçeye aktarılan dört eseri oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kanıtsallık, dolaylılık, Özbekçe.

Abstract: The aim of this study is to determine functions of indirectivity markers and contexts used in these markers in Uzbek. Evidential category takes form within the framework of indirectivity in Turkic dialects. Indirectivity is a linguistic field which emphasizes in what indirect ways information is obtained, a subbranch of evidential category. The results of this study support that Uzbek is one of the Turkic dialects with the most comprehensive indirectivity inventory. In Uzbek, the meaning of indirectness is marked with simple and analytical inflexional suffixes or it is perceived by lexical elements. The markers show functional distribution among themselves. In the study, the determinations about the functions of {ekan} marker are remarkable. The sampling area of this study consists of the four works of Cengiz Aytmatov translated to Uzbek.

Keywords: Evidentiality, indirectivity, Uzbek.

Giriş

Dolaylılık (indirectivity) bilginin hangi dolaylı yollarla elde edildiği üzerinde duran dil bilimsel bir inceleme alanı; kanıtsallık kategorisinin bir alt koludur. Bu sebeple dolaylılığın ayrıntılarına inmeden önce genel olarak kanıtsallık kategorisi üzerinde durulması faydalı olacaktır. Kanıtsallık (evidentiality) kategorisi, söylemde ifade edilen bilginin nereden, hangi yollarla elde edildiğiyle ilgilenir. Kanıtsallığı işaretleyen dil bilimsel araçlar, konuşurun ifade ettiği bilginin kaynağına gönderim yapar. Kanıtsallık için ayrıca *delile dayalılık* (Kılıç 2004), *delile dayalı kiplik* (Yazıcı Ersoy 2014: 92), *evidensiyel* (Demir 2012) gibi terimler de kullanılır. Yabancı literatürde

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. gulsah.tuglaci@hbv.edu.tr; ORCID: 0000-0003-1590-1664. Gönderim Tarihi: 06.05.2019/ Kabul Tarihi: 21.01.2020

ise genel olarak *evidentiality* terimi kabul görmektedir (evidensiyeli karşılayan diğer terimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet 2012: 69).

Kanıtsallık kategorisi, bazı araştırmacılar tarafından kiplik (modality) konusu kapsamında, bilgi kipliğiyle (epistemik kiplik) ilişkili ya da ondan ayrı bir kiplik alt başlığı olarak incelenmiştir (bk. Ruhi vd. 1997: 105; van der Auwera vd. 1998: 84; Palmer 2001: 22; Johanson 2003: 273; Kılıç 2004: 1; Kerimoğlu 2011: 137; Yazıcı Ersoy 2014: 93; Hirik 2019: 161). Rentzsch (2015: 224), dünya dillerinde pragmatik yorumlanabilirlik açısından bilgisellik ve kanıtsallık arasındaki örtüşmelerin sık sık gözlemlendiğini bildirir. Bilgisel değerlerin sıklıkla bir kanıtla ya da kaynağa dayandığını, dolayısıyla bilgisel öğelerin kanıtsallık okumalarına yol açabileceğini; öte yandan dolaylı bilginin çoğunlukla doğrudan bilgiden daha az güvenilir olarak düşünüldüğünü, bunun bir sonucu olarak kanıtsallığın bazı tiplerinin de bilgisel okumalara zemin hazırlayabileceğini ifade eder. Üzüm (bk. 2017: 5; 2019: 91), kanıtsallığın bilgi kipliğiyle ilişkili ya da ondan bağımsız olarak ele alınmasındaki karışıklığın nedenini kanıtsallık işaretleyicisinin bazı durumlarda kanıtsallıktan ziyade bilgisel yorumlamaya izin veriyor olmasıyla açıklamakla birlikte kanıtsallığı bilgi kipliğinden ayrı bir kategori olarak değerlendirir¹. Kanıtsallık, önceleri bilgi kipliğinin alt alanı olarak değerlendirilmişse de son dönemlerde yaygın olarak kabul gören görüş kanıtsallığın zaman, görünüş, kiplik gibi ayrı ve onlardan bağımsız bir dil bilim kategorisi olduğudur (Aslan Demir 2013: 409).

Kanıtsallık kategorisi tabanındaki zıtlık, konuşur tarafından ifade edilen bilgiye ulaşma yollarına dayanır. Bu doğrultuda, genellikle bilginin *doğrudan* ve *dolaylı* olarak iki şekilde elde edilmesi üzerinde durulur (ayrıntılar için bk. Plungian 2010: 28-29). Bilgi, doğrudan elde edildiğinde gerçekleşme sürecine tanık olma durumu söz konudur. Dolaylı yoldan elde edildiğinde ise olayın oluş anı, yani süreci değil; sonuçları, izleri, etkileri gözlemlenir. Bu noktada kanıtsallık kategorisinin görünüş kategorisiyle ilişkisinden de söz edilebilir. Johanson bu ilişkiyi Türkçe örneğinde şu şekilde açıklar:

Türkiye Türkçesi miş'in bağlamdan kaynaklanan kiplik anlamlarının köklerinde çok açıktır ki görünüşsel bir nitelik yatmaktadır. Tek bir anlamsal nitelik miş'in bütün kullanımlarında uygun bir parça olarak ortaya çıkar: Sınır sonrasılık [Postterminalität]. Bir eylemin önemli sınırı aşıldıktan sonra gözlenmesi dolaylı olur: Dikkat bir noktaya yönelmiştir ki orada eylem öbeğinin 'kritik' zaman sınırı zaten aşılmıştır (2016: 234).

Burada önemli/kritik zaman sınırı ile kastedilen, ulaşıldığında eylemin gerçekleştiğinden söz edilebilen sınırdır (ayrıntılı bilgi için bk. Johanson 2016; Aydemir 2010; Aslan Demir 2016). Buradan hareketle dolaylılığın temelinde görünüşsel değerlerin de yattığı, konuşurun bakış açısının olay ya da durumun gerçekleşme noktasından sonrasına yöneldiği söylenebilir.

Diller, kanıtsallığın bir kategori olarak gelişmişliği, kanıtsallığı kaç şekilde işaretledikleri ve işaretleyicilerin yapısı konusunda çeşitlenirler. Dillerin bir kısmında kanıtsallık, bağımsız bir kategori olarak yer edinirken bir kısmında yeterince gelişmemiş

¹ Bilgi kipliğiyle kanıtsallığın yakınlığı ve ayrıntı özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. de Haan 1999; Cornillie 2009; Üzüm 2019: 97-107.

ve ayrı bir kategori şeklinde yer bulamamıştır. Örneğin büyük Avrupa dillerinde bu tür bir kategori olmadığı için konu, mevcut modal ve zaman kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır (Demir 2012: 97). Bilginin kaynağının işaretlenmesi açısından kanıtsallık sistemleri Aikhenvald (2003: 3) tarafından *bilginin kaynağını, kanıt türünü açıkça belirtmeden işaretleyenler ve kanıt türünü açıkça belirterek işaretleyenler* olmak üzere iki şekilde ele alınır. İşaretleyicilerin kullanımı noktasında bazı dillerde kanıtsallığın işaretlenmesi zorunlu iken bazı diller için bu işaretleyiciler seçimlidir. Örneğin kanıtsallık işaretleyicileri Türk dillerinin gramerinde sağlam bir şekilde bulunurken İngilizce gibi dillerde seçimli, diğer bir deyişle isteğe bağlıdır (Johanson 2000: 61). İşaretleyicilerin yapısı açısından bakıldığında ise bazı dillerde bu kategori gramatikalleşmişken bazılarında gramatikalleşmemiş bağımsız yapılarla karşılanıyor olabilir. Örneğin İngilizce ve Fransızca, fiil sistemlerinde gramatikalleşmiş kanıtsallık işaretleyicilerine sahip değildir. Kanıtsallık anlamları “görünüşe göre (as it seems), duyduğuma göre (as I have heard), söylenilere bakılırsa (reportedly)” gibi sözlüksel araçlar aracılığıyla ifade edilir (Lazard 2001: 360). Bu tip diller için gramatikalleşmiş kanıtsallık kategorisi söz konusu değildir.

Türkçede kanıtsallık kategorisi daha çok *dolaylılık* tabanında değerlendirilir. Türk lehçeleri, dolaylılık kategorisinde yer yer birbiriyle örtüşmekle birlikte sistemin kapsamı açısından çeşitlenirler. Örneğin konuyu Türkmencede inceleyen Aslan Demir (2013: 411), Türkmenenin Oğuz grubu içerisinde en karmaşık dolaylılık sistemine sahip olduğunu ifade eder. Kılıç’ın, konuyu Kırgızcada algısal delile dayalılık tabanında ele aldığı çalışması da Kırgızcada dolaylılık işaretleyicilerinin geniş bir envanteri olduğunu gösterir (2004; 2005). Ancak yine de Kuzeybatı kolunda en kapsamlı dolaylılık sistemi Kazakça tarafından temsil edilir. Güneydoğu kolunda ise Özbekçe ve Uygurca oldukça kapsamlı dolaylılık sistemlerine sahiptir (Johanson 2003: 278-279).

Türkçede dolaylılığı işaretlemek için bitimli {-mİş} biçim birimi ve {-mİştİr}, {-mİşmİş}, {-mİş olmalı} gibi bazı analitik yapılar kullanılmaktadır. {-mİştİr} biçimi üzerinde ayrıntılı olarak duran Csató (2000: 42), bu yapının ikinci kişide sıklıkla varsayımsal okumalara götürdüğünü belirtir. Varsayımsal okumalar {-mİş olmalı} biçimi için de geçerlidir (analitik yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Csató 2000; Johanson 2016; Kahraman ve Bosnalı 2017). Burada değinilmesi gereken önemli husus, bu eklerin sadece bilginin dolaylı olduğuna gönderme yaptığı, dolaylı bilginin kanıt türüne sezdirmedi bulunmadığıdır. Konuşur, “Yazmış.” ifadesini kullandığında dinleyici buradan bilginin dolaylı olduğunu anlayabilir; ancak kanıt türü hakkında fikir sahibi olamaz. Kanıt türünü belirleme noktasında devreye bağlam girer. İfadenin yerleştirildiği bağlamda kullanılan sözlüksel işaretleyicilerle kanıt türü sezdirilebilir. “Söylediğine göre yazmış.” ve “Masanın üzerinde kâğıt ve kalemler kaldığına göre yazmış.” cümlelerinin ilkinde sözlüksel işaretleyiciler aracılığıyla kanıt türünün aktarımsal, ikincisinde çıkarımsal olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dolaylılığın işaretlenmesi noktasında sözlüksel unsurlar ve analitik yapıların da incelenmesi gerekmektedir.

Dolaylı bilgi ifade edilirken bağlama ve vurguya bağlı olarak *şaşıрма*, *yerme*, *şüph*e gibi yan anlamlar ortaya çıkabilir. Konuşur, “Arkadaşım gelmiş.” dediğinde

dolaylı bilgi gönderimi söz konusuysen “Ooo, kimler gelmiş!” şeklinde ifade ettiğinde bağlam ve vurgu aracılığıyla *şaşırtma* yan anlamı devreye girmektedir. Aslan Demir (2014: 23), dolaylılığın yan anlamlarını, “Dolaylı bilgi çoğu zaman konuşur için yenidir; bilgiye hazır bulunmuşluluğun düşük olması, konuşurda farklı psikolojik etkilerin oluşmasına ve bu etkilerin pragmatik anlamlar olarak ifadeye yansımaya sebep olmaktadır.”, şeklinde özetler. Dolaylılığın yan anlamları Bacanlı 2006’da Türkçe, Aslan Demir 2014’te Türkmençe örneğinde detaylı olarak incelenmiştir.

Dolaylı bilginin görme, duyma, koklama, tatma, dokunma gibi algısal; kulaktan duyarak ya da televizyon, gazete gibi kanallar yoluyla elde edilen aktarımsal veya sonradan fark etme, çıkarım yapma gibi usa dayalı kaynakları olabilir. Johanson (2000: 68; 2003: 274), Türkçede dolaylı bilginin kaynaklarını *nakle/aktarıma dayalı* (reportive/hearsay), *çıkartımsal* (inferential) ve *algısal* (perceptive) olmak üzere üç madde şeklinde gruplandırır.

Aktarıma dayalı bilgi, konuşura ikinci veya üçüncü kişiler tarafından birebir aktarılabilir ya da gazete, dergi, radyo, televizyon gibi kanallar yoluyla verilebilir. Gazete okuyan bir konuşur, çevresindekilere “Festival varmış.” dediğinde ya da konuşur, “Öğretmenlik yapıyorum.” diyen birinin verdiği bilgiyi, daha sonra bir başkasına “Öğretmenlik yapıyormuş.” şeklinde aktardığında yabancı bir kaynak söz konusudur.

Çıkarıma dayalı bilgide daha çok zihinsel süreç ön plandadır. Konuşur, tecrübe ve alışkanlıklarından yola çıkarak ya da istemsiz olarak gerçekleştirdiği eylemlerin sonucunu sonradan fark ederek bilgiye ulaşabilir. Örneğin, yapması gereken bir işi unutan, unuttuğunu ise daha sonra fark eden bir konuşur, bu durumu “Aklımdan çıkmış/ Unutmuşum.” şeklinde ifade edebilir. Belgesel programının o gün yayınlanacağını bilen bir konuşur, televizyonu açtığında başka bir programla karşılaşınca “Belgesel bitmiş.” diyecektir. Ona bu çıkarımı yapmasını sağlayan şey, tecrübeleridir.

Algıya dayalı bilgi ise beş duyu organının her biriyle elde edilebilir. Biberin tadını, onu yedikten sonra anlayan bir konuşur, “Acıymış.” ya da “Tatlıymış.” diyecektir. Dışarıdan gelen belirsiz sesleri duyan bir konuşur, dikkat kesilip iyice dinledikten sonra “Bulaşık makinesinin sesiymiş.” gibi bir söylemde bulunabilir. Çayın uzun süre önce demlendiğini bilmeyen bir konuşur, bardağı burnuna yaklaştırarak aldığı koku aracılığıyla ulaştığı bilgiyi “Çay bayatlamış.” şeklinde ifade edecektir. Alışveriş yapan bir konuşur, kumaşa dokunduktan sonra “Yumuşacıkmiş.” şeklinde ifade ettiği bilgiyi, dokunma yoluyla elde etmiştir. Sabah uyandığında pencereden bakarak “Kar yağmış.” diyen bir konuşur ise bu bilgiye görme yoluyla ulaşmıştır. Farklı kanıt türlerinin tespit edildiği bu örneklerin tamamı için gözlenen durum, var olan bir bilgiye dolaylı şekilde sonradan ulaşma, eylemin kritik sınırı aşıldıktan sonra sonuçlarına dolaylı yollarla şahit olma durumudur (ayrıntılar için bk. Demir 2012).

Yukarıda sözü edilen bazı çalışmaların dışında, konuyu Kıbrıs ağzında Demir (2003), Cungar Tuvacasında Rind-Pawłowski (2014), Salarcada Dwyer (2000), Halaççada Kıral (2000), Gagavuzcada Menz (2000), Başkurtçada kip kapsamında ise Yazıcı Ersoy (2014) ele almıştır. Konuyu farklı açıdan inceleyen bir çalışma da Türkçede kanıtsallığın edinimi üzerinde duran Öztürk ve Papafragou’ya (2008) aittir.

Bu çalışmada, dolaylılık kategorisi Özbekçe örneğinde incelenecektir. İncelemenin örneklem alanını Cengiz Aytmatov'un Özbekçeye aktarılan dört eseri oluşturmaktadır. Bu eserler taranarak dolaylılık işaretleyicileri tespit edilecek, bunların işlevleri ve kullanıldıkları bağlamlar incelenecektir. Dolaylılık işaretleyicilerinin pragmatik/yan anlamları üzerinde ayrıca durulmayacaktır.

1. Özbekçede Dolaylılık Kategorisi

Özbekçede geçmiş zaman biçimleri, yapısal ve anlamsal türlerin çok çeşitli olması bakımından şimdiki ve gelecek zaman biçimlerinden ayrılır (Sapayev 2009: 167). Bu çeşitlilik, kanıtsallık kategorisindeki kapsam genişliğini de beraberinde getirmektedir. Özbekçede dolaylılık kategorisi envanteri esasen $\{-(i)b(di)\}$, $\{-gan\}$ geçmiş zaman işaretleyicileri ile $\{ekan\}$, $\{emish\}$ ek fiillerinden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra $\{-gan ekan\}$, $\{-gan emish\}$ gibi analitik biçimler ile morfolojik işaretleyiciler olmaksızın tek başına dolaylılığa sezdirme yapabilen *qaraganda* “bakıldığında, bakılırsa”, *aytishicha* “söylediğine göre” gibi sözlüksel unsurlar da bu envanterde yer almaktadır.

1.1. $\{-(i)b(di)\}$

Türk lehçeleri genelinde ele aldığı çalışmasında Johanson (2003: 278), $\{-IBDIR\}$ biçim birimini *kesin/belirli dolaylı geçmiş* (unequivocal indirective past) olarak tanımlar. $\{-(i)b(di)\}$ biçim birimi Özbekçenin tipik dolaylı geçmiş işaretleyicilerinden biridir. Sapayev (2009: 173), bu eki geçmiş zaman kategorisinde, *duyulan geçmiş zaman* biçimi (o'tgan zamon eshitilganlik shakli) adıyla ele alır. Ekin işlevini, konuşurun tanık olduğu hareketi değil, geçmişte gerçekleşip başkalarından duyduğu ya da farklı kaynaklar vasıtasıyla öğrendiği hareketi ifade etmek olarak açıklar. Birincil olarak dolaylılığı işaretlediği için duyulan geçmiş zamanın tek temsilcisi olarak ele alınmıştır.

Özbekçede $\{-(i)b(di)\}$ kullanımı oldukça yaygındır. Bu biçim birimle dolaylılığın bütün türleri işaretlenebilir. Taranan eserlerde en sık aktarma ve algılamaya dayalı bilgi kaynaklarını işaretlediği görülmektedir. Bunun yanı sıra sonradan farkına varma kaynaklı bilgiyi işaretlediği söylemler de tespit edilmiştir.

Aşağıdaki örnekte konuşur, gerçekleşme anına tanık olmadığı, ikinci el kaynaklar aracılığıyla kulaktan duyduğu hareketi ifade etmektedir. Bilgiyi dolaylı yolla elde ettiği, eylemin tanığı olmadığı ve geçerliliğini doğrulamadığı için söylemini $\{-(i)b(di)\}$ biçim birimiyle işaretlemiştir. Bu söylemde de görüldüğü gibi aktarmaya dayalı dolaylı bilginin işaretlendiği cümlelerde *aytishicha* (söylediğine göre), *keyin bilsam* (sonra öğrendim ki), *aytishlariga qaraganda* (söylediklerine bakılırsa) gibi, bilginin ikinci el kaynaklı olduğuna işaret eden sözlüksel araçlarla eş dizimli kullanım mümkündür. Bu araçlar genellikle söylemin başında yer alır.

- (1) — *Asal! — deb qichqirdim hovlida turib. Hech kim javob qilmadi. Qo'ni qo'shnilarimiznikiga yugurdim, benzin-kolonkaga chopib bordim, hech kimdan aniqroq javob ololmadim. Odamlarning aytishicha, kecha bolasini tanishlarinikida qoldirib, o'zi kun bo'yi qayoqqadir ketibdi va tunda qaytib kelibdi.* (SD 162)

“‘Asal!’, diye bağırdım avluda durup. Hiç kimse cevap vermedi. Konu komşularımıza koştum, benzin istasyonuna koşturarak gittim, hiç kimseden daha net bir cevap alamadım. İnsanların söylediğine göre, akşam çocuğunu tanıdıklarına bırakmış, kendisi gün boyunca bir yerlere gitmiş ve gece dönüp gelmiş.”

Taranan eserlerde {-i}b(di)} biçim biriminin daha çok görmeye dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediği örnekler tespit edilmiştir. Bu tür örneklerde söylemin başında *qarasam* (baksam, baktım ki), *ko'rsam* (görsem, gördüm ki) gibi sözlüksel araçların yer alması muhtemeldir. (2) numaralı örnekte konuşur, daha önceden gerçekleşmiş, kritik sınırı aşılmış bir hareketin sonuçlarını görerek algılamış ve elde ettiği bilgiyi ifade ederken dolaylılığı gramatikal boyutta {-i}b(di)} ile işaretlemiştir.

(2) *Shukr. Keldingmi, To 'lg'anoy? Bulturgidan ancha cho'kib qolibsän. Sochlaring oppoq, qo'lingda hassa. (SY 238)*

“Şükür. Geldin mi Tolganay? Geçen yıla göre çok çökmüştün. Saçların bembeyaz, elinde baston.”

Yukarıdaki söylemin devamında gerçekleşen (3) numaralı konuşmada ise {-i}b(di)} biçim biriminin çıkarıma dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediği bir örnek yer almaktadır. Konuşur, muhatabının yalnız gelmesi bilgisine dayanarak yaptığı çıkarım aracılığıyla bir başka bilgiye ulaşmış, ancak bu bilginin tanıdığı olmadığı için dolaylılığı {-i}b(di)} ile gramatikal olarak işaretlemiştir.

(3) – *Kelishingni bilardim. Kutayotgandim, To 'lg'anoy. Bu safar nabirangni ham ergastirib kelmoqchi emasmiding?*

– *Shunday edi-yu, lekin bu safar ham yolg'iz keldim.*

– *Demak, sen unga hali ham hech nima aytmabsän-da, To 'lg'anoy?*

– *Yo 'q, aytolmadim. (SY 238)*

“– Geleceğini biliyordum. Bekliyordum, Tolganay. Bu sefer torununu da yanına alıp gelmek istemiyor muydun?”

– Öyleydi ya, lakin bu sefer de yalnız geldim.

– Demek, sen ona hâlâ hiçbir şey söylememişsin ya, Tolganay?

– Yok, söyleyemedim.”

Bilgiye sonradan farkına varma yoluyla ulaşılan durumlara bir örnek olarak (4) numaralı söylemde konuşur, daha önce yapmayı unuttuğu bir eylemi o eylemle ilgili soru sorulduktan sonra hatırlar. Unutma eyleminin üzerinden belli bir zaman geçtiği ve hatırlama eylemi soru sorulduktan sonra gerçekleştiği için dolaylılık, söylemde yine gramatikal boyutta işaretlenmiştir.

(4) – *Atkichx, atkichx, agukuklar nega orollarga qarab uchishadi? — ohista so'radi u.*

– *Darvoqe, shuni aytish esimdan chiqibdi. Bunday qalin tuman tushgan vaqtlarda dengiz ustida faqat agukuklar ucha olishadi. U orollarga o'lja axtarib boradi, goho tyuleningn jajji bolasini olib qochadi. (SYÇO 633)*

“‘Ata, ata, agukuklar neden adalara doğru uçarlar?’, yavaşça sordu o.”

– Hakikaten, bunu söylemek aklımdan çıkmış. Böyle yoğun sisin düştüğü vakitlerde deniz üzerinde sadece agukuklar uçabilir. O adalara av aramaya gider, bazen fokun minik yavrusunu alıp kaçar.”

1.2. {-gan}

Bu biçim birim, Özbekçe gramerlerde *duyulan geçmiş zaman* (o'tgan zamon eshitilganlik shakli) (Coşkun 2014: 127), *uzak geçmiş zaman* (uzoq o'tgan zamon shakli) (Asqarova vd. 2006: 163; Sapayev 2009: 169; Yıldırım 2012: 158) gibi başlıklar altında ele alınır. Bunun yanı sıra {-gan}'ın farklı biçimlerinden yola çıkarak bir ayırmaya giden araştırmacılar, {-gan edi} şeklini uzak geçmiş zaman, {-gan} şeklini ise yakın geçmiş zaman olarak adlandırır (ayrıntılar için bk. Turdiyeva vd. 2007: 55). Sapayev, {-gan}'ın işlevini *hareketin konuşma anından çok daha önce kesin olarak gerçekleştiğini bildirmek* olarak açıklar. Ancak ekin üzerine gelen ek fiiller de onun anlamını çeşitlendirir. Üzerine {edi} ek fiilini aldığı anda, [-gan edi] biçiminde hareketin geçmişte kesin olarak gerçekleştiğini; {ekan} ek fiilini aldığı anda, [-gan ekan] ya da [-gankan] biçimlerinde geçmişte gerçekleşen olayın konuşur tarafından daha sonra öğrenildiğini; {emish} aldığı anda ise [-gan emish] ya da [-ganmish] biçimlerinde olayın geçmişte gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirsiz, şüpheli olduğunu bildirir (Sapayev 2009: 169-171). {-gan} biçim biriminin teklik 1. ve 2. ile çokluk 1. ve 2. şahıslarında, duyulan geçmiş zaman anlamından daha çok görülen geçmiş zaman anlamı vardır (Coşkun 2014: 128).

Yukarıda verilen açıklamalar doğrultusunda {-gan}'ın yapıca farklı biçimleri arasında, aktarılan bilginin güvenilirlik derecesinin değişebildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, kullanıldığı farklı bağlamlara göre bilginin elde edilme yollarının değişebileceği de çıkarılabilir. Diğer bir deyişle, {-gan} biçim birimi Özbekçede her zaman dolaylı bilgiyi karşılamaz. Bu biçim birimin tek başına dolaylılığı işaretlediği örnekler bulunmakla birlikte dolaylılık işlevi siliktir. {-gan ekan}, {-gan emish} gibi birleşik çekimlerde zaman anlamı daha çok {-gan} üzerindeyken dolaylılık anlamı {-ekan/-emish} üzerinde yoğunlaşır. Bu sebeple tek başına {-gan} biçim biriminin dolaylılık işlevinin tespit edilebilmesi için çoğunlukla bağlamın içerdiği bilgilere ihtiyaç duyulur. Johanson (2000: 73), {-GAN} ve {-IptIr} biçimlerinin birlikte yer aldığı sistemlerde {-GAN}'ın geçmiş zamanı, {-IptIr}'ın ise dolaylılığı işaretlemeye yatkın olduğunu belirtmiştir. Taranan eserlerde {-gan} biçim biriminin görülen/belirli geçmiş zaman anlamında kullanımının çok yaygın olduğu tespit edilmiştir. Örneğin (5) numaralı söylemde konuşur, kendi tecrübelerinden bahsederken {-gan} biçim birimini en yüksek kesinlik derecesinde, konuşma anından çok daha önce kesin olarak gerçekleşmiş olayı aktarma işleviyle kullanmıştır. Burada {-gan} ile vurgulanan nokta, olayın konuşma anından çok uzak bir zaman zarfında gerçekleşmiş olduğudur; dolaylılık kapsamına girecek herhangi bir anlamdan söz edilemez.

- (5) *Men umrimda juda ko'p, oh, juda ko'p suvlarni ichganman. Sen-chi, hali... ko'p yashashing kerak, — u gapining oxirini ichiga yutdi.* (SYÇO 629)

“Ben ömrüm boyunca çok fazla, ah, çok sular içtim. Sen ise, henüz... Çok yaşaman gerek.’ o, sözünün sonunu getirmedii.”

Yukarıda verilen türdeki örneklerin dışında {-gan} biçim biriminin dolaylılığı işaretlediği çok sayıda söylem de tespit edilmiştir. Yapılan derlemelerde bu ekin sıklıkla algıya dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediği görülmektedir. Örneğin (6) numaralı söylemde bildirilen olay, konuşma anından önce tam olarak bilinmeyen bir zamanda

gerçekleşmiştir. Konuşur, muhatabının gözlerinin kızarıp şiştiğini gerçekleşme anından daha sonraki bir zaman diliminde görerek algılamıştır.

- (6) *Alimanning ikki ko'zi qip-qizil, qovoqlari shishib ketgan, yo'l bo'yi yig'lab kelgan bo'lsa kerak.* (SY 252)

“Aliman’ın iki gözü kıpkırmızı, göz kapakları şişmiş, yol boyunca ağlayarak gelmiş olsa gerek.”

(7) numaralı örnekte ise betimlenen kişinin yakasının yırtılıp aşağıya doğru sarkması ve saçlarının dağılarak yüzüne düşmesi durumu, konuşma anından önce gerçekleşmiştir. Konuşur, bilgiyi olayın gerçekleşmesinden sonraki bir zaman diliminde yine görerek algılama yoluyla dolaylı olarak elde etmiştir.

- (7) *Ko'yлагining yoqasi yirtilib, osilib tushgan, badanlari ko'rinib, sochlari betlariga to'zg'ib tushgan.* (SY 286)

“Gömleğinin yakası yırtılarak, asılıp kalmış; bedeni açıkta kalıp, saçları dağılarak yüzüne düşmüş.”

Özbekçede {-gan} biçim biriminin, örneklerini çoğaltabileceğimiz algılama yoluyla elde edilen dolaylı bilgiyi ifade etmedeki kullanımı, bu ekin sıkça karşılaşılan kullanımlarından biridir. Bunun yanı sıra atasözleri (8), tanınan kişilerin söylediği sözler (9) ya da başka birinden duyulan bilgiler (10) aktarılırken de {-gan}’ın dolaylılık bildirme amacıyla işlendiği görülmektedir. Dolaylılığın bu türü, aktarma yoluyla elde edilen dolaylı bilgiyi temsil eder. Olay ya da olayın etkileri alıcıya yabancı bir kaynak tarafından bildirilir (Johanson 2003: 274). {-gan} biçim biriminin dolaylılık işlevi (8) ve (9) numaralı örneklerde daha siliktir. Buradaki kullanımda -gan’ın uzak geçmiş zaman işlevi daha ön planda görünebilir. Ancak zaten uzak geçmiş zaman biçimleri doğası gereği dolaylılığı işaretlemeye yatkındır. Örneğin (8) numaralı örnekte de olduğu gibi kim tarafından ve hangi tarihte söylendiği bilinmeyen, çok geniş bir zaman diliminde kulaktan kulağa duyularak söylenegelen bir atasözünün aktarımında kullanılan {-gan} biçim biriminin işlevi dolaylılıktan soyutlanamaz.

- (8) *Yana deganlarki, «Yomon ovchi yo'ldoshin yo'ldan ozdirar».* (SYÇO 596)

“Ayrıca demişler ki, ‘Kötü avcı, yoldaşını yoldan çıkarır’.”

- (9) *Stalin aytgan: «Kim biz bilan emas, demak, bizga qarshi».* (Q 116)

“Stalin söylemiş: Kim bizimle değil, demek ki bize karşıdır.”

Dolaylılık anlamının daha açık olduğu (10) numaralı örnekte Kirisk’in daha önce duyduğu bildirilen olaylar, takip eden cümlelerde dolaylılık açısından {-gan} ile işaretlenerek aktarılmıştır. Dolaylı bilginin aktarmaya dayalı olduğu, ilk cümlede sezdirilmiştir.

- (10) *Kirisk ilgarilari ham shunday voqealar bo'lganligini eshitgandi. Ilgarilari ham ovchilar dengizda falokatga uchrashgan. Ilgarilari ham ovga ketgan odamlar izsiz g'oyib bo'lishganda umumiy motam tutilgan.* (SYÇO 621)

“Kirisk önceleri de böyle olaylar olduğunu duymuştu. Önceleri de avcılar denizde felakete karşılaşmış. Önceleri de ava giden kişiler iz bırakmadan kaybolduklarında genel olarak yas tutulmuş.”

1.3. {-mish}

{-mish} biçim birimi Özbekçede büyük oranda kullanımdan düşmüş ve yerini {-gan}'a bırakmıştır. Doğrudan fiile eklenmemesine rağmen ek fiil olarak hâlâ yaşamaktadır (Straughn 2011: 50). Özbekçenin genelinde olduğu gibi taranan eserlerde de {-mish}'in doğrudan fiile eklendiği tespit edilmemiştir. {-mish} biçim biriminin yapım eki olarak kullanıldığı bazı kelimeler yanıltıcı olabilir. Örneğin (11) numaralı örnekte yer alan *yozmish* kelimesi çekimli bir fiil olarak değil, isim olarak aktarılmalıdır.

- (11) *Uning choparlarga qo'shilib borayotgani ham o'shandan dalolat — ruh nochor, lekin horimas... Peshanada bor ekanda. Yozmish... (Q 61)*
 “Onun ulaklara katılıp gideceği de o zamandan belli; ruh çaresiz, fakat yorulmaz... Alnımızda varmış işte. Kader...”

1.4. {ekan}

Özbekçede dolaylılık ifade eden gramer unsurlarından biri olarak, {ekan} ek fiili de karşımıza çıkmaktadır. Tek işlevi bu olmamakla birlikte dolaylılık bildirmek için kullanımı yaygındır (diğer işlevleri için bk. Sapayev 2009: 201). {ekan}, isim çekiminde tek başına kullanılabilirdiği gibi analitik biçimler oluşturarak da dolaylılığı işaretleyebilir ya da güçlendirebilir (analitik biçimler için bk. 1.6). Bu başlık altında {ekan}'ın tek başına dolaylılığı işaretlediği örnekler ele alınacaktır.

Taranan eserlerde {ekan}'ın Özbekçede aktarma, çıkarım ve algılama kaynaklı bilgi türlerini işaretleyebildiği tespit edilmiştir. Straughn (2011: 90), dolaylılık çerçevesinde {ekan}'ın çıkarım (inference) ve aktarma (hearsay) gibi ikinci el kanıt türlerini işaretlediğini; algılamaya dayalı (sensory) birinci el kanıt türünü ise işaretlemediğini vurgular. Ancak bu çalışma kapsamında taranan eserlerden elde edilen bulgular, Straughn'un bu tezini açıkça çürütür. (12) numaralı örnekte konuşur, ekmeği bölerken, dokunarak algılama yoluyla ekmeğin hâlâ sıcak olduğunu öğrenmiş ve bunu ifade ederken bilgi kaynağının dolaylılığını gramatikal olarak {ekan} ile işaretlemiştir.

- (12) *Kombaynni to'xtatib, ariqdagi suvga qo'lini yuvib kelgandan so'ng, Qosim ham kelib o'tirdi. U charchoq holda sekin non ushatar ekan:*
 – *Issiqqina ekan hali ol, opa. Yangi bug'doyning nonini birinchi bo'lib tatib ko'r; – dedi. (SY 246)*
 “Biçerdöveri durdurup, arktaki suda elini yıkayıp geldikten sonra Kasım da gelip oturdu. O, bitkin hâlde yavaşça ekmeği bölerken:
 – Sıcacıkmiş hâlâ, abla. Taze buğdayın ekmeğini ilk sen tat da gör, dedi.”

Yine (13) numaralı örnekte de konuşur, gelen genci gördükten sonra onun görünüşüyle ilgili elde ettiği bilgiyi {ekan} ile ifade etmiştir. Örneklerin ilkinde dokunma yoluyla, ikincisinde görme yoluyla algılayarak bilgiye birinci elden ulaşma söz konusudur. Bu örnekler bize {ekan}'ın, bilginin dolaylı olarak elde edilmesinde birinci elden kanıt türünü (algıya dayalı) işaretleyebildiğini açıkça göstermektedir. {ekan} ile algıya dayalı kanıt türünün işaretlendiği örneklerin sayısı az değildir.

- (13) *Nihoyat, u olgan choychaqasini cho'ntakka suqqancha, harsillab chiqib keldi. Devdek malla yigit ekan, ko'zlari to'rt tomonga alanglab turadi. (Q 26)*

“Nihayet, aldığı bahşışı cebine sokana kadar ağır ağır nefes alarak, çıkıp geldi. Dev gibi, kumral bir delikanlıymış, gözleri dört bir yana bakıp duruyordu.”

Straughn'un, {ekan}'in dolaylı ikinci el kanıtın aktarma, çıkarım gibi her türünü işaretleyebildiğini belirttiğine yukarıda da işaret edilmişti (2011: 109, 125). Çalışma kapsamında taranan eserlerden elde edilen bulgular da bu tezi desteklemektedir. {ekan}, hem çıkarıma hem de aktarmaya dayalı dolaylı bilgiyi işaretleyebilir. İki kanıt türünden daha çok çıkarıma dayalı olanların işaretlendiği tespit edilmiştir. (14) numaralı örnekte konuşur, Kirisk'in korkmadığını söylemesi üzerine onun kahraman olduğu çıkarımını yapmıştır. (15) numaralı örnekte ise konuşurun bir başkası hakkında yabancı kaynaklardan öğrendiği aktarıma dayalı bilgi söz konusudur. Her ikisinde de dolaylılık, gramatikal olarak {ekan} ile işaretlenmiştir.

- (14) — *Men bo'lsam qo'rqmadim, — deb gapida turib oldi Kirisk.*

— *Demak, botir ekansan. — tinchiydi uni O'rxon bobo. (SYÇO 603)*

“Ben ise korkmadım.’ diyerek sözünü doğruladı Kirisk.

‘Demek, cesurmuşsun.’ yatıştırdı onu Orhan Baba.”

- (15) *Men uni ota-onasining roziligisiz turmushga chiqqan bo'lsa kerak, deb o'zimcha taxmin qilardim. Keyin bilsam, haqiqatan ham shunday ekan. (SD 189)*

“Ben onu kendimce, anne babasının rızası olmadan evlenmiş olsa gerek, diye tahmin ederdim. Sonra öğrendim ki gerçekten de öyleymiş.”

1.5. {emish}

{emish} ek fiili, Özbekçede kullanım sıklığı {ekan}'e göre daha az olan dolaylılık işaretleyicisidir. Sapayev (2009: 203), {emish}'in işlevini duyulmuşluk, şüphe, belirsizlik bildirme olarak tanımlar. Straughn (2011: 108-109), {emish}'in Özbekçede ikinci el kanıt türlerinden aktarmaya dayalı dolaylı bilgiyi işaretlediğini ve bu yönüyle {ekan}'den ayrıldığını belirtmiştir. Ulaşılan bulgular bu tezi desteklemektedir. Tespit edildiği tüm örneklerde {emish} kulaktan duyma, aktarmaya dayalı dolaylı bilgi kaynağını işaretlemektedir. Örneğin (16)'da kulaktan duyulan, ancak doğruluğu onaylanmamış belirsiz bir bilgi söz konusudur. Yabancı kaynaklar aracılığıyla elde edilen bu dolaylı bilgi, {emish} ile işaretlenmiştir.

- (16) *Qulog'imga chalingan ediki, sening otang yo'q emish, to'g'rimi? (Q 92)*

“Kulağıma çalınmıştı ki senin baban yokmuş, doğru mu?”

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi yine (17)'de de {emish} kulaktan duyma, dedikoduya dayanan bilgiler ifade edilirken kullanılmıştır. Taranan örnekler {emish}'in çoğunlukla dedikodu ile ilişkili olduğunu; kulaktan duyulan ve doğruluğu kesinleşmemiş bilgileri işaretlediğini göstermektedir.

- (17) *Jekshenqul degan kimsa askardan qochib kelgan emish, yonida ikkita o'rtog'i ham bor. Sariq Yoyiqdagi qozoqlardan emish, degan mish-mish gaplarga uncha ishonmagan edim. (SY 270)*

“Çekşenkul denen kişi askerden kaçıp gelmiş, yanında iki arkadaşı da var. Sarı Yayı’teki Kazaklardan imiş, şeklindeki dedikodulara o kadar da inanmamışım.”

1.6. Analitik İşaretleyiciler

Sapayev (2009: 168), fiilin zaman biçimlerini kuruluş açısından *sentetik biçimler* (sintetik şakl) ve *analitik biçimler* (analitik şakl) olmak üzere iki türde ele alır. Analitik biçimler, fiil çekim eklerine ek fiil parçacıklarının eklenmesiyle oluşur. {emish} ve {ekan} ek fiilleri çoğunlukla üzerine eklendikleri biçim birimden ayrı yazılsa da bazı örneklerde kendilerinden önceki biçim birimle kaynaşabilirler ([-gan emish] > [-ganmiş]). Çalışmanın bundan sonraki bölümünde dolaylılığı işaretleyen analitik biçimler ele alınacaktır.

1.6.1. {-gan} ile Oluşturulan Analitik Biçimler

{-gan} biçim biriminin üzerine {ekan} getirilerek hareketin geçmişte gerçekleştiği, konuşur tarafından daha sonra öğrenildiği ifade edilir (Sapayev 2009: 171). Burada {ekan} zaman değil; nakil, anlatma, sonradan farkına varma ifade eder (Coşkun 2014: 150). {ekan}’in {-gan} ile birleştiği analitik biçimde, kanıt türünü işaretleme bakımından özellikleri, dolaylılığı tek başına işaretlediği söylemlerdeki özellikleriyle aynıdır. (18) numaralı örnekte geçmişte yaşadığı bir olayı anlatan konuşur, olaydan daha sonra gerçekleşmiş; fakat kendisinin şahit olmadığı, sonradan dolaylı yolla öğrendiği bir durumu {-gan ekan} yapısıyla işaretlemiştir.

- (18) *Men ikkala biletni oldimu muzeyga shoshildim. Pushkin muzeyida kontsertlar qo’yilishini eshitmagandim. Administratoridan so’rab bildim. Keyingi vaqtlarda muzey qoshida klassik muzika lektoriysiga o’xshash bir narsa tashkil etilgan ekan.* (Q 28)
“Ben iki bilet aldım ve müzeye koştum. Puşkin Müzesinde konserler yapıldığını duymamışım. İdareciye sorup öğrendim. İlerleyen zamanlarda müze bünyesinde klasik müzik salonuna benzer bir şey yapılmış.”

Bilginin sonradan farkına vararak elde edilmesine örnek teşkil eden (19) numaralı söylemde konuşur, soğuk alarak üşüttüğünü ifade etmektedir. Söz konusu durum, konuşurun doğrudan kendisiyle ilgili olmasına rağmen dolaylı olarak öğrenilmiştir. Konuşur, soğuk alma durumu gerçekleştiikten bir süre sonra, bu durumun sonuçlarını gözlemleyerek fark ettiği için dolaylılık anlamını gramatikal boyutta {-gan ekan} biçimi aracılığıyla sezdirmiştir.

- (19) *Ammo o’sha kecha tuni bilan qiynalib chiqdim. Shamollab qolgan ekanman.* (SD 141)
“Ama o akşam, bütün gece eziyet çektim. Soğuk almışım.”

{-gan}’ın üzerine {emish} getirilerek hareketin başkasından duyulduğu, gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirsiz, şüpheli olduğu ifade edilir (Sapayev 2009: 171). {emish}’in tek başına kullanıldığı söylemlerde olduğu gibi (bk. örnek 16-17), bu tip analitik söylemlerde de sadece dedikoduya dayanan, kulaktan duyma şüpheli bilgilerin işaretlendiği tespit edilmiştir. Aşağıdaki (20) ve (21) numaralı örneklerin her ikisinde de başkasından duyulmuş, ancak gerçekliği doğrulanmamış olan, belirsiz

bilgiler ifade edilmiş ve [-ganmish] (< {-gan emish}) biçimiyle işaretlenmiştir.

(20) *Menga qara, senga bo' rilar hujum qilganmish, rostmi shu? (Q 65)*

“Bana bak, sana kurtlar saldırmış, doğru mu bu?”

(21) *Men uni yoqtirmasdim, u uchchiga chiqqan xasis, ayyor va hasadgo'y yigit edi. U boshqalarga o'xshab yotoqxonada turmasdi. Allaqanday bir ayolnikida ijaraga turardi. Aytishlaricha, unga uylanishga va'da berganmish. (SD 123)*

“Ben onu beğenmezdim; haddini aşan, cimri, düzenbaz ve kıskanç bir gençti. O, başkaları gibi yurttan kalmazdı. Yabancı bir kadının evinde kirada kalırdı. Söylediklerine göre, onunla evleneceğini vadetmiş.”

Baskın geçmiş zaman anlamı sebebiyle {-gan} biçim biriminin dolaylılık kapsamında {ekan} biçim biriminden daha geri planda kaldığına değinilmişti. Bu durumun beklenen bir sonucu olarak yukarıda ele alınan {-gan}'lı analitik biçimlerdeki işlev dağılımında geçmiş zaman anlamı {-gan}, dolaylılık anlamı ise {ekan} ve {emish} biçimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1.6.2. {-i)b(di)} ile Oluşturulan Analitik Biçimler

Taranan eserlerde aynı romanın benzer tipteki üç soru cümlesinde ve üçüncü şahısta olmak üzere {-i)b(di)} ve {ekan} birleşiminden oluşan [-ibdi ekan] biçimiyle de karşılaşmıştır. Coşkun (2014: 152), olumlu ve olumsuz bütün biçimlerinin mevcut olduğu bu yapıya *duyulan geçmiş zamanın rivayeti* olarak edebî eserlerde rastlandığını belirtmiştir. Johanson (2003: 280), Nogaycadan *kel-ipti eken* örneğinde ele aldığı {-I)ptI eken} yapısındaki {-I)ptI} biçimini geçmiş zaman işaretleyicisi olarak değerlendirir. Bu çalışmada tespit edilen {-ibdi ekan} yapısındaki {-ibdi} biçiminin şimdiki zaman işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir.

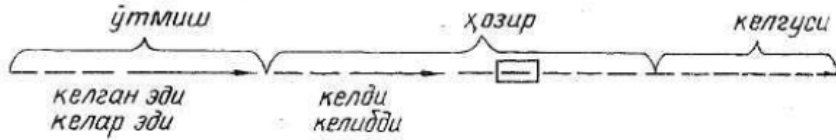
(22) *Uydagi ishlarni Jaynoq ikkimiz bitirdik. Yarim kechada Suvonqul ham yetib keldi. Qayoqlarda yuribdi ekan, desam, kunduziyoyq, toqqa chiqib ketib, o'zimizning saman otni yilqidan ushlab kelibdi. (SY 251)*

“Evdeki işleri Jaynak ile ikimiz bitirdik. Gece yarısı Suvankul da geldi. Nerelerde geziyormuş, desem gündüzden dağa tırmanıp, bizim boz atı sürüden alıp gelmiş.”

(22) numaralı örnekte konuşur, kendi başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Muhatabına sorduğu soruyu ve bu soruya aldığı cevabı yine kendisi iletir. “Qayoqlarda yuribdi ekan?” cümlesinde dolaylılık anlamı {ekan} üzerindedir. Burada {-ibdi} dolaylılık dairesinden çıkmış, zaman anlamı üstlenmiştir. Özne (Suvankul), konuşurun bulunduğu mekâna henüz gelmiştir. Suvankul'un dolaşması eylemi bilinmeyen bir zamanda başlamış ve konuşurun yanına geldiği ana kadar devam etmiştir. Dolaşma eylemi, ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte, konuşma anında şimdiki zaman dairesine girmektedir. Çünkü henüz gelmiş olan Suvankul'un dolaşması eylemi, onun konuşma mekânına varmasından saniyeler önce devam etmekteydi. Bu durumda {-ibdi} biçim biriminin bu soru cümlesinde şimdiki zamanı karşıladığı, {ekan}'ın ise dolaylılık işlevi üstlendiği görülmektedir.

Özbekçede {-ibdi} biçim biriminin şimdiki zamanı karşılamak üzere işletilebildiği bilinmektedir. Abdurahmonov vd. (1975: 478), bu biçim biriminin şimdiki zaman

bildirme işlevini aşağıdaki şekilde açıklamıştır. Şekilde, şimdiki (хозир) zaman diliminde bulunan kutucuk (□) konuşma anını, kutucuktan hemen önceki ok (→) ise olayın gerçekleşme anını göstermektedir. Şekle göre {-di} ve {-ibdi} biçim birimleri şimdiki zamanda, konuşma anından hemen önce gerçekleşen olay ya da durumları işaretlemek için kullanılabilir. Çalışmada tespit edilen (22) numaralı cümle bu kullanımın bir örneğidir.

- (23) *Bo 'stonga o 'xshaydi-ku siyoqidan, nima qilib yuribdi ekan, biz yoqlarda? (Q 141)*
 “Bostan’a benziyor ya görünüşünden, ne için geziyormuş bizim taraflarda?”

Yukarıdaki örnekte konuşur, konuşma anından önce başlamış olan, konuşma anında da devam eden bir eylemden bahsetmektedir. Öznenin konuşma mekânında dolaşması eylemi, konuşur onu görmeden önce başlamıştır. Konuşur, özneyi görüp kendi kendine soruyu yönelttiğinde ise bu eylem hâlâ devam etmektedir.

Özbekçede {-i)b} zarf fiiliyle çekimlenmiş eylemden sonra {-ibdi} ile çekimlenmiş *yot-, tur-, yur-, o 'tir-* gibi yardımcı fiillerden biri getirilerek (*yozib yotibdi, yozib turibdi, yozib yuribdi, yozib o 'tiribdi...*) şimdiki zaman işaretleyicisi yapılabilir. Bu yapı, konuşma anından önce başlayıp konuşma anında da devam eden harekete işaret eder (Abdurahmonov vd. 1975: 498). Dolayısıyla (23) numaralı cümlede dolaylılık anlamı doğrudan {ekan} üzerindedir, dolaylılık işlevi taşımayan {-ibdi} ise şimdiki zaman bildirir.

1.6.3. Diğer Analitik Biçimler

Dolaylılık, doğası gereği daha çok geçmiş zaman biçimleriyle bağlantılı olsa da şimdiki, geniş ya da gelecek zamanla da ilgili olabilir. Şu anda gerçekleşen ya da gelecekte gerçekleşecek olan hareket ya da durumlar da dolaylı kaynaklar aracılığıyla öğrenilebilir. Özbekçe dolaylılık kategorisinde yer alan {ekan} ve {emish}, geçmiş durumların yanı sıra şimdiki durumlara da gönderme yapar. Taranan eserlerde, bu gibi durumlarda {-ar ekan}, {-ar emish}, {-ayotgan ekan} gibi analitik yapıların kullanıldığı tespit edilmiştir.

- (24) *Men uchun bu «sevanam» so 'zidan ham azizroq, qimmatliroq edi. U ham mening haqimda o 'ylar ekan, hatto mashinamning izini ham tanirkan, demak, meni sevar ekan-da. (SD 131)*

“Benim için bu, ‘seviyorum’ sözünden daha yüce, daha kıymetli idi. O da benim hakkımda düşünüyormuş, hatta arabamın izini bile taniyormuş, demek ki beni seviyormuş işte.”

(24) numaralı örnekte, öznenin genel olarak yaptığı bir eylemle ilgili çıkarım yapan konuşur, bilgiyi dolaylı yoldan elde ettiği için geniş zaman biçimi üzerine {ekan} getirmiştir.

- (25) *Odamlarning aytishlariga qaraganda, uni Xristos der emishlar. Hamma uni beziyon, taqvodor odam deydi. Har turli mayib-mashriqlar, kasal bechoralarni tuzatar emish, mo 'jizakor emish.* (Q 80)

“İnsanların söylediğine göre ona Hristos derlermiş. Herkes onun için zararsız, dindar adam diyor. Her türlü kötürümü, çaresiz hastayı iyileştirmiş, keramet sahibiymiş.”

Geniş zamanda gerçekleşen ve aktarmaya dayalı olarak elde edilen bilgiler de dolaylılık açısından işaretlenebilir. Örneğin (25) numaralı söylemdeki cümlelerin başında *odamlarning aytishlariga qaraganda* sözlüksel unsuru aracılığıyla dolaylılık sezdirilmiş, gramatikal boyutta da {-ar emish} analitik biçimiyle işaretlenmiştir. Bu örnekte söz konusu kişiye *Hristos* denildiğinden ve onun genel özelliklerinden bahsedilmektedir. Bu bilgiler konuşura başkaları tarafından aktarılmıştır.

- (26) *Nima bo 'ldiykin, deb eshikka chopib chiqsam, chorbog' etagida traktor kelayotgan ekan.* (SY 242)

“Ne oldu ki, diye kapıya koştum ki bahçenin kenarından traktör geliyormuş.”

Şimdiki zamanda gerçekleşmekte olan ve dolaylı yolla elde edilen bilgiler de analitik biçimler aracılığıyla dolaylılık açısından işaretlenebilir. Örneğin (26) numaralı cümlede, hareketin gerçekleştiği esnada konuşurun önce duyarak, daha sonra kapıya çıkıp görerek algılamasıyla elde ettiği bilgi {-ayotgan ekan} analitik şekilde işaretlenmiştir.

1.7. Sözlüksel Araçlar

Taranan eserlerde, çok yaygın olmamakla birlikte, dolaylı bilgi içeren bazı cümlelerde gramatikal boyutta dolaylılığın işaretlenmediği, sözlüksel araçlar vasıtasıyla sezdirildiği tespit edilmiştir.

- (27) *O'sha kuni tushga yaqin kombayn tomonga yugurib ketgan Aliman, bir vaqt qaragam, qovog'i osilgan holda qaytdi.* (SY 250)

“O gün öğleye doğru biçerdöver tarafına doğru koşarak giden Aliman, bir ara baktım ki surati asılmış hâlde döndü.”

(27) numaralı örnekte konuşur, bulunulan ortamdan ayrılan öznenin bir süre sonra moralinin bozulup, yüzü düşerek geri döndüğünü görmüştür. Konuşurun şahit olduğu hareket, öznenin geri dönme eylemi değil, geri döndükten sonra tekrar orada bulunmasıdır. Konuşur, algılama yoluyla dolaylı olarak elde ettiği bu bilgiyi eylem çekiminde gramatikal olarak işaretlememiş, *bir vaqt qaragam* sözlüksel unsuruyla sezdirmiştir. Eylem çekiminde, dolaylılık açısından işaretlenmeyen {-di} biçim birimi kullanılmıştır². İşaretsiz ifadeler her zaman doğrudan deneyim ya da görünür kanıt demek değildir. Sadece olayın dolaylı yolla elde edildiğine işaret edilmez (Johanson 2003: 276). Burada söz konusu olan durum da konuşurun tercihi sonucu dolaylılığın sözlüksel araçlar yoluyla ifade edilmiş olmasıdır.

2 {-DI} biçim biriminin kanıtsallık kategorisi açısından bir değerlendirilmesiyle ilgili bk. Tuğlacı 2019.

- (28) *Otboqar otlarga tungi yem-xashagini solayin deb pichanxonaga ketganda o'g'irlab ketishibdi. Kelsa, saroy qorong'i, chiroq o'chgan, shamol o'chirgan bo'lsa kerak, deb shoshmay yoqib qarasa, berigi chetda uch otning o'rni bo'sh.* (SY 269)
- “Seysis, atlara akşam yemini vereyim diye samanlığa vardığında (hırsızlar) çalıp gitmişler. Gelse han karanlık, lamba sönmüş; rüzgâr söndürmüş olsa gerek, diye acele etmeden yakıp baksa beriki kenarda üç atın yeri boş.”

(28) numaralı örnekte de hareket, bilinmeyen bir zaman diliminde gerçekleştiikten sonra görerek algılama yoluyla fark edilmiş; ancak dolaylılık gramatikal araçlarla değil, *qarasa* sözlüksel unsuruyla işaretlenmiştir.

2. Sonuç

Özbekçe dolaylılık kategorisinin en tipik işaretleyicisi olarak {-i)b(di)} biçim birimi karşımıza çıkmaktadır. Birincil işlev olarak dolaylılığı işaretleyen ve bütün kanıt türleriyle kullanılabilirdiği tespit edilen {-i)b(di)} biçim birimi, {-gan}'a göre daha ön plana çıkmaktadır. {-gan} biçim birimi ise her zaman dolaylılığı işaretlemez. Bu biçim birimin dolaysız uzak geçmiş zaman işleviyle kullanımının da yaygın olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla {-gan} için bu kategorinin tipik bir işaretleyicisi olduğu söylenemez. Hangi işlevde kullanıldığını kesin olarak anlamak için bağlama ihtiyaç duyulur. Taranan eserlerde dolaylılık işleviyle {-mish} biçim birimine rastlanmamıştır. Özbekçede bu biçim birimin dolaylılık işlevinin, söz konusu kategoriden çekilecek derecede azaldığı söylenebilir.

Çalışma sonucunda ulaşılan önemli bulgulardan birisi {ekan} ile ilgilidir. Straughn (2011: 90), Özbekçede {ekan} ek fiilinin birinci elden ulaşılan algılama kaynaklı dolaylı bilgiyi işaretlemediğini belirtmiştir. Çalışma kapsamında belirlenen eserlerin taranması sonucu, bu tezin tam tersi bulgulara ulaşılmış ve {ekan} ek fiilinin birden fazla söylemde algılama kaynaklı dolaylı bilgiyi işaretleyebildiği tespit edilmiştir.

Özbekçe dolaylılık sisteminde, ek fiil yapısı olarak {ekan} ve {emish}'in birlikte bulunması bu iki biçim arasında işlevsel bir dağılıma yol açmıştır. Bu dağılım sonucunda {ekan} daha yaygın olarak kullanılırken {emish}'in kullanım alanının daraldığı tespit edilmiştir. Çünkü {ekan} dolaylı kanıt türlerinin hepsini işaretlerken, {emish} sadece aktarıma dayalı, kulaktan duyma (reportative, hearsay) bilgi kaynağını işaretlemektedir. Dedikodu, söylenti gibi konularla daha ilişkilidir. Bu sebeple {ekan}'ın işlevi çıkarım ve algılama kaynaklı dolaylı bilgiyi işaretlemede yoğunlaşmıştır. Aktarmaya dayalı dolaylı bilgiyi de işaretler; ancak kullanımı diğer kanıt türlerine göre daha azdır. Bu işlevi {emish} daha çok sahiplenmiş görünmektedir. {emish}'in kullanımı kulaktan duyma kanıt türünde tipikleşmiştir. Başka yapılarla birleşip analitik biçimler oluşturduğunda da şüphe, belirsizlik anlamını güçlendirir.

Özbekçede dolaylılığın gramatikal olarak işaretlenmeyip dolaylılık anlamının genellikle söylemin başında yer alan *aytishicha*, *qaraganda* gibi sözlüksel araçlar aracılığıyla sezdirilebildiği de tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlardan da gözlemlenebildiği gibi Özbekçede dolaylılık kategorisinin geniş bir envanteri vardır. Dolaylılık basit, analitik biçimlerle ve sözlüksel unsurlarla işaretlenebilir. Dolaylılık işaretleyicilerinin işlevine göre bilginin

güvenilirliğinin, şüphe düzeyinin değiştiği gözlemlenmiştir. Özbekçe dolaylılık sistemindeki işaretleyiciler, Türkçede de olduğu gibi kanıt türünü değil, dolaylılığı işaretlerler. Kanıt türü, bağlamdan anlaşılır. Bu sebeple işaretlenen söylemlere sık sık *qaraganda*, *aytishicha* gibi sözlüksel unsurlar da ilave edilir.

Taranan Eserler

Aytmatov, Chingiz (1989). *Qiyomat* (Tar.: İbrohim G'afurov). Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.

http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_remository&Itemid=57&func=fileinfo&id=1557 adresinden temin edildi. Son Erişim: 09/03/2020.

_____ (2018) "Somon Yo'li (Tar.: Asil Rashidov)". *Tanlangan Asarlar: Qissalar* (Yay. Haz.: Vafo Fayzulloh). Toshkent: Sharq Nashriyoti. 237-298.

_____ (2018). "Sarvqomat Dilbarim (Tar.: Asil Rashidov)". *Tanlangan Asarlar: Qissalar* (Yay. Haz.: Vafo Fayzulloh). Toshkent: Sharq Nashriyoti. 113-194.

_____ (2018). "Sohil Yoqalab Chopayotgan Olapar (Tar.: Asil Rashidov va Mahkam Mahmudov)". *Tanlangan Asarlar: Qissalar* (Yay. Haz.: Vafo Fayzulloh). Toshkent: Sharq Nashriyoti. 593-654.

Kullanılan Kısaltmalar

bk.	bakınız
Çev.	Çeviren
eds.	editors
Q	Qiyomat
SD	Sarvqomat Dilbarim
SY	Somon Yo'li
SYÇO	Sohil Yoqalab Chopayotgan Olapar
Tar.	Tarjimon
vd.	ve diğerleri

Kaynakça

ABDURAHMONOV, G'. A. vd. (1975). *O'zbek Tili Grammatikasi - I Tom Morfologiya*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.

AIKHENVALD, Aleksandra Y. (2003). "Evidentiality in Typological Perspective". Aikhenvald, A. Y. & Dixon, R. M. W. (eds.) *Studies in Evidentiality*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 1-31.

ASLAN DEMİR, Sema (2013). "Türkmencede Kanıtsallık/Evidensiyellik". *Leyla Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yay. 409-420.

ASLAN DEMİR, Sema (2014). "Türkmencede eken". *Turkology and Linguistics, Éva Ágnes Csató Festschrift*. Demir, N. & Karakoç, B. & Menz, A. (eds.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay. 21-30.

ASLAN DEMİR, Sema (2016). *Görünüş Kategorisi Türkmençe Örneği*. Ankara: Grafiker Yay.

AYDEMİR, İ. Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yay.

BACANLI, Eyüp (2006). "Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/1: 35-47.

CORNILLIE, Bert (2009). "Evidentiality and Epistemic Modality: On the Close Relationship Between Two Different Categories". *Functions of Language* 16/1: 44-62.

- COŞKUN, M. Volkan (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- CSATÓ, Éva Ágnes (2000). "Turkish MIŞ- and İMIŞ- Items. Dimensions of a Functional Analysis". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 29-43.
- DE HAAN, Ferdinand (1999). "Evidentiality and Epistemic Modality: Setting Boundaries". *Southwest Journal of Linguistics* 18: 83-101.
- DEMİR, Nurettin (2003). "On imiş in Cypriot Turkish". *Turkic Languages* 7, 268-274.
- DEMİR, Nurettin (2012). "Türkçede Evidensiyel". *bilig* 62: 97-118.
- DWYER, Arienne (2000). "Direct and Indirect Experience in Salar". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 45-59.
- HİRİK, Seçil (2019). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- JOHANSON, Lars (2000). "Turkic Indirectives". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 61-87.
- JOHANSON, Lars (2003). "Evidentiality in Turkic". *Studies in Evidentiality*. Aikhenvald, A. Y. & Dixon, R. M. W. (eds.). Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 273-290.
- JOHANSON, Lars (2016). *Türkçede Görünüş* (Çev.: Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yay.
- KAHRAMAN, Cahit ve BOSNALI, Sonel (2017). "Türkçe ve Japoncada Kanıtsallık". *Söylem Filoloji Dergisi* 2/2: 293-313.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KILIÇ, Filiz (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı. Ankara.
- KILIÇ, Filiz (2005). "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/1: 68-113.
- KIRAL, Filiz (2000). "Reflections on -miş in Khalaj". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 89-101.
- LAZARD, Gilbert (2001). "On the Grammaticalization of Evidentiality". *Journal of Pragmatics* 33: 359-367.
- MEHMET, Gülsün (2012). "Delile Dayalılık ve Salar Türkçesinde Öge Cümlelerle Delillendirilmiş Dolaylılık". *Dil Araştırmaları* 11: 67-80.
- MENZ, Astrid (2000). "Indirectivity in Gagauz". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Johanson, L. & Utas, B. (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 103-114.
- ÖZTÜRK, Özge ve PAPAFRAGOU, Anna (2008). "The Acquisition of Evidentiality in Turkish". *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 14/1: 296-309.
- PALMER, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PLUNGIAN, V. A. (2010). "Types of Verbal Evidentiality Marking: an Overview". *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*. Diewald, G. & Smirnova, E. (eds.). Berlin/ New York: Walter de Gruyter. 15-58.
- RENTZSCH, Julian (2015). *Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- RIND-PAWLOWSKI, Monika (2014). "Text Types and Evidentiality in Dzungar Tuvan". *Turkic Languages* 18: 159-188.
- RUHİ, Şükriye, ZEYREK, Deniz ve OSAM, Necdet (1997). "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler". *Dilbilim Araştırmaları*. K. İmer vd. (Ed.). Ankara: Kebikeç Yay. 105-111.

- SAPAYEV, Qalandar (2009). *Hozirgi O'zbek Tili (Morfemika, So'z Yasalishi va Morfologiya)*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi TDPU.
- STRAUGHN, Christopher A. (2011). *Evidentiality in Uzbek and Kazakh*. Phd Dissertation. The University of Chicago. Chicago, Illinois.
- TUĞLACI, Gülşah (2019). “Kamtsallık Kategorisi Açısından -DI Biçimbirimi”. *Türkbilig* 38: 153-161.
- TURDIYEVA, K. ve AHMEDOVA, D. (2007). *O'zbek Tili*. Toshkent: Musiqa Nashriyoti.
- ÜŞENMEZ, Emek, BOLTABAYEV, Saidbek ve TUĞLACI, Gülşah (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kültür Sanat Yay.
- ÜZÜM, Melike (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜZÜM, Melike (2019). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik Kısas-ı Enbiya Örneği*. İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler.
- VAN DER AUWERA, Johan & PLUNGIAN, V. A. (1998). “Modality's Semantic Map”. *Linguistic Typology* 2: 79-124.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*. Ankara: TDK Yay.
- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN ZAMAN ADLARI*

Time names in Derleme Sözlüğü

Ceren SELVİ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 193-213

Öz: Toplumların kelime hazinelerinin bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda ve sosyo-kültürel etkiler sonucunda şekillendiği varsayılr. Bir toplumun kullandığı kelime hazinesi, kültürleri ve ihtiyaçları ile doğru orantılıdır.

Türkler en eski Türkçeden beri zaman kavramını ifade etmede başarılı olmuşlar; milli On İki Hayvanlı Türk Takvimini hazırlamışlar; gün, hafta, ay, mevsim, yıl ve bunların bölümlerini ifade etmek için çok çeşitli kavramlar kullanmışlardır.

Anadolu Ağızlarında da zamanla ilgili kavramların azımsanmayacak ölçüde olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada da Türkiye’de halk ağzından derlenmiş olan ve bölge ağızlarının sözcüklüğüyle ilgili başvuru kaynağı olan Derleme Sözlüğü’nde geçen zamanla ilgili tüm kavram ve terimler tespit edilmiştir. Daha sonra elde edilen malzeme kendi içerisinde iki şekilde gruplandırılmıştır. Birinci gruplandırmada zaman adları kendi içerisinde anlamlarına göre tasnif edilmiştir. İkinci grupta ise sözlükten tespit edilen ve zarf görevi taşıyan gruplara yer verilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde elde edilen malzemeler değerlendirilmiş ve en çok ya da en az kullanılan zaman adları tablolar aracılığı ile ortaya konulmuştur.

Yapılmış olan bu çalışmada esas amaç, öncelikle Anadolu ağızlarının kavram ve terim açısından zenginliğini göstermektir. Tarihsel süreç içerisinde Türkçede yer edinmiş zaman kavramlarının varlığı da görülmüş olacaktır. Ayrıca birey için oldukça önemli olan “*zaman*” kavramına vurgu yapılmak istenmiş ve Türklerin tarihleri boyunca ihtiyaçları doğrultusunda dönemleri hangi adlarla karşıladıkları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Derleme Sözlüğü, Zaman, Tarihsel Türkçe

Abstract: It is assumed that the vocabulary of societies are shaped according to the needs of individuals and as a result of socio-cultural effects. The vocabulary used by a society is directly proportional to their culture and needs.

The Turks have been successful in expressing the concept of time since the earliest Turkish; prepared the national Twelve Animal Turkish Calendar; They used a variety of concepts to express days, weeks, months, seasons, years, and parts of them.

In Anatolian Dialects, we can say that the concepts related to time are at a considerable level. In this study, compiled from people in Turkey and the mouth of the reference source for the compilation of oral vocabulary all

* Bu makale, 8. Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan sözlü bildiriden kısaltılarak düzenlenmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE. ceren.ybu@gmail.com. ORCID: 0000 0002 7606 4292
Gönderim Tarihi: 14.02.2020/ Kabul Tarihi: 07.04.2020

concepts and terms related to the passing of time have been identified in the Glossary. Then, the obtained material is grouped in two ways. In the first grouping, time names are classified according to their meanings. In the second group, the groups that are identified from the dictionary and carry the function of envelopes are included. The materials obtained in the conclusion part of the study are evaluated and the most or least used time names are presented through the tables.

The main purpose of this study is to show the richness of Anatolian dialects in terms of concept and term. In the historical process, the existence of time concepts in Turkish will be seen. In addition, it was aimed to emphasize the concept of “time”, which is very important for the individual, and it was tried to reveal the names of the Turks meeting the periods in line with their needs.

Keywords: Compilation Dictionary, Time, Historical Turkish

Giriş

Dillerin kelime hazineleri incelendiğinde insanoğlunun zaman ve mekan kavramlarını adlandırmada farklı yaklaşımlar izlediğini görmekteyiz. Bu yaklaşımların sosyal, ekonomik ve kültürel etkenlerden dolayı dildeki yansımaları da farklı olmaktadır. Diğer dillerde olduğu gibi Türkçe için de bu durum geçerlidir. Türkçede özellikle zamanların adlandırılmasında çeşitli unsurların etkili olduğu görülmektedir (Aşçı-Yastı 2008: 102).

Toplumların söz varlığının bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda ve sosyo-kültürel etkiler sonucunda şekillendiği varsayılır. Bir toplumun kullandığı kelime hazinesi, kültürleri ve ihtiyaçları ile doğru orantılıdır. Zaman kavramı, toplum ve bireyin hem içerisinde yaşadığı hem de süregelen yaşam içerisinde fiziksel olarak hissettiği bir kavramdır. Dil biliminde zaman kavramı, bir fiil çekimi olarak karşılık bulur.

Zaman kavramı insanlar için her zaman çok önemli olmuştur. Toplumda yaşayan bireyler günlük hayatlarını ve sosyal yaşantılarını daima zaman kavramları ile adlandırmışlardır.

Türkler en eski Türkçeden beri zaman kavramını ifade etmede başarılı olmuşlar; On İki Hayvanlı Türk Takvimini hazırlamışlar; gün, hafta, ay, mevsim, yıl ve bunların bölümlerini ifade etmek için çok çeşitli kavramlar kullanmışlardır. Hem tarihi metinlerde hem de Çağdaş Türk lehçelerinde zaman adlandırmalarının ve terimlerin sayısı oldukça fazladır. Zaman ile ilgili zengin Türkçe terminoloji dikkat çekicidir.

Yapılan bu çalışmada esas amaç, öncelikle Anadolu ağızlarının kavram ve terim açısından zenginliğini ve Derleme Sözlüğü'nün söz varlığımız açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektir. Ayrıca birey için oldukça önemli olan “zaman” kavramına vurgu yapılmak istenmiş ve Türklerin tarihleri boyunca ihtiyaçları doğrultusunda günleri, haftaları, yılları, mevsimleri vb. dönemleri hangi adlarla karşıladıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda tespit edilen söz varlıkları köken bilgisi vb. alanlar açısından incelenmemiş, sadece tematik olarak ele alınmış ve anlamları verilip sınıflandırmalar yapılmıştır.

1. Anlamlarına Göre Zaman Adlandırmaları

1. 1. Ay Adlandırmaları

Ocak Ayı: **Büyükay**: Ocak ayı. (Kurna, Samandıra, *Kartal -İst.) (DS I, 832), **donaray** Ocak ayı. (*Ünye -Or.) (DS II, 1558), **hasyanar** Ocak ayı. (Küçükbahçe -İz.) (DS III, 2301), **ovata** Ocak ayı. (*Urla -İz.) (DS V, 3301), **sonkış** Ocak ayı. (-Ama.) (DS V, 3666), **yanar (II) 2.** Ocak ayı. (Yalova *Eceabad -Çkl.) (DS VI, 4162), **yeni yıl** Ocak ayı. (-Rz.) (DS VI, 4249), **otururgahmaz** Ocak. (İrişli, Bayburt, *Sarıkamış -Kr.) (DS VI, 4619), **zahmeri 1.** [->zahmarı] **2.** Ocak ayı. (Gökdere *Akdağmadeni, -Yz. Ve çevresi) (DS VI, 4831)

Şubat Ayı: **cücük ayı** Şubat ayı. (-Gm.) (DS II, 1024), **çıbrır (II)** Şubat ayı. (Argıthanı *İlgın -Kn.) (DS II, 1158), **deligücük [delice II]** Şubat ayı: *Deligücük bu yıl canımızı yaktı.* (-Or. ve köyleri) (DS II, 1412), **gücük (m) [gucuk (m), gücük (n) -1, 2; güdükay, güjüyh] 1.** Şubat ayı. (*Emirdağ -Af.)**2.** 1 Şubattan 22 Marta kadar olan zaman. (*Zile -To.) (DS I, 832), **kücük (I) [kücü (II), küçük ay]** Şubat ayı. (Kuz *Akkuş -Or.) (DS IV, 3025), **meşe (IV)** Şubat ayı. (Saraycık *Bayramiç -Çkl.) (DS IV, 3173), **peşe (I)** Şubat ayı. (Ballı *Malkara -Tk.) (DS V, 3437), **üsüm** Şubat. (-İst.) (DS VI, 4079), **gucük** Şubat ayı. (-Yz. ve çevresi) (DS VI, 4513), **zahmarı [zahmeri -1]** Şubat ayı. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (DS VI, 4831), **zehmeri** Şubat ayı içinde bir zaman. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS VI, 4833)

Mart Ayı: **adar (IV)** Mart ayı. (-Bt ve köyleri) (DS I, 64), **apıl** Mart ayı. (*Senirkent -İsp.) (DS I, 286), **gicimik ayı** Mart ayı. (İncirgediği *Karaisalı -Ada.) (DS III, 2072), **guguk ötümü** Dokuz mart: *Kasımdan guguk ötümüne kadar.* (Topkapı -İst.) (DS III, 2190), **gücük (m) [gucuk (m), gücük (n) -1, 2; güdükay, güjüyh] 1.** Şubat ayı. (*Emirdağ -Af.)**2.** 1 Şubattan 22 Marta kadar olan zaman. (*Zile -To.) (DS III, 2209), **oğlakkıran** 30-31 Mart ve 1 Nisan günlerine verilen ad. (Bayburt *Selim -Kr.) (DS VI, 4611)

Nisan Ayı: **abril (I) [abil, abrél, abril -1, abrol, abrul -1, april, aprıl, aprul, arbil, arbul]** Nisan. (-Ba.), (DS I, 30), **açaray** Nisan: Açaray yağmurları başladı. (-Dy.) (DS I, 57), **albır [albur]** Nisan ayı: *Sakın albır beşinden, camızı ayırır eşinden.* (M. Hüyük *Şarkışla -Sv.) (DS I, 208), **kernemut** Bir nisan. (*Ahlat -Bt.) (DS IV, 2757), **kırçan ayı (I)** Nisan ayı. (Çardakbeleni *Kemal Paşa -İz.) (DS IV, 2820), **lihsan** Nisan. (-Vn.) (DS VI, 4582), **oğlakkıran** 30-31 Mart ve 1 Nisan günlerine verilen ad. (Bayburt *Selim -Kr.) (DS VI, 4611)

Mayıs Ayı: **cılcıl ayı** Mayıs ayı. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II, 909), **çiçik ayı** Mayıs ayı. (Şabanözü *Polatlı -Ank.) (DS II, 1203), **ekimay** Mayıs ayı. (*Ünye -Or.) (DS III, 1694), **gulan (n)** Mayıs ayı. (-Bt.) (DS III, 2191), **gülän [gülâyı]** Mayıs ayı. (-Kr.) (DS III, 2217), **gülän** Mayıs ayı. (-Vn.) (DS VI, 4514)

Haziran Ayı: **kiraz ayı [kirez ayı]** Haziran ayı. (Bozhane *Beykoz -İst.) (DS IV, 2876), **unus** Haziran. (Aldemirci *Çayırılan -Yz.) (DS VI, 4042), **ünüs** Haziran. (Erkilet *Pınarbaşı -Ky.) (DS VI, 4069), **Heziran** Haziran. (Şenoba *Uludere -Hak.) (DS VI, 4519), **orakay [->orakayı]** (DS V, 3287), **orakayı [orak (I) -2, 3; orakay] 3.** Haziran (Küçükbahçe -İz.) (DS V, 3288)

Temmuz Ayı: **kısır ay** Temmuz ayı. (-Ezm.) (DS IV, 2842), **otayı** Temmuz. (*Bayburt -Gm.) (DS V, 3295), **temüs** Temmuz ayı. (-Nğ.) (DS V, 3878), **yanaray** Temmuz. (Tepecikören *Kozan -Ada.) (DS VI, 4162), **orak ayı** Temmuz. (-Çr.) (DS VI, 4616), **temis** Temmuz. (İncekum *Silifke -İç.) (DS VI, 4752), **tomuz** Temmuz. (-Ml. Ve çevresi) (DS VI, 4770), **orakay** [→**orakayı**] (DS V, 3287), **orakayı** [**orak (I) -2, 3; orakay**] 1. Temmuz (Bağılı *Eğridir -İsp.) (DS V, 3288), **yanargün** Temmuzun son üç günü. (Tepecikören *Kozan -Ada.) (DS VI, 4162), **temisin** Temmuzda. (İncekum *Silifke -İç.) (DS VI, 4752)

Ağustos Ayı: **bozaran** [**bozay -1**] 1. Ağustos. (Epece *Develi -Ky.) (DS I, 749), **sağır ayı** Ağustos ayı. (-Ezc.) (DS V, 3515), **orakay** [→**orakayı**] (DS V, 3287), **orakayı** [**orak (I) -2, 3; orakay**] 2. Ağustos (Arapzâde *Üsküdar -İst.) (DS V, 3288), **tabak (IV)** [**tabbak**] Ağustos ayı. (-Dy.) (DS V, 3798), **tonuz** Ağustos. (-Ml.) (DS V, 3963), **vartuvur** Ağustos. (*Narman -Ezm.) (DS VI, 4094)

Eylül Ayı: **bögrüm** Eylül ayı. (*Göle, *Posof, *Ardahan -Kr.) (DS I, 758), **hacı ayı** Eylül ayı. (Nefsiköseli *Görelle -Gr.) (DS III, 2248), **ilkgüz** Eylül ayı. (*Cide -Ks.) (DS IV, 2530), **ögrüm** Eylül ayı: *Geçen yıl ögrümde kar yağdı.* (Karakuş *Ünye -Or.) (DS V, 3320), **sulta** Eylül ayı. (Yavuz *Şavşat -Ar.) (DS V, 3693), **şarapayı** Eylül ayı. (Basma *Emirdağ -Af.) (DS V, 3750), **üzümayı** 3. Eylül. (-Tr.) (DS VI, 4088), **yediler haftası** Eylül ortalarından, ekim sonuna dek olan haftalar. (*Merzifon -Ama.) (DS VI, 4223), **verimay** Eylül. (*Ünye -Or.) (DS VI, 4098)

Ekim Ayı: **bükrüm ayı** Ekim ayı. (*Emirdağ -Af.) (DS I, 818), **darı ayı** Ekim ayı (Tekke -Sn.). (DS II, 1370), **döküm vakti** Ekim, kasım ayları. (-Kn.) (DS II, 1574), **haç (II)** Ekim ayı. (*Mesudiye -Or.) (DS III, 2248), **kahus** Ekim ayı. (*Göle -Kr.) (DS IV, 2599), **koçayı** [**koçokeyan**] 1. Ekim ayı. (-Tr.) (DS IV, 2895), **ortagüz** Ekim ayı. (Bağılı *Eğridir -İsp.) (DS V, 3291), **üzümayı** 2. Ekim. (-Ezm.) (DS VI, 4088), **yediler haftası** Eylül ortalarından, ekim sonuna dek olan haftalar. (*Merzifon -Ama.) (DS VI, 4223)

Kasım Ayı: **döküm vakti** Ekim, kasım ayları. (-Kn.) (DS II, 1574), **esmek (V)** Davar ve koç katım zamanı, kasım ayı. (Boğanak *Zara -Sv.) (DS III, 1785), **goç ayı** Kasım ayı. (Bayburt *Sarıkamış -Kr.) (DS III, 2090), **koçayı** [**koçokeyan**] 2. Kasım ayı. (-Or.) (DS IV, 2895), **sıgırkoyun** Kasım. (*Bayburt -Gm.) (DS V, 3605), **songüz** Kasım. (*Merzifon -Ama.) (DS V, 3666), **tiber** Kasım ayı. (-İst.) (DS V, 3930), **üzümayı** 1. Kasım. (Küçük *Bulancak -Gr.) (DS VI, 4088), **yediye** Kasımın ikinci haftası. (Karahüyük *Elbistan -Mr.) (DS VI, 4224)

Aralık Ayı: **ilkkış** Aralık ayı. (-Mğ.) (DS IV, 2531), **tekir (III)** Aralık ayı. (-İst.) (DS V, 3867), **yağarak** Aralık. (*Ünye -Or.) (DS VI, 4118), **yanar (II)** 1. Aralık ayı. (Küçük Bahçe -İz.) (DS VI, 4162)

Diğer : **sonnamaz** Şaban ayı. (-Mğ.) (DS V, 3666), **tolon** Ayın on dördü. (*Kırkağaç -Mn.) (DS V, 3955), **tulum (III)** Ayın on dördü. (-İz. Ve çevresi) (DS V, 3990), **seğirdim ayları** Üç aylar: Recep, Şaban, Ramazan. (-Çr.) (DS VI, 4680)

1. 2. Doğa Olayları Adlandırmaları

Alaçalpoy: İlkbaharda, karın erimeye ve yer yer toprağın görünmeye başladığı zaman: *Alaçalpoyda ilk defa bizim tarla açıldı.* (İrişli, Bayburt) (DS I, 180),

buğunukluk: Hava basıncının azaldığı zaman. (-İst.) (DS I, 781), **dalkaranlık:** Öğle zamanının en sıcak anı: *Öğlenin dalkaranlığında gittiler.* (*Ermenek -n.) (DS II, 1345), **dal yanar:** Günün en sıcak zamanı, öğle vakti. (Ulaşmış, *Seferhisar -İz.) (DS II, 1347), **danüzü:** Şafak söktüğü zaman: *Danüzü araveyi goşsam öğlüye Garsa giderem.* (İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kr.) (DS II, 1364), **dilki şafâ:** Şafak sökmeden evvelki zaman. (-Gaz.) (DS II, 1495), **dullar yazı:** Sonbaharda az süren sıcak günler, pastırma yazı. (*Hadım -Kn.) (DS II, 1598), **gügük kıışı:** Nisan ayı içinde yağmurlu ve soğuk günler. (-Sm.) (DS III, 2216), **hayhay tavı:** (I) Ocak ayında nemli, ekime elverişli zaman. (-Ant. Ve köyleri) (DS III, 2317), **ıldırıyaz:** (II) Parlak yıldızlı aydınlık gece. (*Düzce -Bo.) (DS IV, 2466), **karaispat:** Şubat ayının soğuk yapan belli günleri. (Kerkük) (DS VI, 2646), **kızıl issi:** Ağustosun ilk haftasında olan en sıcak günler, eyyamıbahar. (*Eğridir ve köyleri, *Senirkent, *Uluborlu -İsp.) (DS IV, 2866), **zembedi [zemferi]:** Kışın en soğuk günleri, zemheri. (Ağlı *Küre -Ks.) (DS VI, 4362), **zınharı:** Kışın ikinci yarısı, zemheri sonrası. (Akdoğan *Kızılcahamam -Ank.) (DS VI, 4375), **Karakış** Kışın ilk ayları. (Çitli *Mecitözü -Çr.) (DS VI, 4536), **zindan:** (II) Ay ve yıldızların görünmediği kapalı, bulutlu gece. (-Kr.) (DS VI, 4841), **talazlı gün:** Fırtınalı, esintili gün. (*Lâpseki -Çkl.) (DS V, 3816), **uyku senesi:** Yağışlı giden yıl: *Yağmurdan göz açamadık, bu sene uyku senesi olacak.* (*Çarşamba -Sm.) (DS VI, 4051), **zambı:** 9 aralık 17 ocak arasındaki en soğuk kırk gün. (Izgın *Elbistan -Mr.) (DS VI, 4347), **zarfalık:** Güneşin ufuktan beş metre yükseldiği zaman. (Başvartenik *Çemişgezek -Tn.) (DS VI, 4351), **tarçılı vahtı:** 1. İlkbaharda otun bol olduğu zaman. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI, 4742), **vayvay:** Şubat ayı içindeki don süresi. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS VI, 4804)

1.3. Geçmiş Zaman Adlandırmaları

dibeli [diberi] 4. Öteden beri, eskiden beri: *Dibeli bu köy böyle mi idi?* (*Tirebolu -Gr.) (DS II, 1479), **dönen gün** Geçmiş gün: Dönen günler geri gelmez. (-Sm.) (DS II, 1584), **dünan 1.** Geçen gün. (*Mucur köyleri -Krş.) 2. [→**dünegen**] (DS II, 1630), **dünegen [dünan -2, dünegün, dünegen (I), dünegi, dünegin, dünan (I), düneyin]** Bir gün evvel, dün. (-Sv.) (DS II, 1630), **endi** Evvelki: *Endi gün.* (-Bo.) (DS III, 1746), **endiğün [endiğün]** Dün, geçen gün. (*Düzce, Dadıy -Bo.) (DS III, 1746), **endiğün** Önceki gün. (*Ereğli, Cumayanı -Zn.) (DS III, 1747), **geçel** Eskiden (*Bucak -Brd.) (DS III, 1961), **geçtik** Geçen (gün, hafta, ay, sene için). (*Düzce -Bo.) (DS III, 1963), **getdiki sene.** Geçen yıl. (Çağlayık *Silifke -İç.) (DS III, 2008), **hayla, haylâ [hayle, heyle -1] 6.** Evvel, önce: *Koşuda hayladan gelene mükâfat verirler.* (Papasköy -Sm.) (DS III, 2318), **ıldız (III)** Gündönümünden on gün önceki zaman: *Arpayı ıldızdan bir ay önce ektim.* (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS IV, 2466), **ılış** Geçen, daha önceki. (Surye *Antakya -Hat.) (DS IV, 2473), **ılışıl [ılışır]** Geçen yıldan da önceki yıl. (Erkinis *Yusufeli -Ar.) (DS IV, 2473), **ılışır [→ılışıl]** (DS IV, 2473), **ılışıyıl [ılışıl]** İki yıl önce. (*Antakya -Hat.) (DS IV, 2473), **ilercesi** Evvelce: *İlercesi size gelmiştim.* (-Bo.) (DS IV, 2521), **ilerki yıl** Geçen yıl. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS IV, 2521), **ilerde [ileride]** Geçende (*Düzce -Bo.) (DS IV, 2521), **ileride [→ilerde]** (DS IV, 2521), **ilişil [ilişir]** Evvelki yıl. (Bağlıca *Ardanuç, Armutlu, Yavuz *Şavşat, Ersis *Yusufeli -Ar.) (DS IV, 2528), **inkaza** Önce, evvel. (Akçaalan *Bodrum -Mğ.) (DS IV, 2544), **inkevvela**

[**inkiba**] En evvel, ilk önce. (-Dz.) (DS IV, 2544), **inkiba** [→**inkevvela**] (DS IV, 2544), **iptil** [**ipdil**, **ipdin**, **ipta**, **iptili**, **iptilli**, **iptimal**] Önce, evvel. (*İskilip -Çr.) (DS IV, 2547), **israhagün** [**israhayün**] Dün değil evvelki gün. (Gürcistan göçmenleri *Sarıkamış -Kr.) (DS IV, 2560), **ittibe** Biraz evvel. (Kalkan *Kaş -Ant.) (DS IV, 2571), **kabakuşluk** Öğleden bir iki saat önceki zaman. (Çığrı *Dinar -Af.) (DS IV, 2579), **kıgırdım günü** Arifeden bir gün önceki gün. (*Sungurlu -Çr.) (DS IV, 2791), **obirsi gün** Evvelki gün. (Hacıahmet *Düzce -Bo.) (DS V, 3262), **oncül** Önceden, ilk (*Afşin -Mr.) (DS V, 3285), **otegün** Evvelki gün. (Kocabay *Şavşat -Ar.) (DS V, 3295), **otun (I)** Evvelki gün. (Çalış *Haymana -Ank.) (DS V, 3297), **öbürsü gün** Evvelki gün. (*Düzce -Bo.) (DS V, 3309), **ögürdü gün** Geçen gün. (*Bodrum -Mğ.) (DS V, 3324), **öncek (I)** Önce, önceden. (*Akyazı çevresi -Sk.) (DS V, 3336), **önceleyn** [**öncü (I)**] İlk önce, daha önce. (Yeniköy, *Susurluk -Ba.) (DS V, 3336), **öndegün** [→**öndüğün**] (DS V, 3338), **öndüğün** [**öndegün**, **öndüğ gün**, **öndüğün gün**, **öndüğün**, **öndüğün**, **öndüğün gün**, **öndürgün**] Evvelki gün. (Kılıç *Keçiborlu, Salda *Yeşilova -Brd.) (DS V, 3338), **öndüğ gün** [→**öndüğün**] (DS V, 3338), **öndüğ sene** Önceki yıl. (Çığrı *Dinar -Af.) (DS V, 3339), **öndüğün gün** [→**öndüğün**] (DS V, 3339), **öndüğün** [→**öndüğün**] (DS V, 3339), **öndüğün gün** [→**öndüğün**] (DS V, 3339), **öndürgün** [→**öndüğün**] (DS V, 3339), **öngüç (I)** 1. Önce: *Öngüç bu yemeği yiyelim.* (-İz.) (DS V, 3341), **öngün (II)** Evvelki gün. (-Af.) (DS V, 3342), **önürt** Geçenlerde, Birkaç gün önce. (*Ula -Mğ.) (DS V, 3344), **önüt 2.** Geçen gün. (*Marmaris -Mğ.) (DS V, 3344), **ötgen** [**ötken**] Geçmiş (zaman için). (*Sarayköy -Dz.) (DS V, 3359), **srahagün** [**srahayün**] Evvelki gün. (İrişli, Bayburt *Selim, *Sarıkamış -Kr.) (DS V, 3688), **srahayün** [**srahagün**] (DS V, 3688), **şivşit (IV)** Önce. (Çobansa *Fethiye -Mğ.) (DS V, 3791), **ündüner** Geçen gün. (Bahçeli *Bor -Nğ.) (DS VI, 4067), **üskadim** Eskiden beri. (*Ereğli -Kn.) (DS VI, 4075), **vaktın birliğinde** Eskiden, önceleri: *Vaktın birliğinde burada bir saray varmış.* (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4091), **yeğün** Geçen gün, önceki gün. (Hacıbeyli *Nazilli -Ay.) (DS VI, 4230), **zamaniñ behrinde** Bir zamanlar. (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4347), **bayalı 1.** Eskiden. (Yenice -Mğ.) (DS VI, 4451), **bıldır** [**bildir**] Geçen yıl. (-Ml. Ve çevresi) (DS VI, 4459), **évil** Evvel, önce. (Şenoba *Uludere -Hak.) (DS VI, 4502), **o yıl** Geçen yıl. (-Kr. Ve köyleri) (DS VI, 4619), **öndüğün** Geçen gün, önceki gün. (*Karapınar -Kn.) (DS VI, 4626), **öngün (I)** Arife, bir gün önce. (*Beyşehir, *Seydişehir -Kn.) (DS VI, 4627), **öteğn** [**öteygün**, **ötoğon**, **ötögün**] Geçen gün. (*Bünyan -Ky.) (DS VI, 4630), **sıftane** Önceden. (Kızılıcın *Sarioğlan -Ky.) (DS VI, 4690), **sifte** Önce. (Şimşirli, Güneyce *İkizdere -Rz.) (DS VI, 4697), **tamana** Geçende, geçen. (Ovacık, *Silifke, Haçdişlen *Anamur -İç.) (DS VI, 4738)

1.4. Genel Zaman Adlandırmaları

adar (II) Müddet, mühlet, zaman: *Bizim paranın adarı doldu.* (*Çarşamba -Sm.) (DS I, 64), **aralıh (II)** Zaman, an, vakit. (-Ur.) (DS I, 297), **aram 1.** Fırsat, uygun zaman: *Aramını bulsam babamdan para istiyeceğim.* (Bozan -Es.) 2. Aralık, fasıla. (Bozan -Es.) (DS I, 297), **cıl 2.** Yıl. (-Nğ.) (DS II, 906), **çalım (III)** Vakıt, zaman. (-Nğ.) (DS II, 1055), **dagga** [**dahga**, **dakga**, **degiyge**, **dehge**, **dekke (I)**] Dakika. (Kesirik -El.) (DS II, 1321), **de (I)** Vakıt, zaman: *Her de beni azarlıyorsun.* (*Dinar köyleri -Af.) (DS II, 1391), **esir** Sıra, zaman, aralık, mevsim. (-Dz.) (DS III, 1782),

evren (IV) Zaman. (Sütlüce *Beyoğlu -Isp.) (DS III, 1813), **éylam** Zaman, müddet: Bir éylamdır haber alamadım. (Genezin *Avanos -Krş.) (DS III, 1823), **gare (II)** Zaman, vakit: Orhan çarşıya ne gare gitti. (-Uş ve çevresi.) (DS III, 1922), **geyin (III)** Zaman, vakit: *-Gece geyine kadar nerede kaldınız?* (Pazar *Kızılcahamam -Ank.) (DS III, 2016), **gurelik** An, kısa zaman. (İncekum *Silifke -İç.) (DS III, 2198), **hadağa (II)** An: *O hadağa işi anladı.* (*Ağın, *Keban -El.) (DS III, 2249), **han (II)** Kısa zaman, an. (Koyuldere *Ahıska -Kr.) (DS III, 2270), **havur** Zaman: *Bir havur o zengindi.* (-Bt.) (DS III, 2313), **havta** Hafta (-Ba.) (DS III, 2313), **Hent** Zaman, an: *Kuzuyu yakalayacağım hentte örkütü.* (Bahçeli *Ezine -Çkl.) (DS III, 2341), **ırsat** Zaman. (-Kü.) (DS IV, 2489), **il (II)** Yıl. (Zarşat -Kr.) (DS IV, 2518), **kıntam (III)** Bir şeyin sırası, tam zamanı. (Hasköy *Finike -Ant.) (DS IV, 2812), **kırkır (IV)** Tav, zaman: *Hamurun kırkırı geçmiş. Sözü kırkırında söylemeli.* (-Ezc.) (DS IV, 2830), **kora (iv)** Bir parça, bir süre: *Haydi çocuklar bir kora daha uyuyun.* (*Ünye -Or.) (DS IV, 2924), **lase** Bir an: Bir laselik iş. (*Bor -Nğ.) (DS IV, 3068), **leme** An: Bir leme. (-Ml.) (DS IV, 3073), **majal (II)** Uygun zaman. (İrişli, Bayburt *Sarıkamış *Selim -Kr.) (DS IV, 3107), **mana (III)** Zaman. (Kumarlar *Bayramiç -Çkl.) (DS IV, 3117), **kıpma** Göz açıp kapayınca kadar geçen zaman, an, kısa süre. (Söğüt, Honaz -Dz.) (DS IV, 2815), **mehel (III)** Zaman. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS IV, 3152), **nahırkavan** Bir aralık. (*Ahlat -Bt.) (DS IV, 3235), **neher** Vakit. (-Kr.) (DS IV, 3245), **ohtu [oht (I)]** Vakit. (-Ay.) (DS V, 3275), **olkun** Vakit, zaman: *Gideceği olkun misafir geldi.* (*Gazipaşa -Ant.) (DS V, 3280), **öte** Hafta: *Öbür öteye gideriz.* (*Buldan -Dz.) (DS V, 3295), **oyın [oyun (IV)]** Öğün, kez (yemek için). (-Tr.) (DS V, 3302), **oyun (I)** Zaman, vakit. (Yavuz *Şavşat -Ar.) (DS V, 3307), **oyun (IV)** [→oyun] (DS V, 3307), **oz (II)** Kez. (-Ank.) (DS V, 3307), **öd (I)** Zaman. (-Ba.) (DS V, 3311), **öğrek (I)** Uygun zaman, elverişli durum. (Geriz, -Sm.) (DS V, 3318), **öğün (V)** [öğön] 1. Vakit, zaman: *Öğünsüz yemek yemeyin.* (*Dinar -Af.) (DS V, 3322), **öyün (II)** [öyün] Vakit. (Güney *Yeşilova -Brd.) (DS V, 3369), **özlek (I)** Zaman. (-Mn.) (DS V, 3374), **pürçük (V)** Uygun zaman, elverişli durum. (-Ba. Ve çevresi) (DS V, 3499), **rasat (II)** Sıra, elverişli, uygun zaman: Bir rasadına getirip söyleyemedim. (*Bor -Nğ.) (DS V, 3507), **sağnak (II)** Çok kısa süre: *Ahmet'le bir sağnak görüştük.* (*Lüleburgaz -Krk.) (DS V, 3516), **sanak** Az süre, kısa zaman: *Bir sanak görüştük.* (*Sivrihisar -Es.) (DS V, 3536), **sat (IV)** Saat. (-Gaz.) (DS V, 3552), **seet** Saat. (Karabüzey *Araç -Ks.) (DS V, 3566), **su (III)** Zaman, vakit: *Ağşam sularında, dokuz sularında yola çıkmıştım.* (-Sm.) (DS V, 3688), **uğur (V)** Zaman. (-Ba.) (DS VI, 4032), **üç günlük** Pek kısa süre: *Üç günlük ömür üçüm...* (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4058), **vadük** Vakit. (*Ünye -Or.) (DS VI, 4090), **vali** Vakit: *Akşam vali bize gel.* (Sam -Gaz.) (DS VI, 4091), **vay vay tavı** Bir işin yapılması için en uygun zaman. (Pınarlıbelen *Bodrum -Mğ.) (DS VI, 4095), **yedil** Hafta. (Dobruca Türkleri) (DS VI, 4223), **zağ (VII)** Zaman, sıra: Artık işin zağı geldi. (-Ks.) (DS VI, 4343), **zamat** Zaman. (İncekum *Silifke -İç.) (DS VI, 4347), **bille (I)** 1. Zaman (Dereçine *Sultandağı -Af.) 2. [→biller] (DS VI, 4462), **bir solukta** Çok kısa bir sürede. (*Antakya ve çevresi -Hat.) (DS VI, 4462), **bi yo [bi yol] (DS VI, 4463), bi yol [bi yo]** Bir kez, kısa süre. (Gökdere *Akdağmadeni -Yz.) (DS VI, 4463), **dakka** Dakika. (Uluşirana *Bor -Nğ.) (DS VI, 4484), **gasat** Soluk, kısa süre. (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.) (DS VI, 4509), **oht (I)** Zaman. (*Bünyan -Ky.) (DS VI, 4612), **oyun (I)** Zaman, öğün. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI, 4620), **öğün [öğüñ]**

1. Yemek zamanı. (*İğdır -Kr.) 3. Zaman. (*Bünyan -Ky.) (DS VI, 4624), örük (II) Zaman. (-Çr.) (DS VI, 4629), sahat (II) Saat. (*İğdır -Kr.) (DS VI, 4664), salım (III) Yıl. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS VI, 4668), sehet Saat. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (DS VI, 4680), seğir (II) 1. Vakit, zaman. (Yapıntı *Mut -İç.) 2. Çağ. (Yapıntı *Mut -İç.) (DS VI, 4680), vede Zaman: *Söz vedesine çeker.* (*İğdır -Kr.) (DS VI, 4805), zel (I) Biraz (süre, zaman için). (*Fethiye -Mğ.) (DS VI, 4834)

1.5. Gün İçindeki Zaman Adlandırmaları

aşam, āşam, āšām (I) [aşşam, avşam (I), ayşam] Akşam. (Burhaniye *Dinar -Af.) (DS I, 350), **bö...ce (III)** Bu gece. (Kutluca *Ünye, Danişman *Fatsa -Or.) *Cilt I, s. 754.* (DS III, 2394), **buez 2.** Şimdi. (Arısama -Kn.) *Cilt I, s. 778.* (DS III, 2394), **çin sabah** Sabah erkenden anlamında kullanılır. (*Lapseki -Çkl.) (DS II, 1230), **dal ikindin** İkinci vakti. (*Eğridir köyleri -Isp.) (DS II, 1345), **dal öylen [dal öğlen, dal öğle, dal öğlen, dal ölen, dal övle, dal öyle]** Tam öğle vakti. (*Eğridir köyleri, Yassıviran *Senirkent -Isp.) (DS II, 1347), **dan, dān, dañ (I) [danğ (II)]** Sabah vakti, tan. (-Gaz.) (DS II, 1355), **dandarlığı** Tan vakti, gün ağardığı zaman. (Azaplı *Kadirli -Ada.) (DS II, 1357), **dar vakit** Akşam namazı vakti. (Uşhum *Yusufeli -Ar.) (DS II, 1374), **dıl ikindi** İkincinin sonu, akşama yakın vakit. (*Bor, -Nğ.) (DS II, 1458), **dik yarısı (II)** Gece yarısı. (İnceköy *İvrindi -Ba.) (DS II, 1490), **dünle [dünne (I)]** Sabah erken, gün ağarmadan: *Yarın sabah ava gideceğiz, dünle kalk.* (Ortaköy *Gelibolu -Çkl.) (DS II, 1632), **düş (II)** Öğle vakti (-Tr.) (DS II, 1638), **erten** Sabah, güneşin doğduğu zaman. (-Kn.) (DS III, 1777), **eşnek (II)** Gün dönümü. (Banus *Eğridir -Isp.) (DS III, 1795), **evin (II) 1.** Yemek zamanı, öğün. (*Bor -Nğ.) 2. Kez, kere. (-Nğ.) (DS III, 1807), **évle** Öğle, öğleyin. (Peşman *Daday -Ks.) (DS III, 1810), **eyleyin** Öğleyin, öğle zamanı. (Maçka -Tr.) (DS III, 1823), **gaba guşluğ [gabaca gün, gaba guşluk]** Sabahla öğle arası. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III, 1882), **gaba guşluk [→gaba guşluğ]** (DS III, 1882), **gaşşık çalımı** Akşam yemeği zamanı. (Çanılı *Ayaş -Ank.) (DS III, 1934), **gaşuğ çalımı [gaşuk çalumu]** Kahvaltı zamanı. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III, 1935), **geceohtu [geceotu]** Gece vakti. (Eldirek *Fethiye -Mğ.) (DS III, 1959), **geceotu [→geceohtu]** (DS III, 1959), **geceri** Akşamüstü. (*Elmalı -Ant.) (DS III, 1959), **geçtan (I)** Güneş batma zamanı, akşam. (Kn.) (DS III, 1963), **geje** Gece. (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS III, 1971), **gicerek** Geç vakit. (-Nğ.) (DS III, 2071), **göçük (II)** Tan vakti: *Göçükte koyunlar yavrular.* (*Beykoz -Ist.) (DS III, 2120), **gözlek (n)** Sabah. (Ortaköy *Alanya -Ant.) (DS III, 2182), **guşduh** Kuşluk, ikindiden önceki zaman. (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS III, 2202), **gün dikimi** Öğle vakti. (Salda *Yeşilova -Brd.) (DS III, 2226), **gündöndü (II) 1.** Öğleden sonraki vakit. (*Dinar -Af.) (DS III, 2227), **güner (II)** Tan vakti. (-Ezc.) (DS III, 2228), **güneş çalımı** Güneş doğduktan hemen sonraki zaman. (*Maçka -Tr.) (DS III, 2228), **güneşiği 1.** Sabah. (Burgaz *Mudanya -Brs.) (DS III, 2228), **güneyişmesi [güneşiği -2]** Öğle ile ikindi arası. (*Balâ -Ank.) (DS III, 2229), **güngözü** Gündüz (Kavak *Yeşilova -Brd.) (DS III, 2229), **günindi [günendi (I) -1, 2; günini, güninimi] 1.** Grup zamanı (*Dinar -Af.) (DS III, 2229), **günini [→günindi -2]** (DS III, 2229), **gün kavuşması** Güneş batımı zamanı. (Uluğbey *Senirkent -Isp.) (DS III, 2229), **günnük (IV)** Beş vakit zaman. (-Çr.) (DS III, 2230), **günüz** Gündüz (*Kandra -Kc.) (DS III, 2232),

horazönü Geceyarısı ile imsak arasındaki zaman: Horazönünde geldim. (Karaviran *Bozkır -Kn.) (DS III, 2410), **ıcktan** Biraz sonra. (Akçaeniş *Elmalı -Ant.) (DS IV, 2456), **ıgırık (I) [ıgırcık, ıhırcık]** 1. Tan vakti. (*Safranbolu -Zn.) (DS IV, 2458), **ılkışma** Gün doğmadan önce görünen ilk ağartı, tan zamanı. (Künbet -Af.) (DS IV, 2474), **ımcırcık karanlık** Tan atma zamanı, alaca karanlık: *Bugün ımcırcık karanlıkta geldim.* (Körküler *Yalvaç -İsp.) (DS IV, 2476), **ırlık** İmsak zamanı. (Köşker -Krş.) (DS IV, 2489), **iki yasdı** Gece yarısı: *Bu gece iki yasdı vakti geldim.* (Çitli *Mecitöü -Çr.) (DS IV, 2517), **ilkhoro** Kuşluk vakti. (-Ank.) (DS IV, 2530), **ilkindin [ilkindi, ilkindiotu, ilkindotu, ilkindi (u), ilkindü]** İkinci vakti. (*Senirkent -İsp.) Cilt IV s. 2531. (DS IV, 2531), **ilkindiotu [→ilkindin]** Cilt IV s. 2531. (DS IV, 2531), **ilkindotu [→ilkindin]** Cilt IV s. 2531. (DS IV, 2531), **incekuşluk [inceguşluk]** Sabahla kuşluk arasındaki zaman. (-Tr.) (DS IV, 2539), **irte 1.** Gündüz. (Böğrüdilik *Cihanbeyli -Kn.) 2. Karanlık, gece. (Köşker -Krş.) (DS IV, 2554), **kaşık çalımı** Ortalığın kararmaya başladığı, akşam yemeği zamanı. (-Af.) (DS IV, 2680), **kundiyyin** İkinci. (*Maçka -Tr.) (DS IV, 2811), **kızıl ikindi** İkindiden sonra güneşin batmaya yakın olduğu zaman: *Kızıl ikindide uykuya yattım.* (*Reyhanlı ve Amik ovası Türkmenleri -Hat.) (DS IV, 2866), **koca kuşluk** Öğleye yakın olan zaman. (Söğüt, Honaz, Darıveren *Acıpayam, Çöplü *Çivril -Dz.) (DS IV, 2893), **kündüz** Gündüz: Kündüz çift sürmeye gidiyorum. (Çilehane *Reşadiye -To.) (DS IV, 3038), **künorta** Öğle vakti. (Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS IV, 3040), **murgup** Akşam. (*Birecik -Ur.) (DS IV, 3222), **obaştan [obaştan]** Şafak sökmeyen, erkenden, sahur vakti. (Yavuz, Şalcı, Çavdarlı, Kocabey *Şavşat, Erkinis *Yusufeli, Bağlıca *Ardanuç -Ar.) (DS V, 3262), **öğlenecek** Öğlene kadar. (*Kandıra -Kc.) (DS V, 3318), **öküzuyumu** Gece yarısı. (Sücutlü *Yalvaç -İsp.) (DS V, 3330), **ölen (II) [öleyn]** Öğle, gün ortası. (-Gaz.) (DS V, 3332), **ön (I)** Öğün (-Gaz.) (DS V, 3336), **önküllü (I)** Öğle vakti. *Milas ve çevresi -Mğ.) (DS V, 3342), **ört** Tam öğle zamanı. (-İz.) (DS V, 3351), **övle** Öğle: *Tam övle vakti gel.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS V, 3365), **sahın** Gece yarısı. (-Md.) (DS V, 3517), **savaḥ (I)** Sabah. (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS V, 3553), **savahacan** Sabaha kadar. (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS V, 3553), **sebeh** Sabah, yarın. (*Antakya -Hat.) (DS V, 3565), **sıgır dönümü** Akşam. (-Ant.) (DS V, 3605), **şindi [sinci (I), şimcik, şimdıcak, şimdicek, şimdik, şinci, şincik]** Şimdi. (Bekeilli *Çal-Dz.) (DS V, 3782), **taman 2.** Demin, az önce: *Taman seni aradım bulamadım.* (Kadışehirli *Sorgun -Yz.) (DS V, 3818-3819), **tan üstü** Sabah vakti. (*Sarıkamış -Kr.) (DS V, 3824), **turun** İkinci. (-Ky.) (DS V, 3998), **tüney (II)** Güneşin batmasına yakın zaman, akşam üzeri. (-Ezc.) (DS V, 4013), **zabah (I)** Sabah. (Hasanoğlan -Ank.) (DS VI, 4342), **zabānan** Sabahleyin. (*Gazipaşa -Ant.) (DS VI, 4342), **zahir vakti** Sabah erken. (-Yz.) (DS VI, 4346), **zeerten** Akşam. (*Görel -Gr.) (DS VI, 4357), **zeḡet** Gece. (Karalak -Gr.) (DS VI, 4357), **zehelce** Az önce. (Kervansaray *Zile -To.) (DS VI, 4358), **zet** Biraz sonra. (-Gr.) (DS VI, 4364), **acıktan** Biraz sonra: *Acıktan size uğrayacağım.* (-Uş. Ve çevresi) (DS VI, 4407), **ağşamacan [ağşamadekili]** Akşama dek. (*Halfeti -Ur.) (DS VI, 4411), **ağşamadekili [ağşamacan]** (DS VI, 4411), **ahşam** Akşam. (Büyük Karapınar *Ermenek -Kn.) (DS VI, 4412), **akşamca** Akşam. (Beşikdüzü Vakfıkebir -Tr.) (DS VI, 4414), **alaguşluk** Sabahla öğle arası. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4415), **āşam [ayşam]** Akşam. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4428), **avşamakda** Akşama değin. (Rumeli göçmenleri -Krk.) (DS VI, 4433), **ay garannığı** Karanlık gece. (Dereçine *Sultandağı

-Af.) (DS VI, 4435), **aykaranlık** Karanlık gece. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (DS VI, 4437), **bayah** Az önce: *Bayah geldim ya gardaşım.* (Ekinözü *Elbistan -Mr.) (DS VI, 4451), **bayaktan** Az önceden, deminden. (-Gaz.) (DS VI, 4451), **birezden** Az sonra, birazdan. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4462), **bisiyel** Akşamleyin. (Beşikdüzü *Vakfikebir -Tr.) (DS VI, 4462), **bisseğellék** Az sonra, birazdan. (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.) (DS VI, 4462), **böyce** Bu gece. (Gönyeli, Lefkoşe, Kıbrıs) (DS VI, 4466), **günurta** Öğle. (-Vn.) (DS VI, 4515), **Kabakuşluk** Öğleden iki saat önceki zaman. (-Kr. Ve köyleri) (DS VI, 4529), **kuşluk** Sabahla öğle arası. (-İst.) (DS VI, 4576), **obaş** Gün doğmadan, sabaha karşı (zaman): Obaştan kalkıp yola düştük. (*İğdir, *Çıldır, *Arpaçay -Kr.) (DS VI, 4610), **oğlakgelini** Kuşluk, öğleye doğru. (Yenice -Mğ.) (DS VI, 4611), **ovle geçerekleri** Öğleden az sonra. (Güneyce *İkizdere -Rz.) (DS VI, 4619), **öğdengeri** İkinci. (Yenice -Mğ.) (DS VI, 4623), **öğüle sonu** Öğleden sonra. (*Silifke -İç.) (DS VI, 4624), **öğün [öğüñ]** 1. Yemek zamanı. (*İğdir -Kr.) 3. Zaman. (*Bünyan -Ky.) (DS VI, 4624), **öylen** öğle zamanı. (Çavuşbucağı *Silifke -İç.) (DS VI, 4632), **öyün [övün]** 2. Yemek zamanı. (Telin *Gürün -Sv.) (DS VI, 4632), **sabala** Sabahleyin. (İncekum *Silifke -İç.) (DS VI, 4661), **sabbah** Sabah. (Kesirik -El.) (DS VI, 4661), **şaklam** 1. Güneşin en dik geldiği zaman, öğlen. (Kerkük) (DS VI, 4720), **şer vahtı** Güneş battıktan sonraki zaman, ezan zamanı. (uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI, 4725), **tün tün** Akşama doğru. (*Kula -Mn.) (DS VI, 4780), **yasdı (I)** Yatsı. (-Yz. İlçe ve köyleri) (DS VI, 4817), **zabah** Sabah. (-Yz. Ve çevresi) (DS VI, 4830), **zabahlayım [zabahleyin, zabalân, zabalên]** Sabahleyin. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (DS VI, 4830), **zabahleyin [→zabahlayım]** (DS VI, 4830), **zabalân [→zabahlayım]** (DS VI, 4830), **zabalên [→zabahlayım]** (DS VI, 4830)

1.6. Gün Adlandırmaları

Pazartesi: **deriertesi** Pazartesi günü. (*Kurşunlu -Çkr.) (DS II, 1434), **devrek (I)** Pazartesi günü. (Aliköy, *Çaycuma -Zn.) (DS II, 1444), **diri (IV)** [diri günü] 2. Pazartesi (*Bor -Nğ.) (DS II, 1517), **eflâni** Pazartesi. (*Safranbolu -Zn.) (DS III, 1670), **erek (II)** Pazartesi günü. (*Ayaş -Ank.) (DS III, 1765), **gereğıertesı** Pazartesi. (Sille -Kn.) (DS III, 1997), **gerey (I)** Pazartesi. (-Es.) (DS III, 2000), **gireertesı** Pazartesi. (Keşanuz *Ayaş -Ank.) (DS III, 2055), **gölsar pazarı** Pazartesi: *Bugün günlerden gölsar pazarı.* (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS III, 2145), **gülüser** Pazartesi: *Gülüserden sonra salı gelir.* (Salda *Yeşilova -Brd.) (DS III, 2221), **palamutgünü** Pazartesi. (*Akhisar -Mn.) (DS V, 3385), **pazar** 1. Pazartesi günü. (*Vezirköprü -Sm.) 2. Perşembe (-Çkr.) (DS V, 3419), **perşembe** Pazartesi (Kalkan -Kü.) (DS V, 3434), **tirepazarı** Pazartesi. (*Bayındır -İz.) (DS V, 3939), **tosyapazarı** Pazartesi. (-Çkr.) (DS V, 3975), **üçügün** Pazartesi. (*Taşköprü -Ks.) (DS VI, 4059), **yalavaç (I)** Pazartesi. (Donarşa *Şarkikaraağaç -Isp.) (DS VI, 4142), **yolcu (I)** Pazartesi. (-Ba.) (DS VI, 4291), **bazertesı** Pazartesi. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4452), **palamut** Pazartesi. (*Soma ve çevresi -Mn.) (DS VI, 4635)

Salı: **aralık (II)** [aralğ - 2] 2. Salı günü. (Eldirek *Fethiye -Mğ) (DS I, 297), **deynek** Salı günü: *Deynekten sonra çarşamba gelir.* (Salda *Yeşilova -Brd.) (DS II, 1447), **gürgekün** Salı. (Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III, 2236), **şehiringidimi** Salı günü. (Alpanas *Seyitgazi -Es.) (DS V, 3758), **dernek [derigün]** 1. Pazar günü.

(Yusufça *Göhlhisar -Brd.) 2. Salı. (*Soma ve çevresi -Mn.) 3. Çarşamba. (*Bozdoğan -Ay.) (DS VI, 4486), **sâli** Salı. (-Yz.) (DS VI, 4668), **teyn** Salı günü. (*İğdir -Kr.) (DS VI, 4758)

Çarşamba: **deri, déri [deri gün, derinti -1, dernek -1, 2; dernek günü]** 3. Panayır ve pazarın kurulacağı günün arefesi. (*Kurşunlu -Çkr.) 4. Çarşamba günü. (-Çkr. Ve köyleri) 5. Pazar günü (*Göhlhisar -Brd.) 6. Perşembe (-Ky.) (DS II, 1433-1434), **ça (V)** Çarşamba. (Çerkeş -Çkr.) (DS II, 1030), **eğirme** Çarşamba (Sücutlü *Yalvaç -Isp.) (DS III, 1679), **göbekli (II)** Çarşamba günü. (*Alaşehir -Mn.) (DS III, 2114), **ışıklı (I)** Çarşamba. (Çığrı *Dinar -Af.) (DS IV, 2496), **dernek [derigün]** 1. Pazar günü. (Yusufça *Göhlhisar -Brd.) 2. Salı. (*Soma ve çevresi -Mn.) 3. Çarşamba. (*Bozdoğan -Ay.) (DS VI, 4486)

Perşembe: **cumaakşamı** [cumicesi] Perşembe günü. (Şavşat -Ar.) (DS II, 1014), **deri, déri [deri gün, derinti -1, dernek -1, 2; dernek günü]** 3. Panayır ve pazarın kurulacağı günün arefesi. (*Kurşunlu -Çkr.) 4. Çarşamba günü. (-Çkr. Ve köyleri) 5. Pazar günü (*Göhlhisar -Brd.) 6. Perşembe (-Ky.) (DS II, 1433-1434), **eyne (I)** Perşembe: Bayram eyne günü başlıyor. (Ortaköy, Bekilli *Çal -Dz.) (DS III, 1824), **gerde** Perşembe (I) (*Divriği -Sv.) (DS III, 1995), **işkan** Perşembe. (Çamköy *Göhlhisar -Brd.) (DS IV, 2564), **ortaküm [orta (ı)]** Perşembe. (Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS V, 3291), **yenice, yeñice (III)** Perşembe. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS VI, 4247), **cuma akşamı [cumācesı]** Perşembe günü. (Yusufça *Göhlhisar -Brd.) (DS VI, 4476), **işgiyan** Perşembe. (Yusufça *Göhlhisar -Brd.) (DS VI, 4527)

Cuma: **dirnek günü** 1. Cuma günü. (*Eyüp -İst.) 2. Pazarın kurulduğu gün. (*Simav -Kü.) (DS II, 1519), **inegün** Cuma günü (-Ed.) (DS IV, 2541)

Cumartesi: **cuma biri** Cumartesi (*Taşköprü -Ks.) (DS II, 1014), **cumiytesi** [cümertesı] Cumartesi. (*İskilip -Çr.) (DS II, 1016), **ene (IV)** Cumartesi. (*Buldan -Dz.) (DS III, 1747), **şabatkün** Cumartesi. (Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS V, 3734), **ternek** Cumartesi. (Rumeli göçmenleri *Çatalca -İst.) (DS V, 3895)

Pazar: **cuma ikisi** Pazar. (*Taşköprü -Ks.) (DS II, 1014), **cuma üçü** Pazar. (*Taşköprü -Ks.) (DS II, 1015), **denek gün** Pazar günü (Karahisar *Tavas -Dz.) (DS II, 1421), **deri, déri [deri gün, derinti -1, dernek -1, 2; dernek günü]** 3. Panayır ve pazarın kurulacağı günün arefesi. (*Kurşunlu -Çkr.) 4. Çarşamba günü. (-Çkr. Ve köyleri) 5. Pazar günü (*Göhlhisar -Brd.) 6. Perşembe (-Ky.) (DS II, 1433-1434), **direği** Pazar günü: *Direği gün okulların hafta tatilidir.* (Baladız *Keçiborlu -Isp.) (DS II, 1512), **diri (IV) [diri günü]** 1. Pazar (-Vn.) 2. Pazartesi (*Bor -Nğ.) (DS II, 1517), **gereği** Pazar. (Sille -Kn.) (DS III, 1997), **gireği [giravugün, gire, gireğiertesi, girerertesi, girevü, girey -1, gireyi -1, gireyiertesi, gireytesi, giriertesı]** 1. Pazar günü. (Uluğbey *Senirkent, Atabey, İğdecik -Isp.) (DS III, 2080), **gölsar gidimi**: Pazar günü: *Gölsar gidimi gün geziye çıkacağız.* (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS III, 2145), **ıyılı kün** Pazar günü. (Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS IV, 2499), **kireği** Pazar günü. (-İç.) (DS IV, 2877), **şarbazarı** Pazar günü. (*Bor -Nğ.) (DS V, 3750), **zerzene** Pazar günü. (*Bartın -Zn.) (DS VI, 4364), **aralık (II)** 1. Pazar günü. (Dereçine *Sultandağı -Af.) 2. İki dinsel bayram arasındaki ay. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4424), **dernek [derigün]** 1. Pazar günü. (Yusufça *Göhlhisar -Brd.) 2.

Salı. (*Soma ve çevresi -Mn.) 3. Çarşamba. (*Bozdoğan -Ay.) (DS VI, 4486), **giré** Pazar günü: *Yarım giré.* (Yörükler, Çaypınar *Salihli -Mn.) (DS VI, 4511)

Diğer: **õñ (II)** O gün. (Hasanoğlan -Ank.) **Cilt V s. 3336.** (DS V, 3336), **sanada O** gün. (*Safranbolu -Zn.) **Cilt V s. 3536.** (DS V, 3536)

1.7. Hayvanlara Göre Zaman Adlandırmaları

aladı (III) [alat (III)-2] İpek böceklerinin koza yapmalarından bir hafta, on gün önce, çok yaprak yeme devresi: *Bizim böcekler aladıda.* (Eymir *Bozdoğan -Ay.) (DS I, 182), **bozkırağı** Koç katımı zamanı. (Türkmen aşireti *Gemerek -Sv.) (DS I, 751), **çakım (III)** Hayvanların çayıra çıkma zamanı. (*Eğridir -Isp.) (DS II, 1043), **döl (I) 8.** Koyun ve keçilerin yavrulama zamanı: *Döle daha onbeş gün var.* (Başpınar *Tefenni -Brd.) (DS II, 1575), **döl ayı** Hayvanların yavrudıkları mart, nisan ayları. (*Eğridir köyleri -Isp.) (DS II, 1576), **döl düşme zamanı** Koyun, keçi vb. hayvanların yavrulama zamanı (Tavusker *Oltu -Ezm.) (DS II, 1576), **esmek (V)** Davar ve koç katım zamanı, kasım ayı. (Boğanak *Zara -Sv.) (DS III, 1785), **gızın (II) [gızansak] 2.** Köpeklerin çiftleşme zamanı. (-Çr.) (DS III, 2069), **gürdük (I) [gürdü, gürdükümü] 1.** Hayvanlarda çiftleşme zamanı. (Darıveren *Acıpayam -Dz.) (DS III, 2234), **horoz ötüümü** Sabaha karşı horozların ötmeye başladığı zaman. (Sücutlü *Yalvaç -Isp.) (DS III, 2412), **horuz mañı** Sabah horozların ötmeye başladığı zaman. (İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kr.) (DS III, 2415), **kağntozu** Balın bol olduğu mevsim: *Kağntozu gelsin de sana bol bol bal yedireyim.* (*Keçiborlu -Isp.) (DS IV, 2596), **kaydane** İneğin boğa isteme zamanı. (*Nazimiye -Tn.) (DS IV, 2699), **kızan (II)** Dişi köpek, kedi, kurt vb. hayvanların çiftleşmek isteği gösterdikleri durum ya da zaman. (Çığır *Dinar -Af.) (DS IV, 2862), **koç katımı** Koyunların döllenme mevsimi. (Kapancıağılı -Ama.) (DS IV, 2895), **koşgak** Koyunların döllenme zamanı. (Vazıldan *Divriği -Sv.) (DS IV, 2934), **kösnük (II)** Hayvanlarda çiftleşme mevsimi. (Ovacık *Tavas -Dz.) (DS IV, 2976), **köşen** Tavşanların çiftleşme zamanı. (Maden *Uluışla -Ng.) (DS IV, 2981), **mırnav 2.** Kedilerin çok istekli olduğu zaman. (-Vn.) (DS IV, 3190), **öğür (IV)** Dişi sığırın çiftleşme zamanı. (-Çkl.) (DS V, 3323), **yaramış [yaratma]** Keçilerin kırılma zamanı. (Atlas, *Sivrihisar, Tokat -Es.) (DS VI, 4182), **yüğrüm sırası** Koçun koyunla birleşme zamanı. (Erzin *Dörtöyol -Hat.) (DS VI, 4329), **koç katımı [koç koyuverimi, koç salımı] 1.** Koyunların döllenme mevsimi. (-Çr.) (DS VI, 4564), **koç savumu** Erkek koyunu dişi koyundan ayırma zamanı. (-Çr.) (DS VI, 4564), **ögür 1.** İneklerin çiftleşme zamanı. (Kesirik -El.) (DS VI, 4623), **ötüm** Ötme zamanı: *Horoz ötüümünde geldi.* (-Gaz.) **Cilt V s. 3361.** (DS V, 3361), **sağım** Süt sağma zamanı. (-Gaz.) (DS V, 3515), **salım (V)** Tekelerin dişi keçilerle birleştirilme zamanı. (Güney *Yeşilova -Brd.) (DS V, 3527)

1.8. Kültürel Ögelere Göre Zaman Adlandırmaları

ara günü Kına gecesinden iki gün önce, geline boya hazırlamak için toplanılan ve “boya günü” denilen gün ile kına gecesi arasındaki günler. (İbradı -Ant.) (DS I, 293), **aralık (II) [aralığ - 2] 1.** Ramazan ve Kurban bayramları arasında kalan ay, zilkade. (*Eğridir köyleri, *Şarki Karaağaç -Isp.) 2. Salı günü. (Eldirek *Fethiye

-Mğ) (DS I, 297), **deri, déri** [deri gün, derinti -1, dernek -1, 2; dernek günü] 3. Panayır ve pazarın kurulacağı günün arefesi. (*Kurşunlu -Çkr.) (DS II, 1433-1434), **duvak açma günü** Gerdek gecesinin sabahı. (-Yz. Çevresi.) (DS II, 1614), **duvan** (II) Düğünün ikinci günü. (*Mengen -Bo.) (DS II, 1614), **düğüşü günü** Nikâhtan sonraki çarşamba günü. (İbradı -Ant.) (DS II, 1627), **dürü** (I) [dörü] 10. Gelin olacak kızın elbiselerinin kesilip biçilme günü. (Başköyü -Brd.) (DS II, 1635-1636), **düzgünnü** (I) Gerdek gecesinden bir gün evvelki gün. (*Keçiborlu -Isp.) (DS II, 1646), **ecet** Dul bir kadının yeniden evlenmesi için beklemek zorunda olduğu zaman. (*Bartın) (DS III, 1660), **elönü** Düğünde çarşamba günü düzenlenen kına gecesini. (Yuva *Elmalı -Ant.) (DS III, 1726), **erden** (II) Sahur zamanı. (İznabol *Ermenek -Kn.) (DS III, 1764), **ertene** Sahur. (*Bergama -İz.) (DS III, 1777), **gğırdım** Bayram arifesinden bir önceki gün. (*Çerkeş ve köyleri -Çkr.) (DS III, 2037), **gına gecesini** Gelinin ve damadın eline kına yakılan, gerdek gecesinden bir önceki gece. (*Bor -Nğ.) (DS III, 2046), **hak günü** Düğün günü. (*Cide -Ks.) (DS III, 2253), **haskına** Kına gecesini. (-Brs.) (DS III, 2300), **havala günü** Gelin geldikten sonraki ilk gün, duvak günü. (Şahmelik -Kc.) (DS III, 2308), **ımk** (VI) Ramazan. (Bağlıllı *Şarkikaraağaç -Isp.) (DS IV, 2475), **ırmızan** Ramazan. (Güney *Yeşilova -Brd.) (DS IV, 2489), **igeze** Hastalık sonrası toparlanma, nekahat devri. (Kızılhisar -Dz.) (DS IV, 2509), **irden** Sahur. (Uğurlu *Ermenek -Kn.) (DS IV, 2548), **kapama gecesini** Gerdek gecesini. (-Ks.) (DS IV, 2631), **kapkap günü** Yağma günü. (Bağlıllı *Eğridir -Isp.) (DS IV, 2635), **keten** (I) [kesim (V)] Gelinliğin kesim günü: *Ayşenin bugün keteni var.* (Kozluca *Keçiborlu -Isp.) (DS IV, 2774), **kına basma** [→kına düğünü] (DS IV, 2805), **kına düğünü** [kına basma, kına toyu] Kına gecesini. (-Mğ.) (DS IV, 2806), **kıntam** (II) Güreşte karşısındakini yenmek için beklenen uygun zaman. (-Ant.) (DS IV, 2812), **koca bayram** Şeker bayramı. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS IV, 2892), **küçük bayram** Kurban bayramı. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS IV, 3025), **mahul** Bayramın ikinci günü. (Çanlı *Ayaş -Ank.) (DS IV, 3107), **mesir** Bahar bayramında minarelerden halka atılan, sakızlı, baharlı şeker ve bu şekerin dağıtıldığı günün adı. (-Mn.) (DS IV, 3173), **miceh** Hıdrellez günü. (-To. Çevresi) (DS IV, 3197), **oruçluk** Ramazan ayı. (-Kr.) (DS V, 3292), **oturma** 1. Gelin elbisesinin dikileceği gün. (Solmaz *Tavas -Dz.) (DS V, 3300), **obaştan** [obaştan] Şafak sökmeden, erkenden, sahur vakti. (Yavuz, Şalcı, Çavdarlı, Kocabey *Şavşat, Erkinis *Yusufeli, Bağlıca *Ardanuç -Ar.) (DS V, 3262), **samat günü** Cuma günü yapılan gelin yazma günü. (-Sn.) (DS V, 3533), **sevir** Ramazanda sabaha yakın zaman. (Karlı *Ardanuç -Ar.) (DS V, 3596), **sunma gecesini** Kına gecesini. (Doğaköyü -İz.) (DS V, 3699), **süphe** Düğünden bir önceki gün. (*Antakya -Hat.) (DS V, 3718), **şarakmana** Pekmez kaynatma işleri ve zamanı. (*Senirkent -Isp.) (DS V, 3750), **şum günü** Yas günü. (-Sv.) (DS V, 3795), **takı günü** Düğün sırasında konukların geline armağanlarını vermek için tören yapılan gün. (İbriktepe *İpsala -Ed.) (DS V, 3809), **takıl günü** Düğünün başladığı ilk gün. (*Beypazarı -Ank.) (DS V, 3810), **takta gecesini** Gerdekten iki gün önceki gece. (-Sm.) (DS V, 3812), **tamşa** (II) Kına gecesini. (*Bozdoğan -Ay.) (DS V, 3820), **tatavı** (II) [tatavu (II)] Ramazandan bir önceki gün. (*Sungurlu -Çr.) (DS V, 3845), **tato** (I) Arife günü. (Yiğran *Boyabat -Sn.) (DS V, 3846), **temşit** Oruca başlama zamanı, imsak: *Her gece temşit zamanı davul çalınır.* (Çanlı *Ayaş -Ank.) (DS V, 3878), **tepreş günü** Nevruz günü. (*Bergama -İz.) (DS V, 3888), **tetavı** Arife

günü. (*Boyabat -Sn.) (DS V, 3900), **yarı kırk** Lohusalıkta doldurulan ilk yirmi gün. (*Mut ve köyleri -İç.) (DS VI, 4185), **yüet** Çamaşır yıkama günü. (Bayburt *Selim -Kr.) (DS VI, 4327), **zirat** Bayramdan bir gün önce, arife. (*Çerkeş -Çkr.) (DS VI, 4391), **ziyirat** Arife günü. (-Ks.) (DS VI, 4393), **aralık (II) 2.** İki dinsel bayram arasındaki ay. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4424), **aşır ayı** Aşure dağıtılan ay. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4428), **bazarın** Pazar zamanı. (İncekum *Silifke -İç.) (DS VI, 4452), **pazarlı gün** Pazar kurulan gün. (-Ks. Ve çevresi) (DS VI, 4643), **sıcañık** Kirli giysi yıkandığı için evde çok sıcañ olacağına inanılan 13 Mayıs günü. (-Sv.) (DS VI, 4689), **takı günü** Çağrılıların geline armağan verdiği gün. (*Susurluk -Ba.) (DS VI, 4736), **uğundurma** Otuz dört saatlik orucun son günü. (Tahtacı -Isp.) (DS VI, 4785)

1.9. Mevsimlere Göre Zaman Adlandırmaları

Yaz mevsimi: **ev çıkımı** Yaz başlangıcı. (-Ur.) (DS III, 1802), **kazañ** Yaz mevsimi. (-Ada.) (DS IV, 2711), **yay (I) [yay ayı] 1.** Yaz. (-Ama.) **2.** Yaz mevsiminin, 20 Mayıs ile 15 Haziran arasındaki bölümü. (*Eğridir ve köyleri, Aliköy -Isp.) (DS VI, 4210), **yayın (II)** Yazın. (*Gülner, Emirşahlar *Anamur -İç.) (DS VI, 4213), **kuyruk doğumu** Yaz sonu. (-Ezc.) (DS IV, 3021), **tarçıñ vahtı 1.** İlkbaharda otun bol olduğu zaman. (Uluşiran *Şiran -Gm.) **2.** Yaz ayları. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI, 4742), **temin** Yazın, yazda. (*Mersin -İç.) (DS VI, 4752)

Sonbahar mevsimi: **bozuk (III) [bozum] 2.** Ekin kaldırma, ürün alma zamanı, sonbahar. (Kuşadası -İz.) (DS I, 752), **derdim ayı [derim ayı]** Sonbahar. (-Ada.) (DS II, 1432), **garagüz** Sonbaharın sonu. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III, 1919), **guz (n)** Sonbahar. (*Bünyan, *Pınarbaşı -Ky.) (DS III, 2008), **güzün** Güz vakti. (Güzüren -Bo.) (DS III, 2205), **güzbeyi** Sonbahar zamanı, güzün. (Tekeler *Silifke -İç.) (DS III, 2244), **hasl** Güz vakti. (-Ks.) (DS III, 2300), **kaç (II)** Sonbahar. (Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS IV, 2586)

İlkbahar mevsimi: **ilk yaz [ilkgüz -2]** İlkbahar. (Peşman *Daday -Ks.) (DS IV, 2532), **karacayaz** İlkbahar. (*İğdir -Kr.) (DS IV, 2640), **kater (I)** İlkbaharda bitkilerin yaprak açma zamanı. (Şabanözü *Polatlı -Ank.) (DS IV, 2683), **kaya kızımı** İlkbaharda sıcaklığın arttığı zaman: Kaya kızımı yaklaştı. (-Dz.) (DS IV, 2697), **köklem** İlkbahar: *Köklem yağmurları ekin ve ot yürütür.* (*Eyüp -Ist.) (DS IV, 2953), **küklen** İlkbahar. (-Tr.) (DS IV, 3027), **sellap** İlkbaharda suların bol olduğu zaman. (Ergân -Ezc.) (DS V, 3579), **yazağzı [yaz, yazbaşı]** İlkbahar. (Kumdanlı *Yalvaç, *Eğridir köyleri -Isp.) (DS VI, 4217), **yazönü [yazseri]** İlkbahar. (*Çarşamba -Sm.) (DS VI, 4221), **yazseri [→yazönü]** (DS VI, 4221), **İlkyaz** İlkbahar. (*Güdül -Ank.) (DS III, 4526), **tarçıñ vahtı 1.** İlkbaharda otun bol olduğu zaman. (Uluşiran *Şiran -Gm.) **2.** Yaz ayları. (Uluşiran *Şiran -Gm.) Cilt VI s. 4742. (DS VI, 4742)

1.10. Psikolojik ve Fizyolojik Durumlara Göre Zaman Adlandırmaları

hoho günü Darda kalınan gün. (Yeniköy *Develi, -Ky.) (DS III, 2394), **hoy günü** İnsanın darda kaldığı, aman dilediği gün. (Bayburt *Sarıkamış -Kr.) (DS III, 2422), **nañırgoyan** Bir yıllığına ücretle tutulan çobanların hesap verdikleri Aralık ayının 25.

Günü. (İrişli Bayburt *Sarıkamış, *Selim -Kr.) (DS IV, 3235), **tuyğun 2**. Bir kimsenin genç, güzel, varlıklı zamanı. (-Çr.) (DS VI, 4778), **üst (II)** Kadınlarda aybaşı. (*Yalvaç -Isp.) (DS VI, 4798), **kırcı günü** Sıkıntılı gün: *Çocuk birkaç gündendenberi kırcı günü gösteriyor.* (*Bor -Nğ.) (DS IV, 2819), **ak gün** Mutlu, iyi gün. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4413)

1.11. Tarım İle İlgili Zaman Adlandırmaları

acartav (I) [acertav] 1. Tarlanın subat-mart ayları içindeki sürülme tavı, zamanı. (Yayla *Tefenni -Brd.) (DS I, 41), **bozuk (III)** [bozum] 2. Ekin kaldırma, ürün alma zamanı, sonbahar. (Kuşadası -İz.) (DS I, 752), **comcomu** Bolluk zamanı. (-Gaz.) (DS II, 997), **çitirik (IV)** Kışın ekin ekme zamanı. (Senir -Isp.) (DS II, 1245), **derim (I)** Sonbahar ortasında elma derleme günleri. (*Bafra -Sm.) (DS II, 1434), **derme (IV)** [dergi (II), deyirgi, deyirme] Hasat vakti. (-Ezm.) (DS II, 1435), **döküm zamanı** Meyve ve sebzelerin çok bol bulunduğu günler. (-Kü.) (DS II, 1574), **eten tavı** Arpa, buğday vb. şeylerin son ekilme zamanı. (Senir -Isp.) (DS III, 1797), **hasıl (II)** Ekinlerin olmasından başlayarak bütün harman işlerinin bitimine kadar geçen zaman. (Peşman *Daday -Ks.) (DS III, 2299), **horalay tavı** Mısır ekilecek zaman (Balkın *Devrek -Zn.) (DS III, 2408), **ırgam** Dut silkeleme mevsimi: Dut ırgamı geldi. (-Ml.) (DS IV, 2485), **ırgatlık** [ırgatlıh] Hasat mevsimi. (Karabüzey *Araç -Ks.) (DS IV, 2485), **iğne atımı** Tütün yapraklarının koparıldığı zaman. (Oğuz *Acıpayam -Dz.) (DS IV, 2513), **ilk öğrek** Sonbaharda ilk kez ekin ekme zamanı. (*Alayunt -Kü.) (DS IV, 2532), **kaval (III)** Cevizin yeşil kabuğundan ayrılma zamanı. (-Krş.) (DS IV, 2687), **kıv (III)** Bir iş ya da ürünün olgunlaşma zamanı. (Kula *İncesu -Ky.) (DS IV, 2850), **kırhım zamanı** Koyunların yünlerini kesme zamanı. (Çayağzı *Şavşat -Ar.) (DS IV, 2823), **orak (I)** 1. Ekin biçme zamanı. (Çakallı, Töngel *Kavak -Sm.) 2. [→orak ayı -1] 3. [→orak ayı -2] (DS V, 3287), **palak (V)** Ekinlerin başak tutma zamanı. (Karlı *Ardanuç -Ar.) (DS V, 3384), **söğüt tozumu** Söğüt ağacının tomurcuklanma zamanı: *Daha söğüt tozumuna çok mu var?* (-Dz.) (DS V, 3677), **süt yılı** Ekinin ve sütün bol olduğu yıl. (-Ank.) (DS V, 3730), **yoluk (IX)** Ekin biçme zamanı. (Reşadiye *Datça -Mğ.) (DS VI, 4294), **barsak** Ekinlerin başak verme zamanı. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (DS VI, 4446), **biçim** Ekin kaldırma zamanı. (*Antakya -Hat.) (DS VI, 4460), **tola (III)** Tav, olgunlaşma zamanı: *Tolasını alıh bu üzüm.* (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.) (DS VI, 4768), **vayvaytavu** Ekim için en uygun zaman. (-Dz.) (DS VI, 4804), **süt yılı** Ekinin ve sütün bol olduğu yıl. (-Ank.) (DS V, 3730), **vergin (ı)** Çiftçilikte, tohum atılması sakıncalı görülen birkaç gün. (Eğrigö, *Alayunt -Kü.) (DS VI, 4253), **tav 2**. İşin, ürünün olgunlaşma, erginleşme zamanı. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (DS VI, 4744), **yaba vakti** Harman zamanı. (*Bor -Nğ.) (DS II, 4115)

1.12. Yıl İle İlgili Zaman Adlandırmaları

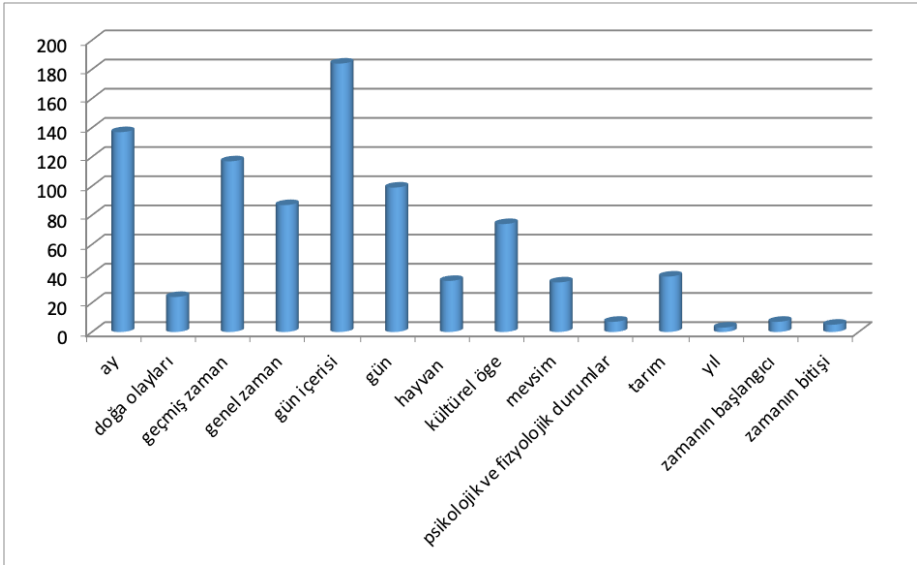
bügül Bu sene. (Sücutlü *Yalvaç -Isp.) (DS I, 814), **yıllar yılı** Yıllarca. (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4273), **yıl on iki ay** Bütün bir yıl: *Yıl on iki ay yanında çıraklık ittim de ondan hiç bir şey öğrenemedim.* (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4274)

1.13. Zamanın Başlangıcını İfade Eden Zaman Adlandırmaları

çıtırık (VII) Çıkacak ayın son, girecek ayın ilk günleri. (*Hadım -Kn.) (DS II, 1195), **emtülü** Başlangıç, ilk önce: *Buraya emtülü ben geldim.* (İğdecik, Sancaklıboz -Mn.) (DS III, 1742), **eñipdin** İlkönce. (*Ermenek -Kn.) (DS III, 1758), **yılsırtı** Yılbaşı, ocağın ilk günü. (Şıhlar *Ulubey -Or.) (DS VI, 4274), **bayağdan** Baştan, önceden. (*Refahiye -Ezc.) (DS VI, 4451), **ön İlk**, ilk gün. (*Antakya ve çevresi -Hat.) (DS VI, 4626), **şinden** Şimdiden. (-Ng.) (DS V, 3782)

1.14. Zamanın Bitişini İfade Eden Zaman Adlandırmaları

cır (III) Son. (-Ezm.) (DS II, 925), **çıtırık (VII)** Çıkacak ayın son, girecek ayın ilk günleri. (*Hadım -Kn.) (DS II, 1195), **iş** Etene, son. (*Düzce -Bo.) (DS IV, 2562), **zoñ** (I) Son. (Hasanoğlan -Ank.) (DS VI, 4395), **yiñi yiñ** (I) Son zamanlarda: *Yiñi yiñ huyilar peydahladı.* (*Bor -Ng.) (DS VI, 4281)

2.Zarf Olarak Kullanılan Zaman Adları

2.1. Aniden Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

bürdem Birden. (*Akçeşehir -Bo.) (DS I, 825), **dakkadak** Hemen. (*Turgutlu -Mn.) (DS II, 1331), **dopçu** Hemen. (Himmetoğlu -Zn.) (DS II, 1563), **hama** (III) [hamacuh, hamadan (n), haman (ı), hamana, hamanca (ı), hamancak] Hemen, şimdi. (Çayağzı *Şavşat -Ar.) (DS III, 2262), **haşindi** Hemen, şimdi. (Uluşiran *Şıran -Gm.) (DS III, 2303), **öş** (I) Hemen. (*Eyüp -İst.) (DS V, 3358), **ussät** O saat, hemen. (-Sm.) (DS VI, 4789), **össeet** [össet] Hemen, o anda. (Kozluca *Keçiborlu -Isp.) (DS V, 3357), **össet** [→össeet] (DS V, 3357), **sabda** Anında, o sırada. (Gürnes *Akşehir -Kn.) (DS V, 3509), **şulikdem** Hemen, şimdi. (-Çkr.) (DS V, 3795), **bi çala** Bir an, bir

aralık. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4460), **biller [bille (ı) -2, billi]** O sırada, gibi: *Kaptığı biller kaçtı.* (Yenişar, Gölkonak *Şarkikaraağaç -Isp.) (DS VI, 4462), **billi** [→**biller**] (DS VI, 4462), **ossaat** Hemen, o anda. (Gölkonak, Yenişar, *Şarkikaraağaç -Isp.) (DS VI, 4617), **össaat [özehet]** Hemen. (-Ks. Ve çevresi) (DS VI, 4630), **özehet [össaat]** (DS VI, 4632)

2.2. Çoğu Zaman Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

çoğancasına [çoğçala, çoksun] Çok defa, çok zaman. (*Afşin, *Elbistan -Mr.) (DS II, 1257), **dağam (IV)** Devam. (Yayla *Tefenni -Brd.) (DS II, 1322), **eme yarı** Çok zaman: *Mehmet ona gideli eme yarı oldu.* (Küçükyozgat -Ank.) (DS III, 1735)

2.3. –Den Beri Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

doğdeşten Doğduğu zamandan beri. (*Tefenni -Brd.) (DS II, 1536), **hanca (I)** 1. Çoktan, çok zamandan beri: *Sen onu sorma o hanca zaman oldu gideli.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III, 2271), **handan (II) [handa, handen]** Çoktan, çok evvelden beri: *Ben onu handan beri görmedim.* (-Sm.) (DS III, 2272), **hanıhandan** Çoktan, çok zamandan beri. (-Hat.) (DS III, 2274), **ilic (V)** -den başlayarak, -den sonra, -den beri: *Ali tarlayı bundan ilic sen sür, bundan ilic ben süreyim.* (Demirdere *Mustafa Kemal Paşa -Brs.) (DS IV, 2524)

2.4. –E Kadar Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

hayla, haylā [hayle, heyle -1] 1. Şimdiye dek: Hüseyin bu vakit oldu hayla gelmedi. (Kurna -Brd.) (DS III, 2318), **Hindiyeçen** Şimdiye kadar. (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS III, 2386)

2.5. Gelecek Zaman Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

çibeñ Artık, bundan sonra: *Yemeyecen mi çibeñ?* (Bedribey *Acıpayam -Dz.) (DS II, 1202), **dağnahısı** Ertesi: *Ben geldim, dağnahısı gün de gendi geldi.* (-Gaz.) (DS II, 1325), **danesi gün** Ertesi gün: *Cuma günü gidemedim, danesi gün gittim.* (Kertmeağamescit *Kangal -Sv.) (DS II, 1358), **devrisi [devirsi, devlesi, devlikesi, devliki, devlisi, devlükü, devlüküsü, devresi, devri I], devrikesi, devrüsi, devrüsü, devürsü**] Gün, hafta, ay, yıl gibi zamanların bir sonrakini anlatmak için kullanılır, ertesi: *Devrisigün geldi.* (*Eğridir köyleri -Isp.) (DS II, 1445), **ertey** Ertesi gün, erte: *Ertey yola çıkalım.* (Düzenli *Borçka -Ar.) (DS III, 1777), **gayrı [ga, gağrı, gāli, galik (I), galim, galli (I), gardı, garık, (I), gari, garik (I), garim (I), gartı, gartık, gayı (II), gayık (I), gaylı, gayli, gayrık, gayrım, gayrın, gayri, gayrik, gayruk (II), geri (VII)]** Artık, bundan sonra. (Nudra *Şarkkaraağaç -Isp.) (DS III, 1949), **gecererek [gecen (ı), gecirek, gecerek]** Geç, biraz geç (zaman için). (Tepeköy *Torbalı -İz.) (DS III, 1959), **geldeç** Gelecek (Zaman): *Cemilin geldeçi çok iyi görünüyor.* (Gümele *Söğüt -Bil.) (DS III, 1972), **gelejeh** Gelecek. (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS III, 1974), **gelisene** Ertesi sene. (İmamuşağı *Silifke -İç.) (DS III, 1983), **ginnim** Sonra: *Aldım verdim ginnim geldim.* (Dere -Kn.) (DS III, 2079),

girey 1. [→**gireği -1**] **2.** Güveyinin gerdeğe girdiğinin ertesi günü. (Yaka *Gelendost -Isp.) (DS III, 2082), **göreci** Düğünün ertesi günü, paça günü. (*Kemaliye -Ezc.) (DS III, 2158), **hele** Sonra: *Sen heleden gel sene bişey vörürüm.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III, 2331), **indi gün** Ertesi gün. (-Ks. Ve köyleri) (DS IV, 2541), **kalan [kalak (v) -1, kâli, kayrı -2, kayırıkın]** Artık, bundan sonra: Kalan gitmiş, gelmiyor. (*Sandıklı -Af.) (DS IV, 2610), **kaylı** Bundan böyle, artık. (-Yz.) (DS IV, 2704), **kelli (I)** Sonra: Ben geldikten kelli mi çağırıyon? (Başpınar *Tefenni -Brd.) (DS IV, 2735), **kere (IV)** Sonra: Ondan kere gelip yattım. (Aliköy *Çaycuma -Zn.) (DS IV, 2753), **keri (I) 1.** Sonra, geri. (-Af.) (DS IV, 2755), **kerten** Sonra: Bundan kerten. (-Ank.) (DS IV, 2758), **keyli (II) [keyri] 1.** Sonra, artık. (*Bolvadin -Af.) (DS IV, 2780), **kıcım (II)** Sonra: Çalışırsan kıcım rahat edersin. (Boynuyoğun -Ada.) (DS IV, 2784), **kili (V)** Sonra (Hasanoğlu -Ank.) (DS IV, 2872), **kiri (II)** Sonra: *Senden kiri ben geleceğim.* (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS IV, 2878), **sona (II)** Sonra. (-Nğ.) (DS V, 3665), **songaltı** Sonradan. (Tayrak *Söğüt -Bil.) (DS V, 3666), **soñra [soñura]** Sonra. (Hasanoğlu -Ank.) (DS V, 3666), **soñucu** Sonunda, sonra. (-Çkr.) (DS V, 3666), **süst (II)** Geç. (Şabanözü *Polatlı -Ank.) (DS V, 3727), **şinden keri [şimden gilli]** Bundan sonra. (Bekilli *Çal-Dz.) (DS V, 3782), **yarıntası [yarından keri, yarıntısı]** Öbür gün, yarından sonra: *Bugün gelme yarıntası gün gel.* (*Ermenek -Kn.) (DS VI, 4187), **yaron** Yarın. (Kaptanpaşa köyleri *Çayeli -Rz.) (DS VI, 4191), **yeni (III)** Gelecek yıl. (Bayburt *Selim -Kr.) (DS VI, 4247), **yeniye** gelecek yıl. (Çerçin -Brd.) (DS VI, 4249), **yeyıl** Gelecek yıl. (*Ağın -El.) (DS VI, 4262), **biyesir 2.** Ondan sonra. (Kösektaş *Hacıbektaş -Nş.) (DS VI, 4463), **gaarı** Artık, bundan sonra. (*Eşme -Uş.) (DS VI, 4508), **Heğri** Bundan böyle, artık: Yürü heğri. (Dışlık *Kangal -Sv.) (DS VI, 4519), **sona** Sonra. (-Yz.) (DS VI, 4704), **soğna** Sonra. (*Bor -Nğ.) (DS V, 3657)

2.6. Her Zaman Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

dikadim Her zaman, daima. (Çiçek -Mr.) (DS II, 1484), **donugun** Her zaman: *Donugun söylerim sana.* (-Ks.) (DS II, 1562), **dümügün** Her zaman (-Ks. Ve çevresi) (DS II, 1630), **elgadim** Her zaman, ötedenberi. (Büyükkabaca *Senirkent -Isp.) (DS III, 1713), **fire (III)** Daima, her zaman. (Hançalar *Çal -Dz.) (DS III, 1868), **gadimi** Her zaman: *Suçlu suçsuz gadimi bu çocuğu doğuyorsun.* (İğneciler *Mudurnu -Bo.) (DS III, 1890), **ganime** Her zaman. (Gökdere *Akdağmadeni -Yz.) (DS III, 1914), **gatli** Her zaman. (-Ba.) (DS III, 1936), **gedimi** Daima, her zaman: *-Bu çocuk kiminen duruyor? -Gedimi benimnen duruyor.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III, 1967), **hamaza (I)** Her zaman, genellikle. (Güzelsu *Akseki -Ant.) (DS III, 2265), **hasalhas** Her vakit, daima. (*Gerde -Bo.) (DS III, 2297), **Herdayım [herde]** Her zaman. (-Gaz.) (DS III, 2342), **kınma** Her zaman, daima. (-Yz.) (DS IV, 2812), **künde (VI)** Sürekli, günde, her zaman: Künde oduna giderim. (Eziler *Güney -Dz.) (DS IV, 3038), **leylim (I)** Her zaman, sürekli. (Gödena *Finike -Ant.) (DS IV, 3076), **mısmıl (VI)** Her zaman. (Göndürle -Isp.) (DS IV, 3192), **minni (I)** Her zaman, sürekli olarak. (Halilbağı, Okçu *Sivrihisar -Es.) (DS IV, 3203), **mugum** Her zaman, sürekli olarak: Mugum size mi çalışağ. (İrişli, Bayburt *Sarıkamış, *Selim -Kr.) (DS IV, 3217), **yöğmünüñ günü** Her gün. (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4306),

zalt (I) Her zaman. (*Ermenek -Kn.) (DS VI, 4347), **zılla (III)** Her zaman. (*Eğridir köyleri -Isp.) (DS VI, 4371), **âşam zabah 1.** Çok yakında (Dereçine *Sultandağı -Af.) **2.** Her zaman. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4428), **künde [kunde]** Her gün, günde. (Çitli *Mecitözü -Çr.) (DS VI, 4579), **viyra viyra** Çok sık, her zaman. (Uluşiran *Şıran -Gm.) (DS VI, 4808)

2.7. Şimdilik Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

eğrelti (III) Şimdilik anlamında kullanılır. (Kayadibi *Yeşilova -Brd.) (DS III, 1683), **helelik [helecüh, helelikte, heleliyhde, heleleme]** Şimdilik. (Uluşiran *Şıran -Gm.) (DS III, 2331)

2.8. Yakın Zamanı Anlatan Zaman Adlandırmaları

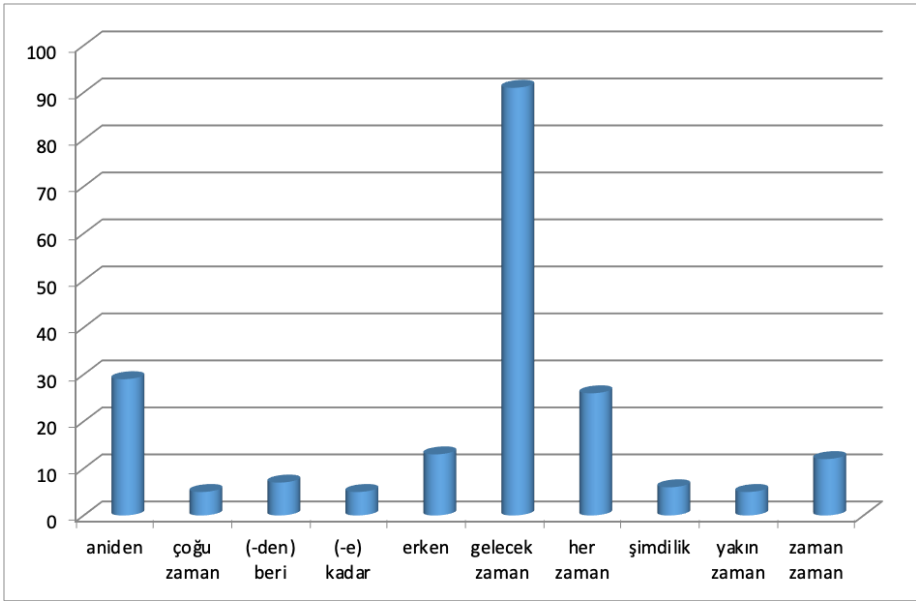
cınnadan [cinne] Biraz sonra: Şimdi sende dursun cınnadan alırım. (*Ermenek ve köyleri -Kn.) (DS II, 924), **yarın birgün** Yakında. (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4187), **âşam zabah 1.** Çok yakında (Dereçine *Sultandağı -Af.) **2.** Her zaman. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS VI, 4428), **bugünlü yarınlı** Bugün yarın, yakında. (*Bor -Nğ.) (DS VI, 4467), **tezberi 1.** Yakın zaman. (*Susurluk -Ba.) (DS VI, 4759)

2.9. Zaman Zaman Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

aram aram 1. Zaman zaman, arasıra: *Bu ağırlar aram aram* gelir. (*Şarki Karaağaç -Isp.) (DS I, 297), **buğanak (II)** Nöbet nöbet, zaman zaman. (Akçaeniş *Elmalı -Ant.) (DS I, 779), **çatpat (I)** Ara sıra. (*Bor -Nğ.) (DS II, 1092), **dün aşırı** İki gecede bir. (-Çr.) (DS II, 1630), **günaşa** Günaşırı, bir gün ara ile. (*Mut köyleri -İç.) (DS III, 2224), **Heneze heneze** Ara ara: *Yağmur heneze heneze bütün gün yağdı.* (Çavuşköy *Babaeski -Krk.) (DS III, 2339), **Hergine** Yıl aşırı: *Bu inek hergine doğurdu.* (*Ayaş -Ank.) (DS III, 2344), **kak (VI)** [kakta] Bazen. (Söğüt, Honaz -Dz.) (DS IV, 2600), **kimken** Ara sıra, arada bir. (*Kozan -Ada.) (DS IV, 2874), **övün övün** Zaman zaman. (-Gaz.) (DS V, 3366), **pat sat [patta satta] 1.** Zaman zaman, ara sıra, tek tük: *Çocuk pat pat konuşmaya başladı.* (*Çal -Dz.) (DS V, 3415)

2.10. Erken Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları

denizi Erken: *Sabahleyin denizi kalk.* (Cala *Çıldır -Kır.) (DS II, 1424), **dünle [dünne (I)]** Sabah erken, gün ağarmadan: *Yarın sabah ava gideceğiz, dünle kalk.* (Ortaköy *Gelibolu -Çkl.) (DS II, 1632), **ertan** Erken gün dolma zamanı: *Ertan saati kalktım.* (-Kn.) (DS III, 1777), **erteden:** Erkenden. (Çilehane *Reşadiye -To.) (DS III, 1778), **ırık (iv)** Erken. (*Boyabat -Sn.) (DS II, 2486), **ir** Erken. (-Kn.) (DS II, 2547), **zahir vakti** Sabah erken. (-Yz.) (DS VI, 4346), **obaştan [obaşdan]** Şafak sökmeden, erkenden, sahur vakti. (Yavuz, Şalcı, Çavdarlı, Kocabey *Şavşat, Erkinis *Yusufeli, Bağlıca *Ardanuç -Ar.) (DS V, 3262), **çin sabah** Sabah erkenden anlamında kullanılır. (*Lapseki -Çkl.) (DS II, 1230), **dünle [dünne (I)]** Sabah erken, gün ağarmadan: *Yarın sabah ava gideceğiz, dünle kalk.* (Ortaköy *Gelibolu -Çkl.) (DS II, 1632)

Sonuç

Anadolu ağızlarının zengin söz varlığını içeren, dil verileri açısından oldukça zengin bir malzeme sunan Derleme Sözlüğü'nde zaman kavramının anlam alanını içerisine alan söz varlığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilk tasnif olan anlamlarına göre yapılan tasnifte **851**, ikinci tasnif olan zarfların tespit edildiği bölümde de **199** söz varlığı ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen dil malzemelerinin istatistik bilgileri her bölümün kendi kısmında grafikler aracılığıyla verilmiştir. Oluşturulan bu grafikler sonucunda şu değerlendirilmelerde bulunulabilir:

Anlam açısından ortaya konulan tasnifte, en çok sayı *gün içerisinde yer alan zaman adlandırmalarına* aittir. En az sayı da *yıl* kavramı ile ilgili olanlardır. Bu durumda, Anadolu halkının en çok gün içerisinde yer alan zaman kavramlarını adlandırmaya ihtiyaç duyduğu sonucuna varılabilir.

Zarf olarak kullanılan zaman adlandırmalarının grafiğine bakıldığı zaman en çok kullanılan grubun *gelecek zaman ifade eden söz varlıkları* olduğu görülür.

Sonuç olarak, zengin bir söz varlığı malzemesini bize sunan Derleme Sözlüğü'nde geçen zaman kavramı ile ilgili sözcükler ve söz grupları bizlere Türklerin yaşam alanları, en çok ve en az ihtiyaç duydukları söz varlığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Elde edilen bu malzemeler üzerinden oldukça fazla dilbilgisi, anlam bilgisi vb. çalışmalar da yapmak mümkündür.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- AŞCI, Ufuk Deniz, Mehmet YASTI (2008). “Derleme Sözlüğü’nde Kullanılan Gün Adları”, *Turkish Studies*, Volume 3/3, Spring 2008, s. 102-128.
- AYDIN, Erhan (2002). *Türk Dilinde Zaman Adları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- CANPOLAT, Mustafa (2017). “OHT = Zaman Sözcüğü Üzerine”, *DTCF Dergisi*, 32(1-2).
- DEMİRGÜNEŞ, Sercan (2008). “Türkçedeki Zaman Belirteçlerinin Sınıflaması ve Dökümü Üzerine Bir Deneme Çalışması”, *Turkish Studies*, 2, 278-293.
- MALKOÇ, Muzaffer (2011) “Dilbiliminde Zamanın Tanımı ve İşlevi Nedir”, *Turkish Studies*, 6/3, s. 1075-1081.
- Derleme Sözlüğü (2009). C. I-II-III-IV-V-VI, Ankara: TDK Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK, (2011). Ankara: TDK Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2005). “Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, S. 9, 2005/2, s.187-201.

ASILSIZ VEYA İŞLEK OLMAYAN EKLERLE YENİ KELİMELER TÜRETİLEBİLİR Mİ?*

Can New Words be Derived With Obsolete or Groundless Suffixes?

Yasemin ÖZCAN GÖNÜLAL**

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 215-226

Öz:Tarihî süreç içinde dilde birtakım fonetik (ses bilgisi) ve morfolojik (şekil bilgisi) değişimler olabilir. Söz konusu değişim doğal olmayan yollardan da gerçekleşebilir. Bir dilde yeni kelimeler yapmak için en çok başvurulan seçeneklerden biri kelime türetmedir. Bu yapılırken iki yol benimsenebilir: Birincisi dilin kelime türetme şartlarına uygun hareket etmek; diğeri yazı dilinde unutulmuş veya işlek olmayan ekler ya da “asılsız” denilen “uydurulan/yaratılan” eklere başvurmak. Yirminci yüzyıl Türkiye Türkçesinde Türk Dil Reformu sırasında bu iki yol da kullanılmış ve pek çok kelime türetilmiştir. Ancak dilde asılsız veya işlek olmayan eklerle yapılan türetmeler tartışmalara yol açmış bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu makalede Türk Dil Reformu sonrası asılsız veya işlek olmayan eklerle yazı dilimizde türetilen kelimeler tasnif edilerek lügüistik bakımdan ve dil bilgisi öğretimi açısından bir değerlendirme sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türk Dil Reformu, kelime türetme, yapım eki, uydurmacılık, dilde özleşme

Abstract:In the historical process, there may be some phonetic and morphological changes in a language. The change can take place in unnatural ways. One of the most used routes for making new words in a language is word derivation. Two ways can be adopted during this process: The first is to act in accordance with the word derivation rules of the language; and the other is to use forgotten or obsolete or “fabricated / created” suffixes, which can be called “groundless”. During the Turkish Language Reform, both of these forms were used and many words are derived. However, derivations made with groundless or obsolete suffixes have caused significant controversy and diverse opinions have emerged during this debates. In this paper, the words derived from our written language with obsolete or groundless suffixes are classified and an evaluation is made regarding grammar teaching.

Keywords: Turkish Language Reform, Word derivation, Derivational Affix, purification of language

Giriş

Tarihî süreç içinde dilde ses ve şekil bilgisi bakımından birtakım değişimler olabilir. Kelimelerin şekli, söylenişi ve anlamları zaman içinde değişerek yeni bir dil formu meydana getirebilir. Ancak söz konusu değişim, doğal olmayan (kural

* 24-28 Eylül 2012 yılında VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda bildiri olarak sunulan bu çalışma yayımlanmamış olup yeniden gözden geçirilmiştir. <https://orcid.org/0000-0001-7920-6906>

** Öğretim Görevlisi Dr., İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Genel Kültür Dersleri Bölümü, yaseminozcan@iyte.edu.tr. Gönderim Tarihi: 12.03.2020/ Kabul Tarihi: 29.04.2020

dışı) yollardan da gerçekleşebilir. Bir dilde yeni kelimeler yapmak için en çok başvurulan yöntemlerden biri yapım ekleriyle kelime türetmedir. Bu yapılırken iki yol benimsenebilir:

a. Dilin kelime türetme yollarına uygun hareket etmek,

b. Yazı dilinde unutulmuş veya işlek olmayan ekler ya da “asılsız” denilen “uydurulan / yaratılan” eklere başvurmak.

Yirminci yüzyıl Türkiye Türkçesinde Türk Dil Reformu sırasında bu iki yol da kullanılmış ve pek çok kelime türetilmiştir. Ancak dilde asılsız veya işlek olmayan eklerle yapılan türetmeler tartışmalara yol açmış, bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Lengüistik tartışmaların odağını çeşitli dil bilimsel verilerin birbirine karşıt olarak belirmesiyle ortaya çıkan “muhafazakâr¹ dil bilimci”, “yenilikçi dil bilimci” ayrımı oluşturmaktadır.²

Dil bilgisine nazaran dil bilimini yalnızca geçerli olgular ve biçimler ilgilendirmekte; bu geçerliliği de ‘kullanım’ sağlamaktadır. Buna göre dil kullanımında doğruluk ya da yanlışlık yargısı mümkün değildir. Örneğin uydurma olarak nitelenen “+sAl” ekinin yavaş yavaş büyük bir çoğunluk tarafından benimsenmesi ve “+i” ekinin yerini alarak en az bu yabancı ek kadar işlek olarak belirmesi, dil bilimciler tarafından doğal karşılanmaktadır.

Buna karşın yeni türetilen kelimelerde filoloji prensiplerinin bir yana bırakılarak dil bilgisi kurallarına aykırı hareket edilmesi muhafazakâr dil bilimciler tarafından kabul görmez. Dolayısıyla Türk Dil Reformu ile dilde kısa sürede yapılan birtakım değişikliklerin tartışmalara yol açmasının, özellikle Türk dili uzmanları tarafından sıkça eleştirilmesinin sebebi; devlet otoritesi, gönüllüler ve amatörler tarafından yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulunurken filoloji prensiplerinin bir yana bırakılarak dil kurallarına aykırı hareket edilmiş olmasıdır.³ Örneğin Z. Korkmaz’a (2002: 62) göre; dilde kuralsızlık ve yöntemsizliğin temel prensip olarak kabul edilip sonra da kelimelerin tutunma ihtimaline dayanılarak bunların savunmasını yapmak bilimsel anlayışla örtüşmemektedir. Dilin kendi yapı ve işleyiş özelliklerine ters düşen kelime ve ifadeler yoğunlaştıkça dil ile onu konuşan bireyler arasındaki sosyal akrabalık bağı gevşemekte, dolayısıyla dil ile düşünce arasındaki bağ da kopmaya başlamaktadır. Çünkü türetilen yeni kelimeler zorlama yoluyla ve çeşitli yayın araçlarıyla kullanılarak tutunabilir, kuralsızlık yavaş yavaş kural hâlini almaya başlayabilir. D. Aksan (1976: 66) ise dil devrimin başlangıcından bu yana türetilen ve dile yerleşen kelimelerin sayısının 7000 dolayında olduğunu söyledikten sonra “Bunlar içinden en kaba bir sayımla 70’inin yanlış türetilmiş olduğunu varsaysak oran %1 tutar ki, hangi işte %1 eksiklik ya da yanlışlık, büyütülecek bir sorun sayılabilir?” diye sorar.

Dile betimleyici anlamda “doğruluk / yanlışlık” penceresinden değil de dil bilimsel açıdan bakıldığında Türkçenin ekleri ve köklerinin yeni öğelerin katılabildiği

1 Burada “muhafazakâr” terimi, dilde eski formun korunmasını isteyen, geleneksel kuralların dışına çıkmayan anlamında kullanılmıştır.

2 Z. Korkmaz (1995: 717), bu anlayış farklarını, bilimci yöntem ve devrimci (tasfiyeci) yöntem olarak adlandırır.

3 Türk Dil Reformu sırasında yaşanan tartışmalar için bk. Gönülal, Y. Ö. (2012), *Cumhuriyet Dönemi Dil Tartışmalarının Türk Dili Eğitimi Yansımaları (Toplum Dil Bilimi Bakımından Bir İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

açık bir sistem içinde tanımlandığı görülür. Aydın'ın (2014: 54) belirttiği gibi o halde bu sisteme, yeni öğeler ve ekler katılabilir. Yeni bir ekin ortaya çıkması da bir tür dil bilgiselleşme süreci sonunda ortaya çıkar. Bir dildeki ekler, aynı oranda ve aynı sıklıkla kullanılmaz. Bu eklerin bazıları yaygın bir kullanım alanına sahiptir yani türetkendir. Buna karşın bazı ekler birkaç sözcükte bulunmasının dışında neredeyse hiç kullanılmayabilir (Sarı 2015: 100).

Türk Dil Reformu sırasında türetilen pek çok kelimedede başvurulan ve tartışmalara sebep olan *asılsız ve işlek olmayan ekler* şöyle sınıflandırılabilir:

Tablo 1. İşlek Olmayan Ekler ve Asılsız Ekler

İşlek Olmayan Ekler	Asılsız Ekler
1. -Aç, -ç	1. +A / +sAl
2. -Am	2. -(A) v / -v
3. +An	3. -ç, -nç
4. -AnAk	4. +el
5. -cA	5. -(A) y / y
6. +CII / +CUI	6. +m
7. +DAm (< +dA-m)	7. +sin
8. +DAş	8. +tAy
9. -gA	
10. +(I)l / +(U)l	
11. -(I)l / -(U)l	
12. -mAç	
13. +/-mAn	
14. +(I)n / +(U)n	
15. +(I)t / +(U)t	
16. -t, -(I)t / -(U)t	
17. -sAl	
18. -tI/ -tU	
19. -(A)z	

1. Asılsız (Uydurma) Eklerle Yapılan Türetmeler

1.1. +Al / +sAl: Arapça +î nispet ekinin yerini tutmak üzere, Latin kökenli Fransızca +Al “nispet bildirme, ait olma” ekinin Türkçeye uyarlanarak *siyasa* ve *ulus* gibi kelimelere getirildikten sonra +sAl biçiminde yanlış ayrılmasından oluşmuş, yaygınlaşmaya başladığı yıllarda epey tartışmalara yol açmış bir ektir.⁴ Biçim itibariyle aynı olsa da *kumsal*⁵ ve fiilden sıfat yapmış olan *uyusal* sözlerindeki ekle işlevce bir bağlantısı yoktur.

Z. Korkmaz’ın (2009: 61-62) belirttiği gibi Türkçede “aitlik ve nispet bildirme” görevi için belirtisiz ad tamlaması (*duygu sömürüsü, kişi hakları, para darlığı* vb.) çok elverişli olduğu hâlde yabancı kökenli +sAl eki gittikçe yaygınlaşarak aitlik ve nispet sıfatları türeten yeni bir ek niteliği kazanmıştır: *açışal, bilimsel, bireysel, çevresel, duygusal, evrensel, geleneksel, gövdesel, kişisel, kurumsal, kutsal, örgütsel, ruhsal, sayısal, taktiksel, tanrısal, toplumsal, yapısal, yaşamsal, yöresel* vb.

G. Lewis (2001: 143) de, +sAl ekini eleştirerek Türkçenin kelime üretme koşullarına aykırı olan eklerle yapılan türetmelerin entelektüellerin dili ile halkın dilini birbirinden uzaklaştırdığı görüşündedir:

O zamanlar ‘psikolojik rahatsızlığı’ anlatmak için “ruh hastalığı” diyeceğiniz bir zamandı. Şimdilerde ise eğer ‘psikolojik rahatsızlık’ tamlamasını tercih etmiyorsanız ‘ruhsal hastalık’ diyorsunuzdur. -sel/-sal ekinin kullanımı Batı Avrupa dillerinden yapılan tercümelere hızlandırılabilir, fakat bu Türkçenin tabiatına aykırıdır ve modern yazılı üretimin üslûbunu özellikle teknik konularda etkilemiştir. Bir zamanların ‘edebiyat tenkidi’ önce ‘edebiyat eleştirisi’ne dönüştü ve sonra da ‘yazın eleştirisi’ oldu. Bazı yazarlar, İngilizce ‘literary criticism’in doğrudan bir çevirisi olan ‘yazınsal eleştiri’den bahsederler, fakat bu okuryazar bir Türk için ‘edebiyat eleştirisi’ değil ‘edebî’ olan eleştiri anlamını taşır.

(...) Dolayısıyla beğenelim veya beğenmeyelim, Türkçe artık bu ekle birleşerek entelektüellerin ve halkın dilini birbirinden giderek daha çok uzaklaştırmaktadır. Sosyal antropologlar ve yazarlar parlak yüzü dergilerde ‘kırık kesim’deki hayattan *kırsal yaşantı* diye söz ederken, köylüler ‘kır hayatı’ demeyi tercih etmektedir.

Diğer taraftan; özentî ve yapmacıklık sayılarak uydurma olarak nitelenen +sAl ekinin yavaş yavaş büyük bir çoğunluk tarafından benimsenip “-î” ekinin yerini alması, en az bu yabancı ek kadar işlek olarak belirmesi dil bilimciler tarafından yadırganmamaktadır. Dilde kuralcılığı reddeden dil bilimciler, örneğin “siyasal”ı ‘yanlışların en büyüğü’ diye yeren muhafazakâr dil bilimcilere nazaran; kelimedeki bir ögenin Arapçaya, bir ögenin de Türkçeye ya da başka bir kaynağa bağlanmasının çağdaş dil sistemi bakımından hiçbir önemi olmadığını, kökenleri bakımından melez (hybrid) kelimelere her dilde rastlandığını belirtirler:

Örneğin Fransızca “automobile” kelimesinin “auto” bölümü Yunancaya, “mobile” bölümü Latinceye bağlanır; “bicyclette” kelimesi tarihsel yönden üç ögeli melez bir biçimdir;

4 Bu konuda bk. Banguoğlu, T. (1987), *Nispet sıfatları ve -sel / -sal*, Dil Bahisleri, İstanbul, s. 264-277, Korkmaz, Z. (1967), *Türkçede -l Eki (-al / -el, -il/il, -ul/ül; -sal, sel)*, II. Türk Dili, S 187 (Nisan 1967), s. 514-519, Temir, A. (1992), *Türkiye Türkçesindeki -Sal/-Sel Sıfat Eki Nereden Geliyor?*, Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1992 Bildiriler, TDK Yayınları, s. 5-7.

5 H. Eren (2000: 303-304), “kumsal”ın yapısını *dağsak* “dağlık bölge” sözüne kıyaslayarak *kum+sal > kumsal gelişmesine bağlamıştır.

“bi” Latinceye, “cycle” Yunancaya bağlanır, “(e)tte” ise Fransızca bir ektir. Bu durumda devrimcilerin karşısına “Başka dillerden kelime almak bir dil için kusur değildir. Kötü olan başka dillerden geçme gramer şekilleridir.” gibi bir savla dikildikten sonra “-i” ekini savunmaya kalkmak, mantıksal bir çelişki olarak belirir (Yücel 1968: 91).

İz’in (1984: 13) vurguladığı gibi Türkçe düşünürsek “tarımsal ilaç” yerine “tarım ilacı”, “şiirsel sanat” yerine “şiir sanatı”, “parasal sorun” yerine “para sorunu” deriz ancak bazı durumlarda bu eke ihtiyaç (İz’in tabiriyle ‘gerekseme’) duyulmaktadır: *sinirsel nefes darlığı, tarımsal komedi* vs.

Söz konusu ek, adı geçen diğer eklerle göre daha fazla kelime türeterek yaygınlaşmıştır. Bunun sebebi, Sarı’nın (2002: 274) da belirttiği gibi Türkçenin bu ekleri daha önceden tanınması ve nispet i’lerinin kaldırılmasıyla açıklanabilir. Bugün kullanım sıklığına bakıldığı zaman ekin artık yeni kelime ihtiyacını karşılamak işlevinin ağır bastığı rahatlıkla söylenebilir.

1.2. -(A)v / -v: Oğuz-Türkmen lehçelerinde böyle bir ek yoktur. Eski -*AgU* ekinden gelişmiş olarak Kıpçak lehçelerinde görülen bu ek ile Türk Dil Reformu’nun ilk yıllarında bazı kelimeler türetilmiştir. 1935’te hazırlanan Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu’nda Türkiye Türkçesinde pek görülmeyen fiilden isim yapan [-v] ekiyle türetilmiş *söylev, sınav, ödev* ve *işlev* sözcüklerinin bulunduğu görülür. *Türev* ve *görevin* ise sonraki yıllarda oluşturularak dile yerleştiği anlaşılmaktadır (Zülfikar 1991: 60).

1.3. -ç, -nç: *Kıskanç, kıvanç, korkunç, sevinç, usanç* örneklerinde görüldüğü üzere bu ek, fiil köklerine getirilerek isim ve sıfat yapmaktadır. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında örneksime (analoji) yoluyla türetilen “ilginç” kelimesi ise dilimizde *ilgi-* ya da *ilig-* şeklinde bir fiil mevcut olmadığından yaygın görüşe göre yanlış ve uydurma olarak kabul edilir. Aksan (1976: 35) ise bu kelimenin benimsenip yayılmasında Anadolu ağızlarında yaşayan *ilgeç, ilgi, ilinti, ilgenmek, ilgendirmek, ilgeşük* gibi kelimeler ile yazı dilimize yerleşen *ilgili, ilgisiz, ilgisizlik, ilgilenmek, ilgilendirmek* gibi türevlerinin, bir yandan da *ilginç*’in kısalığı dolayısıyla sağladığı söyleyiş kolaylığının etkili olduğu kanısındadır.

1.4. +el: İsimden isim yapım eki olan +*l* ekinden farklı olarak bu ek, Cumhuriyet sonrası türetilen bazı kelimeleri açıklarken ayrı bir ek olarak değerlendirilmelidir: *özel* “hususî”, *genel* “umumî” (< Lat. *generalis*)⁶, ilkel “iptidai” gibi.

1.5. -(A)y / -y: *Güney* ve *kuzey* kelimelerinde görülen bu ek, aslında isimden isim yapan bir ektir. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında *açıortay, birey, düzey, eşey, uzay* gibi kelimeler türetilmiş; bunun yanı sıra fiil köklerine de getirilerek *dikeş, düşey, dene(y), olay, yapay, yatay* gibi türetilmeler yapılmıştır.

1.6. +m: Fiilden isim yapan ve işlek olan bu ekle Türkçeleştirme çalışmaları sırasında *bir+(i)m* “ünite”, *bağ+(i)m* “tabiiyet”⁷, *orta+m, toplu+m* gibi fiil yerine ad ve sıfata dayalı bazı kelimeler türetilmiştir.

6 Aksan’a göre (976: 32) *genel*’in türetilişi ise *yaş*’tan *yeşil*’in *göz*’den *gözel*’in, *çiğ*’den *çiğel*’in türetilmesinde olduğu gibi -*l* ekiyle sağlanmıştır.

7 “bağ” ismine fiilden isim yapım eki olan “-m” ekinin getirilmesi tartışma konusu olmuştur. “Bağımsız” kelimesinin tutunması ise dil biliminde aldatıcı analogi yoluyla “bakımsız” a benzetilmesiyle açıklanabilir.

1.7. +sin: İsimden isim türeten bir ektir. Nurullah Ataç'ın "ihtiyaç" yerine türettiği "gereksinme", uzun yıllar tartışlsa da Türkçeye yerleşen kelimelerdendir. Dil bilgisi kitaplarında yer almayan⁸ bu ekle türetilen *gereksinme* kelimesini Semih Tezcan (1981: 147) savunur ve kimi yazarların isimden fiil yapan bir *+sIn* eki bulunmadığını ileri sürmelerini bilgisizlik olarak yorumlar. Bu ekin eski ve yeni Türk dillerinde bulunduğunu, yazı dilimizdeki *yüksün-* yanında Anadolu ağızlarında da *azsın-* "az görmek", *ıraksın-* "uzak saymak", *yemsinmek* "yemle aldanmak" gibi örnekler bulunduğunu ifade eder. Korkmaz ise Tezcan'ın verdiği örnekleri "benzerlik, gibilik" gösteren *+sI'*lı fiillerin *-n-* dönüşlülük ekiyle genişletilmiş şekilleri olarak açıklar: *arsın-* "utanır gibi olmak, utanmak", *kolaysın-* "kolay görmek, önemsiz görmek", *tiksın-* vb.

Bizce de bu ekin *+sin < +sI-n* şeklinde gösterilmesi gerekir. Ancak fiil gövdesiyle bir bağlantı kurulamayan *gereksinme* ve *tiksınme* gibi kelimelerde ek, *+sin* şeklinde değerlendirilebilir.

1.8. +tAy: İsimden isim türeten bir ektir. Moğolca olan *+tAy* eki "kurultay" kelimesi ile Türkçeye girmiş sonra unutulmuştur. Dil reformuyla birlikte kelime ve söz konusu ek diriltılarak *bilimtay* "akademi", *kamutay* "meclis", *yargıtay*, *danıştay*, *sayıştay* gibi yeni kelimeler türetilmiştir. Bu kelimelerden *bilimtay* ve *kamutay* Türkçeye yerleşmeyen türetmelerdendir

2. İşlek Olmayan Eklerle Yapılan Türetmeler

Türk Dil Reformu sırasında işlek olmayan eklerle yapılan türetmeler, *özleştirmeciler* tarafından desteklenirken diriltilecek ekler, çoğu zaman işlev değişikliğine uğradığı için *yaşayan Türkçeciler* diğer bir deyişle *muhafazakâr dil bilimciler* tarafından eleştirmişlerdir.

Türkçeleştirme çabaları sırasında kelime türetmede başvuru olan işlek olmayan ekler şunlardır:

2.1. -Aç, -ç: Fiilden isim veya sıfat türeten bir ektir. *Tokaç*, *güleç*, *yamaç* gibi birkaç örnekte görülen işlek olmayan bu ek, *araç*, *gereç* kelimeleri yanında özellikle terim yapımında işletilmek istenmiştir: *bağlaç*, *biyyüteç*, *kaldıraç*, *sarkaç*, *sayaç*, *tümleç*, *toplaç* vb.

2.2. -Am: Fiilden isim türeten bir ektir. Bir hareketin, bir bütünün parçasını bildiren adlar türetmiş olması ekin işlevleri arasındadır (Korkmaz 2009: 72). *Buram*, *görkem*, *tutam* gibi birkaç örnekte görülen *-Am* eki ile Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bazı kelimeler türetilmiştir: *biçem* "üslûp", *dizem* "ahenk", *dönem* "devre", *kuram* "nazariye, teori"⁹ gibi. Bunlardan *biçem* ve *dizem* dile yerleşmediği söylenebilir.

2.3. +An: İsimden isim türeten bir ektir. Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk görevindeki ekin, Türkiye Türkçesine uzanmış ve kökle kaynaşarak canlılığını

8 Bk. ve krş. M. Ergin "Türk Dil Bilgisi", Z. Korkmaz "Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi", G. Karaağaç "Türkçenin Dil Bilgisi"

9 *Kuram* kelimesi F. K. Timurtaş'ın *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*'nde (1979: 114) yanlış ve uydurma olarak gösterilmiştir.

yitirmiş bir kalıntısı niteliğindedir: *eren* “erkek, yiğit”, *kızan, kolan* “ince kuşak, bağ”, *köken, köşen* “tavşan yavrusu”, *oğlan, sapan* gibi (Korkmaz 2009: 35).

Türk Dil Reformu sonrasında türetilen *bayan* kelimesi de bünyesinde bu eki barındırır ancak “bayan” kelimesinin niçin “bay”ın dişil muadili olarak seçildiği belli değildir.¹⁰ “Bay” ve “bayan” kelimelerinin ortaya atılmasının amacı, ismi takip eden *Bey* ve *Hanım* unvanlarını, Batı dillerinde olduğu gibi isimden önce gelen unvanlarla değiştirmektir. Soyadı Kanunu ile birlikte çıkarılan “bay” ve “bayan” sözleri 1960’lardan itibaren yerini eski şekilleri olan “bey” ve “hanım”a bırakmıştır. Bugün bu iki kelimenin (bay / bayan) hitaplarda sınırlı bir kullanım alanı vardır.

2.4. -AnAk: Fiilden isim türeten bir ektir. Yazı dilimizde “eskiden beri süregelme, yer yöre bildirme, bir özelliği üzerinde taşıma” gibi değişik görevlerde somut ve soyut adlar türeten ve az işlek olan bu ek, Anadolu ağızlarında birkaç örnekte görülür: *bezene* “basiret; cesaret”, *biçene* “otlak”, *değnek* (*değenek*), *doğanak* “yük bağlanan halka, çengel”, *ekenek* “mezra”, *gelene*, *görene*, *gözenek*, *sağanak* gibi.

Bu ekle *düzenek* “mekanizma”, *geçenek* “koridor”, *itene* “piston”, *kesenek* “aidat”, *olanak* “imkân”, *seçenek* “alternatif”, *tutanak* “zabit” gibi birtakım yeni örnekler de yapılmış bazıları tutunamadığı için yaygınlık kazanamamıştır. Korkmaz’a göre (1980: 61) imkâna karşılık olarak türetilen *olanak* ve rapora karşılık olan *yazanak* örneklerinde yer ve alet adları türeten *-AnAk* ekinin görevi ve anlam inceliği dikkate alınmamış, “kendiliğinden olagelmışlik” ve “kendiliğinden yazılagelmışlik” anlamı içermediği için dilin mantığına ters düşerek uydurma vasfı ağır basmıştır. Ancak Anadolu ağızlarından verilen örneklerde de görüldüğü gibi “kendiliğinden olagelmışlik” anlamı her kelimedede bulunmamaktadır. Sonuç olarak *yazanak* olmasa bile *olanak* ve *seçenek* çabuk benimsenmiştir.

2.5. -cA: Dönüşlü fiillerden bir hareketin sonucu olan soyut adlar türeten bir fiilden isim yapım ekidir. İşlek olmayan bu ekle birtakım yeni kelimeler türetilmiştir: *beğence* “takriz”, *çekince* “risk”, *dinlence* “tatil”, *dokunca* “zarar, ziyan”, *dönence* “medar, burç”, *güvence* “teminat”, *inanca* “teminat”, *söylence* “efsane” vb¹¹.

2.6. +CII / +CUI: İsimden isim türeten bir ektir. Az işlek olan ve eklendiği ada “bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik” işlevleri katan ad ve sıfatlar türetir: *akçıl*, *balıkçıl*, *kırçıl*, *tavşancıl* gibi.

Dil reformu sonrası bazı terimlerin ve sıfatların yapımında bu eke başvurulmuştur: *barışçıl*, *bencil*, *böcekçil*, *bütüncül*, *çağcıl*, *evcil*, *otçul*, *etçil*, *öncül*, *soycul*¹² “asil” vb.

2.7. +Dam (< +dA-m): İsimden isim türeten bir ektir. Eski Türkçede de seyrek olan bu ek¹³ Türkiye Türkçesine uzanan süreçte ölü ek hâlini almıştır. Türkçeleştirme

10 O. F. Sertkaya (2010: 195-203), *bayan* kelimesinin, Türkçe *bay* “zengin” kelimesinin Moğolcada *-an* ekli *bayan* “zengin” şeklindeki paraleli olduğunu söyler. Türkçe: *Bay balık* “Zengin şehir”. Moğolca: *Bayan ölgii* “Zengin beşik” (Moğolistan’ın batısında Kazak Türklerinin yaşadığı eyaletin adı”. Dolayısıyla *Bayan* İlhanlılardan sonra Türkçenin bazı lehçelerine Moğolcadan geçen bir kelime olarak kabul edilmelidir.

11 *Çekince*, *dönence* ve *söylence* kelimeleri F. K. Timurtaş’ın *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*’nde (1979: 80, 88, 132) yanlış ve uydurma olarak gösterilmiştir.

12 *Soycul* eleştirisi için bk. (Timurtaş, 1979: 28-29).

13 *ärdäm* “güç, yiğitlik, erdem”, *birdäm* “birlik, beraber”, *tähridäm* “ilahî” vb. Bk. (Gabain 2000: 46).

çalışmaları sırasında bu ekle bazı kelimeler türetilmiştir: *gündem* “günlük, ruzname”, *saydam* “şeffaf”, *yöntem*¹⁴ “usul, metot” gibi.

2.8. +DAş: “Ortaklık, beraberlik bildiren” +DAş eki dil reformuyla işleklik kazanan isimden isim yapım eklerdendir: *anlamdaş*, *çağdaş*, *gönüldeş* “yekdil”, *işteş*, *sesteş*, *oydaş*, *özdeş*, *paydaş*, *yurttaş* vb.

2.9. -gA: Fiilden isim türeten bir ektir. *Bilge*, *bölge*, *dalga*, *damga*, *kavurga* ile *çekirge*, *kaburga*, *omurga* gibi hayvan ve bitki adlarında kullanılan işlek olmayan bir ektir. Bu ekle fiil kök ve gövdelerinden *belirtke* “amblem”, *bildirge* “beyanname”, *çizge* “grafik”, *değişke* “modifikasyon”, *dizge* “sistem”, *gösterge*, *sömürge*, *yönerge*, *yörünge* gibi bazıları tutunmuş, bazıları da hiç tutunamamış kelime ve terimler yapılmıştır. Kelime ve terim yapımında ekin özelliği ve hangi tür fiillere getirildiği göz önünde bulundurulmadığı için *çizelge* “cetvel”, *genelge*¹⁵ (<genel), *imge* “imaj”, *simge* “sembol” gibi yanlış türetmeler de ortaya çıkmıştır (Korkmaz 2009: 78-79).

2.10. +(I)I / +(U)I: Benzerlik gösteren, isimden isim ve sıfat türeten ölü bir ektir: *kızıl*¹⁶, *yeşil* (< *yaşıl*)¹⁷ sözleri dışında *ardıl*, *ağıl*, *dördül* “dörtlü”, *güdü* (yer adı), *kumul*, *usul* gibi birkaç kelime daha bırakmıştır (Korkmaz 2009: 49).

Bu eke de yeni kelimeler türetilirken başvurulmuş, +*Ilk* / +*IUk* tahsis, +*i* nispet vb. eklere denk, bir kısmı da terim olan ad ve sıfatlar türetilmiştir: *anayasal*, *yasal*, *bağıl*, *birincil*, *ikincil*, *buzul*, *çoğul*, *dişil*, *doğal*, *dördül*, *eril*, *gizil*, *nicel*, *nitel*, *öncül*, *özgül*, *özel*, *sarmal*, *tekil*, *yabanıl* vb.

2.11. -(I)I / -(U)I: Moğolcada da bulunan ve Eski Türkçe döneminden beri işlek olmayan fiilden isim yapan bir ektir: *çakıl*, *çapul*, *çökül* “ırmakların taşıdıkları zaman toprağa bıraktığı tortu, çöküntü”, *ışıl* “parlak, ışıklı”, *ödül* (<öğ-dül) gibi. Cumhuriyet döneminde Türkçeleştirme çabaları esnasında bu eke de başvurulmuş *çekül* “yerçekimi doğrultusunu gösteren aygıt”, *koşul*, *kurul* gibi birkaç kelime türetilmiştir (Korkmaz 2009: 88).

Aksan da (1976: 38) Divânu Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de geçen *tükel*, aynı yerlerde görülen “gafil” anlamındaki *usal*, *çap-* kökünden *çapul*, *çat-*’tan *çatal* gibi Türkçede fiilden isim türeten -*I* ekiyle kurulmuş örneklerle sık olmamakla birlikte rastlandığını belirtir. *Şart koşmak* karşılığında *koşul koşmak* denmesi gerektiğinde ise aynı kökü yinelemenin bazılarınca eleştirildiğini ancak *yemek yemek*, *dikiş dikmek*, *ekin ekmek* gibi örneklerde de benzer yinelemenin olduğunu, bu deyim yerine rahatlıkla *koşul öne sürmek*, *koşuluna bağlamak* da denilebileceğini ifade eder.

2.12. -mAç: İşlek olmayan fiilden isim yapım eklerindendir: *bulamaç*, *bazlamaç*, *yurtmaç*, *çığırtmaç* gibi. Dil reformuyla ek, işlev değişikliğine uğrayarak bazı araç

14 G. Lewis (2007: 168), *yöntem* kelimesinin ikinci hecesinin Fransızca *système* kelimesinin ikinci hecesi olduğundan emindir.

15 Aksan (1976: 36) ise *özge* ve *başka*’nın varlığı ile *genelge*’nin çabucak tutunduğunu, bu sebeple -*ga/-ge* ekinin ad köklerinden türetmeye de yararlı ve yeterli olduğunu belirtir.

16 Aksan (1976: 37-38), “kızıl”ın <kız-ıl şeklinde fiilden isim olduğu görüşündedir.

17 Araştırmacılar bu ekin +*sII* (bk. M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, s. 177) ile +*gII* / +*gUI* (bk. T. Banguoğlu, Türkçenin Grameri, s. 177, mad. 144) ekinden gelme ihtimali üzerinde durur. “Kızıl” ve “yaşıl” kelimelerindeki +(I)I / +(U)I ekinin +*sII* / +*sUI* ekinden gelebileceği yaygın bir görüştür. Bk. K. Eraslan, +*st/-st-ve -st/-st- Ekleri Hakkında*, Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII / 1-2, s. 51, not 7; Ayrıca bk. (Korkmaz, 2009: 49/39. dipnot)

adlarının ve yabancı kelimelerin Türkçeleştirilmesi için de kullanılmıştır: *almaç* “ahize, reseptör”, *emmeç* “aspiratör”, *soğutmaç* “soğutucu alet”, *demeç*¹⁸ gibi.

2.13. +/-mAn: Hem isim hem de fillerden isim ve sıfat türeten bir ektir. Eklendiği köke “abartma, aşırılık” işlevi katan işlek olmayan bir ektir: *azman* “insan irisi, çok gelişmiş”, *akman*, *ataman* “eski Rus Kazaklarına verilen ad”, *şişman*, *dalaşman* “kötü huylu, kavgacı”, *delişmen*, *dızman* “iri yapılı”, *evcimen*, *gökmen*, *karaman*, *kocaman*¹⁹, *kodaman*, *kölemen*, *kösemen*, *küçümen* (<küçükmen), *toraman* “tombul, genç irisi”, *yalman* “eğik, sarp, dik” vb.

Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bu ekle “bir işi yapan kimse anlamında” adlar türetilmiştir: *çevirmen* “mütercim”, *danışman* “müşavir”, *düzeltilen* “musahhah”, *egemen*²⁰ “hâkim”, *eğitmen* “müebbî, eğiten”, *eleştirmen* “münekkit, eleştirici”, *katman* “tabaka”, *okutman*, *öğretmen* “muallim”, *sayman* “muhasip”, *uzman* “mütehassıs”, *yazman* “kâtip, sekreter” vb.

2.14. +(I)n / +(U)n: İsimden isim türeten bir ektir. *Boyun*, *evin*, *karın*, *koyun*, *oyun*, *öğün*, *kışın*, *yazın* kelimelerinde görülen isme nadir olarak gelen *+n* eki, Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilen *sorun*, *zorun*, *zorunluluk*, *örneğin*²¹ gibi yeni kelimelerde eleştiri konusu olmuştur.

Mesele yerine türetilen *sorun* kelimesi, Türkçenin türetme kuralları açısından doğru olmasına rağmen anlam açısından tartışmalıdır. *Sorun* eylemden ad türeten “-n” ekiyle “sor-” kökünden kurulmuştur. *Ek-*’ten *ekin*, *gel-*’ten *gelin*, *sat-*’tan *satın*, *es-*’ten *esin* bu türdendir. 1935’te hazırlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nda *mesele* karşılığı olarak *sorum* (sorma, soruşturma) önerilmişti. 1945’te basılan Türkçe Sözlük’te *mes’ul* karşılığında “sorun”, “mesele” için de “sorum” sözcüğü gösterilmişti. “Problem” anlamı taşıyan ancak “mesele” olarak dile yerleşen “sorun” sözcüğünün Nurullah Ataç tarafından önerildiği anlaşıyor (Aksan 1976: 49-50).

2.15. +(I)t / +(U)t: İsimden isim ve sıfat türeten işlek olmayan bir ektir: *boyut*, *çiğit* “çekirdek”, *yaşıt* gibi. Türk Dil Reformu’ndan sonra fiil köklerine getirilerek türetilen *geçit*, *yakıt*, *ölçüt*, *soyut*, *yanıt*, *yapıt*²² gibi dil bilgisi bakımından doğru kuruluşlar yanında, isim köklerine getirilerek oluşturulan *bağıt*, *eşit*, *karşıt*, *örgüt*, *somut* gibi kelimeler, ekin işlek olmaması sebebiyle eleştiri konusu olmuştur.

18 *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nda (1979: 83) “beyanat” anlamındaki kelime için “diye” karşılığı önerilmiş ancak sonradan “demeç” türetilmiştir. Timurtaş’ın *Yeni Kelimeler Sözlüğü*’nde “yanlış ve yudurma” kelimeler arasında gösterilmiştir. Banguoğlu da (2000: 269) sınırlı bir kullanım alanı olan eke, “demeç gibi bir türetmeyle yalın bir anlatım vermeye çalışmanın yersiz olduğunu belirtir.

19 Z. Korkmaz (2009: 97) burada –mAn ekinin fiil köke geldiğini belirtir: *koca-man* (<koca-)

20 Dil akrabalığı iddiası ve yakıştırma yoluyla yabancı dillerden kopya edilen kelimeler arasında kabul edilen *egemen* (<Yun. *hégemón*) özleştirmeciler tarafından savunulur. Örneğin Aksan (1976: 28), 1935’te hazırlanan *Cep Kılavuzu*’nda önerilen *egemenin* eski metinlerde *igâ* şeklinde geçen *ege*’ye eklenen *-men/-man* ekiyle türetildiğini belirtir ve kelimenin benimsemesinde ses uyumunun öneminde dikkat çeker.

21 Çok tartışılan *örneğin* kelimesinin ise çağdaş Türk lehçelerinde de bulunduğunu söyleyen Tezcan (1981: 147-148) kelimenin Ermenice sanılmasını eleştirir. Kelimenin Türkçede yaygınlığını anlattığı yazısı için bk. (İlaydın 1973: 245-256)

22 Bu kelime daha çok anlam açısından eleştirilmiştir. Kimi yazarlar *yapmak* kelimesinde “eser meydana getirmek” anlamının olmadığını söyler. Timurtaş, fiile gelerek araç ve yer bildiren isimler yapan *-t* ekiyle türetilen bu kelimenin “eser” karşılığı değil de “inşa etmek, bina etmek” anlamında Fransızcadan gelen “şantiye” yerine kullanılabileceğini söyler. Bk. (Timurtaş 1979: 54). Aksan ise (1976: 54) *yapıt*’ın *eser* karşılığında kullanılabileceğini savunur.

2.16. -t, -(İ)t / -(U)t: Eski Anadolu Türkçesinde *binit*, *içit*, *yüket* vb. birtakım örnekleri görülen bir fiilden isim yapım ekidir: *art* (< ar- “dolaşmak”), *ayırt*, *büvet* “su birikintisi”, *yoğurt*, *öğüt* vb.

Yeni kelime yapımında bu eke de başvurulmuştur: *anıt*, *denet*, *dikit*, *kanıt*, *kesit*, *komut*, *konut*, *sarkıt*, *özet* (< öze- “sözü uzatmamak”) “hülasa”²³, *yakıt*, *yazıt* vb.

2.17. -sAl: Fiilden türeyen sıfat anlamlı tek örneği olan bir ektir: *uysal* “herkese uyan, uyum gösteren”. Cumhuriyet döneminin yeni türetmelerinden olan *düşünsel*, *eğitsel*, *görsel*, *işitsel* gibi sıfatlar biçim olarak aynı yapıda olsa da işlevce bu ek ile değil +sAl “ilgi, nispet bildirme” ekiyle görevdeş olduğundan bu sözlerde dil bilgisi kurallarına uygun olmayan bir türetme söz konusudur.

2.18 -tİ/ -tU: Fiilden isim yapan bu ek ile Türk Dil Reformu sonrasında pek çok kelime türetilmiştir: *abartı* “mübalağa”, *alıntı* “iktibas”, *anlatı* “üslûp”, *asılı* “süspansiyon”, *ayırtı* “nüans”, *ayrıntı* “teferruat”, *bağıntı* “izafiyet”, *belirti* “alâmet, nişan”, *çarpıntı*, *çöküntü*, *görüntü*, *iğrenti* “istikrah”, *kuruntu* “evham”, *ödenti* “aidat”, *saplantı* “fikrisabit”, *sarsıntı* “tezelzül”, *uzantı* “istitale”, *ürküntü* “tevahhüş”, *yaşantı* “yaşama, yaşayış” vb.

Bu kelimelerden *yaşantı*yı Korkmaz (1995: 717) eleştirir. Ona göre yaşayan dildeki -İntİ eki “küçüklük, bozukluk, sevimsizlik, istenmezlik, berbatlık” anlamları veren *akıntı*, *kırıntı*, *süprüntü*, *yiğinti*, *takıntı*, *çalkantı*, *silinti* gibi kelimelerde görülürken özleştirmecilik hareketiyle birlikte *yaşantı* kelimesinin türetilmesi kelimenin anlam yapısı bakımından doğru değildir.

2.19. -(A)z: Bugün işlekliliğini kaybetmiş çok eski bir türetme ekidir. “Fiilin gösterdiği işi yapan” veya “fiilin gösterdiği işten etkilenen” anlamında fiilden ad ve sıfatlar türetmiştir. Ad olarak şu kelimeler örnek gösterilebilir: *ayaz*, *boğaz*, *öz* (<ö- “hatırlamak, düşünmek), *söz*, *uz* (<yeterlik göstermek), *yıldız* (*yultrı- “parlamak”) vb. Sıfat olarak: *cılız*, *düz*, *haylaz*, *koğuz* “çürümüş, içi boş”, *kuduz* (<kutur-(u)z, *semiz* (<semiri-) vs. (Korkmaz, 2009: 109).

Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilen *bağnaz* “mutaassıp” kelimesi de *tık naz*, *kurnaz* gibi örneklerin etkisiyle türetilmiş olabilir.

3. Sonuç

“Asılsız veya işlek olmayan eklerle yeni kelimeler türetililebilir mi?” sorusu “türetililebilir” şeklinde cevaplanabilir çünkü Türkçede iki şekilde de yeni kelimeler türetilmiş ve bu yeni kelimeler dile yerleşmiştir. Soru “türetilmeli midir?” şeklinde sorulursa o zaman söz konusu farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Bu tartışmalar sırasında genellikle “asılsız ek” ile “işlek olmayan ek” ifadelerinin hemen hemen eş anlamlı kullanılması temelde bir problem teşkil etmektedir.

Cumhuriyet dönemi Türkçeleştirme çalışmaları incelenirken genellikle birlikte ele alınan “işlek olmayan ekler” ile “asılsız ekler”i ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü bir

23 Z. Korkmaz’ın *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*’nde (s. 108) bu gruba dâhil edilen “özet” kelimesi, F. K. Timurtaş’ın *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*’nde (1979: 123) yanlış ve uydurma olarak gösterilmiştir.

ekin “işlek olmama”sı başka, “asılsız olma”sı başka bir meseledir. İşlek olmayan ekler yeni kelimeler türetilirken canlandırılabilir. Doğru bir formun yeniden diriltilmesi ve bu sayede yeni kelimeler türetilmesi dil bilgisi mantığıyla çelişmemektedir. Yabancı kökenli kelimelere Türkçe karşılıklar bulmak için elverişli bir yol olduğu tecrübe edilmiştir. Nitekim Türk Dil Reformu sırasında 19 işlek olmayan eke başvurularak pek çok yeni kelime, Türkçeye kazandırılmıştır.

Asılsız eklerle gelişigüzel bir şekilde yeni kelimeler türetmek ise dilin işleyişini bozmak diğer bir deyişle yaygın kullanımın dışına çıkarak dilin kullanıcıları tarafından anlaşılmasını zorlaştırdığı için riskli bir yoldur. Ancak dilde özleşme çalışmaları kapsamında bu yol da denenmiş ve tutan kelimeler Türkçe Sözlük’te kendilerine yer bulmuştur. İncelememizde tespit edilen 8 asılsız ek ile türetilmiş kelimelerin Türkçeye yerleştiği görülüyor. Bunlardan özellikle isimden isim yapan *+tAy*, *+el*, *+m* ile fiilden isim yapan *-Ay*, *-(A)v / -v*, *-m* ekleri, Türkçe dil bilgisi kitaplarında ayrı bir madde olarak şekil bilgisi içinde ele alınıp değerlendirilebilir. Böylece ilgili eklere bir ad verilmeyen dil bilgisi öğretiminde bu alandaki belirsizlik giderilmiş olur.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1976). *Tartışılan Sözcükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2007). *Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı Son 75 Yılda Türkiye Türkçesi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AYDIN, Mehmet (2014). “Ağızlarda Standart Türkiye Türkçesindekilere Farklı Yapım Ekleri Var mıdır?”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/9, Summer 2014, Ankara-Turkey, p. 53-57.
- BANGUOĞLU, Tahsin. (1987). *Nispet sıfatları ve -sel / -sal*, Dil Bahisleri, İstanbul, s. 264-277.
- _____ (2000). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EREN, Hasan (2000). “Yeni Bir Ek: -sal / -sel”, *Türk Dili*, S 580, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 303-304.
- ERGİN, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- GABAIN, Annemarie Von (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), TDK Yayınları.
- GÖKŞEN, Enver Naci (1974). “‘Yaşantı’ Sözcüğü Üzerine”, *Dil Yazıları I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 173-178.
- GÖNÜLAL, Yasemin Özcan (2012). *Cumhuriyet Dönemi Dil Tartışmalarının Türk Dili Eğitime Yansımaları (Toplum Dil Bilimi Bakımından Bir İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- İLAYDIN, Hikmet (1973). “Örneğin Faciası”, *Türk Dili*, S 267 (Aralık), C XXIX, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 245-256.
- İZ, Fahir (1984). *Hepimizin Türkçesi*, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). “Dili Özleştirme Çalışmaları ve Metotsuz Yaklaşım”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, Ankara: TDK Yayınları, s. 716-720.
- _____ (1995). “Dili Özleştirme Konusunda Yöntem Ayrılıkları Üzerinde Bir Karşılaştırma”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 721-726.
- _____ (1980). “Olanak, Yazanak, Yazanakçı Kelimeleri ve Yanlış Örnekleme”, *Yaşayan Türkçemiz 2*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, s. 61-62.

- _____ (2002). “Atatürk ve Dil Devrimi”, *Türkler*, C 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 54-63.
- _____ (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1967). *Türkçede -l Eki (-al / -el, -il/il, -ul/ül; -sal, sel)*, II. Türk Dili, S 187 (Nisan), s. 514-519.
- LEWIS, Geoffrey (2007). *Trajik Başarı Türk Dil Reformu*, (Çev. Mehmet Fatih USLU), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- ÖZEL, Sevgi (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*, TDK Yayınları.
- SARI, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARI, Mustafa (2002). “Dil Değişmeleri ve Türkçede Ekler”, *XVI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 23-24 Mayıs 2002, Hacettepe Üniversitesi, s. 270-285.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2010). “Bay, Bayan, Bayın ve Sayın Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili* 705, C: XCIX. Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 195-203.
- RÖHRBORN, Klaus (1987). “Prinzipien und Methoden der Sprachplanung in der kemalistischen Türkei”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 137, Germany, pp. 332-356.
- TEMİR, Ahmet (1992). “Türkiye Türkçesindeki -Sal/-Sel Sıfat Eki Nereden Geliyor?”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1992 Bildiriler*, TDK Yayınları, s. 5-7.
- TEZCAN, Semih (1981). “Dil Devriminin Özüne ve Uygulamasına Yöneltilen Eleştirilere Yanıt”. *Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 134-149.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1967). “Ekler ve Yeni Kelimeler”. *Bilgi* 240, C 20, s. 8.
- _____ (1979). *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul: Umut Yayınları.
- YÜCEL, Tahsin (1968). “Dil Devrimi ve Kurallar”, *Türk Dili*, Mayıs, S 200, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 89-94.

ESKİ TÜRKÇEDEN OĞUZ TÜRKÇESİNE

/-DİK/ + İSİM+İYELİK EKİ > /-DİK/ +İYELİK EKİ+ İSİM

From Old Turkish to Oghuz Turkish / -Dik / + Noun + Possessive Suffix > / -Dik / + Possessive Suffix + Noun

Ümit HUNUTLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 227-242

Öz: Yapısı hakkında farklı görüşler ileri sürülen /-DİK/ sıfat-fiil eki, kullanım özellikleri bakımından oldukça dikkat çekicidir. Köktürkçede, sıfat göreviyle kullanılan /-DUK/ ekli sıfat-fiil gruplarından sonra herhangi bir çekim eki gelmemiş ve bu yapı, sonrasında gelen isme doğrudan bağlanmıştır. /-DİK/ eki sonrasında gelen ve zamanla yaygınlık kazanmaya başlayan iyelik ekli kullanım, tarihi Türk yazı dili içinde belli aşamalardan geçmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde /-DİK/ ve /-(y)AcAk/ ekleri diğer sıfat-fiil eklerinden daha farklı bir kullanım hüviyetine kavuşmuştur. Başta /-DİK/ olmak üzere, bu iki sıfat-fiil ekinin kendisinden sonra iyelik eki almasında bu eklerin yapı ve görev özellikleri etkili olmuştur. Hizmet ettiği fiilimsi gruplarıyla Eski Türkçeden beri diğer fiilimsi eklerinden ayrılan /-DUK/, oluşturduğu kelime grubundaki isimlerle ve sonrasında gelen isimle münasebeti bakımından da diğer sıfat-fiillerden farklıdır.

Bu çalışmada, /-DİK/ ekinin iyelik eki alma süreci tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanım özellikleriyle birlikte takip edilmiştir. Bugün Türkiye Türkçesine özgü olan /-DİK/ + *iyelik eki* + *isim* kullanımının sebepleri ortaya konmuştur. Bu şeklin yaygınlaşmasında /-DİK/ ekinin yapısı, oluşturduğu fiilimsi grubunun nitelikleri ve kendinden sonra gelen kelimelerle münasebeti irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: /-DİK/ sıfat-fiil eki, iyelik eki, Türk dili.

Abstract: The verbal adjective suffix /-Dik /, with different opinions about its structure, is quite remarkable in terms of its usage. In Gokturk Turkish, no suffix follows the verbal adjectives groups in which the suffix / DUK / is used, and this structure is directly bound to the next noun. The use of a possessive suffix, which came after the suffix /- Dik / and began to become widespread over time, went through certain stages within the historical Turkish written language. Today, /-Dik / and /-(y)AcAk/ suffixes in Turkey Turkish gained a different use of identity from other verbal adjective suffixes. The structure and purpose properties of these two verbal adjective suffixes were affective on the fact that these two verbal adjective suffixes precede the possessive suffix, especially /-Dik / . /-DUK /, which is different from other verbal adjectives since Old Turkish with verbal adjective groups, is different from other verbal adjectives in terms of its relationship with the nouns in the word group and the noun which follows it.

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, Rize / TÜRKİYE. umithunutlu@gmail.com. ORCID: 0000-0002-1410-1203 Gönderim Tarihi: 09.03.2020/Kabul Tarihi: 03.30.2020

In this study, the process of bounding possessive suffix to the suffix /-DİK/, its history, and usage features in contemporary Turkish dialects was examined. The study sets forth the reasons for the use of /-DİK/+ possessive suffix + noun, which is unique to the Turkey Turkish. In the spread of this structure, the structure of the suffix /-DİK/, the qualities of the verbal adjective group which it formed and its relation with the words that come after it were examined.

Keywords: /-DİK/ verbal adjective suffix, possessive suffix, Turkish language.

1. Giriş

Fiil kök ve gövdeleri, sıfat-fiil şekillerine girerek nesnelere hareketleriyle ifade eder. Sıfat-fiiller tıpkı sıfatlar gibi ad soylu sözcüklerdir ve sıfatlar gibi işlem görürler. Sıfat-fiiller, isimler gibi iyelik, çokluk, isim çekim ekleri alabilir ve edatlarla birleşebilirler (Kormaz, 2009: 910).

Hacıeminoğlu, T. Tekin, Eraslan, Gabain, Eckmann gibi bazı araştırmacılar sıfat-fiilleri, isim-fiiller başlığı altında değerlendirir. Ancak onlar da sıfat-fiillerin isim-fiillerden farklı olarak zaman ifade ettiğini kabul etmektedir (Hacıeminoğlu, 1996: 163; Tekin, 2003: 165; Eraslan, 2012: 358-399; Gabain, 2007: 82; Eckmann, 1962: 51). Etken, edilgen, olumsuz şekillerinin olması sebebiyle, fiilden türemiş diğer sıfatlardan ayrılan sıfat-fiillerin bir özne ve tümleç alabilmeleri onlara yan cümle görünümü kazandırır (Deny, 2012: 411; Banguoğlu, 2005: 422). Sıfat-fiiller söz dizimi içinde isim, sıfat ve zarf görevi üstlenebilirler (Karahana, 2006: 54).

Sıfat-fiil grupları temel cümle içinde bir ismi niteleyen veya belirten geçici sıfatlar oluştururken niteledikleri veya belirttikleri isim, derin yapıda bağımsız bir cümledeki ögesi durumundadır. Derin yapıdaki bu öge özne olabileceği gibi, tümleç veya nesne de olabilmektedir. Başka bir ifadeyle, sıfat görevinde kullanılan sıfat-fiil grupları kendilerinden sonra gelen isimleri nitelerken, niteledikleri bu isimler, derin yapıda bir cümle ögesidir. Fiile getirilen sıfat-fiil eki derin yapının değişik şekillerde kırılmasına yol açar. Bu kırılmaları Underhill iki grupta incelemiştir. Derin yapıdaki öznesini kendinden sonraya atanlar /-An/'lı yapıda; nesnesini atan sıfat-fiiller ise /-DİK/'lı yapıda değerlendirilmiştir (Underhill, 1976: 227-292). Benzer açıklamalar Karabulut ve Akerson tarafından da yapılmıştır (Karabulut, 2011: 140; Akerson, 2015).

Ödevini yapan **çocuk** = **Çocuk (özne)** / ödevini (nesne) / yap-

/-An/ ekiyle oluşturulmuş sıfat-fiil gruplarından sonra gelen isim, derin yapıda özne durumundadır:

Hızlı koşan **çocuk** = **Çocuk (özne)** / hızlı / koş-

Ödevini yapan **çocuk** = **Çocuk (özne)** / ödevini (nesne) / yap-

Derin yapıdaki özne bir isim tamlaması kuruluşundaysa tamlayan ve tamlanan olarak sıfat yan cümlesinin önünde ve arkasında yer alabilmektedir (Daşdemir, 2015: 97). Bunu belirleyen ise derin yapıdaki ifadeyi yüzeysel yapıya taşıyan sıfat-fiil ekidir. /-An/ sıfat-fiili ve onunla ortak niteliklere sahip sıfat-fiil ekleri derin yapıdaki öznesini bölebilirken /-DİK/ ve /-AcAk/ sıfat-fiileri bunu yapamamaktadır.

Ahmet'in gid-en kardeş+i = **Ahmet'in kardeşi (özne)** / git-

Ahmet'in git-tiğ+i yol = Ahmet / yol git-

/-DİK/ ve /-(y)AcAk/ ekini alan sıfat-fiil gruplarından sonra gelen isim, derin yapıda genellikle nesne görevinde olsa da bazen zarf veya yer tümleci olabilmektedir. Bunu belirleyen geldiği fiilin geçişli veya geçişsiz olmasıdır. Geçişli fiillere geldiklerinde çoğunlukla derin yapıdaki nesnelere; geçişsiz fiillere geldiklerinde derin yapıdaki yer tamlayıcısı veya zarf tümleçlerini nitelemektedirler:

Masanın üstünde unuttuğum **kitap** = [Ben (özne)] / **kitab(ı) (nesne)** / masanın üstünde (yer tamlayıcısı) / unut-

Oturduğum sandalye = [Ben (özne)] **sandalye(ye) (yer tamlayıcısı)** otur-

Uyuduğum akşam = [Ben (özne)] **akşam (zarf tümleci)** uyu-

/-DİK/ veya /-(y)AcAk/ üzerine gelen iyelik ekleri, eklendikleri fiilin öznesiyle ilişki kurarlar. Cümlede kendilerinden önce yer alan bu öznelerde ilgi eki bazen kullanılır, bazen kullanılmaz. Sıfat-fiiller, üzerlerine iyelik eklerinden başka hâl eklerini veya hâl ekleriyle birlikte bazı edatları alarak da kullanılabilirler. Bu tür cümlelerin bazılarında da fiilimsinin öznesi ilgi ekini taşır, bazılarında ise taşımaz.

Ali vazoyu kır-DİK+İN+DAN (dolayı) annesi çok sinirlendi.

Vazo, Ali'NİN anlat-TİK+I KADAR güzelmiş (Gülsevin 2015: 890).

/-DİK/ ve /-(y)AcAk/ sıfat-fiil ekleri dışında, diğer sıfat-fiilli yapılarda sıfat-fiil gruplarından sonra gelen isimler derin yapıdaki özne durumundadır ve bu yapılarda isim ve sıfat-fiil arasında iyelik eki yer almaz. Çünkü bu yapılarda nitelenen isimler nitelendirici konumundaki sıfat-fiille belirginlik kazanmıştır. Ancak /-DİK/ ve /-AcAk/ sıfat-fiil gruplarına ait özneyi, temel cümle öznesinden ayırmak ve belirtmek için Türkiye Türkçesinde iyelik eklerine ihtiyaç duyulmuştur.

2. /-DİK/ Sıfat-Fiil Ekinin Yapı Özellikleri

/-DİK/ ve /-(y)AcAk/ sıfat-fiil eklerinin oluşum şekilleri kendilerinden sonra iyelik eki gelebilmesinde etkili olmuştur. /-TUK/ (/ -T+Ok/) ekinin yapısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bang, /-(I)T/ (fiilden isim yapım eki)+/-K/ (geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki) (1916: 921); Brockelmann, /-(I)T/ (fiilden isim yapım eki) + / oğ/ (kuvvetlendirme edatı) (1919: 14); Poppe (1955: 274), Räsänen (1957: 121, Ramstedt (1952: 153) ve Kotwicz, Moğolcadaki /-TAG/ ekiyle aynı olarak /-(I)T/ (sıklık çatısı)+/-G/ (fiilden isim yapım eki); Benzing, /-T/ (partisip eki) + uğ (ok edatı) (1952: 132); Şinasi Tekin, /-mATI/ (zarf-fiil eki) + oğ (edat) (Tekin, 1990: 78-81); Talat Tekin, /-T/ (arkaik fiil ismi eki) + oğ/ök (edat) (2007: 515) olarak açıklamıştır. Gürbüz ise /-di/ ve /-k/ ekleri olarak ayırır. Ona göre /-di/görülen geçmiş zaman eki, /-k/ birinci çoğul şahısı karşılayan ektir (2010: 15). Bu görüşlerden en çok rağbet gören Brockelmann, Benzing ve Talat Tekin'in /-(I)T/ (fiilden isim yapım eki /arkaik fiil ismi eki) + /+ oğ/ (kuvvetlendirme edatı) olmuştur.

Sıfat-fiil ekleri birçok kip ekinin kaynağını oluşturmaktadır. Hatta bazı araştırmacılara göre, Türkçede, yüklem olarak ada ait bir kip (bir sıfat-fiil) ile bunun ardından gelen ek fiilden ibaret ad cümleleri vardır. Örn:

sevmişim = “*sevmiş olan (kimseyim)*”, *gitmiş (kimse)yim*,
gider (kimse)yim (giderim, gidiyorum) demektir (Deny, 345).

Bu yapı proto-Türkçe döneminde aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

sözlemez men (söylemem) = sözlemez + [kişi + er-ür]+ men

Eski Türkçedeki kip eklerinden sadece emir-istek çekimi ve görülen geçmiş zaman eki **/-DI/** kaynağını sıfat-fiillerden almaz. Bu dönemde zarf-fiil kaynaklı **/-sAr/** da henüz tam olarak kip eki görevi kazanmamıştır. Bu kipler dışındaki yapıların hem sıfat-fiil hem de kip eki kullanımına elverişli olduğu görülmektedir. Bu sebeple Türkçede **emir-istek çekimi** ve **görülen geçmiş zaman eki** dışındaki, bütün kip eklerinden sonra zamir kaynaklı şahıs ekleri getirilerek cümle kuruluşu sağlanmıştır.

kel-miş +men

öl-teçi+sen

kör-ür +men

Görülen geçmiş zaman ekinde sonra ise iyelik kaynaklı şahıs ekleri gelmektedir:

kel-t+i+m > gel-d+i+m

/-Tİ/ ekinin kaynağında **/-T** (fiilden isim yapım eki) + **İ** (tamlanan eki) / bulunmaktadır. Doğal olarak görülen geçmiş zaman kipi kendinden sonra iyelik eki istemiştir. Banguoğlu bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: *Geçmiş kipinin eski bir –it sıfat fiili üzerine iyelik zamirleri gelmesi suretiyle kurulduğunu kabul ediyoruz (bil-it-üm, bil-it-üy, bil-it-i). Ancak 3. Kişi eki olarak gelen –i iyelik eki sıfat fiil ekiyle kaynaşmış ve –it-i > –di bu fiil gövdesini yapan ek olarak alınmıştır* (Banguoğlu, 2005: 445). Benzer durum **/-DUK/** sıfat-fiil ekinde de söz konusudur. **/-(I)T/** (fiilden isim yapım eki) + **/+ oğ/** (kuvvetlendirme edatı) sonrasında bir iyelik eki istemesi, yani isimleştiriciden sonra ismi belirten bir iyelik eki istemesi temel cümle yapısındaki **/-T+I/** kullanımıyla hemen hemen aynıdır.

Temel cümle kullanımından farkı ise **/-TUK/** eki alan sıfat –fiil gruplarında öznenin bir daha ilgi ekiyle belirtilmesidir. Tabi bu kural Türkçenin her döneminde ve lehçesinde mevcut değildir. Tarihi metinlerimiz incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

3. Tarihi Türk Lehçelerinde Fiil +/-DUK/+İyelik + İsim

3.1. Yüklem ismi yapan sıfat-fiil eki **/-DUK/**

Sıfat ve isim yapma göreviyle yaygın olarak kullanılan **/-TUK/** (**/-T+Ok/**) ekinin **yüklem ismi / kip göreviyle kullanımı** oldukça sınırlıdır. Orhun Yazıtları’nda sadece bir örnekte yer almıştır:

(a)nta kisre inisi (e)çisin t(e)g **kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)ñç** oğlu k(a)ñın t(e)g **kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)ñç** bil(i)ğsiz k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)ñç y(a)bl(a)k k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)ñç. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi **yaratılmamış** şüphesiz, oğulları babaları gibi **yaratılmamış** şüphesiz, akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. KT D 5

kılınma-duk erinç (<kıl-in-ma-**d+ok**+Ø-ø+ø+ erinç): yaratılmamış şüpheyiz.

/-DUK/ekinin yüklem ismi yaptığı örnekler Nalbant tarafından Divanü Lügati't Türk'teki izah ve örneklerle açıklanmıştır (2002: 198) Divanü Lügati't Türk'te /-DUK/ekinin geçmiş zaman çekiminde kullanılışı şu şekildedir:

“Yağma, Toxsi, Çigil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye'ye bağlı olmasında ittîfak hâlinedirler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf'lı, gayin'lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef'lı ve ince kelimelerde de kaf yerine keş koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerindedir; aralarında fark yoktur. Kaf'lı kelimelerde, **yâ kurdük** denir; “o yay kurdu” demektir. **Men yâ kurdük** “**ben yay kurdum**” demektir. **Biz yâ kurdük** “biz yay kurdük” demektir. Gayin'lıda, **ol sût sagduk** denir; “o sût sağdı” demektir. **Ola.r tågka agduk** denir; “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, “biz çıktık” demektir. Kalın kelimede, “o, onu dövdi” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine men munda **turdük** denir; “ben burada durdum” demektir. Kef'lide, **ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**, “biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, (299) “onlar eve girdi” demektir. ...

Görüldüğü gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile keş'i “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında **bardük**, **keldük** demeyerek halis Türklerle ittîfak hâlinde olurlar.” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014: 249)

Kâşgarlı'nın sözleri /-DUK/ ekinin kip eki olarak kullanılmasının Oğuzca bir tesir olduğunu ortaya koymaktadır. /-DUK/ ekinin /-t (fiilden isim yapımı) +ok (kuvvetlendirme edatı) yapısından oluştuğunu kanıtlamaktadır. Önem arz eden başka bir husus ise Oğuzlarda şahıs eki istemeden bağlama göre fiilin hangi şahısta çekimlendiğinin anlaşılmasıdır.

3.2. İsim Yapan Sıfat-Fiil Eki /-DUK/

/-TUK/ ekli sıfat yan cümleleri mastarlar gibi kendi öznesiyle isim tamlaması kurabilir ve üzerlerine isim tamlamalarının tamlamalarına gelen ekleri (tamlanan ve iyelik) alabilir (Daşdemir, 20015: 97). Bu sebeple fiilimsi yan cümlesi çalışmalarında /-DUK/ve /-A+cAk/ ekleriyle kurulan ve sonrasında isim almayan bazı kuruluşlar isim-fiil yan cümlesi olarak değerlendirilir (Ortopolat, 2008: 9-13). Karabeyoğlu, bu durumu “Eski Türkçe (Orhun Kitabeleri) ve günümüz Türkiye Türkçesinden verilen örneklerden anlaşılacağı üzere -Dık /-DUk eki eklendiği fiilin ifade ettiği hareket kavramını soyut bir hareket kavramından çıkarıp ona olmuş ya da süre halinde somut bir hareket kavramı hüviyeti kazandırarak bir hareket adı teşkil etmektedir. Hareket adı hükmünde olan yapı, yalın ve iyelikli halde (fil+-Dık/-Duk, fil+-DİğI/-DUğU) iken sıfat olarak kullanılabilmekte; ancak mastar görevini iyelik, hâl ekleri veya edatlarla birlikte icrâ edebilmektedir.”(Karabeyoğlu, 2011: 649-658) şeklinde açıklar.

Köktürkçede isim görevinde kullanılan /-DİK/ sıfat-fiilli yapılarda /-DİK/ sonrasında iyelik eki gelebildiği görülmektedir. /-DUK/ + **iyelik** yapıları ya doğrudan isim göreviyle kullanılmakta ya da kendilerinden sonra hâl eki veya edat alarak yine isim göreviyle cümle kuruluşuna hizmet etmektedir:

- [m(e)n öz(ü)m] **k(a)g(a)n ol(u)rtuk(u)m** üç(ü)n türük bod(u)n(u)g [.....]i kılm(a) d(i)m. [Ben kendim] **hakan olarak tahta oturduğum** için Türk halkını [.....] kılmadım. **BK D 36**

- **bilm(e)dükin** için **biz(i)ñe y(a)ñil<t>ukın** için **k(a)g(a)nı** ölti buyruki **b(e)gl(e)ri** y(e)me ölti. **Bilmediğinden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. KT D 18-19/ BK D 16**

- **t(e)ñri y(a)rl(i)k(a)dukin** için [ö]z(ü)m **kuut(u)m** **b(a)r** için **k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m**. **Tanrı lütfkâr olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) tahta oturdum. KT G 9/ BK K 7**

- **b(e)gl(e)ri bod(u)nı** tüz(s)üz üç(ü)n **t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)gin** için **(a)rm(a)kçısın** için **in(i)li (e)çili kıkşürtükün** için **b(e)gli bod(u)nlu yoñ(a)şurtukün** için [türük bod(u)n] ill(e)dük ilin içg(i)nu [ı]dm(i)ş **k(a)g(a)n(l)a)duk k(a)g(a)nın** yit(ü)rü idm(i)ş. **Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. KT D 6-7/ BK D 6-7**

- **ol bilm(e)düküğün** üç(ü)n **y(a)bl(a)k(i)ñın** üç(ü)n **(e)ç(i)m** **k(a)g(a)n uça b(a)rdu**. **O bilgisiz olmanız yüzünden kötü davrandığınız için amcam hakan vefat etti. BK D 20**

- **k(a)zg(a)ntuk(i)n** üç(ü)n **udu öz(ü)m k(a)zg(a)ntuk(u)m** üç(ü)n **il y(e)me il boltu bod(u)n y(e)me bod(u)n boltu**. (**Kağan**) **kazandığı için ve ben kendim kazandığım için devlet oldu, halk da halk oldu. T(2.) D 5-6**

t(j)eñri y(a)rl(i)k(a)d[ı]k ü]ç(ü)n öz(ü)m ol(u)rt(u)k(u)ma tör[t b]ul(u)ñd(a)kı **bo[d(u)n(u)g itd(i)m y(a)r](a)t[d(i)m**. **Tanrı lütfettiği için tahta oturduğumda (ben de) dört bucaktaki hakları tanzim ettim ve düzene soktum. BK K 9**

- **m(e)n öz(ü)m k(a)g(a)n ol(u)rtuk(u)ma** yir **s(a)yu b(a)rm(i)ş bod(u)n ölü yitü y(a)d(a)g(i)n y(a)l(a)ñ(i)n y(a)na k(e)lti**. **Ben kendim hükümdar olduğumda, her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. KT D 27-28/ BK D 22**

- **ol(u)rtuk(u)ma** ölt(e)çiçe **s(a)k(i)n(i)gma türük b(e)gl(e)r bod(u)n [ö]g(i)r(i)p s(e)b(i)n(i)p toñ(i)tm(i)ş közi yüg(e)rü körti**. (**Tahta**) **oturduğumda** ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. **BK D 2**

İsim görevli **fil +/-DUK/+iyelik; fil +/-DUK/+iyelik+ hâl eki; fil +/-DUK/+iyelik + edat** kullanımları Eski Uygur Türkçesinin yukarıdaki yaygın kullanımlarını devam ettirmiştir:

Keldüküm bu tep ötünti (İKPÖ 61) **Gelişim** bu sebeptendir, diye söyledi.

Kaltı neçük kin keligme ödteki alku ulug bodisavatlar burkan kutuña **katıglantuklarında** tsuy irinçü ağır kılınçların kşanti çamkui kılıp (USt. 139). İstikbalde gelecek olan bütün büyük boddhisattvalar Burkan saadetine ulaşmak için **gayret ettiklerinde** kendi suçlarını ve ağır günahlarını kşanti (Skr. ksânti “ikrar duası; on faziletten biri”) çamkui (<Çin.ts”m-xuái “günah çıkarma, ikrar” kılıp...

Küyü közetü **tegin-tük+ümüz için** (Suv. 401, 8), (Gabain, 2007: 83). Görüp gözeterek **nefsimizi feda ettiğimiz için...**

3.3. Sıfat Yapan Sıfat-Fiil Eki /-DUK/

Sıfat yapan sıfat-fiil ekleriyle oluşan yapılar, temel cümlelerin yapısından pek farklı değildir. Kuruluşlarında zaman anlamı taşır; özne, nesne ve tümleçler alabilirler. Ancak bağımsız yapı bir cümle, sıfat-fiil grubu haline dönüşürken öğeler arasındaki ilişki yüzeysel yapıda değişir. Değişim sıfat-fiil eklerinin anlam ve işlevleriyle ilişkilidir. Sıfat-fiillerin cümle yapısında kullanılmasıyla girişik ve karmaşık yapılar en kısa yoldan ve en sade biçimlerde ifade imkânı bulur. Sıfat-fiiller dile ait üst katmanları, soyut düzleme daha kolay ve ekonomik aktarırlar. Bu katmanlar tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde zaman ve mekâna bağlı olarak değişebilmektedir. /-DUK/ ekli sıfat-fiilli yapıların, Köktürkçeden günümüze gelinceye kadar kendilerinden sonra gelen isimle münasebetinde Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde farklı bir kullanım dikkat çekmektedir.

Köktürkçede sıfat göreviyle kullanılan /-DUK/ekli sıfat-fiiller kendisinden sonra herhangi bir çekim eki almadan isimlerin önüne gelerek onları nitelemiştir. Sıfat görevindeki /-DUK/'tan sonra iyelik eki gelmemiş, ihtiyaç durumunda sıfat-fiilin nitelediği isimden sonra iyelik eki getirilmiştir. Bu yapılarda /-DUK/ ekinden sonra gelen nitelenen isim iyelik eki olsa da bu iyelikle bağ kuracak bir ilgi eki kullanılmamıştır:

bard(u)k yirde (e)dgüg ol (e)r(i)ñç. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz. KT D 24/ BK D 20

...k(a)g(a)nl(a)duk k(a)g(a)nın yit(ü)rü idm(i)ş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. KT D 6-7

[Kaganım ben] özüm bilge **Tonyukuk ötüntük** ötüñcümün eşidü berdi (TI, G-8). (Kağanım benim) kendimin **Bilge Tonyukuk'un arz ettiğim** ricamı dinlemek lütfunda bulundu.

...[türük bod(u)n] ill(e)dük ilin içg(i)nu [ı]dm(i)ş k(a)g(a)nl(a)duk k(a)g(a)nın yit(ü)rü idm(i)ş. [Türk halkı] kurduğu devletini elden çıkarivermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. KT D 6-7/BK D 6-7

“[Türük bod(u)n[+in]] **ill(e)dük** il+i+n” gibi bir ifade “**il**” isminden sonra yer alan tn ve iy, STT’de /-TUK/ sıfat-fiilli üzerine taşınacak ve kuruluş (Türk milleti+nin il yaptık+ı[+iy] il) haline dönecektir. Eski Türkçedeki bu tarz kalıplarda, /-TUK/ ekli sıfat-fiil grubunun öznesi durumundaki ögede, ilgi ekinin kullanılmadığı görülmektedir. Zamanla iyelik eklerinin /-DUK/ ekli sıfat-fiil gruplarının üzerine kayması, bu yan cümlelerin özneleriyle tamlama oluşturmasına ve özellikle Oğuz Türkçesinde bu tamlayan durumundaki öznenin ilgi eki almasına sebep olmuştur. Türkiye Türkçesinde, tamlayan ve tamlanan arasında kalan /-DUK/ ekli sıfat-fiil iyelik eki alınca derin yapıdaki öznesiyle ilgisini belirginleştirmek için derin yapıdaki özne ilgi eki almıştır. Tamlayanın söylenmediği durumlarda sıfat-fiil ekine gelen iyelik eki yan cümlelerin derin yapıdaki öznesini işaret eder.

Bugün sadece *Oğuz Türkçesine* özgü olan **fil +/DUK/+iyelik + isim** yapısına ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu sıralanış Eski Uygur Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Eraslan, 2012: 374). Gabain, yapıyla ilgili aşağıdaki örneği vermiş ve bu kullanımın önceleri nadirken Eski Uygur Türkçesinin devamında sık sık iyelik ekiyle ifade edildiğini belirtmiştir:

Zruşç är-tük+i yirdä (Man. –uig. Fr. 401,10) “Zerdüşt’ün olduğu yerde” (Gabain, 2007: 83).

Benzer istisnai örnekler Karahanlı Türkçesinde de mevcuttur. Kutadgu Bilig’de sadece bir beyitte **fiil +/-DUK/+iyelik + isim** yapısı kullanılmıştır:

6054. başıña agıp men ol atçı kelip

maña bérdüki suwnı içtim alıp KB Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim. (Arat, 2008: 1003).

Oğuz Türkçesinin etkilerinin görüldüğü Harezmi Türkçesinde /-DUK/ ekli sıfat-fiil gruplarının sıfat göreviyle kullanıldığı örnekler vardır. /-DUK/ ekli sıfat-fiil grubu *Kıyasü’l Enbiya*’da sık, *Nehcü’l Feradis*’te ise seyrek kullanılmaktadır (Eckmann, 2011: 24). Hatta *Nehcü’l-Feradis*’te /-DUK/ sıfat-fiilli yapının sadece iki örneği vardır (Alagöz Boyraz, 2018: 63). Bu iki örnekte de **fiil +/-DUK/+iyelik + isim** sıralanışı tercih edilmemiştir.

- *Mecmü’i keltürmedük kitâb muṭavvel bolmasun tēp.* (36/2)-(26, 29)

- *sanga nē ma’lūm boldı uçmaḥlıg erdüki?* (239/7)-(165, 14) (Gürbüz, M. Harun: 2005)

Harezmi Türkçesinde sıfat göreviyle az kullanılan /-DUK/ sıfat-fiil grubunun *Kıyasü’l-Enbiyâ*’daki örneklerinde, Oğuz Türkçesine özgü iki ayrı kullanımıyla karşılaşılmaktadır. Birinci kullanım Oğuz Türkçesinin *Türkiye Türkçesi*, *Gagavuz Türkçesi* ve *Azerbaycan Türkçesi* lehçelerinde görülmektedir. İkinci kullanım ise Türkmen Türkçesine özgüdür. Bir Oğuzca tesir ile Harezmi Türkçesinde kullanılan bu yapılardan *Kıyasü’l Enbiya*’da çoğunlukla **fiil +/-DUK/+ isim+iyelik** şekli esastır. Ancak bir örnekte **fiil +/-DUK/+iyelik + isim** yapısı da kullanılmıştır. Eserdeki bu ikili kullanım basit bir dil tercihi midir? Yoksa iki kullanım şeklinin birbirinden bir farkı var mıdır? Bunu sadece iki örnekten tespit etmek güçtür? Ancak bu iki örnekle ilgili şu çıkarımlar yapılabilir: Sıfat görevindeki /-DUK/+iyelik yapısının kendinden önce ilgi eki taşıyan bir isim ya da zamir almadığı görülmektedir. Doğal olarak sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesi söylenmemiş ve özneyi belirtmek için /-DUK/ eki sonrasında iyelik eki kullanılmıştır:

kılduğum işlerniñ te’vili bu turur (KE 131r2) “**Yaptığım işlerin manası budur.**” (KE 131r2)

Diğer örnekte ise derin yapıdaki “men” öznesi sıfat-fiil grubu içinde söylendiği gibi, bu zamirin ilgi eki alarak bir isim tamlaması kuruluşuna hizmet ettiği görülmektedir. Bu isim tamlamasının tamlananı sıfat-fiil grubuyla nitelenmiş bir isimdir. Bu ikinci kullanım Köktürkçede yaygın olarak kullanılan **fiil +/-DUK/+ isim+iyelik** yapısıyla hemen hemen aynıdır. Tek ayırt edici özelliği sıfat-fiil yan cümlesinin derin yapıdaki öznesinin ilgi eki almasıdır:

“**meniñ keçmiş keçmedük yazu...larımını yarlı...adı** (KE 210v19)

Harezmi Türkçesindeki bu ikili kullanımda Eski Türkçenin ve Oğuz Türkçesinin tesiri açıkça görülmektedir. Muhtemelen Oğuz Türkçesi yazı dili hâline gelmeden önce, bir ağız özelliği olarak **fiil +/-DUK/+iyelik + isim** şeklini kullanmaktaydı. Yazı dilinde ilk izlerini ise Eski Uygur Türkçesinin sonu ve Karahanlı Türkçesinde

göstermişlerdi. Oğuz Türkçesinin yazı dili hâline dönüştüğü ilk eserlerden itibaren ise bu yapı kullanmıştır:

131. Yine dedi: “sayru oldum, gelmediñ,

Dedügüm sözi hisâba almaduñ SV (Mansuroğlu, 1958: 27)

La’l ü incü geydügi fonlar ...amu EDYZ (Karahan, 1994: 239)

Sevdügün yarı yanında göresin EDYZ (Karahan, 1994: 295)

Hele böyle olasımış oldıdı / biz **ummaduğumuz** bir iş oldıdı (SN-5154)

Bütün bu örneklerden sıfat yapan sıfat-fiil eki /-DUK/’un tarihî Türk lehçelerindeki seyri hakkında şu sonuçlara varılmaktadır. Köktürkçede **fiil+/-DUK/+ isim+iyelik** şekli kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinin sonu ile Karahanlı Türkçesinde **fiil +/-DUK/+iyelik + isim** şekli görülmeye başlanmıştır. Bu durumda **fiil +/-DUK/+ isim+iyelik** şeklindeki yapı Türk yazı dilinde daha eskicildir.

4. Çağdaş Türk Lehçelerinde Fiil +/-DUK/+İyelik + İsim

4.1. Oğuz Grubu Türk Lehçeleri

Eski Türkçeden beri Türk dilinde yaygın olarak kullanılan bazı sıfat-fiil ekleri zamanla ses, yapı ve görev değişikliğine uğramış; bazıları zamanla kullanımdan düşmüş, bazıları ise çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde aynı veya farklı yapı ve görevlerde kullanılmaya devam etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri /-DİK/ ekidir. Bugün /-DİK/ ekinin sıfat-fiil göreviyle kullanıldığı lehçeler Oğuz Grubuna aittir. Diğer lehçelerde /-DİK/ eki yerine genellikle /-GAN/ ve varyantları kullanılmaktadır. Diğer lehçelerde yaygın olan /-GAN/ ekinin Köktürk ve Uygur Türkçesi döneminde sıfat-fiil kullanım örneklerine rastlanmamaktadır. /-GAN/’ın sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı ilk örnekler Karahanlı Türkçesine aittir. Bu ek tarihi süreç içinde çok çeşitli görev üstlenmiş ve günümüz Türk lehçelerinde yaygın biçimde kullanım alanına kavuşmuştur. *Akar*, Türk yazı dillerinde /-GAN/’ın sıfat-fiil olarak sonradan yaygınlaşmasını *Köktürk ve Uygur dönemi* metinlerinin diline esas teşkil eden diyalektlere bağlar (2003: 105). Bu durumda, *Köktürk ve Uygur Türkçesi* dönemlerinde /-DUK/ ekinin yaygınlığı bir Oğuzca tesir; sonraki dönemlerde /-GAN/ ekinin /-DUK/ göreviyle yaygınlık kazanması ise bir Hakaniye Türkçesi tesiri olmalıdır. **Fiil+/-DİK/+iyelik + isim** yapısının sadece Oğuz Türkçesinde kullanılması ise bunun en büyük kanıtıdır. Bu yapı diğer lehçelerinin gramer kurallarına da aykırılık göstermektedir. Çünkü *Oğuz Grubu lehçeleri* dışında /-DİK/ eki iyelik eki olarak sıfat göreviyle kullanılmamaktadır.

Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi yazı dilindeki **fiil+/-DİK/+ isim+iyelik** yapısından **fiil+/-DİK/+iyelik + isim** yapısına geçişin en belirgin izleri Karahanlı Türkçesinde başlamış olmakla birlikte, Doğu Türkçesinde bu dönüşüm gerçekleşmeden **fiil+/-GAN/+ isim+iyelik** ve **fiil+/-GAN/+ isim** yapıları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple çağdaş Türk lehçelerindeki **fiil+/-DİK/+ isim+iyelik > fiil+/-DİK/+iyelik + isim** dönüşümü sadece Oğuz Grubu Türk lehçeleriyle sınırlı kalmıştır. Hatta bu dönüşüm Oğuz Grubunun tamamında da etkili olamamıştır. Bugün Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde bu yapı Türkiye Türkçesiyle aynı şekilde kullanılmaktadır:

Yolda kaldıynız gecä, üürenmeyi bitidii zamannarda, söledii laf (Özkan, 2007: 134).

Yazdıgları (kitab), bildiyim (iş), gördüyüm (tamaşa) “gördüğüm (manzara)” (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007: 212).

Bugün Türkiye Türkçesinde /-DİK/ eki, kendinden sonra iyelik eki istemektedir. Ancak bir başka Oğuz Grubu Türk lehçesi olan *Türkmen Türkçesinde* iyelik ekleri her zaman, sıfat-filinin nitelediği ismin üzerine gelmektedir. *Türkmen Türkçesi* bu yapının kullanım şekli bakımından gruptaki diğer lehçelerden ayrılmaktadır:

görmedik çöllerin “görmediğin çölleri”, okumadık kitabımız “okumadığımız kitap”. Bu durum gelecek zaman anlamı veren /-cAk/ sıfat-filini için de geçerlidir: *Dırmaşcak depääm “turmanacağım tepe”* (Kara, 2007: 277). Görüldüğü gibi Türkmen Türkçesi, diğer Oğuz Grubu Türk lehçelerinden bağımsız olarak eskicil bir yapıyı devam ettirmiştir. Bunu Türkmencenin tarihî, coğrafi ve kültürel dokusunda aramak gerekmektedir. Türkmen Türkçesinin yazı dili 1928’de Sovyetler Birliği’nin belirlediği komisyonlarca bir boy ağızından hareketle yapay bir şekilde oluşturulmuştur (Uğurlu, 2011: 135). Ayrıca Türkmenler, Oğuz oldukları hâlde coğrafya olarak Türkistan’dadırlar ve 1920’lere kadar Çağatay edebî dilini kullanmışlardır (Buran, Alkaya, Yalçın, 2017: 14-15). Böylece, Doğu Türkçesinin etkisiyle *sıfat-fil eki/+ isim+iyelik* yapısını kullanmışlardır.

Türkmencede iyelik eklerinin sürekli tamlanan ismin üzerine gelmesinden hareketle Daşdemir, diğer Oğuz Gruplarındaki iyelikli yapının bazı eksiltmeler sonucunda ortaya çıktığını söylemekte ve bu yapıları şöyle çözümlemektedir: al-dığ+1+m kitap < al-dık [kitab/varlık]+1+m [ol-an] kitap; gid-**e-ceğ**+1+n gün < gid-**e+cek** [vakt]+1+n [ol-an] gün (Daşdemir, 2015: 98).

4.2. Diğer Türk Lehçeleri

Oğuz Grubu Türk lehçeleri dışında *fil+/-DİK/+iyelik + isim* yapısının kullanıldığı tek lehçe Kırım-Tatar Türkçesidir. Kırım-Tatar Türkçesinde ayrıca /-GAN/ ekli yapı da kullanılmaktadır. Bunda Kırım bölgesinin Osmanlı hâkimiyetinde kalması etkilidir.

Çektigim cefayı çekmesin düşman...

Oturğan yerim “oturduğum yer” (Yüksel, 2007: 860-861).

Türkiye Türkçesinde sıfat-fil grubu kabul edilen şekillerin karşılıkları Özbek Türkçesinde daha azdır. Özbek Türkçesinde sıfat-fil ekleri çeşitlilik göstermez ve çok işletilmemiştir (Yaman, 2000: 85). Özbek Türkçesinde /-DİK/ sıfat-filini eki görevini /-GAN/ üstlenmiştir. İşlek kullanılan bu ek *-dık, -miş, -miş olan* görevleriyle geçmiş zaman anlamını karşılamaktadır. /-DİK/+iyelikli yapının sıfat göreviyle kullanılmasına benzer bir kullanım Özbekçede /-GAN/ sıfat-fil ekinde görülmektedir:

Heç oylämägünim, kütmägünim här bir närsäni gäpirdiler. “Hiç düşünmediğim, beklemediğim her şeyi söylediler.” (Öztürk, 2007: 336). Ancak Özbekçede sıfat görevindeki /-GAN/ ekli sıfat-fil sonrasında iyelik ekinin kullanılmadığı yapı daha çoktur:

“*Siz tutqan, süt bergän, siz östirgän balä bağritaş bolışı mumkinmi?*” [Sizin doğurduğunuz, süt verdiğiniz, sizin büyüttüğünüz çocuğun taşbağırılı olması mümkün mü?] (Yaman, 2000: 85).

Bu iki yapıdan birincisinde sıfat-fiil grubunun derin yapısındaki öznenin söylenmediği, /-GAN/ ekinin iyelik eki olarak sıfat göreviyle kullanıldığı görülmektedir. /-GAN/+iyelik ekli yapının sıfat göreviyle kullanılması Oğuz Türkçesindeki /-DİK/+iyelikli yapının sıfat göreviyle kullanılmasıyla aynıdır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu yapı ikinci yapı kadar yaygın değildir. Sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesi vurgulanmak istendiğinde birinci yapı tercih edilmektedir. İkinci kuruluştaki ise sıfat-fiil grubunda “siz” öznesi söylenmiş, /-GAN/ eki iyelik eki almadan sıfat göreviyle kullanılmıştır.

Kazak Türkçesinde de /-DİK/ sıfat-fiile eki yerine /-GAN/ kullanılmaktadır. Bu ek farklı kullanımlarıyla dikkat çekmektedir. Kazak Türkçesinde /-GAN/ ekinin geniş zaman ve geçmiş zaman sıfat-fiili görevleriyle kullanılması bağlamdan ve kullanılan iyelik eklerinden anlaşılmaktadır. /-GAN/ eki /-AN/ göreviyle kullanıldığında kendinden sonra gelen nitelenen isim sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesi değerinde olmaktadır. Derin yapıdaki özne belli olduğu için iyeliğe ihtiyaç duymamaktadır. /-DİK/ görevinde kullanıldığında ise derin yapıdaki fail belirtilmek zorundadır. Çünkü /-GAN/’dan sonra gelen nitelenen isim artık fail (özne) durumunda değil, meful (nesne) durumundadır. Kazakçada bu yapıda faili belirtmek için üç yol izlenmiştir:

1. Türkiye Türkçesindeki *fil+/-DİK/+iyelik + isim* yapısının benzeri olan *fil+/-GAN/+iyelik + isim*
Onñ eñ süygeni sar dala “onun en çok sevdiği bozkır”
2. Eski Türkçeden gelen *fil+/-DİK/+ isim+iyelik* yapısının benzeri olan *fil+/-GAN/+ isim+iyelik*
tuwğan cerim “doğduğum yer”, *süygen carı* “onun sevgilisi/onun sevdiği yar”, *cazğan xatım* “yazdığım mektup”
3. *Fiil+/-DİK/+ isim* yapısının benzeri olan *fil+/-GAN/+ isim*

men tuwğan cer “doğum yerim / benim doğduğum yer”, *ol süygen qız* “onun sevdiği kız”, *men bilmegen kitap* “benim bilmediğim kitap” (Tamir, 2007: 471). Yukarıdaki üçüncü yapıda sıfat-fiilin öznesi ilgi eki almadan sıfat-fiilinden önce söylenmiştir. Bu sebeple sıfat-fiilin nitelediği isme iyelik eki getirilmemiştir. İkinci ve üçüncü kullanım şekillerine Kırgız Türkçesinde de rastlanmaktadır (Çengel, 2017: 289-290).

Karakalpak Türkçesi (Uygur, 2007: 595), Nogay Türkçesi (Ergönenç Akbaba, 2007: 661), Yeni Uygur Türkçesi (Yazıcı Ersoy, 2007: 411), Karaçay-Malkar Türkçesi (Tavkul, 2007: 917), Kumuk Türkçesi (Pekacar, 2007: 996) yazı dillerinde /-DİK/ ekli sıfat-fiil grubuna rastlanmamıştır. Bu lehçelerde de /-DUK/ yerine /-GAN/ eki kullanılmıştır. Bu lehçelerde çoğunlukla yukarıda açıklanan 2. ve 3. yapı tercih edilmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

/-Dik/ ve /-(y)AcAk/ sıfat-fiilli ekli yapılardan sonra gelen nitelenen isim, çoğu zaman nesne olmakla birlikte, özne dışındaki öğelerdir.

ben konu anlat-

ben anlat-**tık** konu+**m** (Bu söz dizimi Eski Türkçedeki yapıyla aynıdır.)

Oğuz Türkçesinde derin yapıdaki özneyi belirginleştirmek ve vurgulamak için iyelik eki nitelenen isimden /-Dik/ sıfat-fiil üzerine kaymıştır. Yine derin yapıdaki özneyi belirtmek için, derin yapıdaki özneye /-Dik/ ekli sıfat-fiil grubu isim tamlaması oluşturmuştur:

ben+**im** anlat-tık+**ım** konu

Sıfat görevinde kullanılan/-Duk/ ekli sıfat-fiillerin iyelik eki alması zamanla Oğuz Türkçesine özgü bir durum kazanmıştır. Oğuzların bu yapıyı tercih etmesinde birden fazla tarihî ve kültürel etki olabilir. Bu dış etkiler yanında Türkçenin dil mantığı ve eklerin kullanım özellikleri de göz ardı edilmemelidir. /-Duk/ ekinin görev çeşitliği, yapısal özellikleri ve fiile kazandırdığı anlamsal yön Türk boylarının onu farklı değerlendirmesinde etkili olmuştur.

Sıfat-fiiller kip eklerinin kaynağını oluşturmaktadır. Türkçede öznenin başta ve sonda tekrar etmesinin temelinde de sıfat-fiil eklerinin kip eki fonksiyonu kazanmasının etkisi olmalıdır. Çünkü Türkçe cümle kuruluşlarında öznenin iki işaretleyicisi vardır. Biri cümle başında diğeri ise cümle sonundadır. Bu işaretleyici cümle sonunda kipten sonra söylenen şahıs ekleridir. Şahıs ekleri, kip eki görevi kazanan sıfat-fiilleri sonrasında gelmektedir. Bu durumda Türkçe cümle yapısını Deny'in de ifade ettiği gibi sıfat-fiillerle nitelenen isim cümleleri olarak düşünebiliriz: *gider (kimse)yim (giderim, gidiyorum)* demektir (2012: 345). Buna göre her *yüklem ismi* kendi öznesini nitelemiş veya açılmamıştır. Kaynağı sıfat-fiil olan kiplerin öznesi bu sebeple zamir kaynaklı şahıs ekleri olmuştur.

Eski Türkçede kaynağı isim-fiil olan tek kip, görülen geçmiş zaman eki /-D+I/’dır. Bu ekin yapısında yer alan isimleştirici ve sonrasındaki tamlanan eki, kendinden sonra gelecek *ek öznesinde* belirleyici olmuştur. Tıpkı bir isim gibi iyelik eklerini almış ve bunlar zamanla şahıs ekine dönüşmüştür. Benzer durum /-Duk/ ekinde de söz konusudur. Nasıl ki /-D+I/ geçmiş zaman eki diğer kiplerden ayrılıp iyelik kaynaklı şahıs eklerini istiyorsa /-Dik/ sıfat-fiili de iyelik eki almaya elverişli bir yapı sergiler. Bunu Eski Türkçedeki ilk örneklerinde sıfat göreviyle kullanıldığında değil, /-Dik/ + *iyelik eki* + *hâl eki* / *edat* yapılarında gösteriyor. Nitekim Eski Türkçe metinlerinde /-Dik/ ekli sıfat-fiillerin kendinden sonra iyelik eki aldığı, ancak bu sıfat-fiillerin sıfat görevinde kullanılmadığı görülür. Bu örneklerde, /-Dik/ sıfat-fiili kendinden sonraki hâl eklerine veya edatlara iyelik eki olarak bağlanmıştır. İsim görevli *sıfat-fiil+ iyelik eki* + *hâl eki* / *edat* söz dizimi Eski Türkçeden itibaren, diğer sıfat-fiillerden farklı olarak, sadece /-Dik/’lı sıfat-fiillerde karşımıza çıkar. Bu yapılar ise zarf görevinde kullanılmaktadır.

Sıfat-fiillerin kip eklerinin kaynağını oluşturduğu görüşü ve ekin yapısındaki /-D+ok/ şekli kendinden sonra bir iyelik eki ihtiyacı hissettirmiştir. Böylece Oğuz Türkçesi, temel cümle kuruluşundaki yapının bir benzerini /-Dik/ sıfat-fiil grubuna taşımıştır.

Köktürkçede sıfat tamlaması kuruluşlarında **fiil+ /-DUK/+ isim + iyelik** yapısı kullanılmıştır. **fiil+ /-DUK/+ iyelik+ isim** yapısının ilk örnekleri Uygur Türkçesinin sonuna doğru ortaya çıkmıştır. Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde sınırlı sayıda örnekleri mevcut olan bu yapının Oğuz Türkçesinin etkisiyle kullanılmış olması muhtemeldir.

Fiil+ /-DUK/+ iyelik+ isim yapısına dönüşümün sebebi, diğer sıfat-fiiller derin yapıdaki öznesini nitelerken /-DİK/ sıfat-fiili kendi öznesini niteleyememektedir. Nitekim diğer sıfat-fiillerin faili kendinden hemen sonra gelen isimle belirtilmektedir, ancak /-DİK/ sıfat-fiilinin faili nitelediği isimden sonraki iyelikte ifade edilmektedir. Sıfat-fiil grupları sonrasında derin yapıdaki öznenin grup sonrasına atılıp nitelenmesi, isim-fiil kaynaklı /-DİK/ ekinde sıra dışı bir kullanım sergilemektedir. *Oğuz Türkçesi /-DUK/ ekli* sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesini belirtmek için, Türkçenin **sıfat-fiil+ isim (sıfat-fiile ait nitelenen derin yapı öznesi)** kuruluşuna benzer bir yapı geliştirmiştir. /-DUK/ sıfat-fiil grubu nitelenen derin yapı öznesini iyelikte belirtmiştir. Bu iyelik yapısı Eski Türkçede isim-fiil göreviyle kullanılan /-DUK/ ekinin hâl ekleri ve edatlarla kurduğu yapıda da kullanıldığı için Oğuz Türkçesindeki **fiil+/-DUK/+ isim + iyelik > fiil+ /-DUK/+ iyelik+ isim** dönüşümü pek yadırganmamıştır. Zamanla /-DUK/ isim-fiil görevindeki iyelikli kullanım, özelliklerini sıfat-fiil grubunun sıfat görevinde kullanımına taşımıştır.

/-DUK/ sıfat-fiilinin niteleyici olduğu durumlarda Oğuz Türkçesinde derin yapıdaki fiilimsi öznesi, diğer sıfat yapılarında olduğu gibi fiilimsinin hemen sonrasına taşınmıştır. Bu özne iyelik ekiyle belirginlik kazanmıştır:

Sev-**dik** kitab+**im** > sev-**dik+im** kitap

Sev-dik kitab+im= sev-/-DİK/ (sıfat-fiil) + kitap (derin yapıda fiilimsi nesnesi) + **im (derin yapıda fiilimsi öznesi)**

sev-dik+im kitap = sev-/-DİK/ (sıfat-fiil) + **im (derin yapıda fiilimsi öznesi)** + kitap (derin yapıda fiilimsi nesnesi)

/-DUK/ sonrasında iyeliğin gelmesi /-DUK/ ekinin *isim-fiil* kaynaklı olmasıyla da yakından ilgilidir. Bugün isim-fiil eki /-mA/ da isim-fiilin derin yapısındaki öznesini belirtmek için kendinden sonra iyelik eki istemektedir:

Biz+im kitap okuma+muz faydalı olur. (Biz kitap oku- ...)

Biz+im kitap oku-ma+muz için uygun bir ortam sağladı. (Biz kitap oku- ...)

Tarihi Türk Lehçelerinde sıfat göreviyle kullanılan /-DUK/ ekli sıfat-fiillerin iyelik eki aldığı ilk metinler Eski Uygur Türkçesinin sonlarına aittir. Bu yapı çok yaygınlaşmamış ve /-DİK/ ekinin Doğu Türkçesi metinlerdeki kullanımı azalmıştır. Bu lehçelerde ek yerini /-GAN/ sıfat-fiil ekine bırakmıştır. /-GAN/ ekinin /-AN/ ve /-DİK/ sıfat-fiillerini karşılayacak şekilde kullanılması Doğu Türkçesinde **sıfat-fiil +iyelik + isim** yapısının yaygınlaşmasını engellemiştir. Kazak Türkçesi gibi az sayıda Kuzeybatı Türk Lehçesinde sınırlı sayıda kullanımın varlığı göstermiştir.

Oğuz Türkçesinde sonradan ortaya çıkan **fiil+ /-(y)AcAk/+ iyelik+ isim** yapısı, /-DİK/ sıfat-fiil ekiyle benzer özellikler gösterir. /-(y)AcAk/ ekinin yapısında olan isimleştirici öğeler /-A+cA+ok/ (Korkmaz, 2005: 8-11) ve ekin kattığı anlam özellikleri sıfat tamlaması kuruluşlarında kendinden sonra iyelik eki almasında etkili olmuştur.

Kaynakça

- Akar, Ali (2003). “-GAn Sıfat-Fiil Eki”. *TÜBAR-XIV-/Güz/*.
- Alagöz Boyraz, Ebru (2018). “Nehcül-Ferâdis’te Sıfat-Fiillerin Kullanımı ve Tarihsel Gelişimi”. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 3. Sayı: 1, 53-70.
- Bang, W. (1916). “Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkisprachn: I”, *SBAW* 910-921.
- Banguoğlu, Tahsin (2005). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Benzing, Johannes (1952). “Der Aorist im Türkischen”, *UAJb*. 24, 1-2, 130-132.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur-Sprachen Mittelasiens*. Leiden.
- Buran, A.; Alkaya, E.; Yalçın, S. K. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 Güneybatı / Oğuz Grubu*. (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Daşdemir, Muharrem (2015). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal – İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi-Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı Bir Örneği-*. İstanbul: Kocabacı Yayınevi.
- Eckmann, Janos (1962). “Çağatayca’da İsim-fiiller”, *TDAY- Belleten*. Ankara: TDK Yayınları. 51-60.
- Eckmann, Janos (2011). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, Janos (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarning Açuk Yolu – Cennetlerin Açık Yolu*. (Haz.: Semih Tezcan – Hamza Zülfiyar). Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun Ahmet B., Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Luğâtı’-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergöneç Akbaba, Dilek (2007). “Nogay Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 623-678.
- Erkaman Akerson, F.; Ozil, S.N. Şeyda (2015). Türkçede Niteleme: Sıfat İşlevli Yan Tümceler. TDK Yayınları.
- Gabain, A.V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, Selma (2015). “-DİK / -(Y)ACAK + İyelik Yapılarının Öznelerinde İlgili Ekinin Kullanılması Üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 4/3, 889-898.
- Gürbüz, Faruk (2010). “Fiilleri Sıfat-Fiil Yapan Ekler Midir, Kullanım Mı?”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*. 44, Erzurum, 1-21.
- Gürbüz, M. Harun (2005). “Nehcü'l-Feradis’te Sıfat-fiilli Unsurlar”. *Celal Bayar Üniversitesi*. Yüksek Lisans Tezi.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kara, Mehmet, (2007). “Türkmen Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 131-290.
- Karabeyoğlu, Adnan Rüşti (2011). “Fiillerin Kılımış Hususiyetleri ve /-TUK/ + İyelik Ekinin Master İşlevi”. *Turkish Studies Volume 6/4*. 649-658.
- Karabulut, Ferhat (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karahan, Leyla (1994). *Erzurumlu Darîr -Yüsuf u Züleyhâ İnceleme – Metin – Dizin*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Karahan, Leyla (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kartallıoğlu, Yavuz; Yılmaz, Hüsyin (2007). “Azerbaycan Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 171-230.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Korkmaz (2005). “Türkçede –acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1. Ankara: TDK Yayınları. 3-11.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kuznetsov, Petro İ. (1997). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 192-268.
- Mansuroğlu, Mecdut (1958). *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. No: 765.
- Nalbant, M. Vefa (2002). “-DUK Eki ve Divânu Lugâti't- Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi”. *Türkoloji Dergisi*. 193-203.
- Ortopolat, Şengül (2008). “Peyami Safa'nın Maşher Romanında Yan Cümleler”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Özkan, Nevzat (2007). “Gagavuz Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 81-17.
- Pekacar, Çetin (2007). “Kumuk Türkçesi” *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 939-1008.
- Poppe, Nicholas (1955). *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Helsinki.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in diealtäische Sprachwissenschaft II: Formenlehre*. (=MSFOu) Helsinki.
- Takvul, Ufuk (2007). “Karaçay-Malkar Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 883-938.
- Tamir, Ferhat (2007). “Kazak Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 429-480.
- Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- Tekin, Talat (2013). “On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}”. *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri*. (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: TDK Yayınları, 511-512.
- Uğurlu, Mustafa (2011). “Oğuzca ve Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi”. *Turkish Studies, Volume 6/1, Winter*. 123-156.
- Underhill, Robert (1976). *Turkish Grammar*. The MIT Press: Cambridge.
- Uygur, Ceyhun Vedat (2007). “Karakalpak Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 543-622.
- Yaman, Ertuğrul (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK Yayınları: 742.
- Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.335-428.
- Yüksel, Zühâl (2007). “Kırım-Tatar Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 811-882.

Kısaltmalar ve işaretler

- : fiil soylu (dinamique) öge; kaynak metindeki bitişik yazım
/ : ve, veya
~ : veya
+ : isim soylu (statique) öge; ekle
< : $x < y$; x 'ten eskidir.
= : denktir.
> : $x > y$; x 'ten doğmuştur.
BK : Bilge Kağan
ø, Ø : işaretsiz fonem veya monem
EDYZ : Erzurumlu Darir *Yûsuf u Züleyhâ*
İKPO : İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KB : *Kutadgu Bilig*
KE : *Kısasü'l Enbiyâ*
KT : Kül Tigin
NF : *Nehcü'l-Feradis*
OY : Orhun Yazıtları
SN : Süheyl ü Nevbahar
SV : Sultan Veled

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

Türk Dil Kurumu'nun Yeni Bir Sözlüğü: KÜRTÇE-TÜRKÇE * TÜRKÇE-KÜRTÇE SÖZLÜK KURDÎ-TIRKÎ * TIRKÎ-KURDÎ FERHENG

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 245-248

“Sözlük”, “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat” (*Türkçe Sözlük*, Ankara 2011, TDK yay., s. 2157) demektir. Arapça “Lügat” kelimesi de “(esk. 1. Kelime, söz, sözcük. 2. Sözlük” anlamındadır. Türkçede ayrıca Farsça “ferheng”; Arapça “*ukyânûs*”tan alıntı “okyanus”; Arapça “*divân*”dan alıntı “divan” [*Divânu Lugâti t-Türk*] kelimeleri de kullanılmıştır.

“Sözlükçülük”, “Bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi, sözlük bilgisi, lügatçilik” demektir. (TS, s. 2157) Bu tarife göre sözlük yazan ve hazırlayan kimse, sözlüğünü hazırlayacağı dilin en eski metinlerinden itibaren günümüze kadar süregelen ses ve biçim özelliklerini, anlamlarını, anlam değişmelerini çok iyi bilmek zorundadır. Ayrıca, o dile “ödünc/alıntı” olarak giren *Türkçe, Arapça, Farsça, Çince, Moğolca, İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Yunanca, İtalyanca* vb. gibi kelimeleri de bilmek durumundadır.

Sözlük’ün başında “Sunuş; sözlükün kullanımıyla ilgili açıklamalar; sözlükte madde düzeni; sözlükte kullanılan kısaltmalar; sözlükte kullanılan işaretler” gibi bilgiler açıklanmalıdır.

Hazırlanan sözlükte “madde düzeni” de çok önemlidir. (Bu konuda bk. *Türkçe Sözlük*, s. XXVII)

Her eserin hazırlanmasında olduğu gibi bir sözlüğün hazırlanmasında da “Bibliyografya/Kaynakça” çok önemlidir. O konuda daha önce yazılmış olan eserleri, makaleleri ve tebliğleri görerek onlardan yararlanmak gerekir. Önemli kaynakları gör(e)meden yazılan eserler yarım kalmış demektir.

Elimizdeki “*Kürtçe-Türkçe * Türkçe Kürtçe SÖZLÜK*” Fevzi Karademir*Nezir Gümüş*Ziver İlhan*Ahmet Korkut tarafından yazılmış, Prof. Dr. Kadri Yıldırım ile Prof. Dr. Hamza Zülfiyar tarafından incelenmiştir.

Sözlük TDK Başkanı Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın’in “Pêşkêşî” (s. 5) [*peşkes kelimesi Türkçeye Farsça pîşkes’ten alıntı olarak girmiş ama çok farklı anlamları var!*] ve “Sunuş” (s. 6) yazılarıyla başlıyor. “Sunuş”taki bilgilerden Kürtçenin “İrani” bir dil olduğuna işaret ediliyor. Ben bir dilci olarak buradaki İrani teriminin

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE t.gulensoy@gmail.com. Gönderim Tarihi: 26.02.2020/Kabul Tarihi: 20.03.2020

“Hind-Avrupa Dil Ailesinin Fars (Pers)/İran kolunun bir ‘dalı’ olduğu”na işaret etmek istiyorum. Sunuşta belirtildiği gibi Kürtçenin **Kurmanji**, **Sorani**, **Gorani** gibi lehçeleri var ama **Zazaki** gibi bir lehçesi yok. Çünkü **Zazalar** bir Kürt kavmi değil, son araştırmalara göre Saka (İskit)ların Part boyundan olup, dillerindeki kelime hazinesi Kürtçeden farklıdır. Nitekim “**Zazaca-Türkçe Sözlük**” adlı sözlükteki kelime hazinesi de bunu desteklemektedir. [Bingöllü Yrd. Doç. Dr. Osman Özer’in TDK’de yapılan Anadolu Ağızları Çalıştayı’na sunduğu “Zazaca ile Çuvaşça Arasındaki Benzerlik” adlı tebliği çok ilginçtir.] İki yıldır Bingöl’de yapılan “Zaza Sempozyumu”nda da Zazaların Kürt olmadıkları üzerinde durulmuştur. (Birinci sempozyumda sunulan bildirilerin kitaplaştırılmış 1. cildi kütüphanemdedir. Ne yazık ki bir Türkolog olarak bu sempozyum ile ikincisine davet edilmedim.) Zazalar günümüzde Varto, Bingöl, Palu (Elazığ) gibi şehirlerde yaşamaktadırlar. Kürtçenin sayılan lehçeleri Kuzey Irak, Kuzey Suriye, Güneybatı İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun (bir bölümünde) ve Ermenistan’da konuşulmaktadır. Kırgızistan ve Kazakistan’da da bir miktar Kürt göçmeni varsa da bunların dilleri Kırgızca-Kazakça ve Rusça tarafından asimile edilmiştir. Çünkü hayatta kalmaları için bu iki Türk şivesini ve Rusçayı öğrenmek durumundadırlar. Bana göre, Ermenistan’da yaşayan Kürtlerin dilleri de Ermenicenin baskısı altındadır.

Sunuş’un üçüncü paragrafının alttan 2. satırındaki cümle TDK Başkanının imzasını taşıdığı için çok önemlidir. Prof. Dr. Kaçalın şöyle diyor: “*Millî Eğitim Bakanlığının Kürtçeyi okullarda seçmeli ders olarak kabulüyle birlikte bu derse destekleyecek böyle bir sözlüğe **mübrem ihtiyaç** vardı. Bu sözlük öncelikle bu ihtiyaca yönelik olarak hazırlandı.*” (s. 6) Buradaki “**mübrem**” kelimesi “*Ar. sf. olup, mubrem*” kelimesinden Türkçeleşmiş ama artık iyice eskimiş. Yetmiş altı yıllık hayatımda (belki eski metinlerde geçtiği zaman derslerde kullanmışımdır) hiç kullanmadığım bu kelime “*Çok gerekli olan, kaçınılmaz, vazgeçilmez*” demekmiş. Daha başka Arapça sözcükler de var: **hafıza** (=bellek), **ihtiyaç** (=gereksinim) [**ihtiyac**’ın ‘1. güçlü istek; 2. yoksulluk’ gibi farklı anlamları da var.], **muhafaza** (=koruma, saklama) yerine () içindeki anlamları kullanılmıyordu diye düşünüyorum. TDK’nun asıl görevlerinden birisi de Türkçe konuşmak ve yazmak değil midir?

11. sayfada kısaltmalar var. Var ama Kürtçe olarak verilen kelimelerden hiç birisinin hangi dilden alıntı olduğu ve kökenleri belirtilmemiş. Sanki bütün kelimelerin kökeni Kürtçe (Kurdî). Oysa her sayfada *Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça, İtalyanca, Yunanca, Rusça, Moğolca* ve *Türkçe* kelimeler var. Açın bakın 15. sayfadaki A maddesini: **abajur, abone, abonman, acente, ‘aciz, açelya, Adem, adeptor, adese, afat, ‘aferîn, afiş, aforoz, aheng, akordeon, akupunktur, akustik, akû, akûmûlator, akvaryum** vb., vb., vb. B, C, Ç, D ve öteki maddeler de aynı, hepsinde onlarca alıntı kelime var, fakat hiç birisinin de kökeni Kürtçe değil.

Türkçeden Kürtçeye girmiş ödünç (verinti) kelimeler de bir o kadar çok: **al, alay, axa** (=ağa), **bajar** (< Tü. bayar), **bang** (< Eski Türkçe: bang), **baran** (=yağmur < Tü. boragan < Moğ.), **bav’egid** (< Tü. babayığit), **belge** (< Tü. belge), **belgedang/belgefilm/belgexane/berlgeyî, beq** (=kurbağa < Tü. kurkurbek), **berçiqeq** (=kursak), **borxî** (=vida. < Tü. bur-gu), **borî** (< Tü. boru), **boxçe** (< **bog-ça**), **boxçevan/boxçik**,

boyax (< Tü. boya (< Tü. boyag), **boyaxa avî/boyaxa/boyaxa rûnî/boyax kirin/boyaxvan/boyaxnavî, çadır** (< Tü. çat-ır), **çakûç, çap, çapik** (< Tü. çabuk), **dewar** (< Tü. davar < ET. tawar), **deyax** (=dayanma < ET. tayan-), **‘egîd** (< Tü. yiğit), **‘erebe** (< Tü. araba), **erk** (=işlev, görev < Tü. erk), **êlek** (< Tü. yelek < yel+ek), **êriş** (=saldırı. < Tü. er-iş), **êrişkar/êriş kirin/**, **gelac** (=fitneci, gammaz < Moğolca: kelecî), **gelacî/gelacî kirin/**, **hozan** (=ozan, aşık < Tü. h+ozan), **îsot** (=biber < Tü. ısıg+ot), **îsota dirêdj/îsota girover/îsota sor/îsotên hûrkiri/**, **kapek** (< Tü. kepek), **kertik** (< Tü. kertik), **kom** (= 1. Topluluk, grup. 2. Takım. < Tü. **kom** “1. Ağıl, davar ağılı. 2. Yayla evi)/ **komava/komavahi/konbûn/komcivin/komelayetî/komele/komgiray/komguhêz/komkirin/komkirin/komleşker/konstêrk/**, **komir** (< Tü. kömür), **komira kok/komirdang/**, **kon** (=çadır < Tü. kon)/**konbajar/kon danin/**, **kopuz** (< Tü. kopuz), **kov** (< Tü. kow), **law** (=oğlan. < oğul+an), **mişmiş** (=kayısı. < Tü. bışmış < bış “pişmek, olgunlaşmak”), **sax** (=sağ. < Tü. sağ)/**saxi/**, **sencek** (=sancak, bayrak. < ET. sanç-ak), **talán** (=talan, yağma, çapul. < Tü. talan), **tane** (=dana. < Tü. tana), **teşî** (=iğ. < Tü. taş+ig), **tilim** (< tulum), **top** (< Tü. top), **topa hewanê, topavêtin** (=iflas, ‘topatmak’), **topawêti/topik** (=tomar; topuz), **topikî** (=tıknaş), **topvan** (=topçu), **tor** (“1. File, ağ. 2. Balık ağı). **tora** masıyan (=balık ağı), **torak** (=çökelek. < Tü.), **torxe** (=toygar kuşu), **toz** (< Tü. toz), **toza** kulilkan (=çiçek tozu)/**toz û duman** (=toz-duman. < Tü. toz + tuman)/**toz** u telaz (=çer çöp), **ûtî** (=ütü. < Tü. ütüg), **ûtî kirin** (=ütülemek).

Yukarıda verilen kelimelerin ve bu kelimelerden türetilen sıfat ve adların Türkçe olduklarını belirten hiçbir bilgi yoktur.

Sözlüğün en büyük tenkit edilecek yönlerinden birisi de bibliyografya eksikliğidir. 635-636. sayfalarda verilen “Çavkanî/Kaynaklar” oldukça eksiktir. Türkiye’de yayınlanan:

1. Tuncer Gülensoy, *Doğu Anadolu Osmanlıcası – Etimolojik Sözlük Denemesi-*, Ankara 1986, TKAE yay., 635 S. (NOT: Bu eserin *GİRİŞ -I- Eski Türkçe ve Doğu Anadolu Osmanlıcası* (s.7-11) ve *Doğu Anadolu Ağzlarının Bazı Ses Özellikleri* (s.12-20) adlı bölümlerinde yöre ağzlarından 8500 kadar kelime özellikleriyle verilmektedir.)

2. Tuncer Gülensoy, *Kürtçenin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1994, TTK Basımevi, 155 S. (NOT: Bu etimolojik sözlük dünyada ilk defa hazırlanmış olup, ilk kez 7 sütun olarak düzenlenmiştir. Sayfaya yatay olarak verilen örnekler şöyle sıralanmaktadır:

1. KÜRTÇE olarak gösterilen kelime; 2. ANLAMI; 3. Aynı kelimenin Osmanlı Türkçesindeki şekli; 4. ANLAMI; 5. Aynı kelimenin Türkiye Türkçesindeki şekli; 6. KELİMENİN KÖKENİ (Menşei); 7. AYNI KELİMENİN TÜRK LEHÇE VE ŞİVELERİ İLE Anadolu Ağzlarındaki şekli.

Ayrıca, Tuncer Gülensoy ile Ahmet Buran’ın yayınlanmış çeşitli makale ve tebliğleri de dikkatle incelenmelidir.

Her iki eserde kullanılan metod farklı olup kullanılan kaynaklar da çok zengindir.

SONUÇ: Kürtçe üzerine yazdığım kitaplar, makaleler ve tebliğlerden hareketle bu sözlüğün “baştan savma” ya da “yasak savma” kabilinden olduğunu belirtmek istiyorum. Sözlüğü hazırlayan dört kişinin kimliklerini ve kariyerlerini bilmiyorum. Kürtçe diye verdikleri örnek kelimelerin yüzde doksanın Kürtçe ile ilgisinin

bulunmadığı, büyük bir kısmının *Türkçe, Moğolca, Arapça, Farsça, Latince, İngilizce, Fransızca, Rusça, İtalyanca* kökenli olduğu görülmektedir.

Bu sözlükte verilen örnek kelimeler de yeterli değildir. Tuncer Gülensoy'un eserlerindeki kelimeler ile Ahmet Buran'ın araştırmalarında verilen örnek kelimeler de sözlükte kullanılmalıydı. Kitabın basılması için “olur” veren iki bilim adamı da pek çok eksiği ve yanlışı gör(e)memişlerdir. TDK yönetimi de Türkiye’de Kürtçe ve Zazaca üzerine çalışan bilim adamlarını yakından tanımadığı için sözlüğün kusurlu ve eksik çıkmasını önleyememişlerdir. Tabii, bu işin bir de maddî yönü bulunmaktadır. Bana göre bu sözlük doğru ve sağlam olmadığı için harcanan *telif+inceleme+basım* ücretleri de boşa harcanmıştır. Ben Kürt kökenli ve Kürtçe konuşan bir Türk vatandaşı olsa idim bu sözlüğün verilerine inanmazdım.

Yukarıda belirttiğim gibi sözlükteki kelimelerin hangi dillerden alıntı oldukları belirtilmeli, ayrıca bu sözlüğün Kürtçenin hangi lehçesindeki (**Kırmançi** mi, **Sorani** mi, **Gorani** mi) kelimelerden olduğu hakkında bilgi verilmeliydi. Nasıl ki Türkçenin **Çuvaşça** ve **Yakutça** gibi lehçeleri ile **Azerî, Türkmen, Özbek, Kırgız, Kazak, Uygur, Kazan Tatar, Kırım Tatar, Nogay, Karakalpak** vb. Türkçelerinin şive sözlükleri ayrı ayrı değerlendirilip yayımlanıyorsa, aynen öyle olmalı idi. TDK'nin bu konuda oldukça geniş tecrübesi vardır.

Anadolu'da yaşayan halkların *Kürtçe, Zazaca, Lazca, Süryanice, Boşnakça, Pomakça, Arnavutça, Bulgarca* vb. sözlükleri TDK tarafından hazırlanıp basılacaksa aceleye getirilmemeli, sözlük hazırlama işi bu işin ustalarına verilmelidir.

NOT: TDK satış evinden satın aldığım Kürtçe Sözlük üzerinde pek çok düzeltme yaptım. Tabii bu düzeltmeleri yapmak için de kitabı günlerce ve dikkatlice inceledim. İsteyen uzmanlara gönderebilirim.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KELİME TAHLİLLERİ

ERSOY, Feyzi (2016). *Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri*, Ankara: Gazi Kitabevi, 364 s., ISBN 978-605-344-457-2

Kubilay FENER*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 248-251

Prof. Dr. Feyzi Ersoy, Türkiye’de az çalışılmış bir alan olan Çuvaş Türkçesi ve Moğolca üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan ve bu dilleri anavatanında öğrenen Türkoloji biliminin değerli araştırmacılarından biridir. Ancak araştırmacı, bu çalışmasında asıl uzmanlık alanının dışında farklı bir konu üzerinde çalışmıştır. Bilindiği üzere, Türkiye Türkçesinin grameri üzerine hem ülkemizde hem yurt dışında pek çok kitap yazılmış ve yazılmaya da devam etmektedir. Bu gramer çalışmalarında, Türkçenin ekleri, kökleri, eklerin özellikleri, fonksiyonları ayrıntılı ve detaylı bir şekilde ortaya koyulmuşsa da kelime tahlilleri söz konusu olduğunda aynı ayrıntı ve detaydan bahsetmek mümkün değildir. Yapılan çalışmalarda kelime tahlillerine ya hiç yer verilmediği ya da ele alınan konuların kapsamı gereği az sayıda örnek verildiği görülmüştür. Ülkemizde işlevsel nitelikli dilbilgisel çalışmaların yerine biçimsel nitelikli dilbilgisel çalışmalar sayıca daha üstün ve ağır bastığı halde, morfoloji ya da gramer çalışmalarında kelime tahlillerine neredeyse hiç yer verilmemesi dolayısıyla bu alana yönelik derinlemesine bir çalışmanın yapılmasının alanda önemli bir eksiği gidereceği düşünülmüştür. Kelime tahlilleri üzerine müstakil çalışmaların yok denilecek kadar az olması nedeniyle bu çalışma ele alınmış ve alandaki bu boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

Bilindiği üzere, “kelimeler” gramerdeki tanımıyla manalı ya da vazifeli ve tek başına kullanılabilen ses veya sesler topluluğudur. Ancak bu tanımın yanında kelimeler, sistemli bir şekilde yan yana dizilerek cümleleri oluşturan, meramımızı anlatmamızı sağlayan dilin yapı taşlarıdır. Kelimelerin tanımı ve işlevleri de yalnızca bu cümlelerle sınırlı kalmaz. Çünkü kelimeler, bir dilin söz varlığını, ifade zenginliğini, geçirdiği tarihsel gelişmeleri, etkilediği ve etkilendiği kültürleri, aynı zamanda o dilin kökenlerini göstermesi açısından tarih ile günümüz arasında köprü görevi gören dil birlikleridir. İşte, elinizdeki bu kitap dilin yapı taşları olan kelimelerin morfolojik tahliline yoğunlaşmış ve alanın bu konudaki en hacimli çalışmasını oluşturmaktadır.

Türkçe sondan eklemeli bir dildir. Ekleme, Türkçenin kelime yapımında en sık başvurulan yollardan birisidir. Bu yüzden, Türkçe köklerin sayısı fazla olmasa da eklerin sayısı oldukça fazladır. Eklerin sayısının fazla olması özellikle dilbilgisi öğreniminde öğrenciler için ve yabancıların Türkçe öğreniminde zorlu bir bölümü teşkil etmektedir. Tam bu noktada Ersoy’un “Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri” adlı çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Türkçede yukarıda da belirtildiği üzere eklerin fazla olması sebebiyle dilbilgisinin morfoloji kısmında öğrenciler zorlanmaktadır.

* Araş. Gör. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bilecik / TÜRKİYE. E-posta: kubilay.fener53@gmail.com ORCID NO: 0000-0002-3291-4216 Gönderim Tarihi: 16.01.2020/Kabul Tarihi: 22.03.20

Uygulama olmadan teorik bilgilerle bilginin kalıcı olması düşünülemez. Çalışma bu noktada, öğrenilmiş bilgileri pratik uygulamada göstererek bilgilerin kalıcı olmasını sağlayan bir uygulama kitabı niteliğindedir. Buna ilave olarak çalışma, dilbilgisinin morfoloji alanında problem yaşayan, eklerin işlevini, fonksiyonunu kavrayamayan ya da karıştıran öğrencilere kaynaklık edecek niteliktedir. Bununla birlikte cümlelerin Türk edebiyatının en güzide ve en bilinen edebi eserlerden seçilmesi ve tahlil edilecek kelimenin de bu cümleden alınması, okurun kelimeyi, kelimenin işlevini bağlamda görmesine ve daha iyi kavramasına yardımcı olmaktadır. Bu durum, aynı zamanda da söz dizimi için de son derece güzel cümlelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tahlil edilen kelimeler, cümle içinde verildiğinde kelimenin metin bağlamında kazandığı anlam ve eklerin fonksiyonu daha kolay anlaşılacaktır.

Eser, yedi ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma, söz dizimi alanında önemli bir isim olan Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın yazdığı bir söz başı metniyle başlamaktadır. Kitabın *Giriş* bölümü, morfolojiye ilişkin temel kavramların verilmesiyle başlamaktadır. Şekil bilgisinin tanımı yapılmış ardından tüm gramer kitaplarında bulabileceğimiz kökler, ekler ve yardımcı seslerin özelliklerinden kısaca bahsedilmiştir. İkinci bölüm olan *Türkçede Ekler* kısmında yazar, Türkçenin yapım ve çekim eklerini, eklerin fonksiyonu üzerinde durmadan, çekim kurallarını tablolar şeklinde çekim örnekleriyle birlikte vermiştir.

Üçüncü bölüm kitabın teorik açıdan en önemli kısmıdır. Burada, “Kelime Tahlili Nedir, Nasıl Yapılır”, kelime tahlilinin tanımı yapılmış, kelime tahlilleri yaparken uygulanan yöntemlerden bahsedilmiş ardından kelime tahlillerinde hataya düşmemek amacıyla dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulmuştur. Örneğin, Bir kelimede iki hâl eki bulunmaz maddesi verildikten sonra zihinde kalıcı olması için aşağıda verilen tabloda hem yanlış hem doğru tahlil örneklerle gösterilmiştir.

yol	u	m	da
<i>isim</i>	<i>belirtme hâli eki</i> (YANLIŞ!)	<i>t.l.ş iyelik eki</i>	<i>bulunma hâli eki</i>

yol	u	m	da	ki	ler	den
<i>isim</i>	<i>ys</i>	<i>t.l.ş iyelik eki</i>	<i>bulunma hâli eki</i>	<i>aitlik eki</i>	<i>çokluk eki</i>	<i>uzaklaşma hâli eki</i>

Çalışmanın esas bölümünü oluşturan kısım ise dördüncü bölüm olan “Kelime Tahlilleri” bölümüdür. Araştırmacı burada tam 1250 kelimenin tahliline yer vermiştir. Tahlil edilen kelimeler, geliş güzel cümlelerden seçilmek yerine Türk dilinin klasikleşmiş ve geniş çevrelere kabul gören roman ve hikâyelerinden seçilmiştir. Aynı zamanda çalışmada, aynı kelimelerin tahlil edilmemesine dikkat edilmiştir. Yine bu bölümde, açıklama gerektiren bazı kelime kökleri dipnot yardımıyla daha anlaşılır hale getirilmiştir. Kitabın beşinci bölümü olan “Alıştırmalar” kısmında araştırmacı, tahlili biraz kafa karıştırıcı örnekler vererek okurdan bu kelimeleri tahlil etmesini istemiştir.

Altıncı bölüm “Kaynakça”, yedinci bölüm ise “İndeks” kısmıdır. Çalışmada tahlili yapılan kelimelerin bir indeksi verilmiş ve akla takılan, kişinin zihninde çözümünü tam olarak bulamadığı bir yapıyı kolayca bulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın her anlamda alanda önemli boşluk dolduracağı, morfolojiyi öğrenebilme aşamasında sıkıntı çeken Türkoloji öğrencileriyle Türkçeyi öğrenmeye çalışan öğrencilere önemli katkılar ve faydalar sağlayacağı muhakkaktır. Çalışmanın müstakil olarak kelime tahlillerine ayrılması çalışmayı önemli kılmakta ve ona bu anlamda bir ilk olma özelliği sağlamaktadır.

Edebiyatımızın önemli kalemlerinden Cemil Meriç, kelimeyi “Kelime, gönülden gönüle köprü, asırdan asıra merdiven . Kelime kendimi seyrettiğim dere. Kelime sonsuz. Kelime adem.” Şeklinde tanımlamıştır. Kelimeler bir dilin yapı taşları, olmazsa olmaz öğeleridir. Dili anlamak için öncelikle kelimelerin anlaşılması gerekmektedir. Sayın Hocamıza, Türkoloji bilimine değerli bir eser kazandırdığı, alanda önemli bir boşluğu doldurduğu ve kelimelerin yapısını, oluşumunu daha iyi kavratılabilmek amacıyla ele aldığı bu çalışma için teşekkür eder, çalışmalarının devamını dileriz.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE EPİSTEMİK KIPLİK KISAS-I ENBİYA ÖRNEĞİ

Üzüm, Melike (2019). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik Kısas-ı Enbiya Örneği*. Ankara: Nobel Yayınları, 270 s. ISBN: 978-605-7662-60-6

Ceren SELVİ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 252-253

Nobel Yayınları tarafından 2019 yılında ilk baskısı yapılan *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik Kısas-ı Enbiya Örneği* adlı eser Melike Üzüm'ün doktora tezinin kitaplaşmış şeklidir. Eser; *Giriş* (s. 1-4), *Sınırlılıklar* (s. 4-5), *Veri* (5-6), *Dini Metinlerde Dil Kullanımı* (7-8), *Alan Yazını* (8-29), *Temel Kavramlar* (31-46), *Kiplik* (47-136), *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik* (137-212), *Epistemik Kiplikle İlgili Diğer Konular* (213-248), *Sonuç* (249-251), *Kaynaklar* (253-268) ve *Dizin* (269-270) bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin *Giriş* bölümünde çalışmada yapılanlar anlatılmıştır. *Sınırlılıklar* bölümünde, çalışmanın genel çerçevesi ele alınmıştır. *Veri* bölümünde, çalışmada kullanılan Kısas-ı Enbiya adlı eser tanıtılmıştır. *Dini Metinlerde Dil Kullanımı* bölümünde, çalışmada bazı ifadelerin açıklanması için inanç ifadelerine yer verilmesinden dolayı bu tip metinlerde yer alan dil kullanımından bahsedilmiştir. *Alan Yazını* bölümünde, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde kullanılan kiplik işaretleyicilerine değinilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan *Temel Kavramlar* bölümünde; *önerme, epistemoloji, epistemik kiplik, öznellik, gerçeklik ve gerçek dışılık, zorunluluk, olası dünya, olgusal dünya, karışılmsal dünya, olgusal dışı dünya, kaplam ve bilgi kavramları* açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan *Kiplik* bölümünde; *kip ve kipliğin tanımı, zaman, görünüş ve kiplik, anlam gelişimi, epistemik kiplik v görünüş, epistemik kiplik ve zaman, görünüş ve zaman işaretleyicilerinin kiplik değerleri, zaman, görünüş ve epistemik kiplik açısından -mİş/-Imİş, aletik kiplik ve epistemik kiplik, epistemik ve aletik belirsizlik, evidensiyellik ve epistemik kiplik ilişkisi, evidensiyellik, evidensiyellik ve epistemik kiplik arasındaki farklar, evidensiyellik ve epistemik kipliğin örtüşmesi, epistemik kiplik, epistemik olasılık ve zorunluluk, epistemik kiplik türleri, epistemik anlam, epistemik skala, epistemik kiplik yapıları, sözcüksel işaretleyiciler, kiplik tümceler, morfolojik işaretleyiciler ve morfosentaktik işaretleyiciler bölümleri* altında tezin ana çerçevesi hakkında yapılan araştırmalar anlatılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik* bölümünde; çalışmada kullanılan eserde yer alan epistemik kiplik işaretleyicileri semantik ve işlevsel açıdan değerlendirilmiştir. Ayrıca, Türkiye Türkçesindeki durumlarına da bakılmış ve geçirdikleri anlam değişimleri ele alınmıştır. Tespit edilen

* Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE. ceren.ybu@gmail.com. ORCID: 0000 0002 7606 4292
Gönderim Tarihi: 02.03.2020/Kabul Tarihi: 29.03.2020

örnekler şu başlıklar altında sınıflandırılmıştır: *İhtimal-Kurgu İfadeleri, Olabilirlik, Olgusallığa Yakınlık-Kesinlik, İhtimal Dâhilinde Olmama, Olası Olmayan/İmkânsız, Henüz Gerçekleşmemiş Olgusallık*

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan *Epistemik Kiplikle İlgili Diğer Konular* adlı bölümde, epistemik kiplik kategorisi içerisinde ele alınan “*Kaplamsal Epistemik Kiplik İşaretleyicileri, Aktarma İfadeleri, Koşul İfadeleri, Karşıolgusal İfadeler ve Soru*” adlı diğer konular ele alınmıştır. Bu bölümde yer alan başlıklar çok kapsamlı çalışmalar içereceğinden dolayı sadece tespit edilen örnekler verilmiştir.

Eserin son bölümü olan *Sonuç'ta* ise incelenen metinden elde edilen epistemik kiplik işaretleyicileri özetlenmiş ve yapılan tüm çalışma değerlendirilmiştir. Sonuç kısmından sonra çalışmada yararlanılan kaynakların sıralandığı Kaynaklar ve Dizin yer almaktadır.

Kip ve kiplik çalışmalarının oldukça önemli olduğu Türkoloji alanına kazandırdığı bu önemli eser için Dr. Melike Üzüm hocamıza teşekkür eder, başarılı çalışmalarının devamını dileriz.

XX. АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН: ИЖТИМОЙ-СИЁСİY ВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ЖАРАЁНЛАР

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİSTAN: SOSYO-POLİTİK VE ENTELEKTÜEL SÜREÇLER

Abdirashidov, Zaynabidin (2019). XX. Аср Бошларида Туркистон: Ижтимоий-Сиёсий Ва Интеллектуал Жараёнлар, Istanbul: Sonçağ Akademi Yayınları, 442 p., ISBN 978 - 605 - 7851 - 43 – 7

Saffet YILMAZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 254-263

Ali Şîr Nevâî adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Zaynabidin Abdirashidov'un "XX. Аср Бошларида Туркистон: Ижтимоий-Сиёсий Ва Интеллектуал Жараёнлар (Yirminci yüzyılın Başlarında Türkistan: Sosyo-Politik ve Entelektüel Süreçler)" adlı kitabı Sonçağ Akademi yayınlarından çıkmıştır.

Bilindiği gibi özellikle XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asrın ilk yarısında Türk urukları arasında bir uzaklaşmanın arttığını ve bu uzaklaşmanın önünü almaya yönelik de bir hareket başlamıştı. Bu hareketin başında, Kırmılı büyük mütefekkir İsmail Gaspıralı bulunuyordu. Onun "Dilde, fikirde, işte birlik" düsturu çerçevesinde yürüttüğü çalışmalar, Türkistan'da da yankı uyandırmış; neticesinde Münevver Kâri, Mahmud Hoca Beyhudî, Abdurauf Fırat ve Çolpan gibi aydınların faaliyetlerini de etkilemiştir.

İşbu Prof. Dr. Zaynabidin Abdirashidov'un bu kitabı, hem doğrudan Gaspıralı İsmail hem de onun söz konusu hareketinin Türkistan coğrafyasındaki etkilerini incelediği, 2011-2018 yılları arasındaki bilimsel makalelerinden oluşmaktadır. Araştırmacı bu makalelerinde, 20. yüzyıl başındaki Türkistan'daki sosyo-politik ve entelektüel eğilimler yanında hem bunların oluşumlarının ana kaynaklarını hem de Türkistan toplumuna etkilerini ele almaktadır.

Biz bu makalelerde esas olarak şu konuların işlendiğini görüyoruz:

- Türkistan'daki Ceditçilik hareketinin oluşumu ve gelişimi
- Usul-i Cedit okulları açılması ve faaliyetleri, bölgedeki etkileri
- İsmail Gaspıralı
- Mahmud Hoca Behbudî
- Tevellâ

* *Doktora Öğrencisi, Azərbaycan İlimler Akademisi, Türk Dilleri Bölümü, Bakı / Azərbaycan. { HYPERLINK "mailto:saffetalp@gmail.com" }. ORCID: 0000-0002-7627-8522. Gönderim Tarihi: 30.03.2020/Kabul Tarihi: 15.04.2020*

- Abdulla Evlanî
- Sadreddin Aynî
- Hamza
- Münevver Kâri
- Abdurauf Fitrat
- Bunların dışında diğer entelektüellerin faaliyetleri ve edebi eserleri

Kitapta yer alan toplam 29 bilimsel çalışma, değişik ulusal ve uluslararası dergilerde farklı dillerde yayımlanmıştır: Bu çalışmaların 16'si Özbek Türkçesi; 9'u Rusça; 2'si Türkiye Türkçesi ve 2'si de İngilizcedir. Aşağıdaki listede kitaptaki makaleler verilirken başta ayrıca içinde yazının hangi dilde olduğu ve özet kısımları Türkiye Türkçesine aktarma ile terçüme tarafımızdan gösterilmiştir: Özbek Türkçesi için Ö.T., Türkiye Türkçesi için T.T., Rusça için Ru. ve İngilizce için İng. kısaltmaları kullanılmıştır.

Kitapta makalelerin başında “*” dipnotu işaretiyle çalışmanın ilk nerede yayımlandığı bilgisi de verilmektedir.

1. (Ru.) Туркистонда Жадидчилик: Шаклланиш, Таъсир Ва Омиллар “Türkistan’da Ceditçilik: Şekilleniş, Etkiler ve Amiller” Изучение Джадидизма В Независимом Узбекистане “Mustakil Özbekistan’da Ceditçiliğin İncelenmesi” (1-27 s.)

“2003 yılında Prof. Dr. B. Kasimov: *Türkistan’daki ceditçiliğin merkezi ve amirasyedisi, şüphesiz, Özbekistan sayılır; ceditçiliğin araştırılması ve gayelerinden yararlanması ilkönce bize aittir* diye yazmıştı. Bu noktadan hareketle ceditçiliği marifi-politik akım olarak değerlendirme Özbekistan’da 1991 yılından sonra, yani Bağımsızlık döneminde başlamıştır. Ceditçiliğin bazı konuları daha önce 1985-1990 yıllarında da gündeme getirilmiştir. Prof. Dr. B.Kasimov’un fikrine göre, Özbekistan’da ceditlerin araştırmaları XX.yüzyılın 20’li yıllarında başlamıştır. Prof. Dr. B.Kasimov cedit araştırmalarını şöyle gruplandırmaktadır:) 1900-1925; 2) 1925-1938; 3) 1938-1956; 4) 1956-1985; 5) 1985-1991; 6) 1991’den günümüze kadar (Абдирашидов, 2019: 1).”

2. (Ö.T.) Туркистон Жадидлари Ва Миллий Ғоя Тарғиботи “Türkistan Ceditleri ve Milli İdeoloji Tanıtımları” (29-39 s.)

“Milli ideoloji (gaye), felsefi anlamına göre, bir milletin birleşmesi ve milli kimliğini tanımlamayı bildirmektedir. Ceditçiliğin kurucularından biri Gaspiralı İsmail Bey’e göre, milli ideoloji millet gelişmesi için gereklidir ve en önemli işler hayata geçirme yolunda ilk altyapıyı atmak anlatılmaktadır. Ona göre insanları bir gaye çerçevesinde birleştirmenin sonucunda toplumun her bir üyesi millet menfaatını kendi kişisel menfaati olarak kabul etmeye başlayacaktır; sonuçta millete yararlı her türlü işten kimse yüz çevirmez. Gaspiralı’nın Türkistan’daki en yakın fikir arkadaşı Behbudi ise ilkökul ve ortaokulun islah edilmesi milletin islah edilmesi vesile olur görüşündedir. Ona göre milletin islahı milli gaye olup, bu fikri herkes teşvik etmelidir (Абдирашидов, 2019: 29).”

3. (Ö.T.) Исмоил Гаспринский Ва Туркистоннинг Янги Тарихи Масаласи “İsmail Gaspıralı’nın ve Türkistan’ın Yeni Tarihi Sorunları” (41- 60 s.)

“Gaspıralı İsmail’in çok yönlü faaliyetinin temelinde tarih, daha doğrusu, genel Türk tarihini yeniden yapılandırmak vardı. Gaspıralı’nın tarih ile ilişkilerini değerlendirmek için onun mirasını araştırmak ve analiz etmek gerekir. Gaspıralı’ya göre tarih, öyle bir fendir ki, geçmişten söyleyerek geleceği anlatır. Yani insanların geçmişlerini, başlarından geçenleri öğrenerek, analiz ederek gelecekte ne gibi olaylarla karşılaşacaklarını tahmin etmek mümkündür. Tarihi olay, vaka her ne kadar acı verici hakikati gösterse de, tarihçi ve ya tarih yazarı herhangi bir vaka ve olayın tarafsız, kötü niyetsiz bir şekilde yazmazı gerektiğini söyleyen Gaspıralı, tarihçi övücü metinler yazan katip olmadığını vurgular (Абдирашидов, 2019: 41).”

4. (Ru.) Путешествия Исмаила Гаспринского В Туркестан “İsmail Gaspıralı’nın Türkistan’a Seyahati” (61 – 68 s.)

“İsmail Gaspıralı ve onun “Tercüman”ı Türkistan ceditlerinin ülkeyi harekete geçiren politik güç olarak şekillenmesinde esas etkenlerden biri oldu. Gaspıralı XIX.Yüzyılda Rusya İmparatorluğu’nun Müslüman çevrelerinde ceditçilik hareketinin yayılmasında baş rolü istlenen insanlardan biridir. Onun gayeleri yerli aydınlar ve reformcuların eğitim alanı ve gelişme yolundaki işlerine yansımıştır. Bu fikir Türkistan için de geçerlidir. Gaspıralı, Türkistan ceditleri için reformun sembolü ve tüm ilişkilerde manevî önder olmuştur (Абдирашидов, 2019: 61).”

5. (Ru.) Русская Администрация Туркестана И Исмаил Гаспринский: Больше Противоречий Чем Взаимопониманий “Türkistan’da Rus idaresi ve İsmail Gaspıralı: Anlayışa Göre Daha Çok Çelişkiler” (69-84 s.)

“İsmail Gaspıralı, Rus yöneticilerinin Türkistan’daki eğitim politikasıyla yakından ilgilenmiştir. Gaspıralı Türkistan’da, Rus yöneticileri hem de yerli yöneticilerce çok iyi bilinmektedir. Onun şahsı, faaliyeti XIX.Yüzyılın 80’li yıllarındaki Türkistan’ın politikacıları ve eğitim sistemi temsilcilerini etkisiz bırakmamıştır. İsmail Gaspıralı’nın yöneticiler ve yerli aydınlarla ilişkilerine dikkat edildiğinde bir birine zıt olan fikirleri görebiliriz. Rus yöneticileri Gaspıralı’yı politik rakip, yerli yöneticiler millî önder olarak tanımış iseler, dinî rehberler yüzyıllarca devam etmekte olan dinî kuralları bozucu diye ilan etmişlerdir. Bu tarihe ışık tutmak, zıt fikirlerin nedenleri hakkında belli bir hükme varmak için yeterli belgeler toplanan arşiv ve kaynaklar bulunmamaktadır (Абдирашидов, 2019: 69).”

6. (T.T.) İsmail Gaspıralı ve Nikolay Ostroumov: Fikirler Mücadelesi (85 – 91 s.)

“İsmail Gaspıralı’nın Türkistanlı “meslektaşı” Nikolay Ostroumov’la ilişkisi mektuplaşma, tartışma ve buluşmalarla doludur. N. Ostroumov Taşkent’te, İsmail Gaspıralı da Bahçesaray’da Rusya Müslümanlarının eğitimi ve toplumsal hayatının geniş çaplı ıslahı için canlı faaliyeti gerçekleştirdiler. Fakat bu temelini birbirine zıt olan fikirler ileri oluşturur (Абдирашидов, 2019: 85).”

7. (T.T.) Çarlık Rusya'sında Bir Kırımının Mücadelesi (93 – 115 s.)
İsmail Gaspıralı XX. yüzyılın başlarında sadece Rusya Müslümanları arasında değil, neredeyse Doğu'nun tamamında tanınan şahsiyetlerdendir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yaşanan sosyal ve siyasi olayların merkezinde yer alan Gaspıralı'nın daha hayattayken Türk soylulara istinaden “milletin atası” namını alması boşuna değildir. Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Türkler arasında millî matbuatın, yeni edebiyatın ve edebî dilin şekillenmesinde onun katkısı tartışılmazdır (Абдирашидов, 2019: 93).
8. (Ru.) Мусульманское Духовенство И Русская Администрация Туркестана: Сотрудничество Ради «Цивилизации»? (На Примере Материалов Газеты «Таржуман») “Müslüman Maneviyatı ve Türkistan'da Rus idaresi: “Medeniyet” için işbirliği mi? (Tercüman Gazetesi Malzemelerinden Örnekler)” (117 – 125 s.)
“Rus tarihçisi Levin'in açıklamasına göre, Türkistan Rus İmparatorluğu tarafından zaptedildikten sonra Rusların o bölgedeki yönetim sisteminde din politikası hükümetin isteğini yerine getirmenin esas şartlarından biri olmuştur. 13 Ocak 1865'te Taşkent zaptedilmeden önce Orenburg bölgesi valisi N. Krijanovskiy Savunma Bakanı Milyutin'a yazdığı raporda *Müslümanlar hükümete boyunsunmamak mümkün olduğunun farkında bile değiller, çünkü onlar kanunu kutsal sayarlar* diye bilgi verdi. Bir de dinî etkinin azaltılmasına çaba göstermeyi tavsiye etti. Yoksa İslam yönetimi ele geçireceği vurgulandı. Gördüğümüz gibi tecrübeli politikacı Krijanovskiy Müslümanlar toplumunda din önderlerinin ne derece önemli olduğunu çok güzel anlamıştır (Абдирашидов, 2019:117).
9. (Ru.) Некоторые Особенности Женского Вопросы В Контексте Модернизации Туркестанских Мусульман В Начале Хх Века “20. Yüzyılın Başlarında Türkistan Müslümanlarının Modernleşme Bağlamında Kadın Sorunlarının Bazı Özellikleri” (127 - 131 s.)
“XIX.yüzyılın sonu XX.Yüzyılın başında Müslüman doğunun uyanış döneminde kadınlara hürriyet esas konulardan biri oldu. Bu Tercüman gazetesinin çok dikkat ettiği konuların başında gelmektedir. 1887 ve 1891 yıllarında Gaspıralı kadınlar için özel yayın yayınlamaya çalıştı. Fakat bu teşebbüs Peterburs'lu yöneticiler tarafından reddedildiği için başarısızlıkla tamamlandı. Birkaç yazılarında kadınların hukuksuzluğu, onların ailedeki haklarını savunması gereken fikhe başvurma imkanına sahip olmadıklarını örneklerle kanıtlayan Gaspıralı kadınların kendilerini anlama derecesini yükseltme konusuna da değinmektedir (Абдирашидов, 2019:127).”
10. (Ö.T.) Мужаддид: Исмоил Гаспринский Туркистонлик Зиёлилар Назарида “Müceddid: İsmail Gaspıralı Türkistan Aydınlarının Bakışıyla” (133 – 148 s.)
“Gaspıralı İsmail'in Türkistan'a, bölgede çeşitli alanlar, eğitim, dil, arazi meselelerine yönelik görüşlerini “Tercüman” gazetesine yazdığı ve ya diğer

yazarlar bu gazetede yayınlanan makale ve haberlerden anlamak mümkündür. Aynı şekilde Gaspıralı'na yönelik Türkistan'daki Rus ve yerli memurlar, aydınların görüşleri de gazete yazılarında görünmektedir (Абдирашидов, 2019:133).”

11. (Ö.T.) Устози Муаззам “Büyük Üstat” (149 – 169 s.)

“Gaspıralı İsmail 20.yüzyılın başlarında sadece Rusya Müslümanları değil, tüm Doğu halkları arasında ünlü şahıslardan biriydi. 19.yüzyılın sonu 20.yüzyılın başlarındaki sosyal ve siyasi süreçlerin merkezinde olan Gaspıralı hayatı boyunca bile “millet atası” olarak tanınıyordu. Rusya imparatorluğu sınırları içinde yaşayan Türk toplumları arasında milli basın, yeni edebiyat ve edebi dilin oluşumunda büyük hizmeti vardır. Behbudi'ye göre “milleti uyandırmak, dünyadan, siyaset aleminden, medeni milletler durumundan haberdar etmek için 35 yıl hizmet eden, her yerde Müslümanları çağdaş kültür, ilim, fen, sanayi, ticarete teşvik eden” şahıs ve aynı zamanda “Rusya'daki binlerce yeni usul okulların müellim ve talebeleri, eskiden neşredilen ve günümüzde de neşrolmakta devam eden bir çok Müslüman gazete ve dergilerin yazar ve editörlerinin “ustadı muazzamı” idi (Абдирашидов, 2019:149).”

12. (Ö.T.) Татар Хаётидан Минг Иккинчи Кеча Ёхуд Қозининг Фитнаси “Tatar Hayatından Bin İkinci Gece veya Kâdının Fitnessi” (171- 180 s.)

“Gaspıralı İsmail'in hayatı ve eserlerinin her sayfası incelemeye değer. O sadece Kıımlı bir islahatçı değil, belki tüm Türk Dünyasının büyük şahıslarından biri olarak değerlendirilmesi gerekir. Gaspıralı'nın yaptığı faaliyetler ve düşündüğü fikirleri günümüz Türk dünyası menfaati yolunda yararlanabiliriz. Son 10-15 yıl boyunca bu yönde bir çok iş yapıldı. Türkiye, Kıırım, Tataristan, Özbekistan, ABD ve diğer bir çok ülkelerde yapılan faaliyetler sonucunda ortaya çıktı. Özbekistan'da cedit çalışmalarına yönelik ekol yaratabilen ve alanda geniş kapsamlı işleri miras bırakan profesör Begali Kasimov. Alimin bilimsel çalışmaları 19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu sınırları dahilinde, özellikle Türkistan'da ortaya çıkan ve tarihte “ceditçilik” adıyla anılan hareketin tüm yönlerini kapsamakta. Çar Rusyası'ndaki işbu hareketin kurucusu Gaspıralı İsmail'in hayatı ve eserleri prof.Begali Kasimov'un bilimsel çalışmalarında ayrı önem arz etmektedir. Bu makaleyi beni Gaspıralı ve ceditçilik çalışmalarına teşvik eden ve çalışmalarım boyunca danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. B. Kasimov'un asısına başgışlıyorum (Абдирашидов, 2019:180).”

13. (Ö.T.)“Катта Бошлиқ” Фаолиятининг Айрим Қирралари (Мунавварқори Абдурашидхонов Фаолияти Хақида Айрим Мулоҳазалар) ““Büyük Lider' Faaliyetinin Bazı Yönleri (Munavvarkari Abduraşidhânov'un Faaliyetleri Hakkında Bazı Düşünceler)” (181 – 190 s.)

“Günümüzde hayati gerçeğe dönüşen milli istiklal fikirleri 19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başlarında meydana gelen Özbek milli uyanış dönemi olarak tarihte kalan kısa bir devirde gelişti. Bu dönemde yaşayan ve eserler yazan marifetçiler faaliyetini doğrudan milli istiklala kavuşmak yolundaki mücadeleden ayrı görmek

- mümkün değil. Onlar faaliyetleri boyunca milli istiklal gayesini beyat etmek, fikirlerini diğer marifetçilerle paylaşmak, işbirliğinde faaliyet yürütmek, toplumu teşvik etmek amacıyla yazdıkları edebi mirası günümüzde kavuştuğumuz istiklalın ilk kaynaklarını belirlemek ve genç nesli mükemmel insan olarak yetiştirmekte önemli rolü vardır (Абдирашидов, 2019:181).”
14. (Ö.T.) Фитрат Ижоди Ва Фаолиятига Бир Назар: “Мунозара” Ва Истанбул Бухоро Жамияти Хайрияси “Fitrat’ın Eserleri ve Faaliyetlerine Bir Bakış: ‘Münazara’ ve İstanbul Buhara Cemiyet-i Hayriyesi (191- 198 s.)
- “20. yüzyılın başlarında tüm Türkistan’da güçlenmekte olan ceditçilik hareketi ülkenin tüm alandaki işlerin geleceğini belirledi. Örneğin, yeni edebiyat, gazetecilik, siyaset ve benzeri. Bu dönem söz konusu alanların karakterlerini tespit eden temsilcilerini de ortaya çıkardı. Onlar arasında Buharalı Abdür-rauf Fitrat’ın ayrı bir yeri vardır. “Münazara” ve “Hind Seyyahinin Kıssası” gibi ilk nesir eserleri sadece Buhara’da değil, belki tüm Türkistan ceditlerin gücüne güç kattı. Aynı’ye göre, Fitrat’ın bir tek “Münazara”sı dönem terakkisine gayet güçlü ve verimli etki yarattı (Абдирашидов, 2019:198).”
15. (İng.) Known And Unknown Fitrat: Early Convictions And Activities “Bilinen ve bilinmeyen Fitrat: Eski İnanç ve eylemler ” (199 – 215 s.)
- “Yirminci yüzyılın başında Türkistan’da da güç kazanan dünya çapında Müslüman reformist hareket, Batı Orta Asya bölgesi üzerinde geniş kapsamlı etkilere sahip olacak sosyal ve siyasi meselelerin çoğunu ortaya koydu. Bu etki özellikle yayıncılık, eğitim ve halkla ilişkiler alanında güçlü olmuştur. O dönemin en önde gelen modernist figürlerinden biri ve bölgenin önde gelen aydınlarından biri olan yirmi yılı aşkın bir süredir ‘Abd al-Ra’f Fitrat (1886 - 1938), Birincisi, yerel Müslüman seçkinlerin kısıtlayıcı muhafazakar İslami düşünce ve pratiği olarak algıladıkları ve daha sonra, yeni kurulan Sovyet rejiminin katı dogmatizması (Абдирашидов, 2019: 199).”
16. (Ö.T.) Янги Усул Мактаб Ва Янгича Маърифат “Usulü Cedit Okulu ve Yeni Usul Marifet” (Ö.T.) Туркистонда Янги Мактаблар Ташкили “Türkistan’da Yeni Okulların Ortaya Çıkışı” (217 -232 s.)
- “Bu çalışma 19.yüzyılın sonlarında Türkistan’da usulü cedit okullarının ortaya çıkışı ve milli marifetin oluşumuna ilişkindir. Ayrıca Rusya’dan gelen Tatar aydınları ve muallimlerin faaliyetleri üzerinde de detaylı durulacaktır (Абдирашидов, 2019:217).”
17. (Ö.T.) Туркистонда Биринчи «Усули Жади» Мактаби “Türkistan’da İlk ‘Usul-i Cedit’ Mektebi ” (233-236 s.)
- “Usulü cedit – yeni usul mektepler ilk olarak 1884 yılında Bahçesaray’da, ünlü Gaspıralı İsmail Bey tarafından açıldı. Gaspıralı İsmail kendi şehrinde okul

açtıktan sonra yakın çevrede, Volga kenarında, Kazan taraflarda okullar açmak ve okullar için öğretmenler yetiştirmek için hareket başlattı. Müslüman mekteplerini islah etmek, okulları çağdaş düzeni getirmek için Rus memurlarına bir kaç kere başvuruda bulundu. Başvuru sonucunda, 1891 yılında Rusya İç İşleri bakanı Vaşkeviç başkanlığındaki bir heyeti Kırım'a, oradaki yerli okullar hakkında bilgi toplamak için gönderdi. İsmail Bey heyet için gerekli bilgileri hazırladı, taleplerinden oluşan bir raporu teslim etti (Абдирашидов, 2019:233).”

18. (Ru.) Опора Консерватизма: Взгляд На Традиционную Систему Обучения В Туркестане “Muhafakarlık Destek: Türkistan’ın Geleneksel Eğitim Sistemine Bir Bakış” (237 – 256 s.)

“Türkistan Genel Valisi Kaufman’ın açıklamasına göre bölge Ruslar tarafından zaptedilmeden önce iyi bir eğitim sistemine sahipti. Bu sistem birkaç yüzyıl içerisinde hiç değişmemişti. V.Nalivkin’a İslam dininin esas dayanakları şunlardır: 1) Mektep; 2) Karıkhana; 3) Dala-il-khana; 4) Medrese. Bunların arasında en çok tercih edilenler mektepler ve medreseler, yani sibyan mektepleri ve yüksekokullardı (Абдирашидов, 2019: 237).”

19. (Ö.T.) “Исмоил Гаспринский Ва “Усули Жаид” нинг Йўлга Қўйилиши” İsmail Gaspıralı ve ‘Usul-i Cedit’in Uygulanması” (257 -271 s.)

“Rusya İmparatorluğu’ndaki millî pedagoji tarihinin en parlak sayfaları ceditçilerin eğitim alanındaki islahatlarıyla bağlıdır. 19.yüzyılın sonlarında başlayan işbu islahatın teorisini ve pratiğini Gaspıralı İsmail Bey’dir. Ceditçiliğin ortaya çıkışı da söz konusu islahatla bağlantılıdır. Peki eğitimde islahat neden bu kadar zarurdu? Neden ceditçiler herşeyden önce eğitime önem verdiler? Gaspıralı islahattan bahsederken müslüman toplumu şekillendirmek, çağdaş düzene getirmeyi kastetmekteydi (Абдирашидов, 2019:257).”

20. (Ö.T.) “Туркистон Уламеси” Ва Янги Давр Илм-Фани ““Türkistan Uleması ve Yeni Dönem Bilimi” (273-289 s.)

“Gaspıralı İsmail’in marifetçilik faaliyetini gösteren kaynaklardan biri 1900 yılında kendisine ait “Tercüman” yayınevinde basılan “Türkistan Uleması” eseridir. Küçük bir eser olmasına rağmen Türkistan’da yetişen bir çok meşayih, müheddis, müfassis, fakihler, astronom ve matematikçi alimler ve onların telif ettikleri eserler hakkında bilgi verilmektedir. Eserin daha bir değerli yönü biz bilmeyen bazı ulemalar ve eserlerini tanıtmaktadır. Gaspıralı bazı alimleri Türkistan dışında dünyaya gelip, eserler yazdıysa da, ataları Türkistanlı olduğunda onları da Türkistanlı ulemalardan saymaktadır. Çalışmada bu yönde bilgi verilecektir (Абдирашидов, 2019:273).”

21. (Ru.) Роль И Влияние Исмаила Гаспринского В Формировании Нового Просветительства В Туркестане “Türksitan’da Yeni Bir Aydınlanma Oluşumunda İsmail Gaspıralı’nın Rolü ve Etkileri” (291-301 s.)

- “Türkistan aydınlarından birisi, yazar ve şair Abdulhemit Çolpan, İsmail Gaspıralı’nın marifetperverliği hakkında şöyle yazmıştır: *Tercüman tüm cedit gazetelerinin babasıdır. Dilde, işte, fikirde birlik diyor, yani biz Müslümanlar, Türk halklarının fikirde bir olmamız, aynı işi yapmamız gerektiğini öğretir. Bundan daha iyi ne olabilir?* İsmail Gaspıralı ve onun yayınladığı Tercüman gazetesi Türkistan’daki yeni marifetperverlik hareketinin şekillenmesinde çok önemli bir etken olmuştur (Абдирашидов, 2019: 291).”
22. (Ö.T.) Мулла Аббос Фарансавий Тошкандий – Жадид Зиёлиси Тимсоли “Cedit Aydını Örneği: Molla Abbos Faransevî Taşkendi” (303-320 s.)
“Türk İslam dünyasının önderi Gaspıralı İsmail’in edebi eserleri yeteri kadar tanıtılmamıştır. Gaspıralı İsmail’in ideoloji ve fikir kişisi olmakla beraber roman, hikaye, edebiyat teorisi, edebiyat eleştirmeni gibi yönleri sahip güçlü bir edebiyatçıdır (Абдирашидов, 2019: 303).”
23. (Ö.T.) Фитратнинг Маърифий-Ахлокий Қарашлари Ҳақида “Fitrat’ın Eğitim ve Ahlâka Dair Görüşleri Hakkında” (321-327 s.)
“20. yüzyılın başlarında tüm Türkistan’da güçlenmekte olan ceditçilik hareketi ülkenin tüm alandaki işlerin geleceğini belirledi. Örneğin, yeni edebiyat, gazetecilik, siyaset ve benzeri. Bu dönem söz konusu alanların karakterlerini tespit eden temsilcilerini de ortaya çıkardı. Onlar arasında Buharalı Abdürrauf Fitrat’ın ayrı bir yeri vardır. “Münazara” ve “Hind Seyyahinin Kıssası” gibi ilk nesir eserleri sadece Buhara’da değil, belki tüm Türkistan ceditlerin gücüne güç kattı. Aynı’ye göre, Fitrat’ın bir tek “Münazara”sı dönem terakkisine gayet güçlü ve verimli etki yarattı (Абдирашидов, 2019:327).”
24. (İng) Understand And Critically Discuss Sufism: Abd Al-Rauf Fitrat, Yasawi And Yasawism “Eleştirel olarak Sufizmi doğru anlama: Abd Al-Rauf Fitrat, Yesevi ve Yesevizm” (329-333 s.)
“Yirminci yüzyılın başlangıcı, Orta Asya ülkelerinin sosyo-politik yaşamındaki büyük değişimlerle dikkat çekiyor. Özellikle, kısa sürede hızlı bir gelişme gösteren Özbek edebiyat eleştirisi, yoğun gelişime geçti. Halkın manevi mirasının bin yıllık tarihini gözden geçiren Özbek edebiyat eleştirisi, ona yeni bir bilimsel tutum oluşturmaya çalıştı. Bununla birlikte, ulusun kimliğini kavraması, ulusal kimliğin oluşumu ve ulusal bağımsızlık fikrinin ortaya çıkması ve güçlenmesi zor koşullar altında gerçekleşen bu süreç, çeşitli siyasi rejimlerin etkisi ve baskısı altındaydı. Bu fenomen özellikle “fikirlerin yayılması”, “uzlaşma” da iktidar otoritelerinin siyasi ideolojisinde açıkça görülmektedir. Bu açıdan, erken Sovyet döneminde yayınlanan bilimsel ve popüler bilimsel çalışmalar, tarihsel gerçeklere dayanarak düşünülmeli ve analiz edilmelidir (Абдирашидов, 2019: 329).

25. (Ö.T.) Матбуот Ва Умумодабий Туркий Тил Тараққиёти “Basın ve Ortak Edebi Türk Dilinin Gelişimi” (Ö.T.) Исмоил Гаспринский Ва Алишер Навоий “İsmail Gaspiralı ve Ali Şîr Nevâî” (335-340 s.)

“Özbekistan’ın yeni tarihinde 19.yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen ve tarihte ceditçilik, milli uyanış dönemi, edebiyat tarihinde ise cedit edebiyatı adıyla bilinen siyasi-sosyal, edebi-kültürel hareketin esas noktalarından biri, Türk dili konuşan halklar için yegane edebi dil oluşturmaktı. Bu gayenin güçlü savunucusu, ceditçilik hareketinin temelini atan şahıslardan biri Kırım Tatarlarından Gaspiralı İsmail Bey’dir. Gaspiralı İsmail yegane ortak dil oluşumu için 1883 yıldan itibaren çıkarttığı “Tercüman” gazetesi sayesinde mücadele etti. Bu yönde belli sonuçlara erdiği çeşitli edebi kaynaklarda görebiliriz. Gaspiralı’nın Türkistanlı devamcıları da “Tercüman” gazetesinin dilinde yazılar yazmaya çalıştılar ve bu dilde bir çok eser yazıldı (Абдирашидов, 2019:340).”

26. (Ö.T.)“Таржимон” Ва Туркистонда Мустақил Матбуотнинг Шаклланиши “Tercüman’ ve Türkistan’da Bağımsız Basının Kuruluşu” (341-385 s.)

“20. yüzyıl başlarında Rusya İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan toplumlar için başarılarla dolu bir dönem başladı. Rusya, Japonya ile girdiği savaştan yenildikten sonra iç ve dış güçlerin baskısına dayanamayacak hale gelmişti. İmparatorluk içerisinde siyasi mücadeleler yükselmeye başladı. İmparator, 1905 yılının sonunda tüm siyasi taraflara serbestlik Manifestosu ilan etmek zorunda kaldı. Manifestonun esas noktalarından biri de ifade özgürlüğüydü. Fırsatı değerlendiren toplumlar ve siyasi güçler kendi basımları tesis ettiler. Özellikle, Türkistan milli basınının ortaya çıkışında Manifesto bir etken oldu (Абдирашидов, 2019:341).”

27. (Ru.) Язык Независимой Периодической Прессы Туркестана В Контексте Создания Общелитературного Тюркского Языка “Genel Edebi Türk Dilinin Oluşumu Bağlamında Türkistan’ın Bağımsız dönemseller Basınının Dili” (387-395 s.)

“Bakü’de 1926 yılında tesis edilen I. Türkoloji Toplantısının esas amacı ortak bir dil yaratma veya hiç olmazsa Türk Lehçelerini ilmi yönden araştırmaydı. Bilindiği üzere Türkolog Bekir Çobanzade bu toplantının organizatörlerinden biriydi (Абдирашидов, 2019: 387).”

28. (Ru.) Становление И Развитие Газеты «Тарджиман»“Tercüman’ gazetesinin oluşumu ve gelişimi” (397-414 s.)

“Müslüman Dünyasında kitap baskı işleri Hristiyanlardan biraz geç başlamıştır. Elizabeth Ayzenshtayn’ın baskı devrimi teorisini inceleyen Edip Halit Müslüman Dünyasının uzun süren kitabet sanatı ve geleneklerine rağmen kitap baskı işlerinde teşebbüs göstermediklerini açıklamıştır. Bazı araştırmacılar Müslüman bilimadamlarının kitap baskı işlerine olumsuz baktıkları, dinî bilgilerin sadece sözlü şekilde öğretilmesi gerektiği iddiasında bulduklarını söylemektedirler. Din adamları kitap baskı işlerinin Allah’ın Kelamının önemini azaltacağı fikrindeydi.

Müslüman Dünyasında hiçbir zaman kutsal metinleri çoğaltma ve dağıtma imkanı olmamıştır. 1727 yılında Osmanlı üleması kitap baskı işlerine fetva vermiş. Ama Kur'an ve hadislerin yayınlanması yasaklanmıştır. 1803 yılında Türkiye'de dinî kitapları yayınlama izni verilmiştir. Bu seneden itibaren kitap baskı işlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Tercüman gazesi doğuşu ve gelişimi üzerinde durulacaktır (Абдирашидов, 2019: 397).”

29. (Ö.T.) Махмудхўжа Бехбудийнинг Ташқи Даврий Матбуотдаги Публицистик Фаолиятига Бир Назар “Mahmudhoca Behbudi'nin Dönemin Yabancı Basınındaki Yayın Faaliyetlerine Bir Bakış” (415-425 s.)

“Mahmudhoca Behbudi Türkistan'daki tüm ceditler, aydınları birleştirmeye çalışan büyük şahsiyetlerden birisidir. Hacı Muin'e göre “Bizdeki yenilik liderlerinin biri ve belki ilki, kuşkusuz Mahmudhoca Behbudi'dir. Behbudi efendi uyanış devri ve Özbek edebiyatı tarihinde birinciliğe münasip bir zattır (Абдирашидов, 2019:415).”

Kitapta yer alan makalelere baktığımızda eserin Türkologlar, araştırmacılar, tarihçiler, öğrenciler ve Ceditçilik hareketiyle ilgilenenlere yönelik hazırlandığını görüyoruz.

Sonuç olarak Prof. Dr. Zaynabidin Abdirashidov'un hazırladığı “XX. Аср Бошларида Туркистон: Ижтимоий-Сиёсий Ва Интеллектуал Жараёнлар (Yirminci yüzyılın Başlarında Türkistan: Sosyo-Politik ve Entelektüel Süreçler)” adlı eser gerek yazarın bizzat Türkistanlı olması gerekse çalışmalarından anladığımız kadarıyla kaynaklara doğrudan ulaşması eserin değerini arttırmaktadır. Eser bu yönüyle Türkistan'daki Ceditçilik hareketini bizzat bir Türkistanlıdan okumak isteyenlere kaynak niteliği taşımaktadır.

Кайнақча

- Abdirashidov, Z. (2019). XX. Аср Бошларида Туркистон: Ижтимоий-Сиёсий Ва Интеллектуал Жараёнлар, Istanbul: Sonçağ Akademi Yayınları.

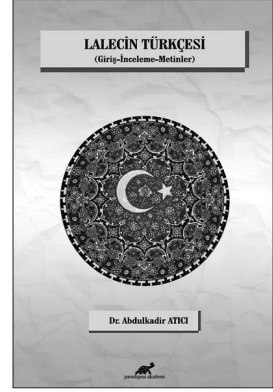
LALECİN TÜRKÇESİ

ATICI, Abdulkadir (2018), *Lalecin Türkçesi, Paradigma Akademi, Çanakkale, 413 s. ISBN: 978-605-2292-54-9*

Meryem ER*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 264-265

İran, Türk tarihi açısından geçmişten günümüze kadar önemli bir coğrafya olmuştur. Önemini koruyan bir bölgedir. Özellikle Oğuzlar İran coğrafyasında uzun yıllar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bugün İran'ın çeşitli bölgelerinde çok sayıda Türk yaşamaktadır. En yoğun Türk nüfusu İran'ın kuzeybatısında yer alan ve Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgede bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kuzeybatıda Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil, Kazvin, Zencan, Hemedan, Kirmanşah, kuzeydoğuda Gülistan, Horasan-Türkmen, güneyde ise Fars eyaleti yoğun Türk nüfusu barındıran eyaletler olarak ön plana çıkmaktadır. İran'da etnik temelli bir sayım yapılmadığı için günümüz itibariyle İran'da yaşayan Türklerin nüfusu net olarak bilinmemekte birlikte yaklaşık 20 ila 35 milyon arasında olduğu öne sürülmektedir.

Çalışmaya konu olan Lalecin bölgesi oldukça eski bir tarihe sahip olan Hemedan eyaletinin Bahar iline bağlı bir ilçesidir. Lalecin'in toplam nüfusu 41.833 (Atıcı 2018: s.8)'tür. Lalecin Türkleri tarım, hayvancılık, seramik, çömlek ve çini işçiliği ile uğraşmaktadır. *Lalecin* adı Dehoda'nın (Atıcı 2018: s.9) sözlüğüne göre "turkuaz renkli kapların yapıldığı yer" anlamına gelmektedir ve Lalecin'de üretilen çinilerin ağırlıklı renginin turkuaz olması bu görüşü desteklemektedir. Turkuaz rengi, Lalecin Türklerini simgeleyen bir renk olarak kabul edilmiştir. Bundan ötürü Lalecin Türklerine ithaf edilen eserin kapak rengi turkuaz olarak tercih edilmiş, kapak resminde de temsili bir Lalecin çinisi yer almıştır.

Lalecin Türkçesi (Giriş-İnceleme-Metin) adlı eser, Dr. Abdulkadir ATICI tarafından hazırlanmıştır. Çalışma üç ana başlıkta *Giriş*, *Biçim Bilgisi*, *Metinler* bölümünden oluşmaktadır. Paradigma Akademi'den çıkan eser toplam 413 sayfa olup *Giriş* ve *İnceleme* bölümü 120 sayfa, *Metinler* bölümü 272 sayfadır.

Çalışma, Abdulkadir ATICI'nın İran'da yaptığı alan araştırmaları sonucunda elde ettiği derlemelerinden üretilmiştir. Çalışmada yönteminde alan dilbilimi ve ağız araştırmaları yöntemleri esas alınmıştır. Eserin başında Lalecin Türkçesinin ünlü ve ünsüz sesleri için kullanılan işaretler ve IPA karşılıkları tablo hâlinde verilmiştir. Ayrıca

* Arş. Gör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. meryem.er@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-4546-6923. Gönderim Tarihi: 03.04.2020/Kabul Tarihi: 28.04.2020

sesbirim (fonem) /x/, alt biçimbirim {x} gibi dilbilimsel işaretleyicilerin kullanımına özen gösterilmiştir.

Çalışmanın Giriş bölümünü *İran Hakkında Genel Bilgiler; Hemedan Eyaleti Hakkında Genel Bilgiler; Bahar İli Hakkında Genel Bilgiler ve Lalecin İlçesi Hakkında Genel Bilgiler* başlıkları oluşturmaktadır.

Biçim Bilgisi bölümünde sırasıyla *İsimler; Sıfatlar; Zarflar; Zamirler; Fiiller; Bağlaçlar; Edatlar; Ünlemler* başlıkları yer almaktadır. Bu bölümde çalışmanın esas amacı olan Lalecin Türkçesinin biçim bilgisel özellikleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. İncelemenin yönteminde betimleyici yöntem esas alınmış, bununla birlikte gerekli görüldüğü yerlerde artzamanlı (diachronic), eşzamanlı (synchronic) ve karşılaştırmalı (comperative) yöntemlerden de faydalanılmıştır. Ele alınan dil bilgisi unsurları, artzamanlı yöntemle Eski Türkçe ve Eski Oğuz Türkçesi ile eşzamanlı yöntemle ise Batı Türkçesi ile karşılaştırılmıştır.

İncelemenin *Sonuç* bölümünde Lalecin Türkçesinin öne çıkan biçim bilgisel özellikleri ortaya konmuştur.

Metinler bölümü çalışmanın bütüncesini (corpus) oluşturmaktadır. Bu bölümde metinlerin transkribi ve Türkiye Türkçesine aktarması bulunmaktadır. İlgili metnin başlangıcında metni derleyen kişi bilgisi ile metnin derlendiği kaynak kişi bilgisine yer verilmiştir. Derleme röportaj olarak gerçekleştirilmiş olup kaynak kişi ile soru-cevap şeklinde iletişime geçilmiştir. Metinlerin deşifresi transkripsiyon işaretleri dikkate alınarak yazıya aktarılmıştır. Abdulkadir ATICI'nın gerçekleştirdiği röportajlarda kendisi tarafından sorulan sorular italik olarak verilmiştir.

İran, günümüzde azımsanamayacak bir oranda Türk nüfusu barındırması bakımından önemli bir coğrafyadır. Ancak bu coğrafyada yaşayan Türklerle ilgili bugüne kadar yapılan Türkiye'deki çalışmaların sayısının az olduğunu söyleyebiliriz. *Lalecin Türkçesi* adlı çalışma ile Lalecin Türklerinin konuştuğu Türkçe ortaya konmuş ve özellikle İran Türkolojisi'ne katkı sağlanmıştır. Dr. Abdulkadir ATICI, gerek alan araştırması sürecinde gerekse de inceleme sürecinde dil bilimsel yöntemler kullanmaya özen göstererek titiz bir eser ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmayı Türkoloji'ye kazandırdığı için hocamıza teşekkür eder, başarılarının devamını dileriz.

Kaynakça

ATICI, A. (2018). *Lalecin Türkçesi*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

UYGUR ATASÖZLERİ

DOĞAN, Levent (2020). *Uygur Atasözleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 939 s., ISBN: 978-605-2292-99-0

Ceyda ERDİN*

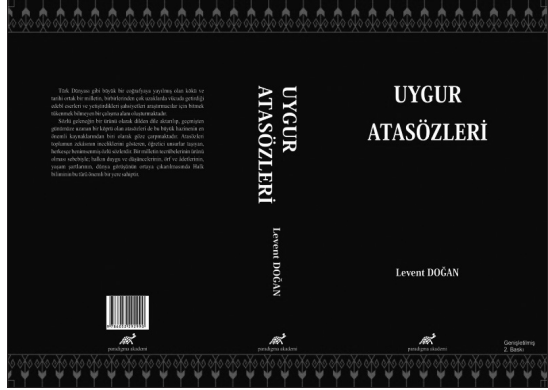
Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 266-271

Türkiye toprakları dışında, farklı ve uzak coğrafyalarda varlığını sürdüren Türk halklarının tarihi, dili, kültürü ve edebiyatı üzerine bilimsel bir bakışla hazırlanacak her tür çalışma gerek soydaşlarımızı daha yakından tanıma imkânı sunması gerekse taşıdığımız ortak değerlerimiz ile tarihî ve kültürel bağlarımızın bilincine varılarak ortaya çıkarılması bakımından büyük öneme sahiptir. Zira, sözü edilen bu çalışmalar bir bakıma aradaki coğrafi uzaklığın ortadan kalkmasına yardımcı olarak bir köprü vazifesi görmekte ve Türklük bilimine büyük katkılar sağlamaktadır.

Türk dünyasının önemli bir halkası olan Uygurların çoğunluğu bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şıncan Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) içerisinde yaşamaktadır. Kurdukları ileri ve yüksek medeniyetle her çağda adından söz ettiren köklü bir maziye sahip kadim bir Türk boyu olan Uygurlar, farklı bir siyasi birliğin çatısı altında yaşamının getirdiği tüm zorluklara rağmen millî kimliklerini koruyarak günümüze dek sürdürmüşlerdir. Kuşkusuz, bu devamlılığın sağlanmasında kökleri asırlar öncesine dayanan zengin bir edebiyatın ve gelişmiş bir edebî dilin varlığı etkili olmuştur.

Uygurlar yalnızca dil ve edebiyat alanında değil başka birçok alanda (mimari, ticaret, yönetim, hukuk, bilim, sanat vs.) yaptıkları atılımlarla zamanını aşan yeniliklere imza atmış ve her bakımdan ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Özellikle yaşam tarzları ile dinî hayatlarında meydana gelen değişiklikler farklı alanlarda yeniliklere kapı açmış ve bu anlamda diğer Türk kavimlerine de öncü olmuşlardır.

Öte yandan Uygurların hem yazınsal hem de sanatsal alanda ortaya koydukları nitelikli ve birbirinden değerli pek çok yapıt bugün de önemini korumaya devam etmektedir. Dolayısıyla Türk kültür ve tarihinin en eski izlerini onların günümüze miras bıraktıkları bu yapıtlarda bulmak mümkündür.

* Balkan Çalışmaları Bilim Uzmanı, Edirne / TÜRKİYE. erdnceyda@gmail.com. ORCID: 0000 0002 7240 8772
Gönderim Tarihi: 13.05.2020/Kabul Tarihi: 21.05.2020

Her toplumun sözlü ve yazılı ürünleri o toplumun birer kimliği sayılır. Bu bakımdan Uygur Türklerinin bugünkü durumu göz önüne alındığında onların diline ve kültürüne yönelik yapılmış veya yapılacak çalışmalar ayrı bir değer taşır. Özellikle de her toplum edebiyatının önemli bir kolunu teşkil eden sözlü kültür ürünlerinin toplanarak kayıt altına alınması ehemmiyet arz eden bir husustur. Bunlara göre, yazımızda ele alınacak olan *Uygur Atasözleri* adlı kitap Uygur Türklerince kullanılan binlerce atasözünü barındırması açısından bu saha için her anlamda önemli bir kaynak eser durumundadır. Uygur Türkçesi ve edebiyatı üzerine çeşitli kitap ve makaleleri bulunan yazarın bu eseri, aynı zamanda Uygur sözlü edebiyatının atasözleri bakımından zenginliğini gözler önüne sermektedir.

Eser, yazar tarafından çalışmada belirtildiği gibi Doğu Türkistan başta olmak üzere farklı ülkelerde yayımlanmış çeşitli kaynaklardan seçilen atasözlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Genişletilmiş ikinci baskısı 2020 yılında yapılan eser 939 sayfa olup 6265 Uygur atasözünü içermektedir. Bu baskı, ilk baskıdan farklı bölümler içerdiğinden tanıtım yazımızın oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Uygur Atasözleri adını taşıyan eserin ikinci baskısı, iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin öncesinde *Sunuş*, *Kısaltmalar* ve *Günümüz Uygur Alfabesi* başlıkları bulunmaktadır. Ayrıca *İnceleme* ve *Dizin*, kitabın birinci baskısından ayrılan bölümleri olarak görülmektedir.

Kitabın birinci bölümü içerisinde yer alan *Giriş* (15-21) kısmında, öncelikle atasözünü için farklı ağız ve lehçelerde kullanılan adlandırmalardan başlanarak atasözünün bir tanımı yapılmış ve ana hatlarıyla bu sözlü edebiyat türünün özellikleri açıklanmıştır. Daha sonra atasözlerinin ortaya çıkışından bahsedilerek Türk atasözlerinin eskiliğine vurgu yapılmış ve Türk dünyasının müşterek atasözleri üzerinde durulmuştur. Yazar, atasözleriyle ilgili verdiği birtakım genel bilgilerin ardından bu kısımda son olarak bazı Uygur atasözlerinin farklı şekillerdeki kullanımlarından söz etmiştir. Bir atasözünün biçim ve içerik yönünden uğradığı değişikliğe dikkat çekerek kimi atasözlerinin zaman faktöründen kaynaklı “*kısalan*” veya “*uzayan*” şekillerine rastlanabileceği gibi “*farklı zamanlarla çekimlenmiş*”, “*öznesi*” ya da “*nesnelere*” değiştirilmiş şekillerine de denk gelinebileceğinden bahsetmiş ve bunu örneklerle desteklemiştir.

- * Cümüle yığar, çaşqan yer. ~ Çaşqan yığar, paqa yer.
- * Çilanga çöl yaxşı, yañaqqa köl yaxşı. ~ Çilanga çöl, yañaqqa köl. ~ Çilanni çölge sal, çöpni kölge sal. ~ Çilanni çölge tik, ençürni kölge tik. ~ Çilanni çölge tik, yañaqni kölge.
- * Ot bilen oynima, köyersen. ~ Ot bilen oynaşqanniñ qoli köyer. ~ Ot bilen oynaşma. vb.

Giriş kısmından sonra kitabın birinci baskısında bulunmayan *İnceleme* (21-41) kısmı gelmektedir. Doğan, bu kısımda kitabında yer alan atasözlerinden taradığı gramatik unsurları bir incelemeye tabi tutmuştur. Uygur atasözlerinde geçen isim, fiil, sıfat ve ikilemeleri tespit ederek sayısal ve dil bilimsel yönden değerlendirmiştir. Bu değerlendirmenin sayısal yönü tespit edilen isim, sıfat, fiil ve ikileme türündeki sözcüklerin toplam adetleri ile tekrar sayılarına dayanmaktadır.

İlk olarak konularına göre 18 başlık altında kategorize edilen *isimlere* (terimlere) yer verilmiş, yapılan kategorize işlemi sonucunda isimler (terimler) ile ilgili ulaşılan veriler bir tablo üzerinde gösterilmiştir. Bu tabloda bulunan konu başlıkları şu şekildedir: *Kişi, Yer-Millet, Hayvan, Organ, Sağlık-Tıp-Hastalık, Eşya, Nesne, Araç-Gereç, Dinî, Coğrafî, Giysi, Bitki-Yiyecek-İçecek, Meslek, Renk, Sayı, Maden, Akriba, Zaman, Argo ve Unvan*. Örneğin; kitapta verilen tabloya göre Uygur atasözlerinde hayvanlarla ilgili ulaşılan 158 farklı kelime 1591 defa tekrarlanmıştır.

İsimlerden sonra yazar Uygur atasözlerinde geçen *ikilemeleri* “unsurları aynı olan ikilemeler” (*méñip-ménip* “yürüye yürüye”), “unsurları yakın olan ikilemeler” (*gem-qayğu* “gam kaygı”), “unsurları zıt olan ikilemeler” (*höl-quruq* “yaş kuru, ıslak kuru”) ve “asıl kelimenin ön sesinin pekiştirilmesi ile yapılan ikilemeler” (*küpkindüz* “güpegündüz”) şeklinde anlam bakımından dört başlık altında inceleyerek vermiştir. Yine ikilemeler ile ilgili sayısal veriler de incelendiği şekle uygun olarak bir tablo hâlinde sunulmuştur. Misal, Uygur atasözleri arasından “unsurları aynı olan” 18 farklı ikilemeye ulaşılmış ve bu 18 farklı ikilemenin toplam tekrar sayısı 20 olarak belirlenmiştir. Tespit edilen ikilemelerin tamamı *dizin* bölümünde sıralanmıştır. Bu kısımda sadece her başlık için birkaç ikileme örneği verilmiştir.

İsimler ve ikilemelerden farklı olarak Uygur atasözlerinden elde edilen 474 *sıfatın* her biri anlamları ve tekrar sayılarıyla beraber alfabetik bir şekilde çalışmanın inceleme kısmında sıralanmıştır. *addiy* “sade, basit” (1), *çoñ* “büyük, çok” (18), *yaman* “kötü, çirkin” (71) vb.

Bu sıralamanın hemen ardından Uygur atasözlerindeki *sıfat tamlamaları* kuruluş yolları bakımından *niteleme veya belirtme sıfatı ile yapılan sıfat tamlamaları, Sıfat-fiil ekleri ile yapılan sıfat tamlamaları, +daki (+diki) eki ile yapılan sıfat tamlamaları* olarak üç maddede ele alınmış ve örneklendirilmiştir. Doğan, “Zarflarla meydana getirilen kelime grupları da bir sıfat tamlamasıdır.” (s. 38) diyerek sıfat tamlamalarının kuruluş yollarını bu maddeyle noktalamıştır.

Kitabın inceleme kısmı Uygur atasözlerinde geçtiği tespit edilen *fillerin* değerlendirilmesiyle son bulmaktadır. Doğan, bu başlık altında atasözlerinden ulaştığı toplam 773 farklı fiilin, yeterlik fiili ile anlamca kaynaşmış birleşik fiilli şekilleri de dâhil olmak üzere *dizin* bölümünde yer aldığını ifade etmiştir. Anlamca kaynaşmış birleşik fiil sayısı 19 (*bésival-, pişirival-, éytival-, apar- < él-i-p bar-* “götürmek, göndermek” vb.), yeterlik fiili sayısı 130 (*ayriral-, éytquzal-, oyniyal-, toxtital-, yétel-* vb.) olarak belirtilmiştir (s. 38-39).

Bunların yanı sıra Doğan, gözlemleri sonucunda Uygur atasözlerinde geçen fiillerin genellikle Türkçe olduğuna dikkat çekmiş, ancak kimi zaman Arapça, Farsça kökenli isimlerin çeşitli eklerle fiil hâline getirildiği örneklerle karşılaşıldığından bahsetmiştir. *xar (Fa.): xar+lan-, megrur (Ar.): megrur+lan-* vb. (s. 38). Yine ayrı bir çalışmada ele alınabileceğinin altını çizerek Uygur atasözlerinde *geniş zaman, emir ve şart kipleri* ile çekimlenmiş fiillerin daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Doğan 2020: 39). “Yüzige **qarima**, sözige **qara**. *Yüzüne bakma, sözüne bak.* ; Birni **yoqatsañ**, birni **taparsen**. *Birini kaybetsen, birini bulursun.* ; Men **köyermen** balamğa balam **köyer** balisiğa. *Ben yanarım çocuğuma, çocuğum yanar çocuğuna.*” vb. (s. 40)

İnceleme kısmından sonra gelen *Uygur Atasözlerinin Kuruluşu* (41-44) başlığı altında, “De-“ Fiiliyle Kurulan Atasözleri, Olumlu ve Olumsuz Önergelerle Kurulan Atasözleri, “Bar, Yoq” Kelimeleri ile Kurulan Atasözleri alt başlıkları bulunmaktadır. Sırasıyla bu üç başlık altında verilen atasözlerinden birkaç örnek şu şekildedir:

- * Birsini sen böre déseñ, u séni qoy deydu. (*Birisine kurt dersen, o sana koyun der.*) ; Qağa balam appaq deydu, kirpe balam yumşaq deydu. (*Karga yavrum bembeyaz der, kirpi yavrum yumuşak der.*)
- * Köp yaşığandin sorima, köp körgendin sora. (*Çok yaşayandan sorma, çok görenden sor.*) ; Çöp bar yerde su yoq, su bar yerde çöp yoq. (*Ot olan yerde su, su olan yerde ot yok.*) ; Özüñni özüñ maxtima, el maxtisun. (*Sen kendini övme, başkası seni övsün.*)
- * Ot bar yerde tütün bar, su bar yerde otun bar. (*Ateş olan yerde duman var, su olan yerde odun var.*) ; Birlik yoq öyde bériket yoq. (*Birlik olmayan evde bereket yok.*) vb.

Çalışmanın birinci bölümünün son kısmı *Uygur Atasözlerinin Sınıflandırılması* (44-65)’dan oluşmaktadır. Kapsamı oldukça geniş olan bu başlık öncelikle *Uygur Atasözlerinin Biçim, Yapı ve Anlam Bakımından Türkiye Türkçesindeki Atasözleriyle Karşılaştırılması ve Konularına Göre Uygur Atasözleri* olarak iki ayrı alt başlığa ayrılmış, daha sonra bu iki alt başlık da kendi içerisinde bölünerek değerlendirilmiştir. Doğan, Uygur atasözleriyle üzerine yapılacak daha detaylı bir incelemeyle bu tasniflerdeki başlıkların arttırılabileceği düşüncesindedir.

Çalışmadaki Uygur atasözlerinin biçim, yapı ve anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle karşılaştırmalı olarak ele alındığı bu bölüm beş grupta incelenmiştir:

a. *Biçim ve anlam bakımından tam bir benzerlik gösteren atasözleri:*

* Dost başqa qaraydu, düşmen ayaqqa. Uta.

Dost başa bakar, düşman ayağa. Tta.

b. *Bir veya birkaç kelimenin eklenmesi yoluyla genişletilmiş Uygur Türkçesi atasözleri:*

* Yiqılğan çelişqa toymas, betniyet xuyini qoymas. Uta.

(*Yıkılan güreşe doymaz, kötü niyetli karakterini değiştirmez.*)

Yenilen pehlivan güreşe doymaz. Tta.

c. *Bir ya da birden çok kelimenin çıkarılmasıyla daraltılmış Uygur Türkçesi atasözleri:*

* Ademge adem kérek. Uta.

(*İnsana insan gerek.*)

İnsana insan gerek olur, iki serçeden börek olur. Tta.

ç. *Uygur Türkçesi’ndeki bazı atasözlerinin Türkiye Türkçesi atasözlerine göre ters (farklı) anlamda kullanıldığı Atasözleri:*

Mévisini yégende, köçitini kim tikti dep sora. Uta.

(*Meyvesini yiyip, fıdanını kim dikti diye sor.*)

Üzümünü ye bağını sorma. Tta.

d. *Verilmek istenen düşüncenin farklı sözlerle söylendiği (biçim bakımından farklı) atasözleri:*

Aynı étek bilen tosap bolmas. Uta.

(*Ayı etekle kapatmak olmaz.*)

Güneş balçıkla sıvanmaz. Tta.

Çalışmanın devamında yer alan *Konularına Göre Uygur Atasözleri*'nin sınıflandırıldığı bölüm çeşitli alt başlıklardan meydana gelmektedir. Söz konusu bölüm esasen on iki başlıktan meydana gelse de sınıflamanın ilk iki başlığı konuya uygun olarak alt kollara ayrılmıştır.

Doğan'ın sınıflandırmasında ilk sırada yer alan *Yüceltilen Değerler – Yerilen Davranış veya Hususlar* başlığı kapsamında *Vatan ve Millet Sevgisi, Cömertlik-Cimrilik, Yiğitlik, Cesaret-Korkaklık, Sır Saklamak, Dostluk-Düşmanlık, Doğruluk-Yalancılık, Adalet, İyilik-Kötülük, Çalışkanlık-Tembellik, Vefalı Olmak, Anneye ve Babaya Saygı, Gayretli Olmak, Tedbirli Olmak, Sabır* olmak üzere on dört ayrı konu başlığı görülmekte ve her başlığın altında Uygur atasözlerinden örnekler sunulmaktadır. Sınıflandırmanın ikinci başlığı olan *Sosyal Hayat İle İlgili Atasözleri* dâhilinde *Aile-Aile Fertleri, Komşuluk-Misafirlik, Zenginlik-Fakirlik, Zahmet ve Çile Çekme, Emek Verme, Ölüm* şeklinde beş konu bulunmaktadır. Yapılan sınıflandırmada geriye kalan on konu başlığı ise şunlardır: *Meslekler İle İlgili Atasözleri, Dil-Söz ve Atasözü İle İlgili Atasözleri, Din, Hayvanlar İle İlgili Atasözleri, Karakter-Huy İle İlgili Atasözleri, Akıl ve Bilim Sahibi Olmak, Tabiat Unsurları, Evren ve Maden İsimleri ile İlgili Atasözleri, Zaman ve İklim İsimleri ile İlgili Atasözleri, Sağlık - Tıp - Hastalık ve Organ İsimleri İle İlgili Atasözleri, Bitkiler İle İlgili Atasözleri.*

Buraya kadar sıralanan bütün konu başlıkları altında Uygur atasözlerinden örnekler sunulmasının yanı sıra -birinci başlığın alt başlıkları hariç- ikinci baskıda bu konularla ilgili atasözleri üzerinden kısa değerlendirmeler ve açıklamalar da yapılmıştır. Söz gelimi, Doğan *Karakter-Huy İle İlgili Atasözleri* üzerine,

“İnsanlar, huy ve karakter olarak birbirinden farklı yaratılmıştır. Uygur atasözlerinde de her insanın sahip olduğu olumlu ve olumsuz karakter özellikleri ile iyi ve kötü huy konu edinilmiştir. Örneğin “Ademniñ aldı gül, keyni tiken. (İnsanın önu gül, arkası diken.)” atasözünde insanların görüldüğü gibi olmadıkları belirtilerek olumsuz bir karakter özelliğinden bahsedilmiştir. Karakterin yanı sıra mizaç, tabiat gibi adlarla anılan huyun ise değişmezliği, değişmesinin imkânsızlığı atasözlerinde vurgulanmıştır.” (2020: 61) şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.

Çalışmanın ikinci ve son bölümü 6265 Uygur atasözünün alfabetik olarak sıralanmasıyla başlamakta ve *Dizin* bölümüyle devam etmektedir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi kitapta yer alan Uygur atasözlerinin önce Uygur Arap harfli şekli verilmiş, ardından bu şekil transkribe edilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Türkiye Türkçesinde benzeri veya yakın bir şekli bulunan örnekler ise verilen sıralamanın hemen ardına eklenmiştir.

ناچ نىشتقا ئاش بەرسە توق نىشت غىگىشىيدۇ (خىرقىرار).

Aç ıştırqa aş berse toq ıştır gîñşiydu (~xirqirar).

Aç ite ekmek verince tok it hurlar (bağırır). (Doğan 2020: 71)

بالىنى - ياشتىن، خوتۇنى - باشتىن.

Balini - yaştin, xotunni - baştin.

Çocuğu küçükken, hatunu baştan öğret (yetiştir).

Tta. Çocuğa küçüklükten, kadına baştan öğret. (Doğan 2020: 136)

Çalışmanın *Dizin* (831-935) bölümü, atasözlerinden saptanan ve inceleme kısmında değinilen isim, fiil ve ikilemelerin dizelgesinden oluşmaktadır. Bu dizelgede sözcüklerin kitapta geçtiği yerler sayfa numarasıyla değil atasözü numarasıyla belirtilmiştir. Eser, bu çalışmanın ortaya çıkışında yararlanılan kaynakların belirtildiği *Kaynakça* bölümüyle son bulmaktadır.

Titizlikle hazırlanmış büyük bir emeğin ve gayretin ürünü olan *Uygur Atasözleri* kitabı içerdiği zengin malzeme bakımından Uygur halk edebiyatı alanında atasözleri üzerinden yapılacak araştırmalarda başvurulacak değerli bir eserdir. Oldukça hacimli olan bu eser içeriği dikkate alındığında bir atasözü kitabı olmanın ötesinde Uygur Türkçesi ile ilgili dilsel verilerin de sunulduğu bir çalışmadır. Yazar, çalışmasında Uygur Türklerine ait atasözlerini farklı yönlerden işlemeye özen göstermiştir. Kitabın, Uygur atasözlerinin aktarıldığı kısmı kadar İnceleme ve Dizin kısmının da Uygur dili ve kültürü hakkında çalışma yapacak araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlayacağı şüphesizdir.

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductory and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar sözcükler yer almalıdır. Özet ve anahtar sözcükler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be keywords, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and keywords should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kurallara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com